

A PDF fájlok elektronikusan kereshetőek.

A dokumentum használatával elfogadom az
[Europeana felhasználói szabályzat](#)át.

múltunk
könyvek

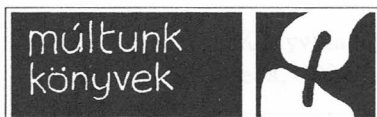

K. Lengyel Zsolt

A KOMPROMISSZUM
KERESÉSE

K. Lengyel Zsolt

A KOMPROMISSZUM KERESÉSE
Tanulmányok a 20. századi transzszilvanizmus
korai történetéhez

K. Lengyel Zsolt

A KOMPROMISSZUM KERESÉSE

**Tanulmányok a 20. századi transzszilvanizmus
korai történetéhez**

**Pro-Print Könyvkiadó
Csíkszereda, 2007**

Ez a munka az MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézete
és a Pro-Print Könyvkiadó
közös könyvkiadási programja keretében készült.

A kiadvány megjelenését
a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma támogatja.

Lektorálta: *Filep Tamás Gusztáv*

Sorozatszerkesztő: *Bárdi Nándor*

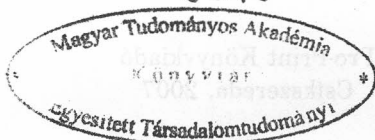
Borítóterv: *Biró Gábor*

© K. Lengyel Zsolt

© Pro-Print Könyvkiadó

ISBN 978-973-8468-55-9

Leltári szám: 9215

Helyszám: 56.151

Az alternatívától a kompromisszumig Pillanatkép a 20. század eleji politikai erdélyiség hangulatvilágáról

Határjáró embereknek szükségük van kompromisszumokra. Nemzeti közösségek egymásba ékelődő területeinek a mezsgyéjén élnek, és gyökereik az egyik kultúrában mélyebbre nyúlnak, mint a másikban. Tapasztalatból tudják, hogy a különböző származású egyének és csoportok értelmes együttműködése a politikai döntéshozók kölcsönös engedményeitől függ. Egy ilyen interetnikai egyezség nem tökéletes, mert csak akkor jön létre és marad tartós, ha szereplői kiegyensúlyozottan és szívósan csökkentik jogos – vagy annak gondolt – igényeiket.

Az erdélyi magyar vezető rétegek 1918 előtt nem látták indokát annak, hogy hatalmi helyzetük rovására engedményeket kínáljanak a nemzetiségeknek. A Habsburg-házzal szövetkezett nagy-magyar állam csalóka magabiztosságában ringatták magukat, a politikai nemzetbe sorolva a nem magyar lakosságot is. Ugyanakkor bírálták a Magyar Királyság Budapestre központosított, ellentmondásos módon éppen a magyar Erdély kulturális és gazdasági fejlődését gátló rendszerét. A magyar–magyar ellentétek enyhítésének olyan változatait mérlegelték, amelyek fenntartják a közös birodalmat, bármelyikük valósul is meg. Alternatívákat vázoltak fel. Régiójuk bizonyos fokú önállóságára törekedtek anélkül, hogy kétségbe vonják a Szent Korona országait oszthatatlan egységbe utaló dogmát.

Amikor az első világháború győztesei 22 kelet-magyarországi vármegyét katonai és diplomáciai eszközökkel a Román Királysághoz csatoltak, a transzszilvanizmus átalakult megörökölt szemléletek és kényszerű életkörülmények közötti határjárók ideológiájává. A magyar érdekek erdélyi letéteményesei azután ismerték el az

idegen fennhatóságot, hogy a párizsi békekonferencia döntése megbuktatta Magyarország területi integritását előirányzó terveit. Megpróbáltatásoktól terhes hozzáidomulásuk a román uralomhoz meghatározta mozgalmuk korai, tízéves szakaszának a jellegét. E folyamat kulcsmozzanatát azon súlyos következményekkel járó viszály rejtette magába, amelyet az önrendelkezési jog – az új államalkotó nemzet javára történt – megosztása okozott.

A történeti Erdély, Bánság, Körös-vidék és Máramaros, Nagy-Románia nyugati területszerzeményei etnikai-kulturális sokszínűségükkel és a régi román királyságénál fejlettebb társadalmi-gazdasági szerkezetükkel éppúgy alkalmatlanok voltak a központosító egységesítésre, mint az osztrák–magyar dualizmusban. Minthogy a bukaresti kormányok gyakorlatát az ellenkező vélemény hajtotta, Erdély képviselőire jelentős alkalmazkodási nehézségek hárultak. A magyar érintettek megoldási javaslatokat a több alakban értelmezhető autonómia elvére alapozták. Az önállósulás kívánalmát átvették ótranszszilvanista elképzeléseikből, de immár engedményekre szorulva hangoztatták. Egy hármasszóban biztosítandó kompromisszumot kerestek. A román oldal melléjük szegődhetett, ha megóvhatatlan többségi hatalmát önkéntesen korlátozva hajlandó támogatni egy erdélyi regionalizmust. Az erdélyi szászok irányította német kisebbségi politika úgy kapcsolódhatott be az egyezkedésbe, hogy a honállami érdekhez való alkalmazkodásával nemcsak önnön, hanem a régió hasznát is igyekszik szolgálni. A magyar transzszilvanistáknak pedig nyilvános hitelességgel el kellett szakadniuk egykori nemzeti eszményeiktől ahhoz, hogy megkerülhetetleneknek bizonyuljanak az új Románia felépítésében. Megbízhatóságuk próbájából kiviláglott, hogy anyaországuktól való elcsatlósulásukat kényszerből és ideiglenesen fogadták-e el, vagy egy végtelen kismagyar külön út kezdeteként élték meg.

[1993]

Kulturális kapcsolatok, regionalizmus, szövetkezési kompromisszum

Szemponatok a korai transzszilvanizmus vizsgálatához 1918–1928

I.

1. Az 1920-as évek romániai magyar, román és német közírása kivételes odaadással terjesztette a nemzetek és a nemzeti kisebbségek közötti kulturális közeledés gondolatát. A román állam viszonylatában elsősorban esszéírók, publicisták és kultúrpolitikusok igyekeztek meggyőzni olvasóikat arról, hogy a „politika dühöngő örvénylése közepette a kultúra az egyetlen közösség, amely világító toronyként emelkedik ki a gyűlölet tajtékzó hullámai közül”.¹ Ezt a gondolatmenetet Nicolae Iorga román történész így pontosította: „A magyar és más nemzeti társadalommal általában a zene és a képzőművészetek területén együttműködni azt a meggyőződést jelenti, hogy *létezik egy közös eszményi humánus, amelyben anélkül találkozhatunk, hogy értelmetlenül és céltalanul utáljuk egymást*.”² A megidézett humánus azonban nemcsak a három etnikailag különböző csoportot érintette, hanem kivetítette azt a sítót is, amelyen Nagy-Románia román nemzetrészeinek éppúgy, mint a német és magyar kisebbség tagjainak érintkezniük kellett egymással. E kétsíkú: *interetnikai* és *intraetnikai* kultúrkapcsolatok eszméje számtalan írásos nyomott hagyott mindhárom közösség időszaki irodalmában. A következő fejtegetésekkel ezen a nyomokon haladva megkísérlünk olyan szempontokat kidol-

¹ Napkelet: *A kultúrák közössége*, 46.

² Iorga: *Inițiativa*. Kiemelés az eredetiben. Vö. ilyen értelemben: *Ancheta noastră*; Bota: *Înfrățirea*; Kádár: *A művészet elé*; Keresztury: *Chestiunea*.

gozni, amelyekkel a hetvenes években beinduló transzszilvanizmus-kutatás legújabb munkái sem foglalkoznak.³

2. Az államalkotók az óromániai, besszarábiai, bukovinai és erdélyi románok „lelki egyesítését” szorgalmazták a „kultúra alapos és szilárd megszerzése, az irodalom és művészet útján, az egyesített vidékeken”.⁴ Az „Erdély, Bánság, Körös-vidék, Szatmár és Máramaros” összetett kifejezés – a Kárpátokon inneni területre vonatkoztatva – nem egyedül a gyulafehérvári nemzetgyűlés irataiban élte túl a világháborút.⁵ De már 1920 körül *Ardeal* volt a Kárpát-kanyartól az Alföldig elterülő román fennhatóságú vidékek közös, hivatalos vagy félhivatalos neve.⁶

Miközben az „erdélyi románok”⁷ és besszarábiai, bukovinai, havasalföldi meg moldvai honfitársaik szellemi összefogásra készülődtek, a különböző délkelet-európai külhonban élő románoktól nemzeti öntudatuk megtartását és fejlesztését várták el. Kormánypártiak és ellenzékiek győzelmi mámorukban sem vették le róluk aggódó tekintetüket. És amikor 1924-ben a Szovjetunió újfent bejelentette igényét Besszarábiára, két fronton harcoltak. „Senki sem fog minket szétválasztani” – dacolt a néppárti főideológus-író Octavian Goga a keleti országsáv elvesztésének a veszé-

lyével.⁸ Ugyanazon évben pedig a bukaresti oktatási minisztérium elrendelte az iskolai és egyházi igazgatótanács létesítését Szalonikiben, amelynek a Balkán román kultúréletét kellett irányítania.⁹

A román politika első világháború utáni egyik fő irányelve tehát a nemzet területi épségének biztosítása és az egyes néprészek államhatárok feletti összetartozásának tudatosítása volt. Az államon belüli *intraetnikai* ügyek jelentősége azonban felülmúlta az államon kívüliekét. A „Să vie ardelenii” („Jöjjenek az erdélyiek”) jelszó, amely 1919-től vissza-visszatért a sajtó nyilvánosságába, azokhoz szólt, akiknek a részvétele elengedhetetlennek látszott a saját nemzeti érdek gyakorlati érvényesítésében.¹⁰ Ez a nemzeti érdek pedig alapvetően befolyásolta az *interetnikai* célkitűzéseket. Mértékadó szerzők a román–magyar–német együttműködést tudományban, irodalomban és művészetben Románia területére korlátozták, és a fiatal állam megszilárdításához kívánták felhasználni. Úgy, mint Emil Isac, aki 1920-ban a következőképpen jellemezte a kultúrák közösségét: „A jó versnek, akármilyen nyelven írva – ugyanegy zamatja van, mint ahogy a rózsa egyformán illatoz Calcuttában, avagy Firenzében.”¹¹ Az erdélyi színházakat felügyelő román író nem véletlenül kalandozott el Duna-medencén kívül fekvő városokba. Kitekintése összecsengett azzal a szándékával, hogy a román–magyar kultúrkapcsolatok rendszeréből kizárja a magyarországi magyarokat. Volt úgy, hogy ezért a húszas évek elején megtiltotta budapestiek vendégszereplését Erdélyben, azt állítván, hogy ily módon megvédi hazáját a revizionizmus hangadóitól.¹² Egyidejűleg magyar és német művészeket, írókat Erdélyből és Óromániából román közéleti körökbe

3 Bergel: *Homo Transilvanus*; Csutak: *Időálló monológ(ok)*; Gajdos Balogh: *A transzszilvanizmus*; Cs. Gyimesi: *A teremő fájdalom*; Uő: *Gyöngy*; Kántor: *Itt valami más van*; Láng: *Egy önmeghatározás*; Pomogáts: *Álom*; Uő: *Szabédi*; Uő: *Aspirations*; Schuller-Anger: *Kritik*; Tordai: *Provincialismo*; Wittstock: *Der Kulturbegriff*; Uő: *Über den Transsylvanismus*. A korábbi írásokat ld. a 73., 74. és 75. jegyzetben.

4 Hodoș C.: *Propaganda*, 227. Vö. *Arta impăciuitoare*; Bacaloglu: *Arta*; Bota: *Cetăți*; Dragomirescu: *Politica*; Hodoș E.: *Unificare*.

5 A gyulafehérvári egyesülési határozatok [1918. december 1.]. In: Mikó: *Huszonkét év*, 265–267, itt 265; Proiectul de lege pentru desființarea Consiliului Dirigent și reorganizarea Serviciilor Publicii în Transilvania, Banat, Crișana, Satu Mare și Maramureș [1920. február 20.]. Idézi Iancu: *Considerații*, 63. Vö. Enescu – Enescu: *Ardealul*; *Starea legislațiunei*.

6 Programul de Muncă al Partidului Național Român (29. aprilie 1920). In: *Istoria României*, 199–204. Ld. *Basarabia noastră*; Costin: *Darea de seamă*; *Inițiativa privată*; Meruțiu: *Județele*; *Salonul de Artă Ardeleană*; Suci: *Clasele*.

7 Bacaloglu: *Întrecere*, 156; Lăpedatu: *Nouă împrejurări*, 1.

8 Goga: *Basarabia*, 414.

9 *Kulturpropaganda des Auslands*. Vö. *Românii din Banatul sârbesc*; *Românii din Macedonia*.

10 Hodoș A.: *Conspirația*, 1521; Popp: *Ce poate da Transilvania*.

11 Isac hozzászólása in: *Napkelet: A kultúrák közössége*, 46–47, itt 47.

12 Isac hozzászólása in: *Napkelet: Mit kell tennünk erdélyieknek*, 1464–1465. Vö. Janovics Jenő hozzászólásával uo. 1469–1471.

irányított. A kisebbségiek szellemi megnyilatkozásai a többségiekre is tartoznak, fedte fel indítékát, hiszen román határok között jöttek létre.¹³

Ez a felfogás a Népszövetség szellemiségéhez idomult. 1922-ben megalakult Genfben az Intellektuális Együtműködés Szervezete, amely – egy újabb világháborút megakadályozandó – a tudományos és művészeti munka összeegyeztetését tűzte ki világszerte megvalósítandó céljául. A győztes hatalmak szövetsége egyik alapelvét, a politikamentességet a népek kibékítésének szükség-szerűségéből következtette. A területi igények erőszakos érvényesítésének az emléke óva intette olyan tevékenységek támogatásától, amelyek alááshatták volna az új európai államrendet. Emiatt a népszövetségi szervezet, éppúgy mint alosztályai és egyik felső szerve, az Intellektuális Együtműködés Nemzetközi Intézete, szemet hunyt Kelet-Közép-Európa területi, államjogi és társadalmi alakváltozásainak interetnikai és intraetnikai vonatkozásai fölött. Egyetemes művelődési eszményét a politikai nemzetek, vagyis az államközösségek szolgálatába állította – Bukarest megelégedésére és támogatásával. 1920 óta a genfi román küldöttségek országuk belpolitikai fejlődéséről tetszetős képet festettek, arra is utalván, hogy odahaza a többség a kisebbségekkel egyetemben építi tovább a megnagyobbodott hazát.¹⁴

3. A „belső egységesítést”¹⁵ óhajtották a romániai németek is, indítékuk azonban eltért a románokétól. Szóvivőik csatlakoztak azokhoz az európai államalkotók körén kívül rekedt gondolkodókhoz, akik szerint a politikai nemzetszemlélet hatástalanította a Népszövetség ellenőrizte kisebbségvédelmet. Ezért az 1925 óta Genfben, Bécsben, Bernben vagy Stockholmban évente megtartott kisebbségi kongresszusokon, valamint az 1922-ben megalakult

Európai Német Népcsoportok Szövetsége keretében az etnikai ügyek politikamentesítésének lehetőségeit mérlegelték. A kisebbségi internacionálé állandó titkára, a balti német Ewald Ammende volt az, aki egyik 1922-es emlékiratában – a *nemzet* és az *állam* szétválasztását elősegítendő – *nemzeti hűséget* és *államhűséget* különböztetett meg.¹⁶ Három évvel előtte Rudolf Brandsch, a Német-Szász Néptanács egyik oszlopos tagja, lándzsát tört a népközösség és az államközösség egyidejű érvényéért. „Ez a németiség Keleten”, elmélkedett a kelet-közép-európai és romániai német kisebbség távlatairól, „csak akkor tud fennmaradni, és csak akkor tudja teljesíteni feladatait, amelyeket teljesíteni köteles népegészével szemben éppúgy, mint azzal az állammal szemben, amelyhez tartozni fog, ha a mai újjáépítés során nem mulasztja el önmagát összefogni és megszervezni, tudniillik azt, hogy elfoglalja megfelelő helyét az új államalakulatban, és hogy különböző csoportjai között megteremtse és ápolja a kapcsolatokat.”¹⁷ *Kultúra* és *politika* illetően szembeállítás abból a kíváncsiságból fakadt, hogy a mindenkor német kisebbség állami ügyektől független, de azoktól nem teljesen elidegenítő illetékességekre tegyen szert.¹⁸

Brandsch gondolatban Órománia, a Bánság, Besszarábia, Bukovina és Erdély német csoportjait egyesítette. *Erdély* az ő felfogásában a *Szászföldet* jelentette. Szász pályatársai hasonlóképpen különválasztották a *Bánság*, *Szatmár-Máramaros* és *Erdély* fogalmakat, amikor a Kárpátokon inneni területet szemlélték; azon túl pedig Dobruzsát is hozzárendelték Órománia, Besszarábia és Bukovina együtteséhez.¹⁹ Ezen egységgondolat gyökere az 1919-es évbe nyúlt vissza, amikor is az erdélyi szászok központi politikai képviselője kinyilvánította, hogy a megnagyobbodott Románia

13 Isac: *Expoziția*. Vö. K. Lengyel: *Jászi (ebben a kötetben)*.

14 Iacobescu: *România și cooperarea intelectuală*; Uő: *România și Societatea Naționalilor*; Pham-Thi-Tu: *La coopération*.

15 Plattner: *Ein Jahr*, 484.

16 Ammende: *Gründe*. Vö. Viehhaus: *Die Nationalitätenfrage*.

17 Brandsch: *Zukunftsfragen*, 17.

18 Vö. Viehhaus: *Die Nationalitätenfrage*.

19 Brandsch: *Zukunftsfragen*; Csaki: *Grundsätzliches*. További forrásokhoz ld. Spek: *Bibliographie*.

minden más németjével együtt elfogadja az új államiságot.²⁰ A belhoni német politikusok, egyházi tisztségviselők és kulturális személyiségek e döntés hullámhosszán a romániai német néprészek jövőjét Szebentől Bukarestig, Temesvártól Csernovicig egyazon és anyaországukkal szellemileg összehangolt szövetségben tervezték, a szilárd „evangélikus és német” öntudatú erdélyi szászok vezetésével.²¹

4. A magyarok is napirendre tűzték a jellegzetesen kisebbségi egységesülést. A kolozsvári Magyar Szövetség 1921-ben „Románia egész magyarságának, mint egységes kisebbségnek” a képviselőre alakult meg. Az Országos Magyar Párt szintűgy „a romániai magyar nemzetiségű állampolgárok egységes és egyetemes politikai szervezeteként” és érdekében rendezte sorait 1922 decembertől.²² A korábbi államalkotók most nyilvánosan egy más nemzetiségű államiság vállalóiként léptek fel, ki-ki a maga világnézeti pártállása szerint megszívélve azt a fogadalmat, amelyet Kós Károly, a Szövetség és a lényegében párhuzamosan szerveződő Magyar Néppárt titkára, a *Kiáltó szó* címen rögzült, három részes röpiratban iparkodott sztánai otthonából a szélesebb nyilvánosság elé tárni: „Dolgoznunk kell, ha élni akarunk, és *akarunk* élni, tehát dolgozni fogunk.”²³ Ezért kifogásolta Szentimrei Jenő, a kalotaszegi frakcióvezér egyik újság- és szépíró elvbarátja, hogy az „erdélyi magyarság szervezettsége nem politikai, de kulturális egyöntetűsége: még most is hiányzik”. Majd így finomította tovább Kós gondolatmenetét: „A magyar vezetőktől Erdélyben a magyar

kisebbség megszervezését várjuk egyetlen hatalmas kulturális lendületre, ahol párt és felekezeti ellentétek nélkül találkoznia kell mindenkinek, aki erdélyi és magyar, vagy a magyar kultúrával közösséget vállal.”²⁴ Ezen sorok elrejtett jelentését Kádár Imre író, publicista szintén polgári-plebejus módon öntötte alaptételébe, amely szerint a politikai intézmények a társadalom és az „igazi kultúra” érdekei ellen vétettek; ugyanis káros és hiábavaló, ha az új államok kormányai az uralmuk alá került magyarokat egymástól elszigetelik, hiszen minden magyar egyazon nyelvi-kulturális hagyományvilág szülötte, minekutána „az ötországbeli magyarság kulturális egysége [...] természet törvény”.²⁵ A rovat, amelyben ez a fejtegetés napvilágot látott, címe szerint a *Politika ellen* szerkesztődött, vagyis a magyar nemzet részeinek összetartozásáért is, a magyar országot összezsugorító határok viszonylagosításáért is.

A magyar kisebbségi vezetők a népközösségen belüli tájékozódásukkal annyiban hasonlítottak a szászokhoz, amennyiben apolitikusságukkal az adott történelmi helyzetben az államalkotás jogáról, nem pedig az egyenrangúság és egyenjogúság igényéről mondtak le. Egyéni volt viszont, ahogyan a „kultúrkisebbség”²⁶ elméletét földrajzilag behatárolták. Úgy, mint Kós, akinek művelődésszervezői látóköre Kolozsvártól Nagyszebenig, Brassótól Marosvásárhelyig, Nagyváradtól Aradig és Szatmárig terjedt.²⁷ A kalotaszegi csoportja köré szerveződött Magyar Néppárt, a konzervatív Országos Magyar Párt és az egyik-másik irányzattal rokonszenvezők a romániai magyarokon általában az erdélyi magyarokat értették, a székelyekkel együtt. Az illető területet fogalmilag Erdélyre és a partiumi Részekre osztották, azaz a történelmi Erdélyre, a Székelyföldre, valamint a Bánságra, Körös-vidékre és Máramarosra. Esetenként megkülönböztették a székelyeket szel-

20 Mediascher Anschlußklärung des erweiterten sächsischen Zentralaussschusses [1919. január 8.]. In: *Quellen zur Geschichte der Siebenbürger Sachsen*, 266–268; Volksprogramm des 4. Sachsentages in Schäßburg [1919. november 6.]. In: Uo. 268–271.

21 Teutsch: *Vor neuen Aufgaben*, 16. Vö. Csaki: *Unser Kulturprogramm*; Korodi: *Umdenken*.

22 [A Magyar Szövetség alapítási okmányaiból]. In: Mikó: *Huszonkét év*, 24; [Az Országos Magyar Párt alapítási okmányaiból]. In: Uo. 41.

23 Kós: *Kiáltó szó*, 2. Kiemelés az eredetiben. Kós két tisztségéhez Mikó: *Huszonkét év*, 23–24.

24 Szentimrei: *Magyar kötelesség*, 132. Kiemelés az eredetiben.

25 Kádár: *A harmadik út*, 69. Kiemelés az eredetiben.

26 Albrecht: *Az erdélyi magyar kultúra*, 162.

27 Kós: *Collegium*.

lemi magatartásban a belső-erdélyi magyaroktól, amint emezeket is a partiumbeliektől. Ennek ellenére az „erdélyi magyar kultúráról”, Erdélyben kifejlődő „nemzeti művészetünkről”, az „erdélyi magyar irodalom feladatairól” értekeztek a politikai és a kulturális nyilvánosságban.²⁸ Az egész Erdélyre tekintettek, mihelyt a magyar kisebbség szerepkörét körvonalazták.

Ezt az önmeghatározást jelentős mértékben Jászi Oszkár ihlette. A nemzetiségi kérdés szociológus-politikus szakértője bécsi száműzetésben egy nemzeti kereteken túllépő tervet dolgozott ki a délkelet-európai népek együttélésére. Legkésőbb 1920-ban elejtette a magyar területi egység gondolatát, szóban-írásban immár minden nemzeti hegemonia ellen síkra szállva. Az államnemzet-eszme elméleti és gyakorlati alkalmazásának korabeli hatalmasait megszegyenítő magas mércét emelt, midőn az egyes nemzetek önrendelkezési jogát összekapcsolta a térség kulturális és gazdasági érdekeivel. Egy olyan nemzet- és államközi összefogás esélyeit latolgatta, amely győzteseket és legyőzötteket egyaránt szóhoz juttat és felemel. Az államfelettséggel azonos nemzetfelettség követelményével kiszélesítette Ammendék és Brandschék sajátosan kisebbségi, németközpontú látóhatárát, amint kiderül a Dunai Népek Kultúrszövetsége alapítását célzó javaslatából is. Ez az értelmiségi szervezet a szellemi értékek cseréjén és egy kölcsönösen vonzó kulturális közeg megalapozásán örködött volna, munkájába bevonva többek között a „kultúrmagyarság” keletre tolt központját.²⁹ Jászi magyar hívei Romániában keresték is az utat a kelet-közép-európai egységbe, és ezt mint *erdélyi magyarok* tették, ellentétben az inkább több saját romániai központra figyelő és

nagynémet hangulatban *keleti német* melléknevet használó kisebbségekkel. Aligha meglepő tehát, hogy az *erdélyi gondolat*, *erdélyi szellem* és a *transzszilvanizmus* kifejezések 1920–1921 körül erdélyi magyar szerzőségű szövegekben honosodtak meg.³⁰

5. A transzszilvanizmus az „erdélyi ember világnézete”,³¹ jegyezte meg Szentimrei Jenő 1921-ben. Románok, magyarok és németek egyformán *transzszilvanisták* voltak-e, amikor a világháborút követő első évtizedben az önmeghatározás útján valaminő erdélyi különlegesség mellett foglaltak állást? Ez az erdélyi ember mindenesetre egy összállami társadalom tagjának ajánlkozott, amelynek a maga módján összromán, összmagyar és össznémet kulturális távlatot nyitott. Az intraetnikai kitekintés határokon túlra a magyar és a német félnek volt szívügye; a román inkább államnemzet-tudatát ápolta; a magyarok a maguk államfelettségének kelet-közép-európai rendeltetést is kölcsönöztek, egy olyan szempontot, amely a románok és németek szövegeiből kimaradt. Ellenben mindhárom fél Erdélytől várta a legigényesebb hozzájárulást önmaga kibontakozásához. Így az elmélet tizenhat megyét a történelmi Erdélyben, négyet a Partiumban és kettőt a Bánságban – függetlenül a különböző fogalmi megnevezésektől és a hivatalos elvárásoktól³² – területi hivatkozási keretté: *régió*vá alakított a román állam hatáskörében.³³

28 [Bernády György beszéde a bukaresti parlament képviselőházában, 1922. április 10.] In: *Mémoire*, 140–143. Ld. vagy vö. Balázs: *Erdélyi magyar irodalom; Erdélyi írók almanachja*; Jancsó: *Erdélyi irodalom*; Kemény: *Irodalmi szervezkedés*; Kós: *Nemzeti művészetünk*; Uő: *Magyar képzőművészet*; Uő: *Kiáltó szó*; Ligeti: *Levél*; Paál: *Székelv*.

29 Jászi: *Az emigráció*. Vö. Hanák: *Jászi*, 85–108; K. Lengyel: *Jászi (ebben a kötetben)*.

30 Albrecht: *Erdélyi öntudat*; Buday: *Az erdélyi szellem*; Kádár: *Magyar múlt*; Kós: *Nemzeti művészetünk*; Ligeti: *Levél*; Paál: *Népkisebbségi politika*; Szentimrei: *Kultúrák*; Uő: *Erdély hivatása*; Uő: *Transzszilvanizmus*. A *keleti német* fogalomhoz ld. pl. Csaki: *Ostdeutsche Wissenschaft*. Vö. Kroner: *Die Beziehungen*; Pomogáts: *A transzszilvanizmus*.

31 Szentimrei: *Transzszilvanizmus*, 551.

32 Vö. Onişor: *Principii*; Văraru: *Centralizare*.

33 A *régió* fogalmához Gerdes: *Regionalismus*. A megyék román és német nevükkel: *Hetven év*, 121–122.

II.

6. A fenti régiókép Románia belpolitikai életének fő rendszerelméleti és kisebbségügyi vitáját éltette a húszas években. Ebben az államközpont és Erdély álltak egymással szemben: egyfelől a mindenkori kormányzat és a román politikai-szellemi elit egy része, másfelől a Német Párt, a Román Nemzeti Párt, valamint a Magyar Néppárt, a Magyar Szövetség és az Országos Magyar Párt.³⁴

A jelszó, amely szerint „annál jobb a németységnek Nagy-Romániában, minél szorosabbak a kapcsolatok” egyes csoportjai között,³⁵ egy távlati program fölé íródott, amelynek célját Hans Otto Roth, a Romániai Németek Szövetsége főügyvédje, a Német Párt későbbi elnöke 1920 novemberében a saját „már létező törvényes önkormányzat” fenntartásában és kiépítésében körvonalazta, mégpedig községi, városi és megyei szinten.³⁶ Kós Károly 1921-ben „Erdély, Bánság, Körös-vidék és Máramaros kétmillió magyarja” számára „nemzeti autonómiát” követelt, amiért ellenszolgáltatásként Nagy-Románia az erdélyi magyarok sorában „megbízható polgárságot fog nyerni”.³⁷ A Kárpátokon inneni „geográfiai egyéniség, gazdasági egyéniség, történelmi szükségesség”³⁸ magyarázata ismételtelen előfordult az erdélyi magyar és német gazdaságpolitikai vagy társadalomtudományi írásokban.³⁹ Zágoni István jogász és hírlapíró, a *Kiáltó szó* egyik társszerzője, 1920–1921 fordulóján a „magyar nemzeti autonómiát” egy „nemzeti kataszter” alapján a

34 Személyi és tárgyi adatok a felsorolt pártokhoz, illetve a kormányzathoz: Kaser: *Handbuch*, 213–264; *Lexikon zur Geschichte der Parteien in Europa*, 517–548. A húszas évek román belpolitikájának gazdag irodalmából: Ciuperca: *Împrejurările*; Mușat – Ardeleanu: *România*; Nedelea: *Aspecte*.

35 Möller: *Deutsch-schwäbischer Kulturverband*.

36 Roth: *Politische Rundschau*, 149.

37 Kós: *Kiáltó szó*, 2, 5.

38 Uo. 5.

39 Pl. *Erdélyi kereskedelmi és iparkamarák memorandumai*; Roth: *Politische Rundschau*; Torday: *Az erdélyi tőzsde*.

kultúra, társadalom és gazdaság önálló irányítására kívánta megszervezni, és pedig mindazoknak, akik a „Románia számára kijelölt határokon belül magyarnak” vallották magukat. Terve legalább egy részleges „területi autonómiát” eredményezett volna a „nem vegyes lakosságú helységeken”, vagyis az összefüggően magyarlakta területeken, magyar közigazgatással és bíraskodással, a nem magyar lakosság egyenjogúsága mellett.⁴⁰

A magyar és a német kisebbség korai autonómiatörekvései a gyulafehérvári ígéretek jegyében fogantak, miután a román nemzetgyűlés Erdélynek és a Bánságnak „ideiglenes autonómiát”⁴¹ irányzott elő. 1918–1919-ben még a Nagyszebenben, majd Kolozsvárt székelő Kormányzótanács gyakorolta a fokozatosan meghódított magyar felségterületen az új hatalmat, Iuliu Maniu elnöklelte és az erdélyi irányultságú Román Nemzeti Párt befolyása alatt. Alig tizenöt hónap múltán azonban Alexandru Averescu tábornok Néppártja hangsúlyosan összallami programmal átvette Románia vezetését. Első belpolitikai intézkedésével 1920 áprilisában véget vetett az erdélyi román főszerv működésének, és összehívta a Hivatalok Egységesítésének és Tehermentesítésének Központi Bizottságát. Ennek kötelékébe tartozott Kisinyovban, Csernovicban és Kolozsvárt egy-egy újonnan létesített besszarábiai, bukovinai és erdélyi Egységesítő és Tehermentesítő Regionális Bizottság, amelyeket a bukaresti kormányzat a csúcsszervhez hasonlóan maga alá rendelt. Miniszteri rendeletek aztán 1924-ig felszámolták a három regionális bizottságot is. Az egységesítő központosítás hivatalos indoklása szerint a területi szervezetek késleltették Nagy-Románia megszilárdulását, következésképpen az eltérő történelmi háttérű régiók fejlődését egyazon útra kellett terelni.⁴²

40 Zágoni: *A magyarság*, 32–35.

41 A gyulafehérvári egyesülési határozatok [1918. december 1.]. II. cikkely. In: Mikó: *Huszonkét év*, 265.

42 Iancu: *Die administrativ-institutionelle Einfügung*, 121–125; Uő: *Contribuția*, 299–306; Nistor: *L'Unification*, 133–142.

7. A német és a magyar kisebbségeknek emiatt át kellett gondolniuk éppen születő autonómiaterveiket. „A nagyromán birodalom öt területet ölel fel, amelyek évszázadokon át teljesen különböző kulturális és gazdasági keretben éltek”, értett egyet Hans Otto Roth az államközpont problémafelvetésével, a maga megoldása mellett azonban kitartott: „Az egykori Osztrák–Magyar Monarchia egyetlen utódállamában sem olyan súlyos az egységesítés problémája, mint éppen nálunk. Ezért van létjogosultsága a regionalizmusnak, vagyis annak, hogy egy országrész alkotmányos autonómiára törekedjék”, arra, hogy „a törvényhozói jog részben átruházódjék az adott tartományra”. Az erdélyi szász politikus végül bejelentette, hogy nem fog megszűnni „a túlzott központosítás elleni védekezés és az önkormányzati intézmények védelme”.⁴³ Az *intézmények* kifejezés rávilágít Roth szokásos állásfoglalására „politikai ellenfeleinek” egyik vádját illetően. Eszerint ő korántsem szorgalmazott „területi autonómiát”, amely „mint »állam az államban« minden új és megnagyobbodott birodalom rémképe szokott lenni”.⁴⁴

Kós Károly bővebben értelmezte az autonómiát a területi összefüggések taglalása nélkül. Fogódzónak azt állította, hogy az erdélyi magyarok, románok és szászok a kezdetektől *egyazon* közösséget alkottak: „Ezért van, hogy e csodálatosan egyéni föld minden kultúrprodukciónak, de magának az erdélyi embernek is két jellemző tulajdonsága van: az egyik, hogy az magyar, román avagy szász, de a másik, hogy egyúttal erdélyi. Ez az a fából vaskarika, ami minden Erdélyen kívül élő ember számára érthetlenné teszi Erdélyt” – annak ellenére, hogy a történelem bizonyítéka szerint „a belső egyéniség megőrzése nem zárta ki a közösséget” tágabb környezetéből.⁴⁵ Ezen értelemszerű elfordulást Óromániától igazolták azok az erdélyi német és román megnyilat-

kozások is, amelyek a Kárpát-kanyart határként vonták meg egyfelől a „magyar–német”, „francia” vagy „európai”, másfelől a „balkáni–keleti” befolyásoltságú kulturális övezetek között.⁴⁶

Kós imént idézett esszéjét 1920 őszén, Bukarest egységesítő és központosító intézkedéssorozatának kezdetén jelentette meg. Egyszerre több politikai központtól tartotta magát távol, de anélkül, hogy bármelyiket nevén nevezte volna: „[...] amiképpen az erdélyi magyar elkülönül a magyarországitól nemcsak földrajzilag (sőt politikailag is), de kultúrában is, úgy a szász sem marad németországinak, a román sem függeléke pusztán a havasalföldinek vagy moldvainak.”⁴⁷ Ezzel a látélellettel Gyárfás Elemér közgazdász, újságíró is egyetérthetett a maga geopolitikai, kevésbé néplélektani-szellemtörténeti közelítésében. „Erdély földrajzi megalkotásánál fogva nem alkalmas arra”, vélekedett az Országos Magyar Párt vezetőségi tagja 1923-ban, „hogy egy tőle akár keletre, akár nyugatra fekvő államba *teljesen beolvadjon*. A történelem arra tanít, hogy ha nem lehetett *magja* valamely államalakulásnak, úgy legalább is bizonyos *különállást* kellett neki biztosítani, hogy földjén nyugalom legyen.”⁴⁸ Gyárfás az óhajtott különállást önkormányzati intézmények révén vélte elérhetőnek – de nem úgy, mint Roth, hanem Kós és Zágoni módjára. Összerdélyi látószöge egy bizonyos mértékű területi önállóságot feltételezett.⁴⁹ Akárcsak Szentimrei Jenő is, aki 1922-ben a következőket írta minderről: „Mi autonóm Erdélyt akarunk, nemzeti autonómiákkal; ezt az autonómiát már most meg kell alapoznunk a lelkekben. Akarjuk, hogy itt az adott időre készen álljon a magyar autonóm nemzeti közösség teljes armatúrája: gazdasága, társadalma, közoktatása, irodalma, művészete, sajtója megszervezve, közigazgatásra és

43 Roth: *Politische Rundschau*, 557–558.

44 Uo. 26. Kiemelés az eredetiben.

45 Kós: *Beszélnék Erdély kövei is*, 139.

46 Lovinescu: *Mai multă cultură*, 1; Brandsch: *Politische Bilanz*, 1; Uő: *Gesetz*, 2. Vö. *Inițiativa privată*.

47 Kós: *Beszélnék Erdély kövei is*, 138–139.

48 Gyárfás: *Erdély problémái*, 246. Kiemelés az eredetiben.

49 Uo. 260.

politikai vezetésre alkalmas emberkontingense kiválogatva és kinevelve.” Ha ezt a gondolatot központosító felfogásban továbbfonjuk, akkor a nemzeti autonómiák egymásmellettsége egyazon területen az intézmények kölcsönös függését és önszabályzó döntéshozatalokat látszik eredményezni – a három erdélyi nemzeti közösség olyan intézményesített szövetségét, amely valóban *állam* lehet az *államban*. „Némiképpen politikai kérdés is tehát ez a mi csakerdélyit akaró törekvésünk”, ismerte el Szentimrei.⁵⁰ Ezért – ennek élet tompítandó – másutt az irodalmi transzszilvanizmussal foglalkozott, nem rejtve véka alá, hogy „a más irányokban kifejlesztett transzilvanizmusnak sem volnék ellensége”.⁵¹

8. Szentimrei hasztalan igyekezett apolitikussá szelídíteni politikai elképzeléseit. A román hatóságok bárminő Erdélyre alapozó mozgalmat politikai tételként kezeltek. Averescu tábornok, a központosítás egyik atyja, nem tűrt „erdélyiséget”; az összes régió érdekeit alárendelte az összállamiaknak.⁵² A belpolitikai befolyását 1926–1927-ig megőrző román Néppárt és az 1922 januárjában kormányt alakító Nemzeti Liberális Párt környezetében ugyan megkülönböztettek egy „kulturális regionalista” és egy „politikai regionalista” csoportot, azonban mindkettőt az „irredentizmus”, a „sovinizmus” és a „szeparatizmus”, általában az államellenesség vádjával illették.⁵³ A vádlottak padján nem csak magyarok és németek ültek. Sajtóhadjáratok indultak románok, így például a nagyváradi *Cele Trei Crișuri* folyóirat ellen is, amely a kulturális regionalizmust „művészeti eszmény”-ként méltató cikkeket közölt.⁵⁴ Szerkesztői és szerzői így emlékeztettek arra, hogy a román nép részei nem feltétlenül azonagy kulturális háttérűek

voltak – még ha egy országban éltek is –, az államnak pedig éppen ezért bátorítania és támogatnia kellett volna a regionális gyökerű és viszonylag igényes erdélyi román kulturális kezdeményezéseket.⁵⁵

Ilyen és hasonló elvárásokat mélyen elítélt – többek között – Moise Nicoară. A román Néppárt publicistája Ion Agârbiceanu szépírói művét porrá zúzva ecsetelte véleményét a regionalizmusról és az erdélyiségről: „Felléptünk a politikai regionalizmus ellen, amelynek elszigetelődési célzata nemzeti erőink szabad vérkeringését meggátolni próbálta; hát hogy ne taszítana bennünket ez a szánszagosan szűk látókörű értelmiségi regionalizmus, amely a szétrombolt határok védelmére kelve Made in Transilvania címszó alatt, amely csak az iparban használatos, banalitást, középszerűséget és trivialitást hirdet.”⁵⁶ Az idézet burkolt mondanivalóját, azt, hogy a kulturális és a politikai regionalizmust egy töről fakadónak kellett tekinteni, Octavian Goga nyíltan terjesztette néppárthű publicisztikájában, amellyel a „nemzeti védelem harcát” vívta az „autonomisták” valamennyi irányzata ellen.⁵⁷

Így Hans Otto Roth hiába bizonygatta, hogy ő nem híve a földrajzi alapszempontú önállósodásnak. Ahhoz, hogy ne tűnjék hűtlen állampolgárnak, olyannak, aki uralni akarja azt a területet, amelyre Romániának a maga boldogulásához szüksége van, a „területi autonómiát” 1924-ben is a „kulturális önrendelkezés” ellentétéként állította be.⁵⁸ A Goga-féle állásfoglalások azonban kioktatták: jelentéktelen szempont, hogy vágyik-e az erdélyi regionalista-autonomista külön politikai-jogi hatalomra.⁵⁹ A többségi vezetés az autonómiát veszedelmesnek hitte, lett légyen az bármely

50 Szentimrei: *Kultúrák*, 7.

51 Szentimrei: *Transzilvanizmus*, 550.

52 Averescu: „*Ardelenismul*”, 242. Vö. Averescu: *Apărarea*.

53 Ardeleanu: *Înfrângerea*; Hodoș A.: *Regionaliștii; Iredentismul funcționarilor unguri; Separatismul Ardealului*. Az időszak román belpolitikájához Nedelea: *Aspecte*.

54 Davidescu: *Note*, 151.

55 *Inițiativa privată*, 226. Vö. Bota: *Cele trei Ardealuri*; Pteancu: *Cronica*; Sudețeanu: *Interesele*.

56 Nicoară: *Orizonturile*, 338–339.

57 Goga: *O apărare*, 172. Kiemelés az eredetiben.

58 Roth: *Zum Vortrag*.

59 Pl. olyanra, amelyet Zágoni: *A magyarság*, 32–35, egy kolozsvári magyar nemzetgyűlésből gyakorolt volna.

közösségé és mégoly szűk hatáskörű is. Éppen Erdély és Órománia kulturális összeillesztésén fáradozva nem engedhette meg, hogy a Kárpátokon túli románok külön útra térjenek. Az ország egységét 1918–1920-ban politikai értelemben hozta létre, kevésbé „kulturális tekintetben”, mivel a „szellemi elidegenedés jelei nehezebben törölhetők”, mint a politikaié, jegyezte meg egy néppárti publicista.⁶⁰ Ezért bírálta Nicoară Agârbiceanu erdélyi vonzalmait, vélte a nemzeti liberálisok kolozsvári lapja, az *Înfrățirea*, hogy Erdély román kézen sem szabadulhat meg a magyar befolyástól addig, amíg nem hat a „regáti szellem”.⁶¹ És ezért használta Goga a „román nép integritása” kifejezést.⁶²

A román Néppárt ideológusai nem csillapodó szenvedéllyel bírálták a Román Nemzeti Párt állítólag minden románok „lelki egyesülését” fekező politikáját. Szerintük Maniu és legközelebbi tanácsadói az 1922-es választási harcban is az „ardenism” bűnébe estek. „Elég kimondani az Ókirályság szót”, állapította meg egyik körlevelük, „és minden román, legyen az paraszt vagy birtokos, összerendezzen. Mi azonban ezért még ne bízzuk el magunkat. A mozgalom létezik ugyan, de még meg kell szervezni, hogy sikeres legyen”. Ez a román erdélyiség elsősorban a régió szociális és gazdasági viszonyainak méltánytalan kezelése miatt kárhóztatta a központi kormányzatból terjeszkedő nemzeti liberális erőket.⁶³ A megfelelő társadalompolitikai indíték vezette egyes erdélyi román szakírók tollát, akik a húszas évek legelején az „integrális gazdaság” tételével azt állították, hogy Órománia mezőgazdasága csakis egy erdélyi „autochton helyi iparral” kiegészülve válhat a román népgazdaság hasznára.⁶⁴

60 Balint: *În câmpul*, 499. Vö. Duca: *Să ne cunoaștem*; Tulbure: *Ruleta*.

61 „*Spiritul regătean*”.

62 Goga: *Școala*, 76. Kiemelés K. L. Zs.

63 A körlevelet ismerteti Bogdan-Duică: *Cele două Românii*. Vö. Goga: *Școala*; Hodoș A.: *Conspirația; Piedica unificării sufletești; Separatismul Ardealului*.

64 A forrásokból idéznek Saizu: *Opinii*, 400–401; Știrban: *Aspecte*, 218.

9. Az eddigiekből kitűnik, hogy a kultúra–politika, vagyis a területi autonómia–kulturális önrendelkezés ellentétpár a vizsgált időszakban aligha bizonyulhatott hasznos tárgyalási fogásnak transzszilvanisták, illetve regionalisták és ellenfelek között. A kulturális autonomisták elismerést reméltek annak fejében, hogy nem bolygatták Erdély térben elképzelhető önállóságának a kérdését. Mégsem mondtak le arról, hogy a régiót kulturális, szociális és gazdasági tulajdonságai, valamint történelmi tapasztalatai alapján nemcsak egy fölérendelt *területi egységgel szemben*, hanem belső szerkezetében: *önálló térségként* is körülhatárolják, mégpedig úgy, hogy az ilyenképpen kettős ismervű regionalizmusuk állásfoglalásra készítse az államközpontot.⁶⁵ Eközben korántsem hitték, hogy kulturális megnyilvánulások tartalomban és célzatban elkülöníthetők. Ellenkezőleg. Felfogásukban a költemény vagy a festmény politikailag éppolyan lényeges és szókimondó lehetett, mint a képviselőházi beszéd vagy a vezércikk egy belpolitikai rovatban.⁶⁶ Kultúra és politika tulajdonképpen feloldhatatlan kölcsönhatásának a tudatában a területi kérdéstről gondolták jogosan, hogy politikum. Ámde politikum rejlett pusztán kulturális jelenségekben is. Vitája nem az érvelés és ellenérvelés gyakorlatában zajlott, s még kevésbé olyan egyhangúlag elfogadott rendszerező elv tiszteltében, amely az erdélyi regionalizmust egy veszélyes – azaz politikai – és egy veszélytelen – azaz kulturális – válfajba sorolhatta volna. Bekövetkezett az a helyzet, amelyet Carl Schmitt német államjogász így írt le: „Minden vallási, erkölcsi, gazdasági, etnikai vagy más jellegű ellentét politikai ellentétté változik, ha elég erős ahhoz, hogy az embereket barátokra és ellenségekre ossza.”⁶⁷ A központosítás néppárti és liberális személyiségei az autonomistákban vagy a regionalistákban fedezték fel az ellensé-

65 A regionalizmus ilyen értelmezéséhez Gerdes: *Regionalismus*; Schultze – Sturm: *Regionalismus*.

66 Vö. pl. Jancsó: *Erdélyi írók*; Nussbächer: *Kultur-Chronik*.

67 Schmitt: *Der Begriff des Politischen*, 37.

get, és gyanújuk az erdélyi román pártpolitikusokat sem kerülte el, akiktől pedig a lehető legtávolabb állt a területi autonómia gondolata.⁶⁸

III.

10. A központi hatalom elutasítóan válaszolt a román, a magyar és a német értelmiségiek erdélyi regionalizmusára. A bukaresti parlament 1923 márciusában kibocsátotta Nagy-Románia első alkotmányát, amely jóváhagyta az állam központosított jellegét, és a kisebbségeknek pusztán egyéni jogokat ígért. A 137. cikkely további egységesítési törvényeket jelentett be, amelyek 1928-ig sorozatosan napvilágot láttak.⁶⁹

A kutatás mindmáig nem foglalkozott behatóan a „modern transzilvanizmus”⁷⁰ ezen alkotmányjogi és társadalompolitikai vonatkozásával. Az 1918-tól 1940-ig terjedő, alapvetően magyarnak tekintett áramlatot a *korai* vagy *kezdeti*, és a *helikoni* vagy *aulikus* változatra osztja be. Az időbeni határt a két részdőszak között az 1928-ban első évfolyamát indító *Erdélyi Helikon* folyóirattal vonja meg, amely elejétől fogva a transzszilvanista eszmék esztétikai újrafogalmazását sürgette. Az átértékeléshez hozzájárult továbbá az 1930-ban megalakult *Erdélyi Fiatalok* szellemtudományi és szociográfiai munkája.⁷¹

A két világháború közötti transzszilvanizmusról még nem készült átfogó elemzés; Pomogáts Béla az *Erdélyi Helikonra* összpontosít kismonográfiájában.⁷² Tudományos esszéket és rész-

tanulmányokat köszönhetünk – rajta kívül – Fábíán Ernőnek, Gáll Ernőnek, Cs. Gyimesi Évának, Láng Gusztávnak, Nagy Györgynek és Sárretyi Sándornak, akik eszme-, irodalom- és művelődéstörténeti szempontból – nagy vonalakban egybehangzóan – arra következtetnek, hogy a modern transzszilvanizmus Romániában élő magyar értelmiségiek szerteágazó gondolati építményeként három fő tételt tartalmazott: egyszerre volt az erdélyi népek összetartozásának hitvallása, vonzalom az erdélyi szülőföldről és művelődéspolitikai ügybuzgalom.⁷³

A hetvenes évek óta két – nem teljesen elkülönülő – irányzat értelmezi tárgyunkat. Az egyik egy *ideológiára* irányítja a figyelmet, amely az államalkotó tulajdonságát elvesztő erdélyi magyarság kultúrpolitikai és esztétikai-erkölcsi eszmélődését volt hivatott előmozdítani.⁷⁴ A másik inkább egy *esztétikai-irodalmi* programot méltat, amelynek megalkotói az erdélyiséget lírában, történeti regényben, esszében, valamint az irodalmi életben és az irodalompolitikában inkább színvonalassá, mint társadalmilag hasznossá óhajtották fejleszteni.⁷⁵ Minthogy a transzszilvanizmus politikai alapjellegére vonatkozó elszórt utalások⁷⁶ visszhangtalanul maradtak, általános érvényűvé fejlődött az a még tüzetes ellenőrzésre váró vélemény, hogy „a politikai transzszilvanizmus félreértésekre adhat és adott okot”, amiért is kihangsúlyozandó, hogy ez a

68 Vö. Maniu: *Problema minorităților*.

69 Constituția din 29. martie 1923. In: *Istoria României*, 58–71. Ld. *Istoria dreptului românesc*, 231–348; Nagy L.: *A kisebbségek*, 25–31, 87–200; Nistor: *L'Unification*; Sachelarie – Georgescu: *Unirea*.

70 Nagy Gy.: *A kezdeti transzilvanizmusról*, 1652.

71 Csapody: *Őnazonosság*; Nagy Gy.: *A kezdeti transzilvanizmusról*; Pomogáts: *A transzilvanizmus*; Sárretyi: *A transzilvanizmus*.

72 Pomogáts: *A transzilvanizmus*.

73 Fábíán: *Azonosság*; Gáll: *A „kisebbségi humánus”*; Cs. Gyimesi: *Előszó*; Uő: *Elméleti alapok*; Uő: Gyöngy; Láng: *Jegyzetek*; Uő: *Vidék*; Uő: *Egy őnmeghatározás*; Nagy Gy.: *A kezdeti transzilvanizmusról*; Uő: *Gondolat*; Uő: *Szimbolikus illusztráció*; Pomogáts: *A transzilvanizmus*; Sárretyi: *A transzilvanizmus*.

74 Csapody: *Őnazonosság*; Fábíán: *Azonosság*; Gáll: *A „kisebbségi humánus”*; Cs. Gyimesi: *Elméleti alapok*; Uő: *A teremtő fájdalom*; Uő: Gyöngy; Láng: *Jegyzetek*; Uő: *Vidék*; Uő: *Egy őnmeghatározás*; Nagy Gy.: *A kezdeti transzilvanizmusról*; Uő: *Gondolat*; Uő: *Szimbolikus illusztráció*; Sárretyi: *A transzilvanizmus*.

75 Dávid – Marosi – Szász: *A romániai magyar irodalom*; Cs. Gyimesi: *Előszó*; Uő: *Elméleti alapok*; Uő: Gyöngy; Kántor – Láng: *Romániai magyar irodalom*; Pomogáts: *A transzilvanizmus*; Szávai: *Helyzettudat*; Tolnai: *Erdély*.

76 Pl. Cs. Gyimesi: *Egy létszimbólum*; Fábíán: *Azonosság*.

mozgalom „nem politika volt, hanem a nemzetiségi (kisebbségi) politika morálja akart lenni”.⁷⁷

11. Jelen tanulmány fejtegetései és az újabb nyugat-európai regionalizmus kutatás idevágó elméleti útmutatásai a vizsgálatok módszertani és tartalmi bővítését indokolják. Anélkül, hogy máris kiérdemelné a *regionalizmus* gyűjtőnevet, a *korai* transzszilvanizmus a román állam politikai rendszerében egyrészt olyan regionális mozgalomként tűnik ki, amelyet nem feltétlenül összefüggő területen élő kisebbségek jogaik megszerzéséért és védelmében irányítottak a központosító tényezők ellen.⁷⁸ Ama gyakran emlegetett „kisebbségi humánus”⁷⁹ következőleg nem szépségeszményként, hanem pártpolitikai és társadalmi viszonylataiban érdemel kiemelt figyelmet – még akkor is, ha az egykori állásponthoz alátámasztó esztétikai elvek teljesen meg nem kerülhetők. Az áramlatot másrészt ajánlatos „modernizációelméleti távlatban” is szemlélni, vagyis „a regionális politika és gazdaságfejlesztés összefüggésében”, amelyben „a nemzetállam integrációhiánya egy regionális tiltakozási mozgalomban nyilvánul meg”.⁸⁰ Az eddigi magyar- és irodalomközpontú munkálatok továbbfejlesztése tehát a nemzet- és a rendszerpolitikai szempontok párhuzamos elemzését követeli meg, hiszen láttuk, hogy nem csak „az 1929-ben, 30-ban dolgozni kezdő erdélyi nemzedék vette észre, hogy a transzszilvanizmus társadalmi és gazdasági kérdés is”.⁸¹

Egy ilyen széles alapokat lefektető értekezés felteheti, hogy a húszas évek romániai román–magyar–német viszonyrendszer két pilléren nyugodott: az egyik oldalon az államközpont moldvai-havasalföldi történeti közegén, a másikon a tágabb értelemben vett Erdélyen. Románok, magyarok és németek egyrészt egymás

között a régióban, másrészt együttesen vagy külön-külön Óromániával hozhattak létre kapcsolatokat. Kultúrtörténeti és szociológiai kivetítésben egy szövetségi társadalom hordozói voltak mind interetnikai, mind intraetnikai síkon. A bánági sváboktól az erdélyi szászokig, valamint a bukovinai, besszarábiai és dobudzsai németekig, az erdélyi románoktól a regátiakig, a belső-erdélyi vagy partiumi magyaroktól a székelyekig jelentős részben eltérő vallási, szociális-gazdasági és történeti szerkezetű csoportokban éltek.⁸² A kisebbségek az állami nemzetiségpolitika céljától és tényleges működésétől függetlenül is viszonyulhattak a többségekhez, ha emezek nem támogatták a bukaresti kormányzatot, vagy ha a magyarok és a németek politikamentes kapcsolatokat kerestek, miután csalódtak a román államideológusokban.

Azonban a magyarok és a németek az erdélyi románokban éppúgy, mint a regátiakban főként az államot tevőlegesen alkotó, és emiatt a központot politikailag is képviselő többséget láthatták, amellyel a maguk és a tágabb köz ügyei összekötötték őket. Délkelet- és Kelet-Közép-Európa átrendeződése a világháború után egy funkcionális-alkotmányjogi szövetkezési formát is kínált nekik, ezt viszont elsősorban interetnikai síkon. Miközben a kialakuló román nemzetállam keretében a történeti Erdély és a Részek magyar népessége nemzeti kisebbséggé vált, a Kárpátokon inneni németiség története is alakot váltott azáltal, hogy a korábban Bécsben, illetve Budapesten székelő kormányhatalom Bukarestbe került. Amikor mindkét nemzeti közösség vezetői állampolgári hűségükről biztosították a román államot, időszerűen feladták azt az igényt, hogy államalkotó anyanemzetük kötelékében maradjanak, illetve hogy egykori hazájukhoz tartozzanak továbbra is. Önálló regionális, nyelvi-kulturális és vallási fejlődésükbe vetett hitükkel egy olyan „intézményes kompromisszum”-ra törekedtek, amely – a legjobb föderalista hagyomány szellemében – „az

77 Szávai: *Helyzettudat*, 39. Kiemelés az eredetiben.

78 Vö. Schultze – Sturm: *Regionalismus*, 380.

79 Gáll: A „kisebbségi humánus”.

80 Schultze – Sturm: *Regionalismus*, 380.

81 Tolnai: *Erdély*, 299.

82 Hetven év; Illyés: *Nationale Minderheiten*. Vö. Reissert: *Föderalismus*, 238–239.

integráció és az életkörülmények azonossága között egyfelől, valamint a regionális önállóság és sokféleség között másfelől” jön létre.⁸³

12. Legkésőbb 1923 tavaszára bebizonyosodott, hogy az államközpont nem hajlandó erre a szövethetési kompromisszumra. Az alkotmány 1. cikkelye „egységes és oszthatatlan nemzetállam”-nak nevezte a román királyságot.⁸⁴ Körülhatárolható területek autonómiáját és az ezzel kapcsolatos hatalommegosztást össz állam és államrészek között törölte a politikai megoldások sorából. A minél erősebben központosítandó államigazgatás ellentmondott egy olyan nemzetiségi törvénynek és joggyakorlatnak, amely elismeri a kisebbségek csoportjogait akár személyi, akár területi alapon. Tekintettel az életkörülmények ugyancsak központilag szentesített egységesítésére,⁸⁵ felvetődik a kérdés, hogy egyáltalán érdekelte-e a román politikai vezetést a magyarok és a németek állampolgári hűsége? Nem éppen megvádolhatóan vagy valóban hűtlen polgárookra volt-e szüksége ahhoz, hogy irredentizmus- és *állam az államban*-vitát gerjesztve nyilvánosan leleplezhessen államellenes elemeket? Nem az autonómiaellenes nemzetiségpolitikáját kívánta-e így módon ország-világ előtt igazolni? Nem készült-e zsákutcába hajtani a kisebbségeket: megvonni tőlük a kritikus vagy ellenzéki többséggel való – és a maga hatalmát esetleg veszélyeztető – kapcsolatteremtés lehetőségét?⁸⁶

Nagy-Románia egységesített-központosított jellege 1924 és 1928 között megerősödött. Új törvények az 1918 előtt keletkezett, majd az impériumváltás után ideiglenesen érvényben maradt jogi normákat szüntették meg. A korai húszas évek Erdélyében használatosak voltak még a 16. századból áthagyományozódott werbőczyánus magyar szokásjog, az 1811. évi Általános Osztrák

Polgári Törvénykönyv – az 1853-as utólagos változtatások nélkül –, a magyar polgári törvények, királyi határozatok és miniszteri rendeletek gyűjteménye az 1867–1918-as időszakból, a román Kormányzótanács 1919–1920-as rendeletei, valamint néhány cikkely Románia 1866-os alkotmányából.⁸⁷ A kisebbségek előnyét szolgáló jogszabályok híján⁸⁸ a magyarok és a németek pedig újra meg újra arra kényszerültek, hogy felülvizsgálják állam- és társadalomelméleti elképzeléseiket. Hiszen ha egyszer felismerték, hogy a kormányzat ellenáll az erdélyi régió bármilyen önállósításának, és ezáltal megakadályozza csoportos „akkulturációjukat”⁸⁹ is, úgy dönteniük kellett: fenntartsák-e még az államközpontnak jelzett kompromisszumajánlatot? És ha igen, melyik formában?

13. Az a megfontolás, hogy létezhet egy alternatíva a funkcionális-alkotmányjogi szövethetkezéshez, a politikamentesség csíráját rejtette magában. Ebből a szemszögből az interetnikai viszonyoknak olyan keretekbe kellett volna áthelyeződniük, amelyekben a hitelét veszített, mert népeket elválasztó politika nincsen jelen. „Hiba, ha a politika azt hiszi, hogy mindenütt nélkülözhetetlen.”⁹⁰ Többek között ezt a tételt igazolandó fejlődtek ki Erdélyen belül magyar–szász kapcsolatok a húszas évek második felében. Ezeknek alappillére ugyanis a személyes ismeretség volt. Főként írók közeledtek egymáshoz: fordították és méltatták egymás műveit, léptek közösen közönségük elé, szöttek kiadói terveket.⁹¹ A szellemi alkotómunka magyar napszamosai mégis zsákutcába juthattak azon igyekezetükben, hogy a kisebbségpolitikai balsikerek ellensúlyozására szűkebb társadalmukat kultúrtörténeti-szociológiai értelemben föderalizálják.

83 Reissert: *Föderalismus*, 240.

84 Constituția din 29. martie 1923. In: *Istoria României*, 58.

85 Ld. a 42. jegyzetnél.

86 Az ilyen értelmű *szegregáció*hoz vö. Müller H.: *Minderheiten*, 302.

87 *Istoria dreptului românesc*, 231–348; Sachelarie – Georgescu: *Unirea*.

88 Uo.; Nagy L.: *A kisebbségek*, 87–200.

89 Müller H.: *Minderheiten*, 302.

90 Weiss: *Petőfi*.

91 Folberth: *Die Stunde*; Ritoók: *Kettős tükör*.

Nagy becsben álló történelmi regényeik és egyéb historizáló írásműveik dicshimnusz a hajdanvolt viszonylagos erdélyi autonómiáról és türelemről hamisan csenghetett a románok fülében, akiknek ősei a magyar, a szász és a székely rendi nemzet mellett csupán megtűrt lakosok voltak az Erdélyi Fejedelemségben. Lírian felajzott természetelményük és mítosz övezte lelki regionalitásuk⁹² a politikailag beárnyékolt mindennapok elkendőzésével fenyegetett. A történelmi tapasztalat-távlat és a képlékeny szülőföldkép elősegítette az erdélyi magyar önértékelést, egyben nyitva hagyva az utat a másik két nemzeti csoport felé. Mégsem pótolható párt- és társadalompolitikához igazított gondolatmeneteket és tetteket. A magyar transzszilvanistáknak nem átszellemülten, hanem mindennapos érdekegyeztetésekben kellett bebizonyítaniuk, hogy nemzeti hovatartozásuk eszmei vállalása nem zavarja részvételüket Nagy-Románia társadalmi életében, sőt, esetenként a többség ügyei iránti érdeklődésüket sem gyengíti. Ehhez erdélyi, egyszersmind állampolgári tudatukat nyíltan és felülvizsgálhatóan, tehát hasonlatmentesen kellett megjeleníteniük, lehetőleg szervezeten és a saját nyelvi-kulturális közegen túllépve.

14. A transzszilvanista mozgalom interetnikai intézményesítése, amelynek feltételeivel és eredményeivel a szakirodalom mindmáig nem foglalkozott alaposan,⁹³ szükségképpen a funkcionális-alkotmányjogi szövetkezés esélyét villantotta volna fel. Kiutat is jelezhetett volna abból a többséghez fűződő ellentmondásos viszonyból, amelybe a kisebbségellenes államideológia a magyarokat és a németeket sodorta. Ugyanis a román szellemi és politikai elit egyes csoportjai nem idegenkedtek attól a gondolattól, hogy az állam felépítése igenis tükrözze az összes régió – nem csak Erdély – különféle sajátosságait. De milyen cézzal tükrözze? A helyi jegyek megőrzése vagy összehangoltabb kiegyenlítése végett?

92 Vö. Pomogáts: *A transzszilvanizmus*.

93 Vö. a 73., 74. és 75. jegyzetben felsorolt munkákkal.

Egyesek „Erdélyt az erdélyieknek”⁹⁴ perelve azok véleményét osztották, akik szerint az erdélyiek járulhattak hozzá leginkább a nemzeti ellentétek áthidalásához és az ország rendszerpolitikai megszilárdításához.⁹⁵ De a Nagy-Románián belüli interetnikai kapcsolatok oly gyakran remélt konszolidáló szerepe mögött meghúzódhatott az állam egységesítésének és központosításának a szándéka is. „A jövő Erdélye”, írta példának okáért a *Cele Trei Crișuri* egyik munkatársa 1923-ban, „nem lesz többé az a térség, amelyben emberek ütköznek. [...] És akkor Erdély szolidaritása mindenki szolidaritása lesz”.⁹⁶ A regionalizmus többértelmű össz-román kezelésére jellemző, hogy a nagyváradi lap fennebb említett regáti szemléletű bírálóihoz a kolozsvári *Tara Noastră* is csatlakozott, és hogy ez a Goga vezette folyóirat hevesen bírálta Garabet Ibrăileanu irodalomkritikus Iași-ban megjelent dolgozatát a román irodalom külön moldvai, havasalföldi és erdélyi jellegéről.⁹⁷

A transzszilvanizmus tehát nem csak erdélyiek között található társakra, és a román–magyar–német szövetkezés az össz-államra kiszélesítve akár meg is erősödhetett volna. Emiatt a továbblépő kutatás alapkérdése nem az, hogy az áramlat politikai volt-e vagy sem – hiszen bizonyos mértékig mindig az volt. Fontosabb kideríteni, hogy léteztek-e sajátosan magyar, román és német alakjai,⁹⁸ valamint hogy kisebbségvédelmi vetülete kiegészült-e regionalista modernizációs elemekkel. Ezt az összetett kérdést egy olyan tipológia válaszolhatja meg, amely egyaránt figyelembe veszi a regionalitás mértékét és az etnikai jelleget.

Ha Nagy-Románián belül kívánták egyengetni régiójuk önálló útját, a transzszilvanistáknak végső soron azt a felfogást kellett

94 *DI. Alexandru Vaida vorbește despre „unificare”*.

95 Bacaloglu: *Un an*. Vö. K. Lengyel: *Jászi (ebben a kötetben)*.

96 Bota: *Cele trei Ardealuri*, 174. Ld. még Sudețanu: *Interesele*.

97 *Cărți și reviste*; Ibrăileanu: *Characterul*.

98 Mélyebb elemzés nélkül román, illetve német típusra utaltak legutóbb Gajdos Balogh: *A transzszilvanizmus*; Schuller-Anger: *Kritik*; Wittstock: *Der Kulturbegriff*; Uő: *Über den Transsylvanismus*.

érvényre juttatniuk, hogy a román nép akkor is alkothat egy önrendelkező és többnemzetiségű államot, ha a maga szubjektív és objektív alkotóelemei régióról régióra különböznek; hogy jóléte nem egy bizonyos terület birtoklásából és a mereven egy mérce szerinti kormányzásból következik. Ekképp a „*territoriocentrikus*” nemzetfelfogás⁹⁹ bírálójává jelentkezett a húszas évek transzszilvanizmusa. Sikere jelentős mértékben függött attól, hogy képes volt-e a kisebbségi és az általános polgári jogokat egy követelési katalógussá ötvözni. Ezt a feladatát pedig nem oldhatta meg anélkül, hogy rámutasson: téved az államideológia, amikor azt állítja, hogy a nyelvek, vallások, jogszokások, társadalmi-gazdasági modellek, általában az életkörülmények és a mentalitások alkotmányosan védett sokszínűsége csorbát ejtene a többség önbecsülésén, és előbb-utóbb Erdély politikai elvesztéséhez vezetne. A román oldal ettől a félelemtől csakis azon kompromisszumfelek közreműködésével szabadulhatott meg, akik saját nemzeti érdekük figyelembevételével nem zárták ki eleve az összállami problémák regionális megoldását.

[1987, 1992]

99 Bibó: *A kelet-európai kisállamok*, 230. Kiemelés az eredetiben.

Kós Károly és a *Kalotaszeg* 1912 A 20. századi transzszilvanizmus kezdeteihez

I. A Kós-kép fehér foltja

Nagymagyar volt-e az ifjú Kós Károly eszmevilága? Sorközi sejtetések, bizonyosságokként tálalt feltételezések, haloványan körvonalazott összefüggések, magyarázatlan és ellenőrizhetetlen adatok kerülgetik ezt a kérdést legalább huszonöt éve. A válaszadástól visszahőkölő szerzők közül Tordai Zádor már 1971-ben leírta a budapesti *Kortárs*ban ezt a mondatot a pályája kezdetén családi otthont teremtő építésről: „Mert éppen mikor Sztánára húzódik, akkor próbálja meg a politikát. Elsőként inkább kultúrpolitikát, de bizony a politika is természetesen adódik ebből és ekkor. Sztánán szerkeszti a *Kalotaszeg* című folyóiratot [...]. És már ebben is szinte minden ott van Kósból, abból, amit később fog csinálni. Ha csak felvillanó gondolattöredékekben is, de ott van. Egészében és elsősorban? Inkább nemzeti a program. A politikumnak is ez a vonala, bántóan támadó nem egyszer: nacionalizmus. De mellette van a nép is: egy demokrata ember küzdése.”¹

A *Kalotaszeg. Képes hetilap*² 1912. január 7. és március 26. között hagyta el Diamantstein Nándor bánffyhungyadi papírkereskedő könyvnyomdáját. Tizenkét 20x14 centiméter nagyságú számot ért meg összesen 182 oldalon, a szecessziós és a népi stílus sajátos ötvözetét tükröző előállításban. Kós alapító tulajdonosként

¹ Tordai: *Örömmel írtam*, 1561. Kiemelés az eredetiben.

² Személy- és tárgymutatóval ellátott, a tételeket időrendben feltáró és leíró repertórium: Saliga: *A Kalotaszeg*.

és szerkesztő-kiadóként javarészt maga illusztrálta³ és írta tele „első, jellegzetesen transzilván szemléletű politikai” cikkeivel.⁴

Már itt megragadhatjuk a kulcskérdésünk felgöngyölítését megnehezítő, egyben megindokló körülmények egyikét: főhősünk öregkori, második világháború után leírt vagy tollba mondott visszaemlékezéseiben nem foglalkozott behatóan legelső lapszerkesztői teljesítményével; az imént idézett önjellemzésen túl általánosságokra szorítkozott.⁵ Egyszer leplezetlen öniróniával emlékezett meg „negyedévi dicsőséges élete után” felszámolódott lapjáról,⁶ amelyet 1968-as önéletrajzából éppúgy kihagyott,⁷ mint műveinek egyik saját összeállítású és közlésre szánt jegyzékéből,⁸ jöllehet másutt irodalmi pályájának első fontosabb állomásaként említette.⁹ Már csak e négy példaszerű megnyilatkozása is azt a benyomást kelti az elemzőben, hogy e téren rámenősebb kérdőzőkkel szemben sem tárulkozott volna ki szívesen. Annál nagyobb kedvvel beszélt két világháború közötti ténykedéséről, amelyet

3 Az 5. számtól magát felelős szerkesztőként, a 7. számtól Böngérfi Géza bánffy-hunyadi tanárt főmunkatársként nevezte meg (KSz 1912/5: 3 [február 4.]; 7: 13–14 [február 18.]). A lap fejléce a 7. számtól a „Szerkeszti: Kós Károly” toldást tartalmazta. A kiadóhivatali teendőket Sztána postamesteri feladatokat is ellátó állomásfőnöke végezte. A lap kiadásának lebonyolításához Kós – Bajor: *Ki mondjon igazat*, 636; Kós: *Találkozásaim*, 16; Uő: A „*Kalotaszeg*”, 1070; Uő: *Életrajz* [1950], 120–121.

4 Kós: *Életrajz* [1950], 120. „Ide aztán én írtam, mindenfélét. Novellát is, Kissebesi, meg tudja a fene, milyen álnéven. Folytatásos dolgokat.” Kós – Bajor: *Ki mondjon igazat*, 636. Kós saját nevével vagy betűjellel jegyzett, illetve aláíratlan cikkeinek adatait közli Saliga: A *Kalotaszeg*; Vajk: *Kós*, 43–45. Szerzőségeinek megállapításához ld. még Kós: *Életrajz* [1950], 120.

5 Műveinek első szakszerű, de nem hiánytalan könyvészete: Vajk: *Kós*. Az e dolgozathoz áttanulmányozott önéletrajzi szövegek megjelenésük sorrendjében: Kós: *Találkozásaim*; Uő: A „*Kalotaszeg*”; Kós – Bajor: *Ki mondjon igazat*; Kós – Beke: *Interjú*; Kós – Marosi: *Lesem, hogy nő a fű*; Kós – Benkő: „*A legszebb élet, amit magamnak el tudtam képzelni*”; Kós: „*Hát, mondom, nem megyek el...*”; Kós: *Életrajz* [1950].

6 Kós: A „*Kalotaszeg*”, 1071.

7 Kós: *Önéletrajzom*.

8 Közli Pál: *Kós*, 33–34.

9 Kós – Bajor: *Ki mondjon igazat*, 636.

három történelmi korszakot átfogó életművéből a legértékesebbnek tartott.¹⁰ Éppen ezért felcsigázza a kutatói kíváncsiságot, hogy az 1939-es *Erdélyi Helikon*ban viszont értékelően is szólt egykori lapkiadói kísérletéről: „[...] legnagyobb sajnálatomra be kellett szüntetnem, s így akkor csak egy kurta negyedévig hirdethettem transzilván eszméimet. Ami szerintem pótolhatatlan veszteség volt és marad.”¹¹

Az 1912-es sztánai hetilap körüli homály eloszlatása eddig szemléleti és műfaji természetű akadályokba ütközött. A kérdésfelvetések és megoldási kínálatok hiányosságai gyakorta egyszerre csökkentették a folyóiratról külön vagy érintőlegesen szóló, legnagyobb részben publicisztikai vagy esszéyszerű közlemények tényközlő és ismeretgyarapító erejét.

A sort Debreczeni László nyitotta meg 1933-ban, mégpedig azzal a visszatekintve is bevallott célzattal,¹² hogy az előtte járó nemzedék fiatalkori tapasztalatainak a tárházából követhető példát mutasson fel az *Erdélyi Fiatalok* olvasóközönségének. A sztánai minta a hatósági sajtóellenőrzés miatt is csak ilyen beleérző és többértelmű kijelentésekben elevenedhetett meg: „Mintha eljövendő változások biztos tudatában lenne, úgy harcol” a magyar állam által biztosítandó „önállóságért, hogy kész és erős legyen Kalotaszeg az új időkre. [...] Élesen figyeli a velünk lakó népek hasonló mozgalmait, résen állva, hogy mi jelentősége lehet azoknak reánk nézve és – mit lehet tanulni belőlük?”¹³ E kor- és sorstársi igényt ugyan felváltotta a bevezetőül Tordai Zádorral ábrázolt külső értelmezési mód, amelynek hasznára lehet az időbeli távlat. Emez azonban nyomban a marxista szemlélet korlátai közé szorult, s így nem szülhetett megbízható tudományos felismeréseket.

10 Kós – Marosi: *Lesem, hogy nő a fű*, 1884.

11 Kós: *Találkozásaim*, 17.

12 Debreczeni – Cseke: *Kós*, 284–285.

13 Debreczeni: *Kalotaszeg*, 183–184.

Kós Károly „művészetében Erdély népeinek osztályharcos hagyománya jelenti az erdélyi szellemet”, ütötte le az alaphangot Czine Mihály az 1964-es *Kortársban*.¹⁴ Az *Erdélyi Helikon* „tudományosan” vállalható „humánusot” ápolt, terjesztette a visszavetített dogmát Balogh Edgár ugyanazon évben a *Korunkban*, így „akkor sem tagadtam meg soha a szolidaritást mindazzal, ami Áprily Lajos és Kisbán Miklós, Kuncz Aladár és Kós Károly folyóiratában a *romániai* magyar irodalom becsületes útkeresése és önmegtalálása”.¹⁵ A kolozsvári havilap vezető publicistája és főszerkesztő-helyettese révén hasonította aztán a transzszilvanizmust a romániaisághoz. Ebben a hetvenes évekbe nyúló műveletben elsőrangú szerepet szánt Kós Károlynak, aki állítólag „kivágta magát a monarchia sorvasztó bürokratizmusából”, az első világégést követően „keményen elhatárolta a Romániába került magyarságot a Horthy-féle ellenforradalom irredentizmusától és antiszemitizmusától”, az 1944-es „felszabaduláskor azonnal és teljes odaadással kapcsolódik be a demokratikus Romániáért küzdő arcvonalba”, kivéve „részét a szocializmus alapjainak lefektetésében [!]”, tehát aki a transzszilvanizmus „*romániaiság*” tágulását „önpéldájával”, „romániai magyar európaiságával” festette alá.¹⁶ Így helyezte el őt Balogh Edgár „szocialista tudatunkban”,¹⁷ rendszerint elhallgatva első világháború előtti munkásságát,¹⁸ illetve kizárólagossá színezve polgári korszakának baloldali megnyilvánulásait.¹⁹ Bizonyos értelemben még vastagabb vörös fonatra fűződik a szépíró Kós mindmáig egyetlen, Varró János tollából 1973-ban megjelent életrajza. Ebben ugyanis a *Kalotaszeg*nek is az előzetesen kialakított osztályhar-

14 Czine: *Kós*, 136.

15 Balogh E.: *Helikoni örökségünk*, 1701–1702. Kiemelés K. L. Zs.

16 Balogh E.: *Kós-köszöntő*, 542–544. Kiemelés az eredetiben.

17 Balogh E.: *Kós Károly vitája*, 183.

18 Ld. bevezetőjével: Kós: *Háromkönyv*, 1969.

19 Vö. Kós: *Kalotaszegi vállalkozás*, itt Balogh Edgár előszava, 1501.

cos minősítést kellett szolgálnia.²⁰ A kismonográfia szerzője tíz évvel később ugyanígy láttatta irodalomtörténeti alakjának fiatalkori műveit.²¹

E pártos kisajátítás egy történelmi tény túlméretezésére épült. Kós a hatalomban berendezkedő román népi demokrácia idején korhűen képviselte a Magyar Népi Szövetséget a bukaresti Nagy Nemzetgyűlésben, írta nem egy vezércikkét a kolozsvári *Világosság*ba.²² A hatvanas években is megtörtént, hogy kinyomtatandó írásba adta, hogy szerinte a „szocialista eszme ezen a földön örökre győzött”.²³ Mindemellett életművének döntő hányadát nem a sztálinizmus, majd a nemzetikommunizmus felé haladó román politikai rendszerben alkotta.²⁴ Innen érthető „konzervativizmus” árnyalt gondolatainak korai marxista elmarasztalása,²⁵ illetve az, hogy Balogh Edgár éppen ezen a vonatkozáson okulva kezdte enyhíteni pártosságát. Igaz, a *Kalotaszegről* még 1989-ben sem vett tudomást, bár addigra a román hivatalosság Kós Károly emlékére is kiterjesztette az üldöztetés körét.²⁶ Ám alig bukott meg a diktatúra, már a maga Kós-képletének bővülését adta hírül: „egyetemes magyar hőrost varázsolt elő”²⁷ az eladdig haladóra, erdélyire, de legszívesebben románaira egyneműsített helikoni példatárból. A *Romániai magyar irodalmi lexikon* harmadik kötetében pedig már azt is leírta, hogy Kós a *Kalotaszeggel* egy „nagyobb

20 Varró: *Kós*.

21 Varró: *A százéves Kós*, 19–24.

22 „Azt tettem, amit elvártak tőlem. Jó néhány cikket írtam akkoriban.” A közügyekről. Utolsó beszélgetés [1977]. In: Kós – Benkő: *A legszebb élet, amit magamnak el tudtam képzelni*, 106–140, itt 116. Vö. Kántor: *Erős, sorsszerű parancs*.

23 Kós – Bajor: *Ki mondjon igazat*, 641.

24 Azért sem, mert az ötvenes évektől rendszeresen már csak levélben és beszélgetésekben fejezte ki önmagát. Vö. Vajk: *Kós*.

25 Czine: *Kós*, 137.

26 Balogh E.: *A karizmás ember*. Kós posztumusz letiltásának a hátteréhez Murádin: *Fasiszták*.

27 Balogh E.: *Bővülő Kós-képlet*, 332.

közönség”-hez fordult, közölve benne „egy sokat ígérő novellát és publicisztikai írásokat, gazdasági tanácsokat”.²⁸

Az értelmezés- és kutatástörténeti áttekintés jelen vázlatos formájában sem feledkezhet meg a marxista egyoldalúságok meghaladására irányuló törekvésekről. Némi sorsszerűség rejlik abban, hogy Kós *Hármaskönyve*, amelynek 1969-es bukaresti kiadása hivatkozási alapul szolgált a fennebb bemutatott ideologizálásban,²⁹ 1993-as budapesti újranyomásában nem a korábbi Balogh Edgár-bevezetővel, hanem egy meg nem nevezett előszóíró következőképp kicsúcsosodó gondolatsorával került az olvasó kezébe: „Kós Károly végzetesen politikus alkat volt, abból a típusból, mely »elvérzik egy gondolaton«. Ez az egy gondolat Erdély önálló, külön életének történetileg valóságos hagyománya, mely az ott élő népek egymásra hatásából organikus egészé tette e táj kultúráját. Ezért érezte Erdély bármely országba betagolt helyzetét, méginkább felosztását elfogadhatatlannak.”³⁰ Ez az adott helyen szükségképpen kidolgozatlan tétel akaratlanul is azokat az előmunkálatokat hasznosította, amelyek a transzszilvanizmust a 20. század első felének viszonyaiból eredeztetik, helyel-közzel visszaulva a sztánai hetilapra.

A mozgalom, amelyen ma már rajta tapad a fejedelemség kori „történelmi” változattól elkülönítő „modern” melléknév,³¹ legkésőbb első, 1983-ban megjelent könyvalakú ábrázolása nyomán vált a *Kalotaszeg* általános témakeretévé, főként a századelőn kibontakozó erdélyi magyar irodalom helyi törekvései okán. Pomogáts Béla megállapítását, miszerint a hetilap az „erdélyi népek egymásrautaltságának gondolatát” terjesztette,³² a decentralizáció forrás-

vidékére már 1973-ban utaló³³ Láng Gusztáv döntő mértékben egészítette ki a monográfia egyébként kedvező méltatásában,³⁴ majd egy 1989-ben kinyomtatott budapesti előadásában. A *Kalotaszeg*ből elsőként bőven idézve felhívta a figyelmet arra, hogy az „erdélyiség-eszme közvetlenül 1919 után” színre lépő megfogalmazóinak a nemzettudata azért került válságba, mert korábban „hatalmi tudat is volt, melyet egy soknemzetiségű állam hierarchiájában elfoglalt helye alakított ki”.³⁵

Újabb három év elteltével, amikor a romániai politikai fordulat következtében már Kolozsvárt is szabadon folyhatott a vita a transzszilvanizmus mindaddig zárolt vagy tagadott szegleteiről, Gáll Ernő vette fel Láng Gusztáv gondolatfonalát a *Helikon* hasábjain. Szabédi László 1937-es, Szemlér Ferenc híres körkérésére³⁶ adott válaszára³⁷ támaszkodva meggyőzőnek nevezte azt a véleményt, amely szerint „a Kósék megfogalmazta erdélyiség, amelyben egy, a nagymagyar állameszme ígázatában felnőtt nemzedék tanácstalansága, majd kiütkeresése fejeződött ki, nem tudta minden vonatkozásban a történelem könyörtelen tényeit tudomásul venni”.³⁸

A transzszilvanizmus- és a Kós-kutatás kívülről megfejthetetlen rejtélye, hogy a romániaiság korábbi ideológusának és mai kritikus szemrevételezőjének³⁹ köszönhetően egy résszel tovább nyíló ajtót a következő évben éppen Nagy György, a hetvenes és nyolcvanas években a transzszilvanista ideológiát legtárgyszerűbben tanulmányozó szerzők egyike⁴⁰ iparkodott ismét kulcsra zárni. A *Korunk*-ban napvilágot látott, régi fejtegetéseinek eredményeit új vitaszem-

28 Balogh E.: *Kós Károly*, 129.

29 Vö. Balogh E.: *Bővülő Kós-képlet*, 331–332.

30 A Kiadó: *Kós*, 5–6. Kiemelés K. L. Zs.

31 Fábíán: *Az értelem*, 61–62; Imreh: *Sokszínű erdélyiség*, 1279; Láng: *Die sächsisch-ungarischen Beziehungen*, 205.

32 Pomogáts: *A transzszilvanizmus*, 17.

33 Láng: *Jegyzetek*.

34 Láng: *Vidék*.

35 Láng: *Egy önmeghatározás*, 89, illetve – az idézetek a *Kalotaszeg*ből – 97–99.

36 Ld. ehhez Pomogáts: *A transzszilvanizmus*, 200–204.

37 Szabédi László – Szemlér Ferenc [1937]. Közli Pomogáts: *Szabédi*, 60–70.

38 Gáll: *Az „erdélyi gondolat” viszontagságai* [I], 2.

39 Gáll: *Erdélyiség – „romániaiság”*.

40 Nagy Gy.: *A kezdeti transzszilvanizmusról*; Uő: *Gondolat*; Uő: *Szimbolikus illusztráció*.

pontokkal megtűzdelő cikkében a „meghökkenítő” címkét aggatta Gáll Ernő előbbi véleményére, kézzelfogható ellenérvek nélkül: „Nem tudhatjuk, miként vélekedett volna egy ilyen mondatról Kós Károly. Minket mindenesetre igen-igen elsomorít.”⁴¹ Szabédi hivatkozott megállapításai pedig „egyszerűen légből kapottak”.⁴²

Köllő Károly még nem olvashatta nyomtatásban ezeket a sorokat, amikor 1992 novemberében megírta előszavát a *Kalotaszeg* Szegeden kiadott repertóriumához. Javallatával nyilván szándéktalanul, de lényegbevágóan és feltáratlan összefüggéseket felvillantva foglalt állást Gáll és Nagy vitájában: „[...] legalább a kolozsvári *Erdélyi Lapok*kal való fuzionálást megindokló szerkesztőségi kommentárt [...] olvassuk el figyelmesen. Talán akkor határon inneni és túli tollforgatóink Kós Károlynak” egyik korabeli „intelmét is jobban meg tudnák szívlelni, miszerint az ő »magyar lelkű és szeges beszédű« *Kalotaszegének* a közönségsikerét a *nemzeti és erdélyi alapon állás* biztosította.”⁴³

Ennyi széljegyzet a Kós-kutatás itt kulcsfontosságúként fölvetett kérdéséhez elegendő annak tudatosítására, hogy a kilencvenes évek első feléig még a történeti anyagban kutakodók is csak magát a problémát fedezték fel, megoldását viszont ismételtelen elhalasztották. Eddig – mindent egybevetve – másod- és harmadlagos irodalom- és művészettörténeti tényeket ismertettek, vagy megrekedtek a figyelemkeltés és bibliográfiai leírás szintjén, mihelyt a sztánai „hadakozó szellemű”, „tömör, irodalmi és társadalmi szemle” került látóköriükbe.⁴⁴ Az előzőekben Gáll Ernő vitafeleként

41 Nagy Gy.: *A kisebbségi helytállástól*, 32, 34. jegyzet. Nagy bírálata azért is szembeszökő, mivel a Gáll-féle véleménnyel már korábban is találkoznia kellett, hiszen egyik tanulmányához felhasználta Tordai: *Örömmel írtam* című, a kósi „nacionalizmus” problémáját érintő cikkét: Uő: *Kós Károly Sztambulban*, 836, 846.

42 Nagy Gy.: *A kisebbségi helytállástól*, 31, 34. jegyzet.

43 Köllő: *Előszó*, 218. Kiemelés az eredetiben.

44 Mikó: *A Varju nemzetség*, 8. Ld. vagy vö. Benkő: *Utószó*, 246; Cseke: *Kalotaszeg*, 602; Czine: *Kós*, 136; Debreczeni: *A grafikusművész*, 654; Kántor: *Itt valami más van*, 11–14, 21–25; Kántor: „*Írta: SK.*”; Mózes: *Sajtó*, 28, 147–160; Sas: *Kilenc évtized*, 266–268; Vajk: *Móricz*, 203; Varró: *A romániai magyar irodalom*, 119.

megszólított Nagy György újabban Kós ifjúkori munkáit is görcsöve alá vonta, az 1912. évig azonban még nem jutott el.⁴⁵ A *Korunk* 1983-ban betiltott, 1990-ben új anyagokkal kiegészülten megjelent Kós-centenáriumú számának a szerkesztői sem szándékoztak segítséget nyújtani mai témánk feldolgozásához.⁴⁶

Mindezen hiányok vélhetően a bibliofil ritkaságnak számító *Kalotaszeg* beszerzésének a nehézségeiből is adódtak. A nyolcvanas évek végére azonban összeállt egy teljes sorozat a szegedi egyetem könyvtárában. E gyűjtemény felhasználásával készült a lap nyomtatott repertórium,⁴⁷ illetve jelen sorok írójának német nyelvű könyve a húszas évek transzszilvanizmusának eredetéről és alakjairól.⁴⁸ Az utóbbi munkából kiemelt részt az alábbiakban jelentősen kibővítve és a vitára készített főbb véleményekkel lépésről lépésre szembesülve tesszük közzé. Másutt sem vitatott⁴⁹ kiindulópontunk, hogy a *Kalotaszeg* nem – csekély arányú és javarészt utánkölzések⁵⁰ – szépirodalmi anyagával, hanem közéleti hatásra rendelt programjával írta be magát az erdélyi magyar sajtó történetébe. Lapjain Kós Károly elsősorban világnézeti-politikai eszméit csiszolta az ótranszszilvanizmus egyik alkotóelemévé.

II. Az ótranszszilvanizmus két alakja

A 20. századi transzszilvanizmus gyökerei az osztrák–magyar dualizmus korszakába nyúlnak vissza. A Habsburg házzal nagylammá szövetkezett, etnikailag viszont korántsem egységes Ma-

45 Nagy Gy.: *Kós Károly törökföldi írásairól*; Uő: *Kós Károly Sztambulban*.

46 Vö. Kántor: *Demokráciánkat építjük*; *Korunk*: *Építeni ezen a földön*.

47 Saliga: *A Kalotaszeg*.

48 K. Lengyel: *Auf der Suche*. A szerző ezúton is köszöni Ilia Mihály tanár úrnak a *Kalotaszeg* összes számának lemásoltatását és megküldését.

49 Varró: *Kós*, 51–54, 61; Uő: *A százéves Kós*, 22.

50 Vö. Kós: *Találkozásaim*, 16; Kós – Bajor: *Ki mondjon igazat*, 636; Kós: *A „Kalotaszeg”*, 1069–1070; Uő: *Életrajz* [1950], 120; Saliga: *A Kalotaszeg*.

gyar Királyság a közigazgatás, gazdaság és kultúra központosítása, valamint a nyelvi magyarosítás révén szándékozta fenntartani hatalmi szerkezetét. A megőrzendő területi egység, illetve a továbbélő *hungarus*-koncepció értelmében létrehozandó politikai nemzet dogmája Erdélyben egy kettős ellentmondás árán biztosította a magyar túlsúlyt, főleg az államigazgatásban. Egyrészt a tanügyi magyarosítás során emelkedett a nemzetiségek iskoláztatásának a színvonala; a tömeges nyelvi elnemzetietlenedést ugyanakkor közvetve meggátolta a gazdaság szabadelvű korszerűsödése, mivel ebből a román és szász bankok egyszerre kovácsoltak maguknak üzleti és nemzetiségpolitikai hasznot. A nagymagyar ideológia hivatalosan képviselt változata másrészt magyar-magyar vonatkozásban alárendeltségi viszonyt létesített a budapesti központ és a kelet-magyarországi tartományok között.⁵¹ A provinciává való leértékeléssel egy kétágú ótranszszilvanizmus szegült szembe.

A túlnyomórészt nemesi és polgári földbirtokosok meg hivatalnokok konzervatív, kolozsvári és marosvásárhelyi súlypontú irányzata Erdély gazdasági és társadalmi „rekonstrukció”-ját⁵² szorgalmazta. Területfejlesztési követelése – mai politológiai kifejezéssel élve – a változatlan berendezkedésű állam központjában elvégzendő feladatok „dekoncentráció”-ját⁵³ feltételezték, például azt, hogy Budapest mértékadóan alakítson ki és vigyen végbe egy olyan birtok- és telepítéspolitikát, amely megállítja a magyar népesség fogyatkozását a Mezőségen. Az inkább művészetekre tájolt, világ-

51 K. Lengyel: *Auf der Suche*, 33–38.

52 Vákár P. Arthur – Erdélyi Szövetség Igazgató Tanácsának. Marosvásárhely, 1917. november 10. OSZKK AIh, Quart. Hung. 2456. Ld. még pl.: Az erdélyi kérdés. Budapest, 1917. június 14. Uo. [névtelen, valószínűleg Apáthy tollából származó tanulmány korrektúralevonata, különféle kézírásos javításokkal, közöttük Apáthyé]; Jegyzőkönyv az Erdélyi Szövetség 1917. szeptember 30-i gyűléséről. Uo.; Apáthy István – Ugron Gábor. Kolozsvár, 1917. október 30. Uo. Vö. Romsics: *Bethlen* [1991], 36.

53 E politológiai fogalomhoz Gerdes: *Politische Dezentralisierung*; Verwaltung: In: *Grundbegriffe der politikwissenschaftlichen Fachsprache*, 322–324.

nézetileg progresszív, elsősorban Nagyvárad, Arad és Temesvár szabadfoglalkozású polgári értelmiségi rétegére támaszkodó „decentralizáció”⁵⁴ hívei szintúgy a helyi magyar elem térvesztése fölött méltatlankodtak. Ők azonban éppen a központi, a „dekoncentráció” kereteiben fenntartható⁵⁵ gyámkodás ellen lázadoztak, mivel abban vélték felfedezni az irodalmi életük és intézményrendszerük alapjait hovatovább megrendítő fővárosi hatások egyik fő forrását. Következésképp egy olyan Erdély távlatát villantották fel, amely önerőből cselekvő alanyként, nem felülről kezelt tárgyként helyezkedik el az államjogi keretben.⁵⁶

A belső-magyar központosítás két ellentábora egy sor neves személyiséget és szervezetet vonultatott fel céljainak nyomatékosítására. A konzervatívok élvonalához tartozott Bethlen István gróf, 1901-től a Szabadelvű, majd a Nemzeti, később a Függetlenségi Párt színeiben alsóházi tag, a trianoni Magyarország első hosszabb tevékenységű miniszterelnöke, a székely kisnemes Sándor József, 1896 és 1905 között a Szabadelvű Párt budapesti parlamenti képviselője, az 1885-ben alakult Erdélyi Magyar Közművelődési Egyesület (EMKE) egyik alapító és oszlopos tagja, valamint Dózsa Endre, aki 1901-től 1918-ig Kolozs vármegye alispánjaként vezette be a 20. századi magyar publicisztikába a nagymagyar állameszmében fogant *transzszilvanizmus* fogalmat,⁵⁷ mégpedig az EMKE szakrészlegéből 1888-ban kinövő Erdélyi Irodalmi Társaság közlönyében, az 1908-ban induló kolozsvári *Erdélyi Lapok*ban.⁵⁸ A mégoly kitartóan *hatvanhetes* beállítottságú Bethlen az 1913-ban életre hívott Erdélyi Szövetség ellenzékiiségé-

54 A korabeli vitákra visszatekintve S. Nagy: *Az irodalmi decentralizáció*; Walter: *Erdély és az irodalom*.

55 Vö. Gerdes: *Politische Dezentralisierung*.

56 K. Lengyel: *Auf der Suche*, 38–61.

57 Dózsa: *Transszilvanizmus. Elnöki megnyitó*; Uő: *Transszilvanizmus*. Vö. uő.: *Céljaink*; Uő: *Az erdélyi társadalom*; Sz-r.: *Transzszilvanizmusz* [!].

58 Gyalui: *Az Erdélyi Magyar Irodalmi Társaság*, 30; Mózes: *Sajtó*, 27; Saliga: *Erdélyi Lapok*.

hez járult hozzá, immár az Alkotmánypárt kötelékéből, 1917-től a függetlenségi Apáthy Istvánnal, a kolozsvári egyetem állattan professzorával egyetemben. Az 1904-ben megalapított és az EMKE tagságával gazdagodó Székely Társaságok Szövetsége is pillérévé fejlődött a Budapest önbírálatát sürgető, ugyanakkor főleg a román nemzetiségi mozgalom állambomlasztónak hitt erejét kivédeni óhajtó magyar regionális törekvéseknek, szóhoz juttatva Paál Árpádot, aki 1903 és 1908 közötti árvaszéki ülnöksége, majd 1918-ig Udvarhely vármegyében ellátott főjegyzősége idején alapozta meg az impériumváltás nyomán kisebbségpolitikusként kamatoztatott politikai-jogi műveltségét. Hasonló pályán mozgott Gyárfás Elemér, aki dicsőszentmártoni ügyvédként 1917 júliusától 1918 augusztusáig Kis-Küküllő vármegye főispáni tisztét látta el, s egyben az Erdélyi Szövetség helyi szervezetét irányította többed-magával.⁵⁹

Az ótranszszilvanizmus másik, progresszív gondolati alrendszere csak részben fakadt erdélyi töről. Elsőként és tartósan a budapesti *Nyugat* ihlette. A modern magyar irodalom időszámítását 1908-ban beindító *második magyar reformnemzedék* a nemzeti klasszicizmusból táplálkozó, az Akadémia irányelvei szerint hivatalosított és népiesített, a kiegyezés rendszerét szolgáló esztétikai ízlés központi ellensúlyaként egyben a *Husadik Század* és a Magyar Társadalomtudományi Társaság polgári radikalizmusát is népszerűsítette. Ilyenképp egy régió feletti és irodalmon kívüli viszonylatot kölcsönzött az erdélyi irodalom méltányos intézményesítését feszegető vitáknak. Ady Endre, első évfolyamától állandó munkatársa, a nagyváradi Holnap Társaságban betöltött szerepe révén országsszerte fénylően hiteles újtjelzőkkel ajándékozta meg mindazokat, akik a *negyvennyolcas-negyvenkilences* és *hatvanhetes* nemzedékek könnyelmű derűlátásától megszabadultán kívánták egy korszerűbb életmódot biztosító jövőbe egyengetni a még

59 K. Lengyel: *Auf der Suche*, 38–47, 57–58.

félfeudális szerkezetű, keletről jövő, de nyugatra tartó magyar társadalom útját, és ehhez a nemzeti töltésű protestantizmust éppúgy eszmei-elméleti segítségül hívták, mint a nemzeti eltévelyedéseken háborgó polgári radikalizmust.⁶⁰

III. A *Kalotaszeg* programja

Kós Károly temesvári, szebeni és kolozsvári gyermekévei után, budapesti építészeti tanulmányait és rövid külföldi szakmai tájékozódását követően – itt érdektelen személyes okokból – Sztánán vett birtokot s telepedett le. Szabadfoglalkozású építészeti,⁶¹ valamint szak- és szépírói munkássága mellett jutott ereje háztáji gazdálkodásra is. Így a gyakorlatban is megismerkedett magyar jellegű, de román külkörnyezetű vagy vegyes lakosságú választott kis hazájával.⁶² A kor, amelynek fiává született, a maga társadalmi-politikai-demográfiai sajátosságaival már legkorábbi alkotásai-
ban átszötte Erdély és a Partium történelmi-művészeti hagyományai-
ból merített témáit.⁶³ A szíve szerint tájakat bebarangoló, kevésbé íróasztalnál termelő, eredetileg tengerésznek vagy erdész-
nek készülő ifjú Kós⁶⁴ belesűrítette erdélyi kirándulásainak élmé-
nyét második sajátkezüleg előállított könyvecskéjébe, az 1907–

60 Uo. 47–57. A szaknyelvben is közkeletűen *negyvennyolcasnak* nevezett magyar történelmi hagyomány valójában az 1849-es, míg a *hatvanhetes* az 1848-as politikai program alapjairól fejlődött ki. A szerző e találó lektori figyelmeztetést elfogadva áthidaló megoldásként az egész kötetben *negyvennyolcas-negyvenkilences* kifejezéssel jelöli a *dualista* szemléletű *hatvanhetes* irányzattól megkülönböztetendő *függetlenségi* áramlatot.

61 Balázs: Kós kismonográfiáját kiegészítő újabb összefoglaló értékelések: Gerle – Kovács – Makovecz: *A századforduló*, 94–101; Nagy E.: *Az építő Kós Károly*.

62 Kós – Beke: *Interjú*, 6–8; Kós: *Életrajz* [1950], 101–118; Kós: „Hát, mondom, nem megyek el...”, 308; Beszélgetés 1973 nyárutóján a földművelésről; Őszi beszélgetés Erdély köveiről [1976]. In: Kós – Benkő: „A legszebb élet, amit magamnak el tudtam képzelni”, 42–66, 68–90.

63 Kós: *Életrajz* [1950], 107–118; Őszi beszélgetés Erdély köveiről [1976]. In: Kós – Benkő: „A legszebb élet, amit magamnak el tudtam képzelni”, 82–83.

64 Kós – Marosi: *Lesem, hogy nő a fű*, 1881–1882.

1908-as *Erdélyország népeinek építészete* címűbe,⁶⁵ mielőtt 1910–1911 telén, új otthonában papírra vetette a *Régi Kalotaszeg* szövegét, negyedik könyvművészi munkáját.⁶⁶ Az általánostól a különlegesig fejlődve kezdett 1911 őszén „szervesen bekapcsolódni Kalotaszeg életébe”. Miután egy „téli disznótoros társaságban” szóba jött, hogy az 1890-es években volt a tájegységnek rövid ideig egy „saját külön újságja”, elhatározta, hogy beindítja a *Kalotaszeg* című előlap második folyamát.⁶⁷ Ekkor már hosszasan feszült benne első modern magyar irodalmi élménye, amelyet a Holnap Társaság Adyt is közlő antológiájának az olvasása közben szerzett 1908-ban.⁶⁸

Kós öt évtizeddel később egyszer úgy emlékezett, hogy „hirtelen”, amúgy gondtalan, „fölösleges ideje” töltésére követte el a lapalapítástól eredő „bolondságokat”.⁶⁹ Máskor meg büszkén mondta magnószalagra, hogy ő bizony „Kalotaszegnek nem reklámlapot”, mint amilyen a 19. századvégi előlap volt, „hanem képes [...] irodalompolitikai lapot” akart „adni”,⁷⁰ meg hogy „1912-ben, amikor a Kalotaszeg, azt a kicsi lapot” szerkesztette, bevitte Adyt „a falusi olvasók körébe”.⁷¹ Vállalkozását mindenestre egyenletes öntudatossággal emelte ki az irodalmi modernség és polgári radikalizmus kölcsönhatásának a háttéréből. Nem túlzott,

65 Keletkezéstörténete és bibliográfiai adatok, részben különböző címmegnevezéssel: Benkő: *Utószó*, 243–245; Vajk: *Kós*, 13. Az „Erdélyország népének [!] építése [!]” új közlése in: „*Kőből, fából házat... igékből várat*”, 17–33.

66 Kós: *Régi Kalotaszeg*.

67 Kós: *Életrajz* [1950], 118, 120. A *Kalotaszeg. Bánffy-Hunyad és vidéke közművelődési, közgazdasági és társadalmi érdekeit képviselő hetilap* Bölöni László szerkesztésében jelent meg Bánffyhunyadon, 1890–1891-ben, átmenetileg a *Jegenyefürdő Értesítője* című melléklettel (Lakatos: *Magyar irodalmi folyóiratok*, 628).

68 Kós: *Ady Endre szülőföldjén*, 98; Kós – Marosi: *Lesem, hogy nő a fű*, 1882.

69 Kós: A „*Kalotaszeg*”, 1070.

70 Kós – Bajor: *Ki mondjon igazat*, 636.

71 Őszi beszélgetés Erdély köveiről [1976]. In: Kós – Benkő: „*A legszebb élet, amit magamnak el tudtam képzelni*”, 76.

amikor öregkorában azt állította, hogy már a tízes években politikusként gondolkodott.⁷²

A *Kalotaszeg* a szűkebb, „Csucsától – Erdélyország egykori határától – Kolozsvárig és Váralmástól le Járaig”⁷³ terjedő tájegység viszonyítási keretéből szólt hozzá a magyar nemzet létfontosságúnak ítélt kérdéseire. Egyik indokát a román gazdasági térnyerésben jelölte meg. Kós a konzervatív Erdély-építők módján nyugtalankodott amiatt, hogy az „oláhság évszázadok óta szíjjas kitartással szorítja összebb-összebb a magyarság gyűrűjét”.⁷⁴ Am munkatársaival, akik többnyire „kalotaszegi amatőr értelmiségiek-ből”⁷⁵ verbuválódtak, nem csak a nemzetiségi követelésekkel nézett elutasítóan szembe.⁷⁶ A másik irányba is felemelte szavát, mivel éppen a Magyar Királyság belső szilárdsága szempontjából károsnak vélte a Szent István-i birodalom dogmájának némely Erdélyre vonatkozó tételét. Az például, hogy a fővárosi Magyar Mérnök és Építész Egylet 1911-ben levette a napirendről a kolozsvári Műszaki Egyetem megalapításának a tervét, vagy hogy ugyanazon esztendőben a budapesti sajtó „szeparatiztikus törekvésekről írt” az erdélyi földgáz helyi kiaknázása körüli tárgyalások kapcsán, a *Kalotaszeg* mindenestül egy belső-magyar, az Erdélyen kívüliek tudatlanságában és közömbösségében gyökerező „antagonizmus”-ra ébresztette rá.⁷⁷ Ezen ellentét Kós szerint egyebek mellett az erdélyi magyar színházak szervezeti akadályoztatásában, a kulturális élet mesterséges központosításában, a Budapest – Nagyvárad – Kolozsvár – Brassó – Bukarest „transversális”, a Keleti Kárpátok

72 A közügyekről. Utolsó beszélgetés [1977]. In: Uo. 126.

73 Kós: *Kalotaszeg* [1912], 4.

74 Uo. 5. Ld. vagy vö. elsősorban: KSz: A szerkesztőség: *Olvasóinkhoz; Az oláhok Erdélyben*; Kós: *Erdély és a pesti közvélemény*; Uő: *Magyar államvasutak*.

75 Kós: *Életrajz* [1950], 120.

76 Pl. S. Nagy: *Erdély, a telepítés és az oláhok*. Az álnéven közlő szerző azonosítása: Lakatos: *Magyar irodalmi folyóiratok*, 629; Saliga: A *Kalotaszeg*, 234–235. Kós: *Életrajz* [1950], 120, tévesen tulajdonította magának az „Erdély és a telepítés” [!] című cikket.

77 Kós: *Erdély és a pesti közvélemény*, I. cikkely, 2–4.

menti térséget elkerülő vasút építésében, és az átgondolatlan telepítési meg földbirtok-politikában nyilvánult meg. A népesedési növekedésben a románok mögött lemaradt, iparban és kereskedelemben a Budapestre összpontosított pénzbeli támogatások nyomán hátráltatott és földbirtokos-rétegének összezsugorodása miatt társadalmilag meggyengült erdélyi magyarság – ebből a szemszögből nézve – olyan állapotba süllyedt, mint amilyenben a 17. és 18. század fordulóján az oszmán megszállók kiűzésével Magyarország bekebelezetett a Habsburg Birodalomba.⁷⁸

Az előzőekben bemutatott *Erdély és a pesti közvélemény* című folytatásos vitairat mélyen hatott a sztánai lap programjára. Varró János helyesen érzékelte ezt Kós-életrajzában, azzal viszont, hogy egyedül ezt a cikket ismertette hosszabban a szerkesztőség közéleti-politikai szempontból mérvadó közléseiből, pusztán a maga osztályharcos szemléletét élhette ki. A szóban forgó Budapest-bírálatból mást nem volt hajlandó tudomásul venni, mint azt, hogy Kós „még nála is szokatlan hevességgel” kelt ki „az Erdélyt félgymarmati helyzetben tartó magyarországi vezetőkörök ellen”.⁷⁹ Ahelyett, hogy ezt a szöveget tovább elemezte volna, elővette a lap tulajdonos ugyanott álnéven kinyomtatott első szépirodalmi prózáját,⁸⁰ egy – visszaemlékező szerzője minősítésében is – „primitív elbeszélés-félét”,⁸¹ amely a *Kalotaszeg* állítólag másik jellegzetes közlése, a „román–magyar együttélés kérdésének első művészi kivetítődése” Kós „életművében”.⁸² A két kiragadott írásmű egy „olyan történelmi korszakban” látott napvilágot, össze-sította a kismonográfia szerzője felületes látletét, „amelyben a régi világ, régi élet megszokott formái hirtelen széttörttek, de az új világnak, új életformának még körvonalai sem bontakoztak ki”.

78 Uo. III. cikkely.

79 Varró: *Kós*, 53.

80 Kós: *Emberek*.

81 Kós: A „*Kalotaszeg*”, 1071.

82 Varró: *Kós*, 60.

Emiatt a „tudományos világnézet nélküli embert”, azaz Kóst, „csakis” egy olyan „életszemlélet” menthette meg a „kétségbeeséstől”, amelynek „lényege az, hogy birodalmak, államformák, társadalmi rendszerek elpusztulhatnak, de a nép, akárcsak a természet, örök életű”.⁸³

Valójában nem ezek a rugók mozgatták a *Kalotaszeg* ellenzéki-ségét.

Kós 1911 augusztusában tanúja volt a fennállása 50. évfordu-lóját ünneplő erdélyi román irodalom- és népművelési egyesület, az Asociațiunea Transilvană pentru Literatura Română și Cultura Poporului Român (ASTRA) balázsfalvi gyűlésének. Az erdélyi románság határozott, belső egyenetlenségeket elsimító kiállása a saját nemzetiség társadalmi és politikai felemelkedéséért Kósból korántsem önzetlen elismerést váltott ki. Őt ugyanis az Alsó-Fehér vármegyei városkában tapasztaltak főképp az erdélyi magyar vezetők céltudatlanságára döbrentették rá, annál is inkább, mivel abban az évben az EMKE is ünnepségre hívta egybe arisztokra-ta–polgári tagságát, kolozsvári közgyűlése azonban inkább előkelő volt, mint eredményes.⁸⁴ Kós e két esemény összehasonlítása végett⁸⁵ tárcát írt a kormányközeli *Budapesti Hírlap*-ba, kihívóan rákérdezve, hogy a szóban forgó két kulturális intézmény közül vajon melyik képviseli méltóbban a saját nemzet érdekeit, illetve hogy mi következhet a magyar állam számára kettejük nyilvánva-lóan eltérő mértékű és minőségű tevékenységéből?⁸⁶ A budapesti szerkesztőség azzal a „megjegyzéssel” közölte Kós első próbálko-zását a „politikai riport területén”, hogy „az írás szerzőjének rossz a szeme, amikor sötétnek látja a valóságot, bajt lát ott, ahol minden a legnagyobb rendben van...”⁸⁷

83 Uo. 59–60.

84 Vö. Az E. M. K. E. ünnepe.

85 Kós: *Életrajz* [1950], 117.

86 Kós: *Levél*.

87 Kós: *Életrajz* [1950], 117.

A kioktatott helyszíni tudósító már a fővárosban töltött egyetemi éveiben kétkedő megfigyelője volt a „sajátosan pesti – kicsit felületes és nagyképű, de alapjában naiv és optimista – látásmódnak”.⁸⁸ Most azonban nem hagyta annyiban. A *Kalotaszeg*ben újra jelentkezett a maga népi behatású polgári radikalizmusával, és – mint már Kántor Lajos is helyesen megjegyezte – a rajta legkésőbb Balázsfalva óta elhatalmasodó, ám visszaemlékezéseiben elhallgatott⁸⁹ „magyar veszélyérzetet” feldolgozva.⁹⁰ Különösen kedvelt témái közé tartozott a faluközösség megszervezése, a helyi kereskedelem, a földpiac, az építőipar és a szövetkezeti rendszer.⁹¹ A *gazda* című állandó rovatát minden egyes számban megtöltötte hírekkel és hírmagyarázatokkal.⁹² Szerét ejtette a nemzetiségpolitikailag hatékony ASTRA és a látszattevékeny EMKE újbóli összehasonlításának is.⁹³ A csonka évfolyam nem állt meg az erdélyi magyar önszervezés gazdaság- és társadalompolitikai vonatkozásainál. Emellett a „modern magyar irodalom”, Móricz Zsigmond és – főként – Ady Endre pártolójává szegődött,⁹⁴ mégpedig az „író, nagy író, magyar író, modern író” hivatásának

88 Uo. 41.

89 Kós balázsfalvi élményét elmondta Benkő Samunak is, anélkül, hogy összefüggésbe hozta volna szatónai lapkiadói vállalkozásával: „[...] s aztán másnap végignézttem a gyűlést. Fiam, mondhatom, impozáns volt. Ezek reám nagy benyomást tettek. Láttam, hogy itt valami más van, mint amiről nekünk, diákoknak Budapesten beszélnek. S hogy valami nagy hiba van a politikában... Írtam is erről a Budapesti Hírlapban. Megjelent, de Rákosi Jenő megjegyezte, hogy hát ez semmi... nem jelentős dolog... Én azért mégiscsak azzal maradtam, hogy itt Transzylvániában valami nem úgy van, ahogy eddig tudtuk. Hogy van itt Transzylvániában valami, amit tudomásul kell venni, s amihez mindnyájunknak alkalmazkodnunk kell.” Őszi beszélgetés Erdély köveiről [1976]. In: Kós – Benkő: „A legszebb élet, amit magamnak el tudtam képzelni”, 74. Vö. hasonlóképpen: Kós: *Életrajz* [1950], 116–117, 146.

90 Kántor: „Írta: SK.”. Vö. uő: *Itt valami más van*, 11–14.

91 Kós: *Kalotaszeg* [1912]; Uő: *A gazda*. Vö. Csérér: *A kalotaszegi falusi társadalom; Föld vétel és eladás*.

92 Saliga: *A Kalotaszeg*, 230–240.

93 *Az oláhok Erdélyben*, 10–11.

94 Kós: *Szerkesztői üzenetek*; Uő: *A Szilágyság*.

a bűvöletében.⁹⁵ Különösen a költő tiszteletéből derült arra fény, hogy a *Kalotaszeg* világnézeti önbetájolásával voltaképpen regionális, emezekkel pedig nemzeti célokat követett. Kós megvédte Adyt mind a hivatalos irodalomkritikával, mind a balos kisajátítókkal szemben ahhoz, hogy az *Ismeretlen Korvin-kódex* margójára című esszéjének hullámhosszán fölfedhesse: az erdélyi önállóságot jómaga is a magyar történelem értékes és hasznos melléktermékének tekinti, olyan jelenségnek, amely fogódzókat nyújthat az összmagyar társadalom elodázhatatlan megújításához. „Ezt olvastam ezen a télen”, célzott a szatónai szerkesztő a mintaszöveg második, *Panaszkodás és hit* című fejezetére, hosszan idézve belőle.⁹⁶ „És én már évek hosszú sora óta keresek. Itt, Erdélyben! És találtam: Kultúrát és művészetet! De csak a régit, de csak romokat, de csak rongyokat. Fényes, szép, magyar rongyokat.”⁹⁷

Varró Jánosnak olybá tűnt, hogy Kós lapja szerkesztésekor még nem fogta fel a „modern magyar irodalmi törekvések lényegét”, mivel „Ady költészetét is elsősorban a függetlenségi törekvések, a Habsburg-ellenesség szempontjából”, azaz „nemzeti” jellege felől méltatta.⁹⁸ A kismonográfia megfelelő fejezetében hiába keresünk adatokat, amelyek igazolnák ezt az utólagos elvárásokat

95 Kós: *Móricz Zsigmond*, 5. Ezt az írást, amellyel Kós Móricz: *Márkus* című folytatásos elbeszélését vezette be, Kántor Lajos leköszölte Kós: *Találkozásaim* jegyzetanyagában (263–264).

96 „[...] Szegény Nagymagyarország, talán sohasem is volt, csak Erdély volt mindig Transzilvánia, Erdőelve, Szilágyságon túl. [...] Nagymagyarország sohasem élte a maga életét; volt fajok nászágya, vérmedencéje. [...] Erdély is janicsári életet élt, de Erdély állam volt, az önmagáé volt ez időben. Miért? Szent véletlen jóvoltából? Nem, de mert csak az erdélyi Magyarországon maradhatott meg az, amit keresünk, s amit talán, óh, ott sem bizonyos, hogy megtalálunk... [...]” Kós: *Erdélyben keressük* [I], 8: 2–3. Kiemelés Kós idézetében. Ady 1905-ben kelt és először megjelent esszéjének újabb kiadása in: Ady: *A nacionalizmus alkonya*, 106–114, a Kós idézte rész enyhén szerkesztett változatban: 111–112.

97 Kós: *Erdélyben keressük* [I], 8: 3. Kiemelés az eredetiben. Vö. uő: *A Szilágyság*.

98 Varró: *Kós*, 57, 194, 52. jegyzet. Kiemelés az eredetiben. Vö. ilyen értelemben uő: *A százéves Kós*, 23.

örök arany szabállyá mesterkélő beállítást. Találunk viszont egy bekezdést, amelyben a szerző magának mond ellent, éppen azt dicsérve az ifjú Kósban, hogy a „Habsburg-ellenes függetlenségi harcok, a békés együttélés, kulturális kölcsönhatás és lelkiismeret-szabadság demokratikus hagyományát” követve vált „Erdély-központúvá”.⁹⁹

Tény, hogy a *Kalotaszeg* éppen azért, mert tulajdonosa diákkorában a kolozsvári Református Kollégiumtól a „józanul nemzeti, reális történelemszemléletet és irodalmi ízlést”¹⁰⁰ kapta útravalóul, kivételes és kitartó érzékenységgel figyelte a kelet-magyarországi vármegyék életét befolyásoló fejleményeket. Erdély gazdasági elmaradottságából nem bontott ki országos méretű modernizációs programot. Pusztán annyiban viszonyult a Magyar Királyság egészéhez meg központjához, amennyiben eközben kidomboríthatta *kalotaszegiségét*,¹⁰¹ miképp mértékletesen elkülönítő önérzetességének fő indítékát és rendeltetését is: „De bizonyítani fogjuk azt is, hogy Erdély csak politikailag nincsen. De földrajzilag, historailag, sőt jogilag, s ami a legfontosabb, a köztudatban igenis van és lesz is addig, amíg csak meg nem változik a magyarországi és különösen a pesti közvélemény rólunk. Ha pedig az a közvélemény ilyen marad, akkor időtlen-időig élni fog bennünk a külön erdélyiség tudata.”¹⁰² Anélkül, hogy elágaztatta volna a nagy-magyar úttól, Kós rátért az erdélyi útra, amelyen ő a legszívesebben egyetlen táborban tömörítette volna a politikai tényezőket, felfüggesztve az esetleg a régió belül is elválasztó „közjogi” elveket.¹⁰³ Kós ideológiai radikalizmusa tehát véget ért, mihelyt belényilallt a *Budapesti Hírlap* olvasóközönségével megosztott

felismerése: „Ez az oláh társadalom annyira *természetes ellenségünk*, hogy ezt sem szép szóval, sem erőszakkal a magunk részére nyerni nem tudhatjuk.”¹⁰⁴

A nemzeti alapú regionális elhatárolódás igényével vette szemügyre a társadalmi problémákat S. Nagy László is, a lap rendszeresebb munkatársainak egyike.¹⁰⁵ Az alföldi parasztság „egésztelen” életkörülményein mással, mint „egy ilyen irányú helyes törvénnyel” nem javított volna; szélesebb körű beavatkozást sürgősen tartott, tekintve, hogy mindaz, ami azon a vidéken megérett a változtatásra, „*nem veszedelem, az egész nemzetre nem életbevágó fontosságú*”.¹⁰⁶ Varró János e részletkérdésről is félretájékoztatott, ráfogva Kósékra, hogy a „dualizmus súlyát” egyaránt látták ránehezedni Kalotaszeg és az „ország egyéb tájainak” parasztságára.¹⁰⁷ Pedig S. Nagy, a későbbi *Erdélyi Szemle* szerkesztője,¹⁰⁸ a Magyar Királyság keleti térfelére érkezvén már „elsőrendű nemzeti kérdés”-nek minősítette „a helyes telepítés és parcelálás” ügyét,¹⁰⁹ amelyből „ki kell zárunk mindenféle szociális, népboldogító szempontot. Erdélyt elsősorban a magyarság számára kell biztosítanunk, addig gondolnunk sem szabad másra. Szociális szempontok csak egy esetben vezethetnek minket: ha az egyúttal nemzeti szempont is”.¹¹⁰

Kós Bánffy Miklós gróf, az „igazi erdélyi ember, erős kalotaszegi magyar”, a „dolgozó mágnás”¹¹¹ addigi életútját vázoló cikkében áttételesen megerősítette, hogy a régió kedvéért hajlandó feláldozni világnézeti és szociális elveit. A próza- és drámaíró, grafikus és díszlettervező, a budapesti Operaház és Nemzeti

99 Varró: *Kós*, 54.

100 Kós: *Életrajz* [1950], 30.

101 „Egyetlen politikánk, hogy nem politizálunk. Egyetlen akaratunk, hogy magyarok, s kalotaszegiek akarunk maradni.” Kós: *Kalotaszeg* [1912], 5.

102 Kós: *Erdély és a pesti közvélemény, I. cikkely*, 4.

103 *Erdélyország*, 17.

104 Kós: *Levél*. Kiemelés az eredetiben.

105 Saliga: *A Kalotaszeg*, 220, 230–240.

106 S. Nagy: *Erdély, a telepítés és az oláhok* [II], 5. Kiemelés az eredetiben.

107 Varró: *Kós*, 52.

108 Ld. a 134. jegyzetet.

109 S. Nagy: *Erdély, a telepítés és az oláhok* [II], 5.

110 Uo. [III], 3.

111 Kós: *Egy kalotaszegi mágnás*, 9.

Színház éppen kinevezett intendánsa 1906 és 1909 között Kolozsvár és Kolozs vármegye főispánja, 1910-től parlamenti képviselő volt Tisza István Nemzeti Munkapártját támogató pártonkívülként, *hatvanhetes* programmal.¹¹² Kós a tízes évek legelején került vele laza, de szívélyes kapcsolatba, amelyet az afölötti közös felháborodás éltetett, hogy Budapest Erdély ügyeit szokás szerint az erdélyiek meghallgatása nélkül intézte.¹¹³ A későbbi kalotaszegi lapkiadó megismerkésük idején kezdte tanulmányozni az angol és német szecessziót,¹¹⁴ felfedezvén bennük a korszerű életmódhoz illő és nemzeti sajátosságokat népközelien kifejező művészeti irányzatot, amelyért érdemes lándzsát törni ahhoz, hogy „magyarul csinálhassunk szépet”.¹¹⁵ Ezért az eszményért buzgólkodott Kós, nem kételkedvén abban, hogy esetenként főurak is ápolhatják az „igazi, önálló nemzeti művészetnek alapjait, romjait, rongyait”.¹¹⁶

A *Kalotaszeg* a művészien átszellemiesített területi egységet általánosabb fogalmazásban a földrajzi, történelmi, szociális, társadalmi és jogi ismertetőjegyek alapján önállósítható, a budapesti központ által mégis alárendelten kezelt Erdéllyel azonosította.¹¹⁷ Tárgyához ekként közelítve nem kérdőjelezte meg a magyar politikai elsőbbséget, amikor az elemző-tájékoztató figyelmet rovatyszerűen Kalotaszegről Erdélyre, majd Erdélyről Kalotaszegre irányította,¹¹⁸ eközben rendszerezítve a központi kormányzat régiópolitikájának a bírálatát.¹¹⁹ Munkatársai államalkotói tudatukban – és csak így – engedték meg maguknak azt az észre térítő

intelmet, hogy „társadalmunk nem is olyan egységes, mint gondoltuk”, és hogy a Magyar Korona országainak igenis vállalniuk kellene a belső átalakulás kihívását. „Ott kell folytatnunk az erőfejlesztést, ahol 49-ben abbamaradt”, idézett S. Nagy László egy fővárosi kiadású röpiratból, mély elégtételt érezve amiatt, „hogy amit mi itt Erdélyben régen látunk immár és régen tudunk, sőt amit csinálunk is, azt most nyíltan ki meri mondani egy budapesti magyar író”.¹²⁰

Az *Új Magyarországra* vonatkozó elképzelésekből kitűnik a Kós-féle regionalitás második forrása, mégpedig éppoly egyénien értelmezett alakban, mint az első, a polgári radikalizmus. Kós az 1848–1849-es Habsburg-ellenes magyar szabadságharc tanulságait mérlegelő cikkében szigorúan ítélkezett a kiegyezés magyar nemzedéke fölött. Felfogásában Kossuth Lajos eszménye, a szabad és egységes Magyarország, kétszer szenvedett vereséget: először 1849-ben, a külső katonai-diplomáciai túlsúly ellenében, másodszor 1867-ben, amikor megszületett a dualista rendszer, amely megosztja a magyar társadalmat. „De van és lesz mindig Királyhágó – Erdély és Magyarország között!”,¹²¹ ringatta magát Kós abban a hitben, hogy a magyar–magyar ellentét nem kárhoztatja Erdélyt örökös életképtelenségre, hanem, ellenkezőleg, felelős önállósodásra bátorítja a régió magyar lakosságát: „Mert más az erdélyi ember és más a magyarországi, de különösképpen más és nekünk idegen a pesti magyar.”¹²²

A *Kalotaszeg* az 1912. március idusára összeállított forradalmi emlékszáma¹²³ után már csak egyszer jelent meg. Búcsúközleménye bejelentette, hogy – az összerdélyi sajtótájékoztatást kiszélesítendő – kész egyesülni az Erdélyi Irodalmi Társaság azontúl Bánffy

112 Bánffy Miklós. In: *Erdélyi lexikon*, 24–25; Veress: Bánffy.

113 Kós: *Életrajz* [1950], 172–175. Vö. Kántor: *Itt valami más van*, 12–14.

114 Kós: *Modern művészet*. Vö. uő: *Életrajz* [1950], 50–61.

115 Kós: *Erdélyben keressük* [I], 8: 1.

116 Uo. [II], 9: 2. Vö. uő: *Egy kalotaszegi mágnás*.

117 Kós: *Erdély és a pesti közvélemény, II. cikkely*.

118 A *Kalotaszeg* rovat összesen tizenegyszer, az *Erdélyország* hatszor fordult elő a lap 12 számában: Saliga: *A Kalotaszeg*, 230–240.

119 Pl. S. Nagy: *Erdély* [III], 3.

120 S. Nagy: *Új Magyarország*, 1, 5.

121 [Ezernyolcszáznyolcvannyolc] 1848. márciusa *Erdélyben*, 4. Vö. S. Nagy: *Új Magyarország*.

122 Kós: *Erdély és a pesti közvélemény, III. cikkely*, 5.

123 [Ezernyolcszáznyolcvannyolc] 1848. márciusa *Erdélyben*.

Miklós irányította hetilapjával, az *Erdélyi Lapokkal*.¹²⁴ E döntés egyrészt azzal függött össze, hogy a sztánai Varjúvár gazdája időlegesen Budapestre távozott a kispesti munkás- és tisztviselőtelep, a *Wekerle-telep* megtervezése és építésének művezetése végett.¹²⁵ Másrészt a különböző pártállású magyar csoportok Erdély-központú szövetségének az érdekében született meg. Kósék „örömmel” fogadták a velük nem éppen azonos világnézetű Erdélyi Irodalmi Társaság kezdeményezését a két lap egybeolvasztására. A szélesebb szervezeti háttérű Társasággal karöltve „hatalmasabban, erősebben” vélték folytatni igyekezetüket „*Erdély nemzeti kultúrájának*” ápolására, fejlesztésére apáink szellemében, *Erdély magyar társadalmának* ébrentartására”. A leendő főszerkesztő, a főrendi „kalotaszegi ember” személyében pedig egyenesen a közös munka értelmének biztosítékát látták.¹²⁶

IV. A *Kalotaszeg* utóélete az ótranszszilvanista decentralizáció végnapjaiban

A *Kalotaszeg* három hónapos fennállása idején egyre több olvasót és munkatársat gyűjtött maga köré.¹²⁷ Anyagilag sem volt veszteséges, megélt előfizetőiből.¹²⁸ Valószínű, hogy programjának ismeretében kérte Klebelsberg Kunó gróf vallás- és

közoktatásügyi államtitkár Kóst 1916-ban arra, hogy vegyen részt az Erdély háború utáni gazdasági, pénzügyi, egészségügyi és kulturális fellendítését előirányzó kormányzati tervek elkészítésében.¹²⁹ A hetilap – nyilvánosságában létjogosultnak és támogatandónak tűnő – céljai önfelszámolását követően újrafogalmazódtak a helyi időközi sajtóban, mégha különböző éllel és változó kitartással is.¹³⁰

Az *Erdélyi Lapok* csak 1913-ig bírta a versenyt a közönség aprópénzre váltható jóindulatú érdeklődéséért,¹³¹ ráadásul elhatalmoltta magát az irodalmi moderniségtől.¹³² A *Nyugathoz* jóval megértőbben viszonyult az 1915 szeptemberétől megjelenő, egy évre rá *Erdélyi Szemle* címűre átkeresztelt *Kolozsvári Szemle*,¹³³ amelyet S. Nagy László, Kós *Kalotaszeg*beli munkatársa szerkesztett – utólagos önértékelése szerint – Erdély „első, önálló” irodalmi lapjává.¹³⁴ A háborús lelkesedés, amely lecsapódott egyik-másik közlésében, és amelynek szele átmenetileg megcsapta Kóst is,¹³⁵ a *Nyugat* békepropagandájának hatására folyamatosan alábbhagyott.¹³⁶ A helyébe lépő pacifista és Erdély-köz-

124 Köllő: *Bánffy*, 25–26; Mózes: *Sajtó*, 27.

125 Kós: A „*Kalotaszeg*”, 1071; Uő: *Életrajz* [1950], 120–121. Az 1912–1913-ban elkészült (Pál: *Kós*, 30) telephez gazdag képanyaggal: Geyr: *Die Wekerlesiedlung*.

126 KSz: A szerkesztőség: *Olvasóinkhoz*, 2–3. Kiemelés az eredetiben. A *Kalotaszeg* és az *Erdélyi Lapok* fúziója az Erdélyi Irodalmi Társaság irattárában fennmaradt két Kós-leveleből kitetszően „barátságos” alkudozások tárgya volt. Az illető forrásokat tartalmi ismertetés nélkül említi Köllő: *Bánffy*, 25.

127 „Egy erdőn keresztülvágtuk magunkat és ma – kétszer annyian vagyunk, mint amikor elindultunk. [...] És hogy utainkból nem térültünk el, azt legjobban bizonyítja az, hogy megszapordtunk e rövid három hónap alatt, hogy nemcsak Kalotaszeg csatlakozott zászlónk alá, hanem meghallotta kiáltásunkat Erdélyország...” KSz: A szerkesztőség: *Olvasóinkhoz*, 1, 2.

128 Kós: *Találkozásaim*, 16; Uő: A „*Kalotaszeg*”, 1070; Uő: *Életrajz* [1950], 120; Kós – Bajor: *Ki mondjon igazat*, 636. Vö. Köllő: *Bánffy*, 25.

129 Kós be is nyújtott egy térképvázlattal kiegészített írásos összefoglalót elképzeléseiről, ezeknek tartalmára azonban legerjedelmesebb önéletrajza írásakor már nem emlékezett: Kós: *Életrajz* [1950], 169–170.

130 Sajtótörténeti adatok: Mózes: *Sajtó*, 27–38, 147–162.

131 Gyalui: *Az Erdélyi Magyar Irodalmi Társaság*, 30; Köllő: *Bánffy*, 26–27.

132 Mózes: *Sajtó*, 70–75; Varró: *A romániai magyar irodalom*, 113–115. Vö. Saliga: *Erdélyi Lapok*.

133 Pomogáts: *A transzilvánizmus*, 17–19.

134 S. Nagy László: *Harc a végeken*. Holtából nőtt élet. Az erdélyi, majd romániai magyar irodalom történelmi kialakulása. Egy irodalmi szerkesztő emlékei, történelmi és társadalmi följegyzései, tanúvallomása. Budapest 1970, 83–93 [gépirat]. OSZKK SNLh, Fond 175.

135 „Kívánok döntő győzedelmet a mi katonáinknak, akik ezzel kivívják a magyarság diadalát Magyarországon. Mert ennek is meg kell történnie. Akik magyarok voltunk – igazi magyarok – a háború előtt, nekünk diadalunk lesz a háború győzelmé.” Kós Károly – Móricz Zsigmond. [Sztána], 1915. január 1. A kézzel írt levél hasonmás közlése in: *Kós Károly képeskönyv*, 43.

136 Mózes: *Sajtó*, 73–74; Pomogáts: *Transzilvánizmus*, 19–21; Varró: *A romániai magyar irodalom*, 119–120.

pontú jövő-tervezgetésbe azután – rajta kívül¹³⁷ – már csak a kolozsvári *Új Erdély* hetilap kapcsolódott be 1918 januárjától öt hónapon át.¹³⁸

Szerkesztője, a napfelkeltét *Erdély felől* megverselő Szentimrei Jenő,¹³⁹ saját beköszöntő helyett azt az Ady-esszét nyomatta ki, amellyel hat évvel korábban Kós megszabta a maga és a *Kalotaszeg* transzszilvanista irányát. Az *Ismeretlen Korvin-kódex* margójára. (*Panaszkodás és hit*)¹⁴⁰ ismét egy bizonyos mértékű regionális öncélúság igazolásaként forgott közkézen a lapot támogató helybeli Kelet Irodalmi és Művészeti Társaság berkeiben.¹⁴¹ Az *Új Erdély* a világnézeti viszonylagosság tekintetében is folytatta a kósi előd példáját. „Erdély rekonstruálására”¹⁴² intő programját progresszívnek szánt kitételekkel tarkította. A millennium visszatetszőnek érzett nemzeti hangszerelése, az erdélyi kultúra sokszínűsége, az uralkodó viszonyokból eredő szociális rétegződések igazságtalanságai, az Erdélyt vészesen elhanyagoló budapesti gazdaságpolitika, valamint a közállapotok általános korszerűsítésében megőrzendő magyar vezérszerep egyetlen végkifejletű érvgyűjteménnyé keveredett 300 oldalán. A fölé iktatott és értelemszerűen vissza-visszatérő „erdélyiség” címszó a „kis államoknak” kijáró részleges függetlenség jövőképét hordozta, benne a régió erőteljesebb részvételét az „anyaországnak ide is kiágazó kormányzásában”.¹⁴³ Az *Új Erdély* az érdekképviselési és közigazgatási illetékességek államon belüli megosztását a „szellemileg független országrész”¹⁴⁴

nevében ajánlotta a döntésképesnek remélt budapesti kormány figyelmébe.¹⁴⁵

„Erdély nem volt, hanem lesz”, foglalta össze Szentimrei Jenő az *Új Erdély* egyik többrészes vitaanyagát 1918 márciusában,¹⁴⁶ amikor a leendő régió bizonyosan nem Trianont követő alakjában jelent meg lelki szemei előtt. Budapestről mint elsőrendű politikai viszonyítási alapról csak akkor vette le a transzszilvanista irodalmat és közéletet vigyázó szemét,¹⁴⁷ midőn – mint a világháború utáni első erdélyi magyar irodalmi antológia bevezetője írta – „a magyar irodalmi decentralizáció véresen komoly és halálosan szükséges valósággá” vált a „pesti gyámkodás” megszűnése folytán.¹⁴⁸

V. Az ifjú Kós nagymagyar eszmevilágának összetevői és alkonya

Miként a korabeli magyar baloldal,¹⁴⁹ úgy Kós sem a dualista Magyarország létjogosultságát, hanem politikai-jogi felépítettségének a helyességét vonta kétségbe. Ezért *Kalotaszegét* nem tekinthetjük a későbbi „romániai magyar irodalomban” és – egészítsük ki az idézetet – erdélyi magyar kisebbségpolitikában¹⁵⁰ jelentkező transzszilvanizmus „közvetlen előzményének”.¹⁵¹ Varró János,

137 Pl. S. Nagy: *Erdélyi újságírók dolga*; Uő: *Október 30.*; Uő: *Külön erdélyi kormány-szeret.*

138 Repertóriumát összeállította Mózes: *Az Új Erdély.*

139 Szentimrei [!]: *Erdély felől.*

140 Ady: *Ismeretlen Korvin-kódex.*

141 Pomogáts: *A transzszilvanizmus*, 15–16.

142 ÚE: *Szerkesztői üzenetek*, 64.

143 (kg.): *Glosszák*, 178–179.

144 ÚE: *Szerkesztőségi nyilatkozat.*

145 A lap részletes elemzése: K. Lengyel: *Auf der Suche*, 54–57. A szerző ehelyütt is köszöni Szabó Zsolt-nak, hogy 1990-ben Kolozsváron kutatási célokra rendelkezésére bocsátotta az *Új Erdély* – közgyűjteményekben alig hozzáférhető – tulajdonában lévő számait.

146 Szentimrei: *Az elfogultság ellen*, 148.

147 Gazdag publicisztikai terméséből ld. pl. Szentimrei: *Futó tekintet*; Uő: *Transzszilvanizmus*; Uő: *Kultúrák*.

148 A kötet előszavából: *Magyar írók kincsháza*, 3–5, itt 4.

149 Néhány kevésbé ismert forrás a világháború utolsó szakaszából: A kolozsvári szociáldemokrata-párt vezetősége: *Proklamáció!* [Kolozsvár, 1918. január 18.]. SZTEK PR, Ms. 251/4880-7; Az előkészítő bizottság [Választójogi Liga]: [Felhívás. Kolozsvár, 1918. február]. Uo. 251/4801-43; A kolozsvári Nemzeti Munkapárt II. választó-kerületi elnöksége: *Polgártársak!* [1918 körül]. Uo. 251/4801-42.

150 K. Lengyel: *Auf der Suche*, 157–238, 273–381.

151 Varró: *A romániai magyar irodalom*, 119. Kiemelés K. L. Zs. Más szavakkal ugyanúgy: Uő: *Kós*, 54.

ezen elmélet megalkotója és egyik legeltökéltebb népszerűsítője,¹⁵² 1973-as kismonográfiájában sietett megjegyezni, hogy Kós „ugyan [...] polgári szemléletének korlátai miatt” 1912-ben „még nem találja meg a helyes kivezető utat”, mivel „a félgyarmati helyzet elleni küzdelmében nem az elnyomott erdélyi népek közös harcára támaszkodik, hanem a hajdani független Fejedelemség történelmi és jogi hagyományait kívánja felújítani”. Ám, szólt az életrajzíró látványosan téves ítélete, Kós így is „összeütközésbe került” a „Rákosi Jenő-féle nagymagyar nacionalizmussal, illetve ami ezzel egyet jelentett, a nagymagyar állameszmével. *Nép és állam* fogalma”, szúr szemet Varró belemagyarázásának mélyebb célzata, „már ekkor szétválík szemléletében, aminek következtében az Osztrák–Magyar Monarchia első világháború utáni összeomlása számára nem jelentett tragédiát”.¹⁵³ Nem jelentett tragédiát, hiszen már *Emberek a havas alatt* című elbeszélésében¹⁵⁴ megírta, hogy a románokkal „törvényszerűen” együttélő erdélyi magyarok az „apák bűné”-t feloldozandó „meghajlanak a végzet előtt”. Ez a „népközelségből fakadó hit adott erőt Kósnak az első világháború után kifejtett sokoldalú munkásságához”.¹⁵⁵

Az utóbbi két-három évtized irodalom- és esztétörténeti Kós-képének egyik legsúlyosabb, mert komoly, ideológiamentes munkákban is fellelhető¹⁵⁶ torzításával van itt dolgunk.

Az imént kiemelt „közvetlen” szó az utóhatások teljes folytonosságát sugallja. Márpedig a sztánai lapszerkesztő műhely két alapeszméjéből legfeljebb a központosító politika bírálata élte túl Nagy-Románia megalakulását, de ez is úgy, hogy élet Bukarest felé fordítva már csak a kisebbségi önszerveződés időszerű nehézségeinek egyik magyarázataként emlegette föl az egykori Budapest

152 Vö. még Varró: *A százéves Kós*.

153 Varró: *Kós*, 53–54. Kiemelés az eredetiben.

154 Álnéven jelent meg a *Kalotaszegben*: Kós: *Emberek*. Ld. a 80. jegyzetnél is.

155 Varró: *Kós*, 60.

156 Pl. Pomogáts: *A transzilvánizmus*, 17; Sas: *Kilenc évtized*, 268.

régiópolitikai balfogásait. Kósnak a dualista magyar kormányzat „centralizáció elvének minden téren való következetes keresztülhajtása” folytán egy „kiépítetlen, kialakulatlan” szerkezetű erdélyi magyar kultúrából és társadalomból kellett építkeznie a húszas évek elején,¹⁵⁷ amikor részt vett a területi autonómia elvére épülő és egy erdélyi magyar–román–német politikai szövetséget megcélzó *föderalisztikus transzszilvánizmus*¹⁵⁸ felíveltetésében.

Az ifjú Kós másik lapszerkesztési alapeszméje a *töretlen* folytonosság elméletének még súlyosabb cáfolata. A *Kalotaszeg* a Magyar Korona országainak mielőbb megerősítendő belső egysége felett örködött. Szerkesztője ezt az annak idején versbe is öntött lételemét¹⁵⁹ egy 1976-ban lejegyzett interjú alkalmával kiostálta amúgy is gyöngülő emlékezetéből,¹⁶⁰ így foglalva össze 1911-es balázsfalvi élményének tanulságait: „A három rendi nemzet mellett én megláttam a románságot is. Nekünk jóban kell lennünk. Egészen fiatalon jutottam erre a konklúzióra.”¹⁶¹ Első világháború előtti publicisztikájának itt bemutatott darabjaiból viszont az derül ki, hogy Kós akkoriban nagymagyar szempontú feltételek jegyében szemlélte a magyar–román együttélést. A lekerekítő bizonyíték kedvéért érdemes felütni a *Kalotaszeg* utolsó számának azon oldalát, amelyen a sztánai szerkesztőség következőképp tekintett vissza két hónapos tevékenységére: „Lobogónkra az új és magyar

157 Kós: *Művészetünk útja*, 59, 61.

158 Erről és a korai, az *Erdélyi Helikon* előtti transzszilvánizmus másik, *decentralisztikus*, személyi elvű autonómiát felvető alakjáról behatóan K. Lengyel: *Auf der Suche*, 193–238, 273–338, 384–406.

159 Kós: *Nyomtalan út* című verse névtelenül látott napvilágot: „Fázva félve vad hegyeket járok, / Keresem őket mindig-mindig. / S mindig-mindig csak fejfákat látok: / Magyar ősök nyomát befújta a tél. / / De jó egyszer egy meleg, magyar szél / És elmegy a hó és elmegy a tél / És holt avarból kelnek új virágok / Vidám szívvel én nyomukba hálok.” Kós szerzőségéhez: Debreczeni: *A grafikusművész*, 654.

160 Vö. Kós: *Életrajz* [1950], 144, 170.

161 Őszi beszélgetés Erdély köveiről [1976]. In: Kós – Benkő: „A legszebb élet, amit magamnak el tudtam képzelni”, 76. Ld. még ilyen értelemben: Kós – Bajor: *Ki mondjon igazat*, 640.

*Kalotaszeg*et írtuk fel. Harcolni ezért indultunk el minden ellen, ami itt nem magyar és nekünk idegen. Harcolni indultunk az oláhság kulturálatlansága és a Nyugat idegen kultúrája ellen azért az új Kalotaszegért, melyet magyarnak akarunk és a *másikért*, mely folytatása legyen a réginek, mint ahogy mi folytatása vagyunk apáinknak.”¹⁶²

Kós az új és magyar melléknevek illetén használatával progresszivitását nemzetközpontúságának függvényébe helyezte, a kétszeresen idegen közegtől pedig *negyvennyolcas–negyvenkilences* beállítottságban, illetve a művelt polgár alsóbb társadalmi rétegekkel szemben érzett fölényével határolódott el. És mivel egyúttal viszonylagosította regionális öntudatát, még egyszer s mindenkorra elosztatott minden kételyt *Kalotaszeg*beli erdélyiségének fő rendeltetése felől. Hiszen Ady *Ismeretlen Korvin-kódex margójára* című esszéjéből a különállóan is országos magyar érdekeket védő fejedelmi Erdély cselekvésmintáját élesztgette, míg az 1848–1849-es forradalom értelmezőjeként a megbukott polgári-köztársasági szabadságesszményt időszerűsítette. A magyar egység és szabadság rendi és köztársasági hagyományát egybeolvasztva következtetett arra, hogy ama magyar–magyar „antagonizmus” feloldásához Erdélyt nem a budapesti államközpont alá, hanem *mellé* illene rendelni.

Kós tehát a maga módján hozzájárult kora két mérvadó nagymagyar politikai koncepciójának a versengéséhez. Ezt a *Kalotaszeg*jével csínján bánó öregkori visszaemlékezéseinek egyikében áttételesen meg is vallotta: „A század első másfél évtizede (a világháború kitöréséig) a magyar életnek az a szakasza volt, amikor szellemiségének egy maréknyi ifjú munkása itt valahol, ott valahol a magyar millennium mámorának fojtogató hazugság-gőzéből az élet friss, éltető valóság-levegőjébe próbálkozott kivergődni.”¹⁶³ Vagyis amikor „Apponyi kiadta a rendeletet, hogy nincs

162 KSz: A szerkesztőség: *Olvasóinkhoz*, 1–2. Kiemelés az eredetiben.

163 Kós: *A „Kalotaszeg”*, 1069.

Erdély, csak »Délkeleti felföld« meg »Királyhágón túli kerület« van.¹⁶⁴ E „szűklátókörűség”,¹⁶⁵ és nem „a dualizmus korának (akkor váltig tagadott) osztály- és nemzeti elnyomása”¹⁶⁶ miatt küldte el 1911-es tárcáját éppen a *Budapesti Hírlap* „mélyen tisztelt szerkesztő” urának, Rákosi Jenőnek, figyelmeztetett *akkori* „hazafias tisztelettel” arra, hogy az „erdélyi oláh a maga jószántából magyarrá nem lesz soha”.¹⁶⁷ És ezért nem volt „pretranszilván”,¹⁶⁸ hanem – a szó más minőséget jelző értelmében – *ótranszszilván* ideológus. A magyarosítás sikertelenségét is feldolgozó panaszai, felvetései azok ínyére valók voltak, akik a Lajtán innen az Ausztriától való elszakadást fontolgatták, minthogy a nemzetiségekkel esetleg szövetkezni kész Bécsben látták a nemzeti egyeduralom legfőbb ellenlábasát, eltérően azoktól, akik a kiegyezés bástyaiból iparkodtak fenntartani az ezeréves államiságot.¹⁶⁹ A világháború következményeképpen aztán a Habsburg Birodalom és az időközben köztársasággá változott Magyarország egyszerre szűnt meg igazodási alapnak lenni a függetlenségi erdélyiség számára. És Kós a több hónapos folyamatként lezajló összeomlás *egy bizonyos* szakaszában váltotta át transzszilvanizmusát a régi sínról az újra – de nem mintha úgy akart volna „népének szolgálni”, hogy közben önszántából kilép eredeti állampolgári kötelékéből.¹⁷⁰

1919 nyarán még proletárforradalmi hangulatot árasztó, bojár- és Órománia-ellenes tartalmú, aláíratlan felhívások hagyták el szótárai házi nyomdáját.¹⁷¹ Eközben a cenzúra által erősen kifehé-

164 Kós – Bajor: *Ki mondjon igazat*, 640.

165 Uo. 640.

166 Benkő: *Utószó*, 237.

167 Kós: *Levél*. Ld. még a 86. és 104. jegyzetnél.

168 Varró: *Kós*, 54.

169 Kosáry: *Ungarische politische Bestrebungen*, 32. Irodalomtörténeti távlatban Király: *Ady*, 7.

170 Varró: *Kós*, 54.

171 „Mi éhezők, elnyomottak, munkától eltiltott proletárok vádolunk titeket: Vasutasok! árulók vagytok, akik proletár testvéreitek vérdíjáért szolgálatot az oláh

rített *Erdélyi Szemle* nyilvánosságában így biztatta olvasóit jobb idők óhajlására: „A mi temetőinkbe nem halni mennek az emberek, csak stációt tartanak, csak várják nagy csöndesen az eljövendő Jézust...”¹⁷² 1920 januárjában és februárjában, amikor Párizsban még javában ütköztek a háborús győztesek és vesztesek érdekei Magyarország feldarabolásának az ügyében, és Erdélyben többnyire földalatti munka folyt a román megszállás véglegesítése ellen,¹⁷³ Kós terjedelmes esszéjét közölt ugyanazon lapban, *Nemzeti művészetünk* sorozatcímű régi témakörében és módján, újólaj bejátszva Mátyás király késői írnoa, Ady Endre Erdélyt szellemiekben teremő-örző tanait. Az illetékes román hatóság a maga szemzőgéből nyilván okkal akadályozta meg, hogy a hivatkozott *Ismeretlen Korvin-kódex margójára* idézetek formájában is megjelenhessen; Kós illető cikkrészében egyebek mellett csak ezt hagyta érintetlenül: „De itt Erdélyben kell ezt allogatni. De csak itt Erdélyben, ahol valaha állt, ahol ma is nyugszik. És ezért keressük Erdélyben. Erdélyben keressük a jövendő nemzeti művészetünk fundamentumához a holt anyagot és az élő lelket...”¹⁷⁴

zsarnokot!” Vasutasok! [Sztána, 1919. június-július]. HRM PÁh, Ms. VI. 7651/687/1. „Akartok-e ismét édesanyátokhoz, a szabad Magyarországhoz tartozni, vagy inkább tűritek a jármot, amit az oláh rakott reátok? Ha szabad magyarok akartok maradni, úgy mellénk álltok és felrugjátok a bojárok csaló, hazug és tolvaj fajzatát. [...]” Erdélyi magyarok! [Sztána, 1919. június-július]. Uo. 7651/687/2. Az akkor egy ideig hasonlóképpen forradalmi beállítottságú Paál Árpád (K. Lengyel: *Auf der Suche*, 118–125) mindkét rölapra kézírással a következőt jegyezte fel: „Készült 1919. június-július táján Kós Károly sztánai kézi nyomdájában.” A honvédelmi és proletárforradalmi igények összefonódásához ld. az egy sor korabeli rölapot betűhíven közlő *Palócföld* 1989. évi 1. számát, különösen e két tanulmányt: Romsics: *A Tanácsköztársaság*; Szakály: *A Magyarországi Tanácsköztársaság*. Általánosabb tájékoztató a korabeli röpirat-irodalomról: Nehring: *Flugblätter*.

172 Kós: *Vizekről*, 188. A Vajk: *Kós bibliográfia* nem ismeri ezt az írást.

173 K. Lengyel: *Auf der Suche*, 87–125. Legújabb forrásfeldolgozás: Bárdi: *Impériumváltás*.

174 Kós: *Nemzeti művészetünk* [VI], 107.

Miként itt sem a „romániai magyar művészet” fennmaradási esélyeit latolgatta,¹⁷⁵ úgy híres kiáltó szavával is csak „Erdély, Bánság, Körös-vidék és Máramaros kétmillió magyarja”-hoz fordult. És egyáltalában nem véletlen, hogy röpiratát akkor írta meg és tette közzé, amikor.¹⁷⁶ Hogy miért nem 1920–1921 fordulója előtt? Ezért: „[...] nem én mondom neked, de a megcsonkított Magyarország mondta ki a szentenciát rólunk: nem tehetek mást, elfogadom az ítéletét, mely akaratom és hitem ellenére fejemre olvastatott, kihirdettetett és végrehajtatott: *Én rólatok, akiket erőszakkal leszakítottak rólam, lemondok.*”¹⁷⁷ Tehát a trianoni szerződés 1920. november 15-én történt budapesti parlamenti ratifikálása¹⁷⁸ kényszerítette a „két esztendeig” az Ausztriáról levált Magyarország egységét eltökélt tétlenségben remélő, az önrendelkezési jogtól aztán mégis megfosztott¹⁷⁹ Kóst arra, hogy korábbi nagymagyar szempontrendszerét egy kismagyarra cserélje. Ámde a románsággal kialakítandó együttműködést a most ráerőszakolt¹⁸⁰ sorsban is „azzal a feltétellel” vállalta, hogy „meg-

175 Ahogy Nagy Gy.: *Kós Károly Sztambulban*, 841, állítja tévesen. Kiemelés K. L. Zs.

176 Kós: *Kiáltó szó*, 2. Az évjelölés nélküli eredeti kiadvány Szabó: *A politikus Kós* szerint 1921. január 23-án jelent meg. Kós egyik interjújában (Kós – Beke: *Interjú*, 14) 1920-at adta meg a megírás évéül, ezért nyilvánvaló szedéshiba folytán olvasható ugyanott, hogy a röpirat „1920 újév napján” látott napvilágot.

177 Kós: *Kiáltó szó*, 2. Kiemelés az eredetiben.

178 Galántai: *A trianoni békekötés*, 182–190. A budapesti ratifikálást a szerzőhármass egybeűtt is a röpirat megírásának kiváltó okaként említette, pl. Zágoni: *A magyarság*, 7.

179 „Erdély, Bánság, Körös-vidék és Máramaros magyar népe: minket kiszakítottak, kidobtak abból a műhelyből, amely a mi izzadságos munkánk segedelmével épűtt fel egykoron. Nem kérdezték: akarjuk-e? Mi pedig mai napig nem akartuk elhinni, hogy ez megtörtént, hogy ez megtörténhetett. És két esztendeje, hogy nem dolgoztunk. De vártunk. Vártuk reménykedve, hívó hittel, hogy felkeljen számunkra a nap: [cenzúrázott rész, K. L. Zs.] *napnyugaton!* Két esztendeig álmodtunk és nem akartunk tudni az Életről, aki körülűttünk tusakodva robozott. Nem akartunk látni és hallani, nem akartunk érezni és élni, csak hinni akartunk és bízni és álmodni és csodákat várni, amik majd felébresztenek. Mert megszoktuk a régít, szeretűttük, amit egykor megalkottunk.” Kós: *Kiáltó szó*, 2. Kiemelés az eredetiben.

180 „... Hát eltemették a régi Magyarországot. [...] Minket még a temetésre se hívtak meg... Belenyugsunk, mert bele kell nyugodnunk ebbe is és – hiszűnk örök életűnkben.” Uo. 3.

adatik számunkra az új keretek között az a *minimum*, melyet mi nemzeti kultúránk, ősi szokásaink, faji öntudatunk, szociális érzésünk, gazdasági fejlődésünk szempontjából ezeresztendő múltunk tanulságaképpen nélkülözhetetlennek tudunk”.¹⁸¹ A saját ígények megnyirbálását tanúsító *minimum* szót a következő bekezdések egyike részletezte: „Nyíltan és bátran kiáltom a velünk megnagyobodott Romániában: *mi, magyar fajú, magyar hitű és magyar nyelvű polgárai Romániának nemzeti autonómiát akarunk, aminek birtokában bennünk Nagy-Románia megbízható polgárságot fog nyerni.*”¹⁸²

Ezen emelkedett hangvételű, a röpirat másik két írásában államelméleti távlatban megfogalmazott¹⁸³ ajánlat kompromisszumos jellege abból eredt, hogy a magyar állam politikai-területi integritásának a megőrzése helyett az erdélyi magyar „önálló egység”, vagyis „a magyarság kulturális munkásságát” román fennhatóság alól megtámasztó közeg kifejlesztését tűzte ki legelső célul.¹⁸⁴ Belőle nőtt ki az elkövetkező néhány évben a föderalisztikus transzszilvanizmus magját képező „népkisebbségi-nemzet”¹⁸⁵ elmélete. Szószólói elképzelésében a más fogalmi köntösben „nemzeti önkormányzat”-nak¹⁸⁶ nevezett képződmény a magyar kisebbség saját kolozsvári nemzetgyűlésből felügyelt közigazgatási, jogi, gazdasági, művelődési és közrendészeti intézményeiben testesült volna meg, és az Óromániától megfelelőképpen függetlenített erdélyi szövetség egyik tagjaként betagozódott volna egy magyar részvételű kelet-közép-európai konföderációba.¹⁸⁷

181 Uo. 4. Kiemelés K. L. Zs.

182 Uo. 5. Kiemelés az eredetiben.

183 K. Lengyel: *Auf der Suche*, 173–175, 193–212.

184 Kós: *Művészetünk útja*, 61.

185 Paál Árpád: [A népkisebbségi eszméről. 1922 körül.] HRM PÁh, Ms. VI. 7651/103, 1; *Erdély az erdélyi nemzeteké*, 3. Vö. *Mit kíván a romániai magyar kisebbségi nemzet*.

186 Paál Árpád – Petres Kálmán. 1920. szeptember 9–11. HRM PÁh, Ms. 7651/416/17, 1. Vö. Makkay: *Erdélyi kité*.

187 Kós idevonatkozó, a kolozsvári *Vasárnap* hetilapban névtelenül közölt cikkeit felsorolja Vajk: Kós, 49–51, az elméleti alapokra és napi politikai fejleményekre kitérően tárgyalja K. Lengyel: *Auf der Suche*, 213–232.

VI. Szemléleti és módszertani tanulságok

A *Kiáltó* szó vélhetően még nyíltabban tárta volna mondandóját a nyilvánosság elé, ha a cenzúra nem kurtítja a felére eredeti terjedelmét. A hatóság megjelent változatát sem engedte szabadon árusítani, terjeszteni, az óvatlan cenzort pedig elbocsátotta.¹⁸⁸ Kós a benne Trianon óta és miatt ágaskodó keserűséggel és daccal elevenítette fel a húszas és harmincas években többször is a „rombadöntött, kirabolt otthon” magára ébredésének a történelmi pillanatát.¹⁸⁹ Miután néppárti politizálása kudarcba fulladt,¹⁹⁰ az Erdélyi Szépművész Céh és a helikoni íróközösség törzstagjaként hirdette a „magyar írásművészet egységét”. Ezzel tovább gondozta a hőskor önkormányzati fővetületű erdélyiségének egyik alkotóelemét, amelyről kortanúként hitelesen állította 1936-ban, hogy „nem valami ködös transzilvánizmusra” utalt.¹⁹¹

188 Kós: *Kalotaszegi vállalkozás*, 1502; Kós – Beke: *Interjú*, 14.

189 Kós: *Tíz linóleummetszet*, 2. Ld. még pl. szűk tíz évvel Erdély Romániához csatolása után kinyilvánított álláspontját az illető egyesülést kimondó 1918. december 1-i gyulafehérvári román nagygyűlésről: „Erdély magyarsága e minden erdélyi nép sorsáról döntően határozó gyűlésen részt nem vett, becsülettel részt sem vehetett, tehát ezt az uniót meg nem szavazta.” (Kós: *Erdély. Kultúrtörténeti vázlat* [1929], 88.) Egyik legismertebb korabeli szépirodalmi művének 1925-ben kelt előszava pedig így kezdődik: „Született ez az írás akkor, amikor körülöttünk furcsán-hirtelen megfordult a világ és mi – alul maradtunk. Amikor az élő magyar hang erősen meghalkult és sokan és sokat jártuk a temetőket, hogy a régen elporladtakat idézzük és beszéljünk az örökké-némákkal. Amikor befogtuk a fülünket, hogy ne halljuk az új beszédet, amikor behunytuk a szemünket, hogy ne lássa meg az új világ a benne égő könnyeket, amikor szorosan bezártuk a szájunkat, nehogy megtudja valaki is, hogy a lelkünk ott belül halálos-keservesen sirat.” (Kós: *Varju-nemzettség*, 3.) Utóbbi regény második világháború utáni kiadása új, 1954-ben kelt és a trianoni traumát megfelelőképpen elhallgató szerzői előszóval jelent meg: Kós: *Budai Nagy Antal históriája. Varju-nemzettség*, 5–7 (újraaközlve in: Kós: *Varju nemzettség* [1977], 327–329).

190 K. Lengyel: *Auf der Suche*, 273–275, 298–328. Vö. Kós – Bajor: *Ki mondjon igazat*, 638; Kós: *Önéletrajzom*, 227.

191 Kós: *Énekes madár*, 209. Kiemelés az eredetiben. Vö. *Erdélyi írók a magyar irodalom egységéről*. Részletesebben Pomogáts: *A transzilvánizmus*, 149–151.

Tudományos szempontból annál hiteltelenebbül jár el az, aki Kós első világháború előtti közéleti működését kizárólag az *Erdély és a pesti közvélemény* című cikk fényébe helyezi, és közben ezt a forrást is meghamisítja, elhallgatván, sőt tagadván, hogy a benne foglalt Budapest-ellenesség a magyar politikai nemzettudatból sarjadt ki és táplálkozott az összeomlás végső felvonásáig. E ferdítés nyomán homályba vész a *Kalotaszeg* azon egyetlen lényeges eleme, amelyet megalkotója valóban áttemelt húszas és harmincas évekbeli transzszilvanista munkásságába: a megváltozott államjogi helyzethez igazított magyar egység gondolat. Kós ehhez csak 1920 után társította a magyar–román–német politikai-kulturális szövetkezés kívánalmát. E dolgozat tehát feltétlenül megerősíti az erre a gondolati tágulásra célzó kortársi és irodalomtörténeteszi véleményeket.¹⁹²

Az a fennebbi részletről részletre megvilágított torzkép, amely általános és szakadatlan utóhatásokat tulajdonít a *Kalotaszeg*nek, a transzszilvanizmus-kutatás egyik legsúlyosabb és leggyakoribb, mégis feltűnően ritkán és következtetlenül elpanaszolt hiányosságát példázza, nevezetesen azt az esetet, amelyben épp hogy nem a korabeli szereplő, hanem a késői értelmező tapogatódzik ködös gondolatok sötétjében. A „transzszilvanista aranyköddel”¹⁹³ bajlódó Balogh Edgár nyomában még a tudományos igénytől hajtott szerzők többsége is az erdélyiség elméleti-politikai igénytelenségét bizonygatta az elmúlt két-három évtizedben.¹⁹⁴ Varró János úgy állt be ebbe a sorba, hogy mellőzte a *Kalotaszeg*ben olvasható, körülhatárolt célrendszerben mozgó kósi publicisztika legnagyobb részét. Merész csúsztatásai nem menthetők, de legalább magyarázhatók a hetvenes évek köztudomású román tudománypolitikai elvárásaival. Elvégre az 1971-ben, öt évtized távolából visszatekinthető Kós is csak a *Korunkban* közölhető mozzanatokat ásta ki a

192 Debreczeni – Cseke: *Kós*, 285; Láng: *Jegyzetek*, 4; Uő: *Vidék*, 1202.

193 Balogh E.: *Helikoni örökségünk*, 1702.

194 Kritikai szemle: K. Lengyel: *Auf der Suche*, 14–20, 25–29.

Kiáltó szó keletkezés- és eszmetörténetéből, azokat, amelyekből nem derült ki, hogy ő 1920-ban világos jogi-politikai feltételek mellett fogadta el az általa kényszerként, ilyen értelemben tehát igenis tragédiaként megélt nagyromán egyesülést.¹⁹⁵

A román kommunista párt mindenható irányításától megszabadult Erdély- és Kós-kutatás azonban nem elégedhet meg a korábban félremagyarázott tényekből levezetett értékelésekkel. Már csak azért sem, mert a *Kiáltó* szó társírója legalább 1968-as önéletrajzában pontosan emlékszik arra, hogy röpirata „az impériumváltozás valóságának tudomásulvételével egyidejűleg bejelentette a Romániához csatolt magyarság igényét a maga emberi és nemzetársadalmi életjogának elismertetésére és megvalósítására”.¹⁹⁶ Helyezzük ezt az 1991-ben friss nyomdafestéket látott mondatot azon interjú mellé, amelyben Kós a kedvezőtlen fejleményeket minduntalan „jóra magyarázni kész” Balogh Edgáron csodálkozva így nyilatkozott: „Nekem nem volt s mai napig sincs mindenre magyarázatom, mentségem... [...] Tudomásul vettem a dolgokat, de én a rosszat soha nem próbáltam jónak magyarázni.”¹⁹⁷ Az a kutató, akinek nehezebb esik akár csak e két szövegrészletből arra a lehetőségre következtetni, hogy a vallomástevő kritikus-feltételes módon illeszkedett be az 1918-tól 1920-ig létrejövő Nagy-Románia társadalmába, könnyen leküzdheti kétegyeit, ha elmélyül az 1912-es *Kalotaszeg* közléseiben. Ezekből élesen kiviláglik, amin Nagy György¹⁹⁸ látszólag még elgondolkodni sem volt hajlandó: Kós a maga akkori nagymagyar felfogásában teljesen következetesen érezte, gondolta, vallotta 1920-ban, hogy az önrendelkezési jog megvonása őt és övéit *meg nem érdemelt*, de a nemzetközi politika adott körülményei között

195 Vö. Kós: *Kalotaszegi vállalkozás*, 1501.

196 Kós: *Önéletrajzom*, 227. Hasonlóképpen Kós – Beke: *Interjú*, 13–14.

197 A közügyekről. Utolsó beszélgetés [1977]. In: Kós – Benkő: *„A legszebb élet, amit magamnak el tudtam képzelni”*, 114–115.

198 Ld. a 41. jegyzetet.

megmászható helyzetbe sodorta. Gáll Ernő alapján helytálló, de némileg pontosítható vélekedését illetően¹⁹⁹ pedig láthattuk, hogy a „történelem könyörtelen tényeit” csak a román politikai vezetéstől követelt ellenszolgáltatás fejében fogadta el. Vagyis azt nem „tudta tudomásul” venni, hogy Erdély elcsatoltatásáért ne járjon jogi biztosítékokat élvező erdélyi magyar autonómia.

Kós – saját öregkori bevallása szerint – már századunk legelső éveiben kész eszmei fegyverzetben szemlélte a világot,²⁰⁰ a transzszilvanizmust pedig magára nézvést is a dualizmus kori magyar kormányzati elvek visszfényében értelmezte, úgy, „mint a sajátos hagyományok megtagadásának orvosságát”.²⁰¹ Emiatt végképp indokolatlannak látszik 1912-es lapvállalkozására visszavetíteni az első világháború után újrakezdett munkásságának némely meghatározó vagy annak mondott jegyét. Ezentúl ajánlatos fordítva eljárni, azaz figyelembe venni, hogy a szakmai köztudatban általában védekező tulajdonságokkal felruházott²⁰² politikai-kulturális erdélyiség a századelőtől 1918-ig nem egy birtokon kívüli, hanem a birtok épségét féltő, és ezért a magyar állam rendszerét belülről megújítani kívánó elit ideológiája volt.

Függetlenül attól, hogy felszínre kerülnek-e további írásos dokumentumok,²⁰³ a *Kalotaszeg* az ifjú Kós nagymagyarságának összefüggő és forrásértékű lenyomata marad. Mai elemzésével utólag megkötések nélkül helyeselhető Sárréti Sándor 1974-ben

199 Ld. a 38. jegyzetet.

200 Kós: *Életrajz* [1950], 32.

201 Kós – Bajor: *Ki mondjon igazat*, 640.

202 Vö. Benkő – Bundula: *A belső rendteremtés* [1993], 4; Cs. Gyimesi: *Transzszilvanizmus*, 15.

203 Ismeretes, hogy Kós személyes irattárának jelentős része megsemmisült a két világháborúban: Marosi: *Bevezető*, 35. Vö. Őszi beszélgetés Erdély köveiről [1976]. In: Kós – Benkő: „A legszebb élet, amit magamnak el tudtam képzelni”, 84. A közelmúltban ennek ellenére ismertté váltak az első világháború előtti időszakból származó Kós-dokumentumok (ld. pl. Vajk: *Kós*, 96–98, valamint a 135. jegyzetet). Erdemes volna tehát célirányosan továbbkutatni, így felderíteni a 129. jegyzetben említett Kós-előterjesztést is.

megfogalmazott, de Nagy György által elutasított tanácsa a transzszilvanista eszme szövegközpontú vizsgálatára.²⁰⁴ A minél szélesebb alapú mélyfúrásban megnyilvánuló filológiai szigor az általánosító-időszerűsítő történetietlenség hatékony ellenszere lehet. Mint ilyen nem illik ahhoz a manapság minden ellenérvet megkerülve dívó munkamódszerhez, amely a korabeli viszonyoktól újra meg újra elvonatkoztatva többet s olykor fontosabbat árul el a szerző erdélyiségéről, mint a tulajdonképpeni történet szereplőiről.²⁰⁵ Ez a kultúrpolitikai indíttatás kerekedett a tudományos fölé Cs. Gyimesi Éva az elmúlt években közzétett, a Kós-jelenség forrásvidékét messze elkerülő munkáiban,²⁰⁶ amelyek bár egyre-másra a transzszilvanizmus-kutatás legértékesebb darabjai közé sorolhatók,²⁰⁷ mégis jól szemléltetik Benkő Samu azon – némileg túlzó – véleményét, hogy a „transzszilvanizmusnak publicisztikája van, de tudományos szakirodalma nincs”.²⁰⁸

Esetünkben a sztánai egyszemélyes szerkesztőség nyers nemzet- és államörző modora is elriaszthatta az elemzőket a *Kalotaszeg* múltjának szakszerű életre keltésétől, illetve attól, hogy ezt a lapot egyértelműen a transzszilvanizmus egyik szószólójának nevezék.²⁰⁹ Kóst azonban e téren nem lehet, de nem is szükséges megvédeni. Mert aki az erdélyiséget úgy képviselte, ahogy ő huszonkilenc éves korában, az csakis egy mértékében meghaladhatatlan kompromisszum árán válhatott a román fennhatóság alá került magyar szellemi élet vezéregyéniségévé.

[1996]

204 Sárréti: *A transzszilvanizmus*; Nagy Gy.: *Gondolat*, 252–253. Vö. K. Lengyel: *Auf der Suche*, 25–29.

205 Rövid kritikai szemle: K. Lengyel: *Siebenbürgische Grenzgänger*, 155–158.

206 Cs. Gyimesi: *Gyöngy*; Uő: *Transzszilvanizmus*. Ezekkel szemben megkötések nélkül tudományos igényű pl. uő: *Elméleti alapok*.

207 Csapody: Cs. Gyimesi; Elek: *Az önmetaforák*, 17, 22–23.

208 Benkő – Bundula: *A belső rendteremtés* [1993], 4.

209 Vö. Kántor: *Itt valami más van*, 13, 22–23.

└

—

|

„Keleti Svájc” és Erdély 1918–1919

A nagyromán állameszme magyar alternatíváinak történetéhez

1.

Jászi Oszkár az első világháború utolsó szakaszában Erdély nemzetiségi problémáit nyelvi határokhoz igazított autonómiák révén, a Magyar Királyság belső föderalizálása nélkül javasolta megoldani. Összállami szintről kitekintve egy kelet-közép-európai konföderációban gondolkodott, amelyet a *Dunai Egyesült Államok*: Ausztria, Magyarország, Lengyelország, Csehország és a délszláv Illyria államszövetségének távlatában rajzolt meg *A Monarchia jövője. A dualizmus bukása és a Dunai Egyesült Államok* című, 1918 tavaszán befejezett, de csak október közepén kinyomtatott művében.¹ Könyvében a megjelenés időpontjáig túlhaladt a történeti idő. Ezért néhány héten belül, a kettős monarchia összeomlásának a végnapjaiban, a nemzetiségek irányában engedékenyebbre módosította álláspontját. Az immár köztársasági, Károlyi Mihály vezette magyar kormány tagjaként hajlott arra, hogy a világháborút nemzetközi jogilag lezáró béketárgyalások végleges döntéséig Erdély román többségű területeinek közigazgatását egy kantonálisan átszervezett Magyarország határain belül átruházza a Központi Román Nemzeti Tanácsra. E november 13-án a *Népszava* hasábjain nyilvánosságra hozott *Erdélyi provizórium-tervezet*et Bethlen István gróf és Apáthy István, a konzervatív erdélyi politika két főalakja is elfogadta utolsó elérhető maximumként egy november 11-én Jászival és Károlyival folytatott megbeszélésen.² Ez a

¹ Jászi: *A Monarchia jövője*, 7. A mű keletkezéstörténetéhez Galántai: *Egy különös könyv*.

² A Jászi-féle erdélyi provizórium-tervezet. In: Szarka: *A méltányos nemzeti elhatárolódás*, 62–63; Romsics: *Bethlen* [1991], 72. Jászinak azokban a napokban egy

hármass egyeztetés egy két nappal azelőtt megérkezett, november 6-án kelt ultimátum jegyében zajlott le, amelyben a Román Nemzeti Tanács felszólította a budapesti kormányt, hogy engedje át neki a hatalmat 26 kelet-magyarországi és erdélyi vármegyében.³

Károlyi a román politikai igények elhárítására Jászit tárca nélküli nemzetiségügyi miniszterként Aradra küldte, hogy megnyerje az erdélyi és magyarországi román vezetést a provizórium-tervezetnek. A szociológus kormánytag vezette küldöttséghez erdélyi magyar részről Apáthy mellett a jogtudós Somló Bódog is csatlakozott. A november 13-14-i tárgyalások magyar kudarcra végződtek.⁴ A román fél a kantonális megoldást átmenetileg sem fogadta el, mivel számára csupán képviselőket jelentett volna a magyar kormányban „az összes külügyi, gazdasági és pénzügyi, közlekedési és közlekedési” vonatkozásban. A Budapesttől való függőséget fenntartotta volna az a „kormánybiztosság” is, amely a közrendet biztosítandó a magyar kormány és Román Nemzeti Tanács megbízottaiból állt volna össze; a leendő „öttagú bíróság”-nak hasonlóképpen a magyar kormány, a budapesti Magyar Nemzeti Tanács és a Román Nemzeti Tanács együttműködése folytán kellett volna közös nevezőre jutnia különböző tárgykörökben.⁵

másik erdélyi magyar csoportosulás is a „kantonális szerkezet” bevezetését javasolta a „magyar nemzet önrendelkezési joga” megőrzése mellett „mindazonkor a területeken, amelyeken a román testvérmennyiséggel együtt lakik” – anélkül, hogy részletezte volna a román illetékesség mértékét: A székelyek küldöttsége Jászi miniszternél [Budapest, 1918. november]. MOL K 40, 1918-XVIII-308, 1.

3 Haslinger: *Arad*, 119; Szász Z.: *Forradalmak*, 1711.

4 [Jászi Oszkár aradi tárgyalásainak jegyzőkönyve, 1918. november. Töredék.] MOL K 610, 80. cs. 1xc. Korabeli beszámolók és tudományos elemzések az aradi magyar–román tárgyalásokról: Az aradi magyar–román tárgyalások [1918]. In: *Duna-völgyi barátságok*, 90–100; Haslinger: *Arad*, 122–135; Jászi: *Visszaemlékezés*; Komáromi: *Jászi*; Raffay: *Erdély*, 98–99.

5 A Jászi-féle erdélyi provizórium-tervezet. In: Szarka: *A méltányos nemzeti elhatárolás*, 62–63.

Budapest az Aradon megírt egyezség után nem változtatott álláspontján. Az árnyékkormányra kiépült Magyar Nemzeti Tanács⁶ rendszeresen értesült az erdélyi magyar lakosság hangulatáról,⁷ egyben kapcsolatban maradván az ottani román nemzeti tanácsokkal.⁸ Bízott abban, hogy a rend a nemzetiségekkel egyetértésben, területi veszteségek nélkül helyreállítható. Röplapok, amelyeket magyarok, románok és németek közösen írtak alá, ideig-óráig valóban inkább átmenetet, mint összeomlást sejtettek.⁹ November 20-án azonban az erdélyi és magyarországi román politikusok önállósulási kiáltványt intéztek „a világ népeire”.¹⁰ Két héttel később Károlyi Mihály válaszként nyilvánosan felhívta a nemzetiségeket Magyarország területi egységének tiszteletben tartására, és újlag közigazgatási-kulturális autonómiát kínált nekik egy demokratikus „Keleti Svájc” keretében.¹¹ A magyar kormányfő néhány nappal később a Román Nemzeti Tanács budapesti meghatalmazottja révén értesült az elszakadást megerősítő december 1-i gyulafehérvári román nemzetgyűlés határozata-

6 Csatlakozások a Nemzeti Tanácshoz. MOL K 440, 1. cs. A/IV. Szervezetek és pártok részéről a Nemzeti Tanácsba delegált tagok névsorai. Uo. A/III. Magyar Nemzeti Tanács tagjainak és bizottságainak névsora. Uo. A/I.

7 Dénes István – Magyar Nemzeti Tanács. Torda, 1918. november 14. MOL K 440, 6. cs. D/V-161; [„Egy magyar honpolgár”] – Magyar Nemzeti Tanács. Dicsőszentmárton, 1918. november 16. Uo. D/IV-133; Magyar Nemzeti Tanács – Marosvásárhelyi Nemzeti Tanács. Budapest, 1918. november 20. Uo. D/IV-186.

8 Magyar Nemzeti Tanács – Román Nemzeti Tanács. [Budapest, 1918. november]. MOL K 440, 6. cs. D/V-1918-1597; Magyar Nemzeti Tanács – Román Nemzeti Tanács. Budapest, 1918. november 23. Uo. D/V-226; Barkász Sándor – Magyar Nemzeti Tanács. Lugos, 1918. november 26. Uo. D/II-655; Andrei Bărbănuș [Szeben megyei Román Nemzeti Tanács elnöke] – Magyar Nemzeti Tanács. [Szeben, 1918. november–december]. Uo. D/IV-796.

9 Hock János – Mihályi Tivadar – Melczér Vilmos: Emberek! [Kolozsvár] 1918. november 3. SZTEK PR, Ms. 251/4880-11; Erdélyi Magyar Nemzeti Tanács – Sfátul Poporului Roman din Ardeal – Der Nationalrat: Magyar Testvérek! Frății Români! Sachsen Brüder! Kolozsvár, 1918. november 3. Uo. 251/4880-10. Vö. Haslinger: *Arad*, 115–116.

10 Szász Z.: *Forradalmak*, 1714.

11 Károlyi Mihály felhívása a magyar néphez. Budapest, 1918. december 4. In: Károlyi Mihály levelezése, 305–307, itt 306.

iról, amelyeket nyomban visszautasított a magyar közigazgatás erdélyrészi fenntartását elrendelő november 13-i belgrádi fegyverszüneti egyezményre hivatkozva.¹² Tiltakozásával számtalan erdélyi magyar beadványban megfogalmazott kérelemnek tett eleget.¹³

November 25-ig Jászi nemzetiségügyi minisztériumában elkészült a leendő „Keleti Svájc” vázlata. Valószínűleg Somló Bódog dolgozta ki az aradi tárgyalásokon előterjesztett provizórium-tervezet alapján – emezt a nemzetiségek rovására pontosítva. A továbbra is egységesnek elképzelt Magyarország összesen tizen-négy kantonja közül mindössze öt jött volna létre Erdélyben, és ezek közül csupán egy-egy román, román–szász és szász többséggel. A vázlat minden lényeges részlete a magyar nemzet és államközpont egyedül mérvadó szerepét irányozta elő: a kantonok főispánjait és az iskolák vezetőségét a kormányzat, a tisztviselőket a kormányzat vagy a főispánok nevezik ki, a magyar nyelv döntő befolyással bír a gazdaságban, a kereskedelemben, a pénzügyekben, és – ráadásul – a hadsereg számára „némi magyarosítás” lehetőségéről van szó.¹⁴

12 Erdélyi János – Károlyi Mihály. Budapest, 1918. december 7. In: Uo. 316–318; Károlyi Mihály – Erdélyi János. Budapest, 1918. december 9. In: Uo. 318. A gyulafehérvári határozatok szövegét románul és magyarul közli Nagy L.: *A kisebbségek*, 208–211. A belgrádi fegyverszüneti egyezményről Eördögh: *Geschichte*, 39–43; Ormos: *Padovától Trianonig*, 59–74, 106.

13 Dénes István – Magyar Nemzeti Tanács. Torda, 1918. november 14. MOL K 440, 6. cs. D/V-161; [„Egy magyar honpolgár”] – Magyar Nemzeti Tanács. Dicsőszentmárton, 1918. november 16. Uo. D/IV-133; Magyar Nemzeti Tanács – Marosvásárhelyi Nemzeti Tanács. Budapest, 1918. november 20. Uo. IV/D-186; Bodó Sándor / Újlaky János – Magyar Nemzeti Tanács. Marosvásárhely, 1918. november 20. Uo. D/IV-186; Vasgyári Hivatal – Budapesti Kereskedelmi Minisztérium. Vajdahunyad, 1918. december 1. Uo. D/V-51; Kovács Ödön – Magyar Nemzeti Tanács. Máramarossziget, 1918. december 2. Uo. D/IV-47; Somlyói V. Ignác – Magyar Nemzeti Tanács. Bethlen, 1918. december 3. Uo. D/IV-1918-1218; [Árvay] – Hock János. Székelyudvarhely, 1918. december 4. Uo. D/II-1489; Bene Ferenc – [Magyar Nemzeti Tanács, 1918. december]. Uo. D/IV-1918-1085.

14 A Jászi-féle nemzetiségi minisztérium „Keleti-Svájc” tervezetének fennmaradt vázlata. 1918. november 25. In: Szarka: *A méltányos nemzeti elhatárolódás*, 57–60. Vö. Jászi Oszkár Erdély kantonizálási terve (1918. november) térképvázlattal: Haselsteiner: *Közép-Európa*, 43.

A vázlat december 2-án irattárba került.¹⁵ Néhány nappal később egy új, kelet-magyarországi hatáskörű hivatal mégis a legfeljebb decentralizált-szövetségi, de inkább a központosított-egységes Magyarország eszméjét igyekezett átültetni a gyakorlatba. Erdélyi magyar körök az őszirózsás forradalom idején egy saját vezetésű, de a budapesti központnak alárendelt kormányzati testület létrehozását szorgalmazták.¹⁶ Ezt a gondolatot végül a budapesti Magyar Nemzeti Tanács és november 1-jén Kolozsvárt megalakult Erdélyi Bizottsága érlelte meg. Utóbbi szervezetet a Károlyi-párt, a Szociáldemokrata Párt és a Polgári Radikális Párt tagjai alkották.¹⁷ Apáthy István az „általános, egyenlő és titkos, nőkre is kiterjedő választójog” bevezetése és a „haza területi épsége, politikai egysége” érdekében irányította.¹⁸ Részleges végrehajtói felhatalmazással azonban csak azután bírt, hogy a kormány 1918. december 7-én kinevezte a Kelet-Magyarországi Főkormánybiztosságot élére.¹⁹

A Főkormánybiztosság – mint ez már nevéből is kitűnik – nem erdélyi intézménynek készült, hanem olyannak, amely az országos közügyek intézését erdélyi követelményekhez igazítja. Nem a

15 A Jászi-féle nemzetiségi minisztérium „Keleti-Svájc” tervezetének fennmaradt vázlata. 1918. november 25. In: Szarka: *A méltányos nemzeti elhatárolódás*, 57.

16 S. Nagy: *Külön erdélyi kormányzervet*.

17 Apáthy István – Janovics Jenő – Vincze Sándor: Katonák, tisztek, legénység! [Kolozsvár, 1918. október 31.]. SZTEK PR, Ms. 251/4880-8 [román és német fordításban is]; Erdélyi Magyar Nemzeti Tanács – Sfátul Poporului Roman din Ardeal – Der Nationalrat: Magyar Testvérek! Fratilor Romani! Sachsen Brüder! Kolozsvár, 1918. november 3. Uo. 251/4880-10; Apáthy István – Janovics Jenő – Vincze Sándor: A szabad magyar köztársaság minden emberéhez! [Kolozsvár, 1918. november]. Uo. 251/4880-12 [román és német fordításban is]; Sulyok: *Kronológia*, 235.

18 Apáthy István: Szózat Erdély fiaihoz [1918–1919 körül]. OSZKK AIh, Quart. Hung. 2455/II.

19 [Batthyány Tivadar, belügyminiszter] – Apáthy István. Budapest, 1918. december 7. OSZKK AIh, Quart. Hung. 2455/I/1; Janovics Jenő: [Jelentés 1919. február 24-i kihallgatásáról a Kolozs megyei prefektúrán.] Uo. 2455/I/22, 3; Sulyok: *Kronológia*, 236.

regionális ügykezelés tárgykörök szerinti *decentralizálását*, vagyis bizonyos fokú önállósítását, hanem mindenekfelett a továbbra is az államközpontból irányítandó feladatok *dekoncentrációját* szolgáltatta.²⁰ Megbízata részleges illetékességgel látta el a politikai, katonai, gazdasági, jogi, közigazgatási, társadalmi, kulturális, közlekedési, pénzügyi és gazdasági tanácsadás terén. Fő feladatául kapta azon megyék magyar lakosságának érdekképviselését, amelyeket a gyulafehérvári román nemzetgyűlés december 1-jén román államterületté nyilvánított.²¹ Apáthy a polgári radikális régió- és nemzetiségpolitikát november elején Jászival és Károlyival egyeztetve bizonyos önkormányzati elemekkel készült volt megújítani, most azonban, a létben veszélyeztetett ország kormányának mentési intézkedésekre felhatalmazott képviselőjeként egy újabb maximum felé mozdította el. Eközben visszatért azon korábbi elvi álláspontjára, hogy az etnikai-kulturális autonómiák nem védik, hanem bomlasztják az állam egységét.²² A saját államegység megőrzésének feltétlen céljával magyarázható, hogy a Főköormánybiztosság a regionális érdeket magyar vonatkozásban is alárendelte az összállaminak. Ezt a funkcionális súlypontját tükrözi például alapító okmánya, amely a helyi magyar nemzeti tanácsot Apáthy kérésének értelmében nem „Erdélyi Magyar Nemzeti Tanács”-nak, hanem a „Magyar Nemzeti Tanács Kelet-Magyarországi Bizottságá”-nak vagy „Erdélyi Bizottságá”-nak

20 A decentralizáció és a dekoncentráció közötti minőségi különbségekről Gerdes: *Politische Dezentralisierung, Verwaltung*. In: *Grundbegriffe der politikwissenschaftlichen Fachsprache*, 322–324.

21 A Kelet-Magyarországi Főköormánybiztosság szervezeti és ügykezelési szabályai. Kolozsvár, 1918. december. OSZKK AIh, Quart. Hung. 2455/I/7; Janovics Jenő: [Jelentés 1919. február 24-i kihallgatásáról a Kolozs megyei prefekturán.] Uo. 2455/I/22, 3; Károlyi Mihály – Erdélyi Főköormánybiztosság. Budapest, 1918. december 21. In: *Károlyi Mihály levelezése*, 332; Sulyok: *Kronológia*, 236.

22 Apáthy – Károlyi Mihály. Kolozsvár, 1916. július 30. In: *Károlyi Mihály levelezése*, 135–137; Apáthy – Károlyi Mihály. Kolozsvár, 1918. október 14. In: Uo. 243–247 (az utóbbi levél kéziratot fogalmazványa: OSZKK AIh, Quart. Hung. 2455/III); Apáthy: *Erdély*. Vö. Litván: *Egy könyv*, 43.

nevezte.²³ A budapesti kormány a főköormánybiztosi kinevezést a budapesti francia katonai parancsnoksággal kötött megegyezéssel igazolta, amelynek értelmében a magyar katonai és polgári hatóságok Kolozsvárt maradhattak a város román megszállása esetén is. Erről a rendelkezésről tudomásuk volt a román katonai tényezőknek is, akik Kolozsvárt a belgrádi fegyverszüneti egyezmény szerint egyelőre csak stratégiai pontként szállhatták meg – amit 1918. december 24-én meg is tettek. Apáthy újév táján megállapodott a dunai francia csapatok, illetve a VII. román hadosztály parancsnokával, Berthelot és Neculcea tábornokokkal abban, hogy a magyar főhatalom visszavonja katonai alakulatait a Nagybanya–Kolozsvár–Déva vonaltól 15 kilométerre, közigazgatását azonban a stratégiai övezetekben, így Kolozsvárt is helyén hagyja.²⁴

A pártközi véleményazonosság az új köztársasági államforma és a területileg egységes Magyarország vonatkozásában decemberben is fennállt, habár Apáthy a helyi Nemzeti Tanács és a Főköormánybiztosság szociáldemokrata tagjaival újra meg újra vitába keveredett. A főköormánybiztos 1919. január elején rá is kívánta venni Károlyit, hogy – a bolsevista veszélyt időben elhárítandó – oszlassa fel a munkástanácsokat. Ugyanakkor a baloldal érveit is felhasználta ahhoz, hogy rámutasson: a román nagybojárok birodalmához csatolt Erdélybe beköszöntene a társadalmi elnyomás.²⁵ A Főköormánybiztosság világnézetileg jobbra is,

23 Apáthy – Magyar Nemzeti Tanács. Kolozsvár, 1918. december 20. MOL K 440, 6. cs. D/IV-1886; Uő: *Erdély*, 153–154; A Kelet-Magyarországi Főköormánybiztosság szervezeti és ügykezelési szabályai. Kolozsvár, 1918. december. OSZKK AIh, Quart. Hung. 2455/I/7, 5, 7.

24 Aide-mémoire, concernant le contrôle des clauses de l’armistice. Uo. 2455/I/18; Apáthy: *Erdély*, 170–175; Eördögh: *Geschichte*, 39–43; Fogarassy: *Adalékok*, 67; Ormos: *Padovától Trianonig*, 106, 122–124, az Apáthy-Berthelot egyezményt tükröző térképázzal.

25 Janovics Jenő: [Jelentés 1919. február 24-i kihallgatásáról a Kolozs megyei prefekturán.] OSZKK AIh, Quart. Hung. 2455/I/22, 4. Vö. Fogarassy: *Adalékok*, 67–75; Ligeti: *Súly*, 11–12. Politikai felfogását és főköormánybiztosi működését összefoglalja hivatali levelezésének egyik késői darabjában: Apáthy – Károlyi

balra is nyitó tevékenkedése az 1918. december 22-i kolozsvári nagygyűlés megszervezésében tetőzött, amelyen 28 vármegye több tízezer lakosa síkra szállt a területileg oszthatlan magyar állam mellett.²⁶ A budapesti Nemzeti Tanács időhiányra hivatkozva nem teljesítette Apáthy ama kívánságát, hogy további városokból és megyékből is toborozzon tüntetőket.²⁷ *A román szocialisták a magyarság mellett* – tömörítette az egyik tudósító vezércikk alcíme azon nemzeti-világnézeti szövetség látványát, amely Kolozsvár főterén két román szociáldemokrata politikus közreműködésével, majd a magyar himnusz követően elénekelt Marseillaise zenei aláfestésében látszott alakot ölteni. Apáthy az Erdélyre kiterjeszkedő idegen uralmat a magyar függetlenségi politika hagyományos modorában elsősorban nemzeti alapon azonosította. Csaknem négymillió magyar önrendelkezési jogát perelte nem egészen hárommillió románéval szemben: „Nem akarunk idegen uralom alatt élni, nem kellett a magasabb gazdasági és szellemi műveltséggel rendelkező Ausztria, nem kellett a Habsburg uralom, és ma fogadjuk el egy gazdaságilag fejletlenebb, a műveltségben mögötünk maradt állam uralmát és vele ismét egy idegen uralkodó jármát. Huszonhat vármegyének négy millió nem románajkú lakossága ez ellen tiltakozik és tiltakozni fog örökké!”²⁸

Mihály. Kolozsvár, 1919. január 3. OSZKK AIh, Quart. Hung. 2355/VI/2. *Károlyi Mihály levelezése* itt használt kötete nem közli az utóbbi gépiratos levelet, vélhetően azért, mert nem érkezett meg címzettjéhez. Szerzője az első, tartalmilag érdektelen bekezdést elhagyva beiktatta emlékezéseibe: Apáthy: *Erdély*, 173–175.

- 26 Janovics Jenő: [Jelentés 1919. február 24-i kihallgatásáról a Kolozs megyei prefektúrán.] OSZKK AIh, Quart. Hung. 2455/I/22, 3. Kortárs megfigyelők a „tömeget 40.000 főre becsülték”: Sulyok: *Kronológia*, 237. A helyszíni tudósítás szerint „80.000 ember jelenlétében folyt le a nagygyűlés”: *A kolozsvári nagygyűlés*.
- 27 Apáthy – Magyar Nemzeti Tanács. Kolozsvár, 1918. december 20. MOL K 440, 6. cs. D/IV-1886; Magyar Nemzeti Tanács – Apáthy. [Budapest] 1918. [december]. Uo.
- 28 Beszédét idézi: *A kolozsvári nagygyűlés*. Vö. Janovics Jenő: [Jelentés 1919. február 24-i kihallgatásáról a Kolozs megyei prefektúrán.] OSZKK AIh, Quart. Hung. 2455/I/22, 3–4.

A kérlelhetetlenség, amellyel lándzsát tört Magyarország függetlensége és területi épsége mellett, és amellyel már az aradi tárgyalásokon kirítt a magyar küldöttségből,²⁹ derékba törte Apáthy politikai pályafutását. A megszálló román hatalom 1919. január 17-én „bolsevista agitáció” ürügyén letartóztatta,³⁰ véget vetve világnézeteket áthidalni iparkodó szövetekezési kísérletezéseinek. Hiába biztosította a román hadvezetést arról, hogy kész támogatni a magyar és a román bolsevizmus elleni, általa közösnek vélt harcot.³¹ A Fő kormánybiztosság a román katonai és polgári szervek sorozatos beavatkozásai folytán nem láthatta el feladatait a kívánt mértékben. December végén összevonta ügyosztályait, Apáthy letartóztatásának napján pedig felfüggesztette – tulajdonképpen befejezte – működését.³²

2.

A magyar főhatalom 1919 elejéig kiszorult a történeti Erdélyből. A kantonálisan átalakított Magyarország gondolata mégsem merült feledésbe a Királyhágón túl. Január 15-én Grandpierre Emil, egy Svájcból bevándorolt francia család leszármazottja, 1897 és 1918 között a kolozsvári Királyi Törvényszék bírása,³³ egy

29 Vö. Grandpierre: *Apáthy*; Jászi: *Visszaemlékezés*; Komáromi: *Jászi*; Ligeti: *Súly*, 15–18.

- 30 Janovics Jenő: [Jelentés 1919. február 24-i kihallgatásáról a Kolozs megyei prefektúrán.] OSZKK AIh, Quart. Hung. 2455/I/22, 4; Apáthy fogságával kapcsolatos levelek [1920]. Uo. 2455/V, VI. Apáthy a székelyi román katonai hadbírószék 1919. júliusában öt év fogházra ítélte. Fellebezésére a bukaresti Legfelső Hadbírószék felmentette. Mégis internálták, és csak 1920 januárjában helyezték szabadlábra. Azon év októberében, más források szerint augusztusában Magyarországra költözött: Fogarassy: *Adalékok*, 87, 23. jegyzet; Sulyok: *Kronológia*, 238, 240–241.
- 31 Janovics Jenő: [Jelentés 1919. február 24-i kihallgatásáról a Kolozs megyei prefektúrán.] OSZKK AIh, Quart. Hung. 2455/I/22, 4; Aide-mémoire, concernant le contrôle des clauses de l'armistice. Uo. 2455/I/18; Apáthy – Károlyi Mihály. Kolozsvár, 1919. január 3. Uo. 2455/VI/2.
- 32 Janovics Jenő: [Jelentés 1919. február 24-i kihallgatásáról a Kolozs megyei prefektúrán.] Uo. 2455/I/22, 4; Sulyok: *Kronológia*, 236–237.
- 33 Várady: *Grandpierre*, 503.

magyar tisztviselői küldöttség élén Nagyszebenben azt javasolta a megszálló román erők polgári csúcsszervének, a Kormányzótanácsnak, hogy Erdély közigazgatását vegye át az egymást területről területre felváltó többségi, vegyes lakosság esetén pedig vegyes bizottság, valamint hogy a magyar állami hivatalnokok hűségeskü helyett csupán fogadalmat tegyenek a román államhatalomra. A román fél nem fogadta el az ajánlatot.³⁴ A Jászi nyomán megszöött alternatív rendezési minta a következő hónapokban mégis tovább élt az erdélyi magyar értelmiségi középrétegek és egyházak politikai elképzeléseiben, a *passzív ellenállásban*, amelyet elsősorban a tisztviselői kar kezdeményezett az új főhatalommal szemben.

A budapesti kormány már 1918 novemberében utasította a kelet-magyarországi főispánokat és főtisztviselőket, hogy lehetőleg tagadják meg a hűségeskü a román megszállóknak, mégpedig az 1918. november 13-i belgrádi fegyverszüneti szerződés és az 1907. évi hágai egyezmény azon cikkelyeinek alapján, amelyek megtiltották a mindenkor idegen katonai hatalomra való kényszerű felesketést; hasonló igazolási lehetőséget kínált a bánsági francia közigazgatás egyik 1919. március végén kelt rendelete.³⁵ A hűségeskü tárgyában már 1918 végén lezajlott első összetűzések után a nagyszebeni Kormányzótanács 1919 februárjában törvényerejűen elrendelte a bírák, ügyvédek, jegyzők, az állami iskolák tanszemélyzete és a magánorvosok azonnali felesketését I. Ferdinánd román királyra; az ellenszegülők kártalanítás nélkül menesztendők voltak

34 Barabás Endre: A román uralom alá került volt magyar tisztviselők ügyének történelmi vázlata [1922 körül]. MOL K 610, 32. cs. 2 c., 20–22; [Barabás Endre]: Az erdélyi tisztviselők eskü kérdésének hiteles története [1920 körül]. Uo. 2–3; Sulyok: *Kronológia*, 238.

35 Barabás Endre: A román uralom alá került volt magyar tisztviselők ügyének történelmi vázlata [1922 körül]. MOL K 610, 32. cs. 2 c., 19; [Barabás Endre]: Az erdélyi tisztviselők eskü kérdésének hiteles története [1920 körül]. Uo. 2; Bíró S.: *Kisebbségben és többségben*, 348; Jakabffy: *A magyar államhatalom*, 132; Romsics: *Bethlen* [1991], 97–98.

állásukból.³⁶ Az utóbbi intézkedés számtalan esetben meg is történt atrocitás jellegű bántalmazások kíséretében. Az Erdélyben ily módon kisemmizettek már 1919 januárjától pénzügyi segélyeket kaptak Budapestről. Eközben a román hűségeskü sorozatos magyar megtagadása *tisztviselőmozgalom*má terebélyesedett, amelynek többé-kevésbé nyíltan fellépő szószólói a román államot csak a nemzetközi jogba iktatása után, egy megfelelően ratifikált békeszerződés nyomán szándékoztak elfogadni.³⁷ „Passzív rezisztenciát”-ba vonulván megtagadták a kiterjeszkedő rendszer által „követelt teljesítményeket”, így azt is, hogy részt vegyenek a román belpolitikában.³⁸ Ezen álláspont egyik fő értelmi szerzője Grandpierre Emil volt. A Károlyi-kormány az őszirózsás forradalomban vállalt tevékeny szerepe alapján 1918 decemberében őt nevezte ki Kolozsvár és Kolozs vármegye főispánjává, amely tisztségeiből a román hatóságok Apáthy elfogatásának a napján eltávolították. Ezután magyar körökben a főkormánybiztos nem hivatalos utódjának számított; a fennebb említett sikertelen nagyszebeni tárgyalás után visszahúzódott a tisztviselőmozgalom rejtett közegébe, amelyből csak 1921-ben tért vissza az ekkor már Nagy-Románia államjogi létéhez igazodóan belpolitikai cselekvésre

36 Goldiş: *Notă*; Lazar: *Ordonanță*. Vö. [A *Szellemi Front* megindításával kapcsolatos iratok.] 1919. február 27. – március 1. HRM PÁh, Ms. VI. 7651/156; [Emlékirat a magyar miniszterelnökhöz a székelyföldi tisztviselők sérelmeiről.] 1919. szeptember 14. Uo. 7651/167.

37 Barabás Endre: A román uralom alá került volt magyar tisztviselők ügyének történelmi vázlata [1922 körül]. MOL K 610, 32. cs. 2 c., 24–32; [Barabás Endre]: Az erdélyi tisztviselők eskü kérdésének hiteles története [1920 körül]. Uo. 2–3; Gyárfás: *Az első kísérlet*, 41–42. A *tisztviselőmozgalom* első, korabeli szemléletű, de ma is használható ismertetése: Grandpierre: *Az erdélyi magyarság*.

38 Zágonyi: *A magyarság*, 9. Vö. Ligeti: *Súly*, 15–16. A román szakirodalomban előfordul az a vélemény, hogy „magyar és székely csoportok” szerepeltek már az 1919. évi romániai parlamenti választásokon (pl. Scurtu: *Political Parties*, 67). Ez téves állítás. Az illető magyar nemzetiségű jelöltek román pártok nevében indultak, mégpedig önként, megbízás nélkül, olyan listákon, amelyeknek összeállításában nem vett részt erdélyi magyar politikai tényező: Mikó: *Magyar képviselők*, 20; Uő: *Huszonkét év*, 9–28; Sulyok: *Kronológia*, 240.

készülődő erdélyi magyar vezetés konzervatív irányzatának a nyilvánosságába.³⁹

A posta- és a távközlőszolgálat katonai felügyelete, a sajtócenzúra, a mozgásszabadság korlátozása, valamint a gyülekezési tilalom a nyilvános politikai tevékenységet nehezítette meg, kevésbé az elméleti munkát, amelyet az egyházak bátorító példája serkentett. Az átmenetileg felekezeti átalakult magyar állami iskolák ugyanis 1919-ben a körülményekhez képest – és az államiakkal ellentétben – zavartalanul működtek. A katolikus és a református egyház egy sor tanintézetet létesíthetett.⁴⁰ Így amolyan fellegrárává válhatott az erdélyi magyarságnak, amelynek személyi és intézményi alapját egyébként erősen meggyengítette az állami iskolák, a polgári közigazgatás, a bankok, a kereskedelem és az ipar kezdődő románosítása, a földek erőszakos haszonbérbe vétele, a lakások elkobzása, az esküt megtagadók elbocsátása, letartóztatása vagy kiutasítása.⁴¹ Amikor Berinkey Dénes kormánya és a januárban államelnökké kinevezett Károlyi, aki legutóbb a katonai ellenállást is fontolgatta, 1919 márciusában

39 Ligeti: *Grandpierre*; Mikó: *Huszonkét év*, 15; Romsics: *Bethlen* [1991], 97; Várady: *Grandpierre*. 1921 és 1925 közötti, Magyarországra való kivándorlásáig tartó erdélyi tevékenységéhez K. Lengyel: *Auf der Suche*, 158–159, 182, 186, 194, 198–201, 208, 225, 274, 289–290, 333, 340–341, 344, 346, 348, 350.

40 Bíró S.: *Kisebbségben és többségben*, 410–411; 495, 502–503; Diószegi: *A romániai magyarság*, 22–24; Jancsó: *A román uralom*, 126–128.

41 Barabás Endre: A román uralom alá került volt magyar tisztviselők ügyének történelmi vázlata [1922 körül]. MOL K 610, 32. cs. 2 c., 24–30; Jancsó: *A román uralom*, 126–128. További adatok és források: K. Lengyel: *Auf der Suche*, 97, 55. jegyzet. Rendkívül adatgazdag szemtanújelentések a román katonai és polgári igazgatás magyarellenese, a hivatalnokréteget különösen érintő intézkedéseiről a megszállt Erdély egész területén: [Udvarhely megyei tisztviselők] – Budapesti Fegyverszüneti Bizottság / Székely Nemzeti Tanács / Ugron Gábor. 1919. február 14., 21. HRM PÁh, Ms. VI. 7651/155; [A *Szellemi front* megindításával kapcsolatos iratok]. 1919. február 27. – március 1. Uo. 7651/156; [Átirat a magyar kormányhoz Erdély magyarsága és székelysége nevében.] Kolozsvár, 1919. május 14. Uo. 7651/159; [Emlékirat a magyar miniszterelnökhöz a székelyföldi tisztviselők sérelmeiről.] 1919. szeptember 14. Uo. 7651/167; Az oláh uralom kezdetei magyar földön [1920–1921 körül]. MOL K 610, 80. cs. 1xc.

lemondtak,⁴² a nagyromán állameszme „Keleti Svájc” típusú alternatívája csupán polgári radikális háttérét veszítette el, nem pedig rendszerpolitikai érveit. Hiszen a román hatalmi szerkezet kiépülése elsősorban társadalmi-gazdasági téren sújtotta az erdélyi még államalkotó lakosságot. Mindemellett a nemzeti gondolat az elkövetkezőkben egyre mélyebben áthatotta a Jászi-koncepciót.

Ezt az elméleti újítást jelentős mértékben Paál Árpád hajtotta végre, aki az összeomlás napjaiban Udvarhely vármegye alispánja és a székelyudvarhelyi Székely Nemzeti Tanács elnöke,⁴³ jó fél évvel később a *Szellemi Front* egyik megalapítója volt. Ez a tisztviselőmozgalommal azonos titkos szervezet legkésőbb 1919. február végétől nem ritkán életveszélyes körülmények között próbált elvi és gyakorlati sikon szembeszegülni a román katonai és közigazgatási hatalommal – tagjai meghurcoltatásának az árán is.⁴⁴ A Székelyföld és belső Magyarország között egy közelebről meg nem nevezett kolozsvári „központ” köré hírközlítő és tanácsadói hálózatot épített ki, amelybe bevont egyházi személyiségeket is, például Majláth Gusztáv Károly katolikus püspököt.⁴⁵ A májusban Aradon megalakult, júniusban Szegedre költözött polgári ellenkormányt⁴⁶ rejtett csatornákon ellátta helyzetelemzésekkel, és arra kérte, közvetítse a párizsi békekonferencia felé Erdély – nemzetközi önképviselésében megakadályozott – „ma-

42 Károlyi: *Az ország*, 292–294; Bölöny: *Magyarország*, 82, 324.

43 Ügyvitel és ügybeosztás a román megszállás alatt. Alispáni utasítás. 1918. December 9. HRM PÁh, Ms. VI. 7651/146; Székelyudvarhelyi Székely Nemzeti Tanács hivatali naplója. 1918. december 11. – 1919. január 9. Uo. 7651/147.

44 Az 1919-es hatósági zaklatásokat Paál is megtapasztalta több hónapos fogsága, illetve háziőrizete idején: [A *Szellemi Front* megindításával kapcsolatos iratok.] 1919. március 1. Uo. 7651/156, 11–12; [Emlékirat a magyar miniszterelnökhöz a székelyföldi tisztviselők sérelmeiről.] 1919. szeptember 14. Uo. 7651/167, 10–14; [Paál Árpád másolva terjesztett körlevelei, üzenetei.] 1919. szeptember 16. Uo. 7651/414/17; Barabás Endre: A román uralom alá került volt magyar tisztviselők ügyének történelmi vázlata [1922 körül]. MOL K 610, 32. cs. 2 c., 24, 26.

45 [A *Szellemi Front* megindításával kapcsolatos iratok.] 1919. február 28., március 1. HRM PÁh, Ms. VI. 7651/156, 9–12. Ugyanott a *Szellemi Front* önelnevezés.

46 Bölöny: *Magyarország*, 184.

gyarsága és székelysége” azon óhaját, hogy megőrizhesse „nyílt és teljes összefüggését a nagy magyar földdel”.⁴⁷ Miután a román Kormányzótanács 1919 májusában bezáratta a kolozsvári magyar egyetemet, és intézkedni kezdett román tulajdonba vételéről, a tanév kellős közepén kiebrudalt oktatók sorából új sorstársak csatlakoztak a *Szellemi Fronthoz*.⁴⁸ Ugyanők névtelenül kinyomtatott sajtóanyagban gyarapították a tiltakozás szavait Magyarország feldarabolása növekvő veszélyének láttán.⁴⁹

Paál, akinek közreműködése az ellenállási szervezkedésben gazdag hagyatékában található kéziratos utasításokkal és átiratokkal bizonyítható,⁵⁰ 1919 nyarán egyetértett azzal a szegedi értékeléssel, hogy a március 21-től augusztus 1-ig hivatalban lévő budapesti proletárkormány⁵¹ pusztán taktikai megfontolásból játszotta ki a területi integritás lapját, többségében nemzeti érzelmű hadserege azonban megfelelő pillanatban alkalmas lenne a bevetésre. Augusztusig az a vélemény alakult ki a *Szellemi Front* berkeiben, hogy egy románoknak kedvező békeszerződés esetén, amelyet a párizsi magyar küldöttségnek kétségtelenül alá kell majd írnia, a budapesti kormány lemond, utat nyitva ezzel egy új kormánynak, amely ezt követően parancsot ad az időközben nemzeti alapon teljesen átszervezett hadseregnek Erdély felszaba-

47 [Átirat a magyar kormányhoz Erdély magyarsága és székelysége nevében.] Kolozsvár, 1919. május 14. HRM PÁh, Ms. VI. 7651/159, 1. Vö. [A *Szellemi Front* megindításával kapcsolatos iratok.] 1919. február 28. – március 1. Uo. 7651/156; [Emlékirat a magyar miniszterelnökhöz a székelyföldi tisztviselők sérelmeiről.] 1919. szeptember 14. Uo. 7651/167.

48 A kolozsvári egyetem átadásának hitelesített jegyzőkönyvei. 1919. május–november. OSZKK AIh, Quart. Hung. 2455/V; [Átirat a magyar kormányhoz Erdély magyarsága és székelysége nevében.] Kolozsvár, 1919. május 14. HRM PÁh, Ms. VI. 7651/159, 2. A román igazgatású kolozsvári egyetem kezdeteihez Iancu – Neamtu: *Contribuții*; Neagoe: *Viața*, I, 46–90.

49 *Le sort de la Hongrie*.

50 Pl. [Paál Árpád másolva terjesztett körlevelei, üzenetei.] 1919–1920. HRM PÁh, Ms. VI. 7651/414/1–44. A Paál-hagyaték rendszerezését és katalógusát Bárdi Nándornak köszönheti a kutatás: Bárdi: *Paál Árpád kézirathagyatéka*.

51 Bölöny: *Magyarország*, 82–84.

dítására. Paál arra az esetre, hogy ha az angol és amerikai diplomácia kivonná a magyar kérdést a francia befolyás alól, egy még közvetlenebb utat képzelt el a nemzetpolitikai célba. Vélhetően nem ismerte vagy figyelmen kívül hagyta az 1918. november 5-i Lansing-jegyzéket, amely nyilvánosságra hozta – Erdélyben is – Woodrow Wilson amerikai elnök Délkelet-Európára vonatkozó egyik legjelentősebb döntését. Paál mindenesetre azt remélte, hogy az amerikai diplomácia előbb-utóbb visszautasítja a román területi követeléseket. A jegyzék ennek ellenkezőjét tette közhírré.⁵²

Paál 1919 pünkösdjén abból indult ki, hogy a párizsi békekonferencia egyelőre nem dönt Erdély elcsatolása mellett vagy ellen, és hogy „az a békekinálat”, amely a régiót „román impérium alá vetné, [...] még csak egyoldalú számlabenyújtás; az is kell hozzá, aki elfogadja”. Azon elgondolásból, hogy az erdélyi magyarok választhatnak majd e számla elfogadása és visszautasítása között, választásukat azonban érvényesíteniök kell a szerinte jogtalanul működő román Kormányzótanáccsal szemben, Paál hozzálátott egy olyan program kidolgozásához, amely egyaránt megfelelhetett a békekonferencia magyar szempontból kedvező és kedvezőtlen végkifejletének. Eszerint a *Szellemi Front*nak legfőképpen 1. ébren kellett tartania azt a hitet, hogy „lesz még magyar világ”, 2. meg kellett vetnie a román hatalommal szemben való ellenállás gazdasági alapját, 3. erősítenie kellett az egyházak és az iskolák nevelői készségét, 4. megfelelő mozgósító munkára kellett ösztönöznie a sajtót és az irodalmat, 5. szoros kapcsolatot kellett fenntartania a Székelyföld és Erdély többi magyarlakta területei között, és 6. saját

52 [Paál Árpád másolva terjesztett körlevelei, üzenetei.] 1919. augusztus 19., 27. HRM PÁh, Ms. VI. 7651/414/12, 14. Az amerikai államminiszter Robert Lansing jegyzéke egy korabeli erdélyi német lapban: *Wilson für die politischen und territorialen Rechte der Rumänen*. A jegyzék jelentőségéhez a nagyhatalmak Románia-politikájában Haslinger: *Arad*, 86–93; Ormos: *Padovától Trianonig*, 112–134; Raffay: *Erdély*, 115–194.

karhatalmi eszközökre kellett szert tennie. Mindeközben feladatait a helyi sajátosságok alapján kellett megállapítania és elvégeznie.⁵³

Már a címe – *Szellemi frontok mindenütt* – jelzi, hogy ez a koncepció összmagyar törekvések jegyében fogant. Ezek világnézeti összefüggésben, kevésbé erdélyi, illetve székely regionális hivatkozási rendszerben kristályosodtak ki. Programvázlatát kísérő, *A magyar jövőendő elképzelése* című gépiratában Paál azért foglalkozott az internacionalizmussal, mivel így megfogalmazhatta alapkérdését: miképp válhat a magyar nép „emberiségi szükséges elemmé”? Úgy, hangzott válasza, hogy megtanul felülemelkedni a párt- és régiópolitikai ellentéteken, hogy az „igazi erők” között meglegje a helyes „középutat”. Paál a hátráltató tényezők legfontosabbikáról így vélekedett: „Ilyen hamis erő pl. a szabadelvű gazdasági rendszernek a szabados gazdagodásokat és rablásokat elismerő elfogultsága, a tőke mindenhatósága, az önzéseknek világdiktáló szerepre való odaengedése.” Az, hogy a szerző itt az Óromániából Erdélybe átható liberalizmusra gondolt, nem csupán abból a megjegyzéséből derül ki, miszerint a „mostani konvulziók éppen ezeknek az elfajulásoknak az alakjait állítják a legkirívóbban előtérbe”. Paál ugyanis a nyomaték kedvéért azt feltételezte, hogy bár a másik oldalon a szocializmus helyes rendező elvnek tekinthető, mégis csak egy „későbbi fokozat”-ban bontakozhat ki teljesen, mivel előbb „a nemzeti eszmények minél bensőségesebb kifejtésére kell törekedni”, azon „célok és rendszerek” kimunkálására, amelyek „a nemzet tagjait szellemi és testi munkában gyakorlatkává teszik, sokat bírókká s olyan alkotókká, hogy az alkotásoknak a világ tárgyilagossága szerint is értéke legyen s hogy végeredményében a jelen nemzedéknek kenyeret és sorsán való bizodalmat adjon s ugyanezt a jövőendő nemzedéknek is biztosítsa”.⁵⁴

53 Paál Árpád: *Szellemi frontok mindenütt*. 1919. június 5. HRM PÁh, Ms. VI. 7651/160, 1–2.

54 Paál Árpád: *A magyar jövőendő elképzelése*. 1919. június 27. Uo. 7651/161, 1–2.

A társadalmi és nemzeti érvek egybefűzése a „borzalmas bolsevizmus”⁵⁵ és a román megszálló erők elutasításából fakadt. 1919 nyarán Kós Károly sztánai nyomdájában nyomtatott rölapok harcra szólították a „dolgozó magyarság”-ot a „bojárok csaló, hazug és tolvaj” rendszere ellen, egyben szónokian rákérdezve: „Akartok-e ismét édesanyátokhoz, a szabad Magyarországhoz tartozni?” Paál, aki ismerte e rölapok tartalmát,⁵⁶ a szocializmust ugyan többre értékelte a liberalizmusnál, a baloldali eszmét azonban nem tekintette a leendő arany középut fő irányjelzőjének. Egyetlen vezérfonal az állam integritása lehet, írta *A magyar jövőendő elképzelése* összefoglalójaként – egy olyan államé, amely elismer nyelvi-kulturális alapon szervezett „nemzetiségi kantonok”-at.⁵⁷ „A kantonális törvényhozások” ennek megfelelően „az államalkotó gazdasági egység szempontjából ne az állami törvényhozás, hanem a hatásköri legfőbb bíróság útján legyenek felülbírállás alá vonhatók.”⁵⁸ Mértékadó központ és helyi illetékességek, amelyek etnikai alapon is „közjogi egységek”-ké alakulnak⁵⁹ – ez a kettős pillérű előfeltevés újból decentralizációs jelleget kölcsönözött a „Keleti Svájc” elméletének.

3.

Az erdélyi magyar sajtó megfelelt a *Szellemi Front* elvárásainak. Jászínál és Apáthynál nagyobb hajlandóságot mutatott arra, hogy Erdélyt magyar viszonyításban külön – de nem elkülönülő –

55 Székelyföld és csángóvidék szellemi frontja [Paál Árpád] – Fényes László. 1919. szeptember 13. Uo. 7651/443, 1.

56 Hagyatékában saját kézírásos keltezéssel és utalással a Kós-nyomdára: Vasutasok! [Sztána, 1919. június–július]. Uo. 7651/687/1; Erdélyi magyarok! [Sztána, 1919. június–július]. Uo. 7651/687/2.

57 Paál Árpád: *A magyar jövőendő elképzelése*. 1919. június 27. Uo. 7651/161, 2. Uo. 5.

59 [Átirat a magyar kormányhoz Erdély magyarsága és székelysége nevében.] Kolozsvár, 1919. május 14. Uo. 7651/159, 4.

egységként szemlélje. Elsősorban az *Erdélyi Szemle* lendítette előre az irodalmi-kulturális decentralizáció háború előtt beindult, most már „modern transylvanizmus”-nak is nevezett folyamatát,⁶⁰ anélkül, hogy kitért volna kifejezetten államjogi kérdésekre. A kolozsvári hetilap egyik főmunkatársa Jászi a dualizmus bukásáról és a dunai államok jövőjéről szóló könyvét „csodálatosan erős és zseniálisan egész koncepció”-ként méltatta.⁶¹ A lap azonban értelemszerűen e mű főleg azon bekezdését időszerűsítette, amelyben a szerző a „magyar körökből is gyakran” bírálta „merev budapesti centralizáció” ártalmaira utalt.⁶² Kidomborodtak tehát ismét az erdélyi magyarság gazdasági, kulturális és társadalmi érdekei a „partikuláris eredmények pantheon”-jában, az össznemzeti hatásúnak gondolt „erdélyi célok” hullámhosszán.⁶³

Gazdasági szempontból a közlekedési viszonyok rendbetétele és a pénzpiac önállósítása volt a fő régiópolitikai kíváncsalom.⁶⁴ Kulturális téren a művelt humanizmus vezessen, amely visszaadja a tudománynak és a művészetnek nemzeti és nemzetközi szerepét, biztatták magukat közösségi szolgálatra a szellemi élet képviselői.⁶⁵ Világnézeti és regionális alapállásukra jellemzően köztársasági függetlenségi modorban búcsúztatták el „a Habsburg uralom ötszázéves zsarnokságát”,⁶⁶ ugyanakkor azonban szembefordultak a „pesti irodalmi klikkrendszer”-rel, amely már nem akadályozhatja meg az „irodalmi decentralizációt”, miután „az események egy új” és „tartós”, mert az „együtt átélt múltban” gyökerező közösséget kovácsoltak össze.⁶⁷ Kolozsvár 1919–1920-ban Nagyvárral

versengve kívívta magának azt a virtuális jogot, hogy az irodalmi Erdélyt akár Budapest hatáskörén kívül is megérdemelt útjára vezesse.⁶⁸

Az *Erdélyi Szemle* fontosabb munkatársai szűkebb hazájuk irodalmi hagyományaihoz idomultak.⁶⁹ Mégis Szabó Dezső művének bővületében éltek, akit kolozsvári származása ellenére korántsem helyi erőnek, hanem – mint ragyogó stilsztát – „magyar génusz”-nak tartottak, olyan írónak, akinek „egyetlen célja volt a magyarság [cenzúrázva, K. L. Zs.]”.⁷⁰ E szövegrész román hivataltalos megkurtítása aligha fedhette el *Az elsodort falu* régiók feletti mondanivalóját. Az 1919-ben napvilágot látott regényt kolozsvári recenzense szerint a budapesti lapok egy része érdemtelenül fogadta, noha minden egyes sorának a magyar nép iránti szeretet adott értelmet.⁷¹ A másik irodalmi-ideológiai példaképet, Ady Endrét 1905-ben kelt és Kolozsvárt 1918-ban újraközölt *Ismeretlen Korvin-kódex margójára* című esszéjével⁷² méltatták a folyóirat szerzői, hogy – miként az már a háború előtt és alatt előfordult⁷³ – a költővel Mátyás király országépítő hagyományából építkezve *folytassák* Erdélyt.⁷⁴ Mindezen erdélyiségével a szerkesztőség éppen a proletárforradalom tapasztalatait megszívlevélve óvakodott attól, hogy „a bolsevizmus melegágya” legyen. A *Szellemi Front* elképzeléseihez híven az „eszményekre tekintő, öntudatos” magyarság megújulását hirdette.⁷⁵

60 Cséser: *Modern transylvanizmus*. Vö. K. Lengyel: *Auf der Suche*, 47–61.

61 Walter: *Jászi*.

62 Jászi: *A Monarchia*, 52.

63 S. Nagy: *Erdélyi újságírók*. Vö. Bartók: *Hitvallomásunk*; Nemény: *Gondolatok*.

64 Pál: *Vasútatok*; Torday: *Kolozsvár*; Uő: *Az erdélyi tőzsde*.

65 Balogh A.: *A kultúra-közösség*; Bartalis: *Irodalom*; Büchler: *Műveltség*; S. Nagy: *Új életet*; Uő: *Írók*.

66 S. Nagy: *Október 30*.

67 Ligeti: *Gyónókönyv*.

68 (d. r. i.): *Erdélyi írók*; S. Nagy: *Az irodalmi decentralizáció*; Uő: *Irodalmi aktivitást*; Uő: *Kolozsvár*. Vö. Kovács J.: *A hőskorszak*; Ligeti: *Súly*, 18–29; Pomogáts: *A transylvanizmus*, 59–69.

69 Walter: *Régi arcokat idézünk*; Uő: *Jegyzetek*.

70 S. Nagy: *Egy magyar író*. Vö. Walter: *Szabó*, 12.

71 Szentimrei: *Szabó*. A regény legújabb kiadása: Szabó: *Az elsodort falu*.

72 Ady: *Ismeretlen Korvin-kódex*. Kiadva in: Ady: *A nacionalizmus*, 106–114.

73 Kós: *Erdélyben keressük*. Vö. Kós: *A Szilágyság*.

74 Várady: *Folytassuk*. Vö. Szentimrei: *Az „erdélyimádó” Ady*.

75 Reményik: *Van-e szükség irodalompolitikára*, 46.

4.

A nagyromán állameszme alternatíváinak elsőként keletkezett „Keleti Svájc” típusa végighúzódt a világháborús vesztes magyar főhatalom másfél éves politikai és kulturális utóvédharcain, részben és időnként összefonódva a többi alternatívával.⁷⁶ A magyar szabadság- és egységeszmében fogant opcióként a polgári radikalizmusból és a nemzeti liberalizmusból merített világnézeti elemeit előbb ötvözte, majd rangsorolta. 1918 késő őszén baloldalra tájoltan meghatározta az alig egy hónapos formális létre érdemesült Kelet-Magyarországi Fő kormánybiztosság önszerveződési elveit. Azután jobboldalra tolódva továbbhatott a hosszabb életű, de nem kevésbé törekeny *Szellemi Front* környezetében. Erdély helyét a magyar fennhatóság változatlanságának a távlatában hol a budapesti központ alá, hol mellé rendelte. Azáltal, hogy eredetileg progresszív forrásból megalkotott rendszerelmélete feltöltődött a konzervatív függetlenségi gondolattal, többet követelt politikai jogegyenlőségnél és társadalmi igazságosságnál. 1919–1920-ban, még mielőtt a június 4-i trianoni békeszerződés megpecsételte sorsát, a demokrácia elvével legfőképpen az erdélyi magyarság, a még-többség nemzeti önrendelkezési jogának érvényességét követelte kimondva vagy kimondatlanul. E súlyponteltolódással a megújíthatónak hitt történelmi Magyarországra, de még inkább a többé-kevésbé önállósítandó erdélyi régióra szűkítette látóhatárát, elhalványítva a Jászinál mérvadó kelet-közép-európai konföderáció, a helvetizálás dunai államokat átfogó végcélját.

[1992, 2003]

⁷⁶ A többi koncepcionális alternatíváról – a székely köztársaságról, az önálló Erdélyről, a magyar–román perszonálunióról és az erdélyi magyar autonómiáról – ld. K. Lengyel: *Auf der Suche*, 103–125. Az utóbbiról magyarul uő: *Az elnapolt alternatíva (ebben a kötetben)*.

Utóirat tizenegy év múltán, a Tizenegyek emlékére

Bár ne jelent volna meg, gondoltam magamban félhangosan, amikor tizenegy évvel ezelőtt lapozgatni kezdtem a budapesti *Regio* 1992. évi 1. számában „Keleti-Svájc” és *Erdély 1918–1919. A nagyromán állameszme magyar alternatíváinak történetéhez* című cikkem lapjait. Ugyanis az, amit olvasnom kellett, jóváhagyásom nélkül látott napvilágot. Az akkori felelős szerkesztővel megállapodtunk volt, hogy eredeti német nyelvű gépiratomat a szerkesztőség egyik megbízottja fordítja magyarra. Ezt a feladatot jómagam nem vállalhattam a szűkre szabott határidőre. A felelős szerkesztő, aki mellesleg a téma egyik szakavatott ismerője, és ezért természetesen szerepel is a jegyzetanyagban, a bérbe adott magyarítás eredményét imígyen bírálta el 1992. február elején kelt levelében: „Sajnos egy nagyon rossz fordítás készült tanulmányodról, úgy gondoltam, én is ki tudom javítani, és sajnos kénytelen leszek jórészt újrairni az egészet. Az első nyolc oldal javítását nézd át, ha Neked így megfelel, akkor kérlek, azt hagyd jóvá, illetve piros (egyéb színű) kiegészítésekkel lásd el.” Minthogy ettől a megoldástól már az első beleolvasás elriasztott, tanulmányomat végül mégis megírtam magyarul, és alig három héten belül elküldtem Budapestre. Hiába. Mert időközben nyomdába került a *nagyon rossz fordítás*.

Az akkor megjelent változatot az ősfogalmazvánnyal egybevetve bárki meggyőződhetne arról, hogy a *Regio* fordítója nem volt elég jártas a német tudományos nyelvben, és ráadásul magyarul is hanyagul fogalmazott. Értelmezési tévedéseivel és stílári pontgyolaságaival mondanivalómat több helyütt is eltorzította vagy megváltoztatta. Az első közlésben fellelhető számos szedési hibáért természetesen nem ő a felelős, miként azért a különösen bosszantó filológiai mulasztásért sem, hogy az idézetek magyar nyelvű forrásaimból vissza-, tehát nyelvi jellegükből és értelmükből kifordítva láttak napvilágot, nem pedig eredeti alakjukban, úgy, ahogy másodszorra Budapestre küldött, ott viszont szélnek eresztett

szövegembe iktattam őket – és úgy, ahogy most, véletlenül éppen tizenegy év elteltével nyomdafestéket látnak.

A *Regio* 1992-es évfolyamának 2. számában *olvasói* levelemben – mai utóiratomban jelzett okokra hivatkozva – kijelentettem, hogy az előző számban nevem alatt olvasható szöveget nem vállalom, és arra kértem a *Regio*-könyvek sorozat szintén felelős szerkesztőjét, hogy az akkoriban készülőfélben lévő *Magyarok és németek Kelet-Közép-Európában* című kötetbe tanulmányom egyedül hiteles magyar változatát vegye fel. Ez a kötet aztán mégsem jelent meg. Megjelent viszont nemsokára német nyelvű doktori értekezésem a korai transzszilvanizmusról,⁷⁷ amelynek előkészítése során – és részeként – keletkezett a *Regionak* felajánlott, és egyidejűleg egy németországi szaklapban közzétett cikkem.⁷⁸ Ezt a szöveget most első ízben közlöm hiteles magyar nyelvű változatban, amely lényegében azonos azzal a gépirattal, amelyet 1992-ben hiába küldtem Budapestre. Néhány részt és szakirodalmi utalást később véglegesített 1993-as könyvem megfelelő alfejezetének tartalmához és adataihoz igazítottam.⁷⁹

Így e közlés – az új Tizenegyek-antológia és kísérőköte megjelentésének az alkalmából⁸⁰ – eredeti tartalmában tükrözi az 1990-es évek elején kialakított álláspontomat mai témámról – amelyet egyébként az újabb szakirodalmi termés és az időközben hozzáférhetővé vált forrásanyag figyelembevételével is vállalom. Bár néhány részletét bizonyára tovább finomíthatnám – már amennyire ezt a terjedelmi korlátok megengednék –, fő mondani-valóját a Tizenegyek szerepére tekintve is változatlanul ajánlom a szakma és az olvasóközönség figyelmébe. Ugyanis transzszilvanizmus-könyvem a székely írócsoportot méltató fejezetrésze⁸¹

77 K. Lengyel: *Auf der Suche*.

78 K. Lengyel: „*Östliche Schweiz*”.

79 K. Lengyel: *Auf der Suche*, 89–103.

80 *Tizenegy* [2003]; *Tizenegyek*.

81 K. Lengyel: *Auf der Suche*, 300–302.

vissza a politikai erdélyiség átmeneti fejlődésszakaszára, amelyben Erdély magyar szempontú újjárendezésének a koncepciói szembeszálltak a kialakuló nagyromán állam eszméjével. Alkotóelemeik egyike, az általános önszerveződés igénye, kiterjedt a kulturális és irodalmi életre is, amely 1918–1919-ben, a fent leírt módon, éppúgy jelentős rokonszenvvvel viseltetett Ady Endre és Szabó Dezső iránt, mint a Tizenegyek zászlóbontásakor. E két író nagybecsű fogadtatása a magyar függetlenségi hagyomány erdélyi vonulatában Trianon előtt és után a magyar nemzettudat polgári radikális, illetve népi válfajába illeszkedett. Ezen irányzat ellentét-párját az osztrák–magyar kiegyezés nemzedékének polgári és nemesi konzervativizmusa táplálta. A magyar liberalizmus e két alakjának versengésében már a dualizmus korának második felében megfigyelhető az erdélyi érdekképviselő indítéka, mégpedig mindkét alakban. A nemzeti szempont alá rendelt szociális és regionális érvek összefonódása, amely – mint a „Keleti Svájc” koncepciójából példaszerűen kitűnik – a magyar területi integritás mentési elképzeléseit jellemezte, folytatódott az 1920-as évek transzszilvanizmusában, a Nagy-Románia államjogi valóságával szembesülő magyar kisebbség politikai és kulturális útkeresésében. Így történhetett, hogy a szociális töltettel jelentkező rész-erdélyi öntudatok nem csapódtak le világnézeti pártosodásban. Felbukkanásuk azonban beszédes bizonyítéka annak, hogy a különböző pártalakulási kísérletek meghiúsulása folytán végül nemzeti alapon megszervezett kisebbségi politikának ismételt ki kellett állnia a belső legitimitáció próbáját az önmegkülönböztetés szellemi áramlataival szemben is – akkor, amikor *magyar egyetemesség* és *magyar provincializmus* között feloldandó viszályt vélt felfedezni. Egy ilyen kihívásos helyzetet idéztek elő a Tizenegyek röviddel azután, hogy 1922 végén Kolozsvárt megalakult az Országos Magyar Párt, amely a kiegyezési nemzedék hagyományvilágában nevelkedett felső réteg irányításával a magyar egység-gondolat jegyében működött. Ebben az össznemzeti vonzattal is

rendelkező hivatásában tevékenyen támogatták a konzervatív erdélyiség kulturális képviselői, akik a román határon belüli magyar csoportképződések kérdésének külön figyelmet szenteltek. Jellemző, hogy egyikük a székely írócsoport 1923-as antológiájának⁸² méltató-bíráló ismertetésében megjegyezte, hogy Balázs Ferenc „esztétikusuk” a „székelység megállapítására” törekedve „túlságos jelentőséget tulajdonít az egynyelvű nemzeti lelken és irodalmon belül a *faji partikulárizmusnak*”. Mert a „cél”, kerekedett általános figyelmeztetéssé a korabeli recenzióknak az egész antológiára vonatkozó véleménye, „nem a faj, még kevésbé a fajnak egy meghatározott része, hanem: *a nyelvileg, lelkileg, tradicionálisan és történelmien egységes nemzet*. [...] Ha igaz az, amit ma sokan ösztönösen éreznek itt, hogy az erdélyi és különösen a székely-magyar pszichének egy még soha nem látott nagy irodalmi megnyilatkozása előtt állunk, akkor ennek a partikuláris megnyilatkozásnak nemzeti szempontból akkor lesz igazán nagy jelentősége, ha egyetemesen magyar formákba ömlik bele”.⁸³

*München, 1992. március 25.
és 2003. március 26.*

⁸² *Tizenegy*.

⁸³ Reményik: *Tizenegy*, 850–851. Kiemelés az eredetiben.

Az elnapolt alternatíva
Paál Árpád és az erdélyi magyar autonómia
1919–1920

„Igenis van nemzetköziség s lehet és lesz még nemesebb egymáshoz testvériesülése a nemzeteknek. De sohase lehet meg ez az emberiségi nagy szervezet a fajok és nemzetek nélkül. A nemzetköziség csak közvetve állhat elő, [...] sohase lehet egyiknek se a célja. A cél csak az lehet, hogy minden faj fejtsse ki a legnagyobb tökéletességre a maga vérségi erőit, a maga földjén és egyéb különlegességeiben rejlő tehetségeit és tudjon mindig a maga eredetiségeiből új határokat adni a világnak.”¹ Ez a jövőkép a kolozsvári magyar sajtóban jelent meg 1919 őszén. Korabelien sajátos, a cenzúrát megtévesztő tisztázatlan fogalmakba burkolt – de így is benne feszül a szociális és a nemzeti felszabadulás ellentmondásos viszonya, amely a első világháborút lezáró kelet-, kelet-közép- és délkelet-európai forradalmakat jellemezte. És benne rejlik a vesztes forradalmi oldal igénye arra, hogy a győztesekkel együtt részt vegyen a társadalmi rétegek, de elsődlegesen az államok és a nemzetek viszonyának újjáalakításában.² A jogász szerző, Paál Árpád nemrégiben előkerült kéz- és gépiratos hagyatéka³ a szakirodalomban eleddig ismeretlen tényekre és összefüggésekre irányítja a figyelmet, megvilágítva különösképpen magának az idézetnek az eszme- és politikatörténeti hátterét. A korai, a húszas években csak másodsorban irodalmi jelentőségű transzszilvanizmus keletkezéstörténetének azon alfejezetéről lesz alább szó, amelyben megéri a nemzetközi diplomácia ismert döntése a

1 Paál: *Az emberiségi fejlődés*, 664.

2 Hajdú: *Közép-Európa*, 100–160; Hösch: *Geschichte*, 187–200; Szász Z.: *Forradalmak*.

3 HRM PÁh. A hagyaték felkutatása Bárdi Nándor érdeme.

kelet-magyarországi megyék leendő állami hovatartozásáról, és amely a korábbi főhatalom képviselőit új stratégiák kidolgozására készíteti.

Ekkor, az 1919–1920-as év fordulójától, a párizsi békekonferencián részt vevő magyar küldöttség fokozatosan lemondott utolsó területpolitikai maximumáról, az önálló, Romániától független Erdély tervéről.⁴ Az erdélyi magyar vezetők a kettős monarchia összeomlása óta a „Keleti Svájc”, vagyis a kantoni-záltan egységes Magyarország, és – párhuzamosan – az anyaországgal lehető legszorosabban szövetkezett székely vagy erdélyi köztársaság alternatíváiban gondolkodtak. 1919 kora őszétől azonban ők is kezdtek számolni a nagyromán állam kialakulásával.⁵

Paál Árpád döntő lökést adott a koncepcióváltáshoz. 1918 novemberében Udvarhely vármegye kormányhű alispánjaként és a székelyudvarhelyi Nemzeti Tanács elnökeként, két hónap múlva házi őrizetben egy székely köztársaság elméletén dolgozva, majd 1919 kora nyarától a román katonai-politikai megszállókkal szembehelyezkedő *Szellemi Front* – más nevén a *tisztviselőmozgalom* – mérvadó egyéniségeként a kossuthi függetlenségi eszmét polgári radikális változatában antibolsevista elemekkel vértette fel.⁶ Ám világnézetileg mérsékeltebb volt, mintsem hogy kiegészített volna egy magyar–román, az Óromániában uralkodó Hohenzollern-ház jogára alá utalt perszónálunióval, amelyet a Tanácsköztársaság

idején Bethlen István, a bécsi magyar Antibolsevista Comité egyik alapítója és a szegedi nemzeti kormány képviselője diplomáciai úton élesztgetett. 1919 augusztusában, amikor a tárgyalások a román kormány megbízottaival Budapesten folytak, a *Szellemi Front* azokat az „urakat, akik gróf Bethlen Istvánnal összefüggésben vannak”, arra kérte, hogy óvják meg őt az „itteni bojárista firtlikompániá”-tól, mert ez „képes lesz az első kedvező alkalomkor arra, hogy Budapestre szaladjon s az ottani reakciósoktól magának hatalmat kunyeráljon”.⁷ Bethlen a román–magyar államszövetség kapcsán egy olyan önállósított erdélyi tagállamra gondolt, amelyet 1919 márciusában Gyárfás Elemér, 1917–1918-ban Kis-Küküllő vármegye főispánja és az osztatlan magyar államiság védelmezője,⁸ szintúgy a bolsevista veszélyt elhárítandó, független, de népszavazással majdan esetleg Magyarországhoz csatlakozó „erdélyi három nemzet uniójának” vázolt fel.⁹ Paál azon hónapokban ugyan még sikeres katonai és diplomáciai lépéseket remélt Magyarország területi épségének megőrzéséért; más világnézeti hangsúlyozással, de nemzetpolitikailag Bethlen és Gyárfás szintjén mozogva még a külön székely útról is letért, mivel erről azt gondolta, hogy legfeljebb hosszú távon vezetne vissza a magyar területi egységbe.¹⁰ Szeptembertől azonban az addigi elképzelések egyike sem tűnt neki megvalósíthatónak.

4 Romsics: *Graf István Bethlens Konzeption*, 81–83.

5 K. Lengyel: *Auf der Suche*, 111–125.

6 Idevonatkozó eddig ismeretlen írásai és feljegyzései közül a legfontosabbak: [Beszéd a székelyudvarhelyi Nemzeti Tanács 1918. november 3-i népgyűlésén.] HRM PÁh, Ms. VI. 7651/301; [A székelyudvarhelyi Nemzeti Tanács hivatali naplója. 1918. december 10. – 1919. január 9.] Uo. 7651/147; [Paál Árpád másolva terjesztett körlevelei, üzenetei.] 1919. január–szeptember. Uo. 7651/414/2-19; Emlékirat a semleges, független székely államról. Székelyudvarhely, 1919. január 13. Uo. 7651/153; Másolják, terjesszék. 1919. január 15. Uo. 7651/152; Szellemi frontok mindenütt. 1919. június 5. Uo. 7651/160; A magyar jövőendő elképzelése. 1919. június 27. Uo. 7651/161. A *tisztviselőmozgalomról* Grandpierre: *Az erdélyi magyarság*.

7 [Paál Árpád másolva terjesztett körlevelei, üzenetei.] 1919. augusztus 23. HRM PÁh, Ms. VI. 7651/414/13. Bethlen bécsi tevékenységéről Romsics: *Gróf Bethlen*, 175–187. Erdélyi terveiről és a perszónáluniós tárgyalásokról összefoglalóan uő: *Graf István Bethlens Konzeption*.

8 Gyárfás: *Válasz*.

9 Az erdélyi három nemzet uniójának alapelvei. Dicsőszentmárton, 1919. március 24. In: Gyárfás: *Egy át nem adott memorandum*, 149–153. Vö. Romsics: *Graf István Bethlens Konzeption*, 76–77.

10 [Paál Árpád másolva terjesztett körlevelei, üzenetei.] 1919. január 9., augusztus 19. HRM PÁh, Ms. VI. 7651/414/2 és 12. Vö. Emlékirat a semleges, független székely államról. 1919. január 13. Uo. 7651/153; Másolják, terjesszék. 1919. január 15. Uo. 7651/152.

1919 nyarán a *Szellemi Frontot* főleg az a kérdés foglalkoztatta, hogy miként rendeződjék a végleges békekötésig az erdélyi magyar egyházi iskolák ügye, hogy felelős tényezői miként viszonyuljanak a Szebenben székelő román Kormányzótanácsához, és végül, hogy elcsatolás esetén passzívan vagy aktívan viszonyuljanak-e a román államhoz.¹¹ Az év végéig kialakult az a vélemény, hogy folyhatnának tárgyalások a Kormányzótanács által követelt tantervi kiegészítésekről, de csak időnyerés végett; eközben az 1919–1920-as tanévet gyorsított iramban lehetne lefolytatni a következő év februárjáig, úgyhogy a magyar iskolák bezárása akkor már nem okozna elviselhetetlen pedagógiai kárt. Ám egyéb román kormányzótanácsi rendeletek feltétlenül visszautasítandók lennének, mivel elfogadásuk egyrészt „jogfeladást” jelentene, amely a „magyar államhűségben való közhangulatot végzetesen össze fogja rombolni, Magyarország integritásának lehetőségét éppen a béketárgyalás idején fogja a legsúlyosabban kockáztatni”. Másrészt „még az egészen biztosan megszerezhető kisebbségi jogokat is az előzetes elalkuvás tényével és a »volenti non fit injuria« elvével fogja megszerezhetetlenné tenni”.¹²

Paál ilyenformán lényegesen csökkentette a területi integritás igényét. Szeptemberben még keményen bírálta az Antant délkelet-európai politikáját.¹³ Karácsonytól azonban hajlott arra, hogy az ugyanazon hatalmak nyomására 1919. december 9-én megkötött román kisebbségvédelmi szerződéssel¹⁴ ellensúlyozza azt a helyzetet, „amikor esetleg egy rossz béke a román impériumot Erdélyre nézve jogi valósággá teszi”. Az erdélyi magyar politika főcélját „legrosszabb esetben, Erdély lekapcsolása esetén” abban látta,

11 [Paál Árpád másolva terjesztett körlevelei, üzenetei.] 1919. augusztus–szeptember. Uo. 7651/414/12-19.

12 Poerekpen [Paál Árpád] – Köllő Gábor. 1919. december 24. Uo. 7651/419/1, 1.

13 Székelyföld és csángóvidék szellemi frontja [Paál Árpád] – Fényes László. 1919. szeptember 13. Uo. 7651/443.

14 Galántai: *Trianon és a kisebbségvédelem*, 99–110.

hogy „nemzeti, egyházi, iskolai és egyéb közéleti” jogokat vívjon ki, ám „esetleg olyan közgazdasági viláfgorgalomba való kapcsoltságokat is, melyek a magyar ethnográfiai területeken Románia szuverenitását teljesen névlegessé teszik”. Paál komolyan vette a párizsi szerződő felek kezességvállalását az erdélyi magyar egyházakra nézve is, amelyek „különös nemzetközi jogot kell, hogy kapjanak, ami az egyházak régi nemzeti összefüggése javára exterritorialitásokat kell, hogy biztosítson”. Az éppúgy elképzelhető kedvezőtlen végkifejlet nemigen aggasztotta Paált 1919 végén: „Az ilyen legtöbb követelés taktikailag is azért helyes, mert vagy kivihető lesz vagy elviselhetőt fog rajta a békekonzferencia kevesbíteni.”¹⁵ Három hónappal a trianoni békeszerződés aláírása előtt már csak a minimális siker körvonalazódott előtte.

1920 márciusában ugyanis az Udvarhely vármegyei román tanfelügyelő felszólította a magyar tanerőket, hogy álljanak munkába az immár román igazgatású állami iskolákban. Utóbbiak megtagadták ezt a szolgálatot, mivel felekezeti iskolákban óhajtottak oktatni mindaddig, amíg nem tisztázódik Erdély államjogi helyzete. Mégis kidolgozták „a nem várt, de esetleg bekövetkező elcsatolási viszonylat” esetére az „Önkormányzati (:autonóm:) Iskola Szervezetét”, amely állami támogatás nélkül alkalmazhatná tanítói karát. Egyszersmind megegyeztek római katolikus és unitárius egyházvezetőkkel, hogy az adott időpontban egy „felekezeten kívül álló magyar” iskolatípust hozzanak létre.¹⁶

Két hónap elteltével Udvarhely és Háromszék vármegyék magyar elöljárósága úgy döntött, hogy a román állammal szembeni magatartást a négy székely vármegye, tehát Csík és Maros-Torda is, egyeztetni a magyar kormánnyal. Ha a nemzetközi politika lehetővé tenné, hogy magyar katonaság felszabadítsa Erdélyt, és

15 Poerekpen [Paál Árpád] – Köllő Gábor. 1919. december 24. HRM PÁh, Ms. VI. 7651/419/1, 1–3.

16 Györkes Mihály: Tájékoztató ügyünk állásáról. Székelyudvarhely, 1920. március 29. Uo. 7651/748, 1–2.

ha erre Budapest is elszánná magát, a székelyek is fegyverbe állának, szolt az elhatározás. Ha azonban a magyar kormány nem vállalhatna egy ilyen beavatkozást, illetve attól inkább tartózkodna, Paál Árpád hívei „a magyar kormány útján teljes jogokkal felruházott önálló municipális autonómiát” követelnének, „értve ezt úgy, hogy csupán a főispán képviselné a román kormányt – egyebekben az alispántól kezdve a közigazgatás minden ágában magyar tisztviselők vennék át a szolgálatot”. Ha pedig a magyar kormányzat semmilyen formában nem avatkozna be, úgy a székely megyéknek kellene a román vezetésnél kiharcolniuk azt a jogot, hogy jövőjükről önmaguk dönthessenek – feltéve, ha Budapest erre felhatalmazná őket.¹⁷

A *Szellemi Front* révén belső magyarországi politikai körökkel létrejött kapcsolat nem szakadt meg e döntéshozatali szakaszban sem.¹⁸ És 1920 májusáig az igények párhuzamban csökkentek ugyanarra a szintre. A székely vármegyék idézett határozata lényegében egybeesett a magyar béke delegáció legutolsó javaslatával. A francia diplomáciát ekkor átmenetileg egy szovjet- és németellenes, a Duna-táji francia hegemoniát biztosító osztrák-magyar-csehszlovák-jugoszláv-román vagy – a minimális változatban – lengyel-magyar-román szövetség gondolata foglalkoztatta, így első ízben szentelt figyelmet a magyar határrendezési kívánságoknak.¹⁹ Noha a magyar küldöttség e fordulat hatására visszakövetelte az előzőleg Romániának már odaígért Békés és Csanád vármegyék nyugati, valamint a Partium keleti szegélyét,

17 Udvarhely megye Intézőbizottsága: Megegyező határozat. Székelyudvarhely, 1920. május 26. Uo. 7651/184.

18 [Emlékirat a magyar miniszterelnökhöz a székelyföldi tisztviselők sérelmeiről.] 1919. szeptember 14. Uo. 7651/167.

19 Praznovszky Iván – Simonyi-Semadam Sándor. Párizs, 1920. április 13. In: *Papers and Documents*, 230; Preliminary Note of the Secretary General of the French Ministry for Foreign Affairs, Mr. Paléologue, to the Hungarian Government. Párizs, 1920. április 15. In: Uo. 235–238. Részletesebben Ádám: *A Kisantant*, 39–75; Romsics: *Bethlen* [1991], 103–104.

egyben népszavazást követelve a Bánságban, a történelmi Erdélyre vonatkozólag már csak területi autonómiát javasolt Románián belül.²⁰

Miután az imént vázolt francia-magyar tárgyalások a magyar békefeltételek esetleges területpolitikai enyhítéséről megfeneklettek, és Trianonban a román akarat érvényesült,²¹ Paál a magyar kormány kényszerű beleegyezésén okulva hozzáidomult az új államjogi körülményekhez. 1920. augusztus végétől a Székelyföldön személyesen és nyilvános keretek között a „magyar nemzeti egyenjogúság (autonómia) ügyében” mozgósított, és hasonló értelmű utasításokat kért a „központtól” az erdélyi magyar újság- és folyóiratszerkesztőségek címére.²² A központ Kolozsvár volt, és a sajtó 1920 őszén meg is mozdult, megelevenítve azt az irodalmi-kulturális decentralizációt, amely a világháború előtt indult be a Kolozsvár–Nagyvárad–Temesvár háromszögben – akkor még kizárólag a szellemi-anyagi erőket elszívó Budapest ellenében.²³ Most a programszerű önszerveződés Erdély egykori fővárosá-

20 Count Stephen Csáky: Excerpts from the political Diary of the Hungarian Peace Delegation. [Párizs], 1920 március 20., 22. In: *Papers and Documents*, 899, 901; Instructions for the Special Representatives of the Hungarian Government for negotiations with Ambassador Paléologue. Budapest, 1920. április 23. In: Uo. 250–254; The unofficial Representative of the Hungarian Government in Paris, Mr. Halmos, to the Secretary General of the French Ministry for Foreign Affairs, Mr. Paléologue. Párizs, 1920. április 23. In: Uo. 273–275; Memorandum presented by the Special Representatives of the Hungarian Government in Paris, Count Emeric Csáky and Count Bethlen, to the Secretary General of the French Ministry for Foreign Affairs, Mr. Paléologue. Párizs, 1920. május 12. In: Uo. 305–307; Ádám: *A Kisantant*, 67–75; Romsics: *István Graf Bethlens Konzeption*, 82–83; Uő: *Bethlen* [1991], 96–106.

21 The President of the Peace Conference, M. Millerand, to the President of the Hungarian Peace Delegation, Count Apponyi. Párizs, 1920. május 6. In: *Papers and Documents*, 287–291; Ádám: *A Kisantant*, 50–53; Galántai: *A trianoni békekötés*, 135–200; Romsics: *Bethlen* [1991], 105–106.

22 Paál Árpád – Petres Kálmán. 1920. szeptember 9–11. HRM PÁh, Ms. VI. 7651/416/17, 1, 3.

23 Pl. Csérer: *Modern transzilvánizmus*; Járosi: *Erdély irodalmi problémái*; Torday: *Kolozsvár*; Uő: *Az erdélyi tőzsde*; Walter: *Erdély és az irodalom*; Uő: *Jegyzetek*. Részletesebben Pomogáts: *A transzilvánizmus*, 10–21.

ban: a *Szellemi Front* informális székhelyén bontakozott ki. A mozgalmat lassan elfordította régi ellenlábásától, és egyben kiterjesztette a nemzeti intézményrendszer társadalmi-gazdasági ágára is.²⁴

Paál kettős célt követett nagyszabású propagandájával, amelyet a marosvásárhelyi, a brassói, valamint a Csík és Udvarhely vármegyei magyar sajtó támogatni készült.²⁵ Rövid távon azt akarta elérni, hogy a tanerők és a volt magyar állam tisztviselői visszavonják esetleg már beterjesztett repatriálási nyilatkozatukat, és felkínálják a román hatóságoknak „az esküt állampolgári nyilatkozat jelentőségével”; ily módon kilakoltatástól és kiutasítástól megkímélve maguk dönthetnének arról, hogy visszatérnek-e állásukba, avagy pedig állami kereten kívül teremtik meg megélhetésüket. Hosszú távon pedig arról igyekezett meggyőzni a maradás és kivándorlás dilemmájában döntésképtelen honfitársait, hogy „a Magyarországból Romániához csatolt területek magyarsága” igenis helytállhat, ha „együttesen nemzeti önkormányzatot” követel a majdani román törvényhozóktól.²⁶

Mi békítette ki Paált e minimummal? A nagymagyar indíték. Bukarest az erdélyi magyar önkormányzatot úgysem engedélyezné, szólt képzeletbeli forgatókönyve, amiért is a nagyhatalmak Budapestet kínálnák meg a koncepció megvalósításával. Egy ilyen ajánlatot „Magyarország bizonyára el is fogad és így régi terület-határait visszaszerzi. Ez nekem erős meggyőződése is, hogy így

kardcsapás nélkül megint birtokban lehetünk, csak ügyesen és lelkesen fogjuk meg ezt a dolgot”.²⁷

A nagyromán állameszme magyar, és azon belül erdélyi magyar alternatíváiban tehát nem 1918 novemberében,²⁸ hanem egy jó évvel később jelentek meg az első kompromisszumos elemek. Addig Paál, Bethlen és Gyárfás olyan követeléseket fogalmaztak meg, amelyekben magyar szemszögből nézve ha nem is a legjobb, de legalább jó megoldás rejlett, mégpedig azért, mert a románok nemzeti önrendelkezési jogát a magyarokéval egyszerre érvényesítették vagy viszonylagosították volna a „jogfolytonosság elvének sértetlen fenntartása”²⁹ révén. Az önrendelkezési elv atyja, az amerikai elnök, Woodrow Wilson ekképp egy alternatívát szentesített, egy olyan választást, amelynek nincs rossz eredménye.

A wilsoni elv azonban 1919 végétől már nem nyújtott egyedüli hivatkozási alapot. A párizsi magyar küldöttség a helyszínen vetette alá magát a békekonferencia döntéseinek.³⁰ Eközben Paál nem utazhatott a francia fővárosba, ahol a Székelyföldet kellett volna képviselnie.³¹ 1919 folyamán több szakaszban elszenvedte személyes mozgásszabadságának súlyos korlátozását, háziőrizetes meghurcoltatásokkal.³² Mégis az új békerendszer alapjára állva, egy népszavazás követelésétől eltekintve rádöbbent: ő és az övéi már csak arról dönthettek, hogy Erdélyben-e, vagy Magyarországra kivándorolva fogadják el a kismemzeti létet? A válasznak így is,

24 Válogatás a gazdag sajtóanyagból: Gyallay: *Irodalmi szervezkedés; Hozzászólások az irodalmi szervezkedés ügyéhez; Hozzászólás az irodalmi szervezkedés kérdéséhez; Irodalmi szervezkedés; Kemény: Irodalmi szervezkedés; Közgazdasági egyetemet Erdélynek; Kristóf: A magyar tudomány; Molnár: Az irodalmi szervezkedés; p. d.: Gyakorlat vagy tudomány; Torday: Az erdélyi tőzsde; Uó: Az erdélyi magyar egyetem; Walter: Teendőink.*

25 Paál Árpád – Petres Kálmán. 1920. szeptember 9-11. HRM PÁh, Ms. VI. 7651/416/17.

26 Uo. 1, 3, 5. Vö. Ekpen [Paál Árpád] – Zergen [Zágoni István]. 1920. szeptember 11-12. Uo. 7651/420, 7-9.

27 Paál Árpád – Petres Kálmán. 1920. szeptember 9-11. Uo. 7651/416/17, 3.

28 Amint Romsics: *Gróf Bethlen*, 152, véli.

29 Gyárfás: *Egy át nem adott memorandum*, 147.

30 Galántai: *A trianoni békekötés*, 65–200.

31 [Paál Árpád megbízása a Székelyföld képviselőjére a magyar béke delegációban.] Marosvásárhely, 1920. január 10., 14. HRM PÁh, Ms. VI. 7651/176.

32 [Udvarhely megyei tisztviselők] – Budapesti Fegyverszüneti Bizottság, Székely Nemzeti Tanács, Ugron Gábor. 1919. február 14., 21. Uo. 7651/155; [Emlékirat a magyar miniszterelnökhöz a székelyföldi tisztviselők sérelmeiről.] 1919. szeptember 14. Uo. 7651/167, 10–14; [Paál Árpád másolva terjesztett körlevelei, üzenetei.] 1919. szeptember 16. Uo. 7651/414/17.

úgy is lemondásból kellett élnie. Csakhogy Paál helyben maradvá³³ sem mondott le végleg a jó, engedményeket nem követelő választásról. Kompromisszumra készen az alternatívát csak elnapolta. A kisebbségvédelmi szerződést ugyanis a nevezetes wilsoni tizen-négy pont meghosszabításaként értelmezte: számára az *önkormányzat az önrendelkezés* egyik alakja vagy legalább első lépcsője,³⁴ és így egy későbbi nagymagyar alternatíva előfeltétele volt. A nagyromán államisághoz való viszonyulás önkritikája ezzel átmentette ugyan az erdélyi magyar decentralizációs cselekvésmintát az 1918–1920-as évek korszakfordulóján, de új értelmet adott neki. Az irodalmi és kulturális önállósulás programja nemcsak beleillett Paál tervébe, hanem hatványozottan indokoltnak tűnt, mivel az elcsatolt területeken immár egy más nemzet államának központjával szemben kellett megvalósulnia.³⁵ A mozgalom éppen úgy minősült át az autonómiaelképzelés hatására, hogy tengelyén mindinkább délkelet felé fordult.

Kismagyar kitérővel újra megközelíteni a nagymagyar eszményt: e kettős igény szülte a kompromisszumot. De melyik Nagy-Magyarországot vetíthette ki Európa térképére? És melyik Erdélyt? A magyar, esetleg más nemzeti autonómiára bomlót, a mindenkori központtól függőt? Vagy a nemzeti és területi autonómiával egyszerre bíró új kisállamot, amely szomszédjai *mellé rendeli* önmagát? Történelmi távlatban összehasonlításképpen felvillan 1867. Deák Ferenc és Eötvös József nemzedéke az ország teljes függetlensége felé vezető út megkerülhetetlen állomásának

33 Miután 1919 augusztusában az Udvarhely vármegyei román prefektus közölte vele, hogy nem szavatolják személyes biztonságát Székelyudvarhelyen, Kolozsvár-ra költözött. Már az év eleji meghurcoltatásai során felmerült benne a gondolat, hogy a hatékonyabb szervezkedés érdekében a *Szellemi Front* központjában folytassa tevékenységét: [A *Szellemi Front* megindításával kapcsolatos iratok.] 1919. március 1. Uo. 7651/156, 12; [Emlékirat a magyar miniszterelnökhöz a székelyföldi tisztviselők sérelmeiről.] 1919. szeptember 14. Uo. 7651/167, 14.

34 Az *autonómia* ilyen, a politikatudományban is előforduló értelmezéséhez Oberreuter: *Autonomie*, 490–491.

35 Kemény: *Irodalmi szervezkedés*; Várady: *A múlt*.

tartotta a kiegyezést a bécsi udvarral, de kompromisszumát a budapesti központnak alárendelt Erdéllyel és egy soknemzetiségű nagyállammal kötötte meg. A kívánt vagy szükséges integráció egy nemzetfeletti politikai keretbe, amely az újkori Magyarországot már a dualista kísérlet előtt az európai kisállamok egyik főtípusává fejlesztette, az első világháború után tehát megváltozott minőségű kíváncsalmként merült fel.³⁶ Ha a trianoni Magyarország ahhoz a körhöz kívánt felzárkózni, amely ezúttal több, egyenként nemzeti alapon szerveződött kelet-közép-európai kisállamból tevődött össze, akkor döntenie kellett: erre a kísérletre összezsugorodott alakjában vagy Erdéllyel újból megnagyobbodva vállalkozzon-e? A második esetben az éppen etnikailag-kulturálisan többnemű kisállammá duzzasztott Román Királyságot is szembeállította volna az integráció szerkezetével. Ezeknek az egymással vetélkedő köröknek az összekapcsolása különösképpen azokat a személyiségeket hívta ki, akik – mint Paál Árpád – a legkisebb, erdélyi körön belül élték meg a történeteket.

[1991, 1993]

36 Vö. Kosáry: *Az európai kis államok*, 75–113.

A korai transzszilvanizmus Románia-képéről

„Az erdélyiség így nem is helyrajzi érzés, nem is helyrajzi megkötöttség, hanem ennek a kis végletnek más nagy végletekben való elhelyezkedni akarása. Csupa regard, csupa áttekintés, csupa kiegyenlíteni akarás kicsi és nagy viszonyok között.”¹

1. A kutatási problémáról

Régi tehertétele a nemzetállamok korára összpontosító transzszilvanizmus-kutatásnak, hogy egyik alapállításához egy többrészes kérdés tapad, amelyre még nem kínált egyöntetű választ. Általános véleménye, hogy az erdélyiség Nagy-Románia 1918–1920-as megszületését követően a névadó terület vonzasköréből táplált önállóság óhaját nyilvánította ki – de milyen alakban, mivel szemben, és minő szándékokkal? Az érintett szakágazatok felfedték ugyan az *autonómia* gondolatának jellegmeghatározó szerepét, *funkcióját* azonban többféle és részben egymással ellentétes módon magyarázzák. A harminc esztendeje Romániában beindult, később Magyarországon és – elvétele – nyugati országokban is nyomon követhető vizsgálódások rövid szemléje eddig két nagyobb szakaszból adhat számot. Az elsőben túlsúlyosan *kulturális* és – a 20. század első felébe illesztett – *múltbeli* mozgalmról volt szó főleg romániai magyar és magyarországi irodalom- és esztétikai történeti közelművekben. Az 1990 körül kezdődő és ma is tartó másodikban egy *politikai* és *időszzerű* vagy *megteremtendő* jelenség körvonalozódik többnyire a romániai magyar közéleti esszé, napi politikai

¹ Paál: *Lokálpatriotizmus*.

zsurnalizmus és elméleti politológia mezsgyéjén. Ezzel bővült a vizsgálati keret. Korábban a húszas és harmincas évek Erdélyén belüli román–magyar–német társadalmi és szellemi párhuzamosságok vagy kölcsönhatások összromániai vonzatukkal magukba olvasztottak minden egyéb szempontot. Egy évtizede viszont mindegyre följük kerekedik egy államközi és geopolitikai kapcsolattrendszer, amelyben a magyar „neo-transzszilvanizmus”² egyfelől a román állam egészéhez és politikai rendszeréhez, másfelől az anyaország köré képzelte kulturális össznmzethez viszonyul. Eközben a két világháború közötti erdélyiség tapasztalatтарыban eszmei útjelzőket keres mindazok számára, akik napjainkban Románia decentralizációjának és – még inkább – regionalizálódásának a szükségességét bizonygatják és esélyeit latolgatják, úgy is, mint a határok *feletti* magyar kulturális összetartozás határon *kívüli* letéteményesei.³

A transzszilvanizmus az elmúlt három évtizedben tehát előbb tárgykörében, utóbb pedig időkeretében szűkült oly módon, hogy elemzői elhanyagolták *politikai tartalmát a történeti összefüggésben*. Gáll Ernő mindkét kutatástörténeti szakasz egyik meghatározó személyiségeként maga is részt vett a jelzett szempontváltásban.⁴ Szociológus volt és közéleti esszéíró.⁵ A két világháború közötti kulturális, valamint a kilencvenes években politikai jelentőségűvé fejlesztett erdélyiséget egyaránt a mindenkori jelen idő felől

2 Gáll: *Erdélyiség – „romániaság”*, 14.

3 Az 1990 utáni transzszilvanizmus-kutatáshoz Bakk – Bodó – Kántor – Lőrincz – Salat – Szász: *Az erdélyi magyar politikatudomány*, 424–426, 432–434; Egyed: *Magyar irodalomtudományi kutatások*, 77–78. Az 1990 előttihez K. Lengyel: *Auf der Suche*, 1–29. Válogatás a kilencvenes évek transzszilvanológiai irodalmából: *Kisebbségi alternatívák*.

4 Gáll Ernő 1990 utáni munkásságának rövid jellemzése és publikációinak, így a transzszilvanizmus témakörében megjelenteknek jegyzéke: Bakk – Bodó – Kántor – Lőrincz – Salat – Szász: *Az erdélyi magyar politikatudomány*, 410–411, 457–458. 1955-től 1989-ig közzétett cikkeinek válogatott bibliográfiája: Meister: *A romániai magyar társadalomtudományi irodalom*, 46–49.

5 Gáll: *Számvetés*.

szemlélte. A történeti ismeretanyagának azonban mindvégig eligazító és – szükség esetén – tisztázó erőt tulajdonított. Nem történeti öncélúságból, hanem a tárgy természetéből kiindulva, tehát a lehető leghitelesebben ötvözte mindahány részfelismerését azon ma is megszívlelendő tanácsába, hogy a transzszilvanizmus minél jobb megértése nem szűnhet meg historiográfiai feladat lenni. Még akkor sem – sőt, akkor kiváltképpen nem –, ha aktualizálható elemeit fürkészik. Gáll Ernő újonnan előbányászott forrásokra és a megszokott feldolgozási módzatok frissítésére felfigyelve⁶ ismételtén arra volt kíváncsi, hogy a múltbeli erdélyiség kutatása képes-e a folyamatos módszertani és szemléleti megújulásra, ezáltal arra, hogy növelje eredményeinek megbízhatóságát tudósi és politikusi kézen egyaránt.

A manapság közkézen forgó historiográfiai szakirodalom eredményei aligha nevezhetők hiánytalanul megnyugtatónak az itt felvetett probléma: a transzszilvanista autonómiaelképzelések *funkcionalitásának* szempontjából. Az irodalom⁷ és a politikatörténeti⁸ dimenzióba behatoló újabb munkák, amelyek a transzszilvanizmust központi tárgyukként kezelik, számottevő hányadukban módszertanilag egy helyben topognak, mivel megelégszenek javarészt nyomtatott és másutt már kiértékelt dokumentumok felsorakoztatásával. Ami pedig a szemléleti jegyeket illeti, egy régebbi helyes, de témánk kutatásában elszigetelt gondolat az erdélyiség magyar–magyar viszonyrendszerének fontosságáról a maga módszertani medrében nem fedi le a történeti háttér minden szegletét. Arról az irodalomtörténeti véleményről van szó, amely szerint az „erdélyiség-eszme közvetlenül 1919 után” színre lépő megfogal-

6 Gáll: *Sikertelen magyar–román kompromisszumkeresés*.

7 Pomogáts: *Erdélyi gondolat – erdélyi irodalom*; Láng: *Egy önmeghatározás*; Uő: *Transzszilvanizmus*.

8 Ábrahám: *Az erdélyiségtudat*; Balogh P.: *Transzszilvanizmus*; Fábán: *Az értelem*; Uő: *A megmaradás*; Lipcsey: *A transzszilvanizmus*; Sata: *The Idea*; Tóth: *A transzszilvanizmus*; Visy: *Kós*.

mazóinak a nemzettudata válságba került, mert korábban „hatalmi tudat is volt, melyet egy soknemzetiségű állam hierarchijában elfoglalt helye alakított ki”.⁹

A szóban forgó hatalmi tudat már 1919 előtt egy viszályterhes erdélyiségbe ágyazódott be. Attól, hogy következetesen nem fér be az irodalmi intézmények, témák és esztétikai programok elemzésébe,¹⁰ történeti tény marad, hogy a transzszilvanizmus az osztrák–magyar dualizmusban központosított Magyar Királyságon belül államszervezési reformokat szorgalmazott az erdélyi régió gazdasági és kulturális önállósítása érdekében – végül is eredménytelenül. Tehát egyszer már megbukott, mielőtt a nemzetközi politika katonai és diplomáciai nyomására egy új állami központ, Bukarest felé irányult. Ezt pedig nem önszántából tette. Sikertelensége a magyar szupremácia idején, majd kényszerű áttérése egy kismagyar útra történetének két olyan alapmozzanata, amely autonomista eszmeiségét a politikai töltet és az össznemzeti vetület fényébe ajánlja helyezni. Jelen sorok írója mindenestre ezzel az előfeltevéssel látott hozzá idestova másfél évtizede a korai transzszilvanizmusról szóló monográfiája anyaggyűjtéséhez.¹¹

Még mielőtt e könyv¹² Münchenben megjelent, Kolozsvárról koncepcionális alapjait bizonyos mértékig igazoló jelzések érkeztek. Gáll Ernő egyik 1992-es esszéjében tovább fonta a fennebb idézett irodalomtörténeti gondolatfonalat. Az 1937-es *Jelszó és mítosz* ankét termései közül Szabédi László Szemlér Ferencnek írott levelére¹³ hivatkozva maga is úgy vélte, hogy a Kós Károly környezetében kibontakozó „erdélyiség, amelyben egy, a nagy-

magyar állameszme igézetében felnőtt nemzedék tanácstalansága, majd kiútkeresése fejeződött ki, nem tudta minden vonatkozásban a történelem könyörtelen tényeit tudomásul venni”.¹⁴ A tudós közíró ezen megjegyzésével értelemszerűen a munkássága során oly kitartóan használt „romániaiság” képletéhez kapcsolódott, amelyben megjelölte ama könyörtelen tények legnyomósabbikát, az 1918 után megnagyobbodott román állam létét, azon megkerülhetetlen adottságot, amelyet a korabeli transzszilvanizmusnak valamiképp fel kellett dolgoznia.¹⁵ De mit cselekedett a mozgalom, vette át szót a müncheni értekezés, ha erre a politikai szembesülésre nem volt képes minden vonatkozásban? Ha pedig erre teljes mértékben képes volt: szándéka szerint vajon örökérvényűen készült-e alkalmazkodni az új román állam valóságához?¹⁶

Az így előkészített elemzési nyomvonalon fél évtizeddel később felbukkant egy budapesti tanulmány. Az Eötvös Loránd Tudományegyetem történészképző doktori iskolájának egyik növendéke a „valódi problémát” nem abban látta, hogy voltak-e a „transzszilvanizmusnak politikai intenciói”, hanem abban, hogy melyek voltak „e politikai intenciók”, és hogy beépültek-e „politikai koncepciókba?”¹⁷ E kérdések helytállóak, de miért kellett őket újra felvetni 1998-ban? Ekkor már arról kellett volna vitatkozni, hogy helyes-e a transzszilvanizmus politikai tartalmát típusok szerint meghatározni, amint néhány évvel azelőtt a bajor fővárosban már megtörtént? Hogy miként és mekkora megbízhatósággal ragadhatók meg leírt programjain túli szándékai? Balogh hivatkozott ugyan jelen sorok írójának korábbi magyar nyelvű dolgozataira, amelyek az osztrák–magyar dualizmusból eredően 1928-ig, az *Erdélyi Helikon* megalapításáig terjedő transzszilvanizmust – a szakirodalmat uraló nézetekkel szemben – nem elsősorban és

9 Láng: *Egy önmeghatározás*, 89. [Kiemelés K. L. Zs.]

10 Pl. Láng: *Egy önmeghatározás*; Uő: *Transzszilvanizmus*.

11 K. Lengyel: *Kulturverbindung*.

12 K. Lengyel: *Auf der Suche*. Fő tételeinek első magyar nyelvű összefoglalása: Uő: *A megíúsult kompromisszum*.

13 Szabédi László – Szemlér Ferenc [1937]. Közli Pomogáts: *Szabédi*, 60–70. A kérdéskérdésről uő: *A transzszilvanizmus*, 200–204.

14 Gáll: *Az „erdélyi gondolat” viszontagságai* [II], 2.

15 Gáll: *Erdélyiség – „romániaiság”*.

16 K. Lengyel: *Auf der Suche*, XI–XII.

17 Balogh P.: *Transzszilvanizmus*, 156.

kizárólag kulturális, hanem politikai terveket alkotó irányzatként értékelik.¹⁸ Nem tért ki azonban e munkák mondanivalójának monografikus német nyelvű kifejtésére, a mozgalom tipologizálásának első kísérletére. Az említett müncheni könyv ugyanis két alakra bontja az 1918 és 1928 közötti politikai erdélyiséget: egy föderalisztikusra, amely 1923-ig Erdély bizonyos fokig független területi autonómiáját és, ezt átfogóan, egy magyar–román–német föderációt szorgalmazott, és egy decentralisztikusra, amely azután elsősorban kulturális és közigazgatási autonómiát sürgetett a magyar – és elvileg a többi romániai – kisebbség javára is szerte az országban, a bukaresti központosítás enyhítése révén.¹⁹ A budapesti szerzőnő nem hivatkozik e tipológia részleteire és forrására. Cikkében mégis éppen ennek két alakját taglalja, ahhoz, hogy összefoglalóan – még különösebb módon – azt állíthassa, hogy a transzszilvanizmus érveket szolgáltatott a harmincas évek magyar revizionizmusának.²⁰

Az, aki e két *izm*ust ily mód társítja,²¹ beleesik abba a csapdába, amelyet a két világháború közötti politikai erdélyiség a magyar nemzet és a román állam iránti együttes lojalitás kísérletével állított fel részben már a kortársak, és még inkább az utókor számára. Ahhoz nem fér kétség, hogy feldolgozta Nagy-Románia valóságát. Ám mindkét típusában kimutatható a magyar nemzeti

érdekérvényesítés új lehetőségeinek a keresése a kismagyar úton.²² De ez szükségképpen revizionizmust jelentett-e? És ha igen, milyen fajtájút? A szóban forgó keresés bizonyos fokig és értelemben sikeresnek látszik, ha Észak-Erdély 1940-es visszacsatolása felől szemléljük.²³ Csakhogy a húszas évek transzszilvanistái nyilvánvalóan nem onnan szemlélték. Ezért számolniuk kellett azzal, hogy keresésük során más megoldásra bukkannak, mint amilyent eredetileg elképzelték. Az elemzési csapdát tehát úgy kerülhetjük el, ha a transzszilvanizmus fejlődési rendjében egyik fokozatot sem lépjük át kellő értékelés nélkül. Az alábbiakban egy ilyen megkezdhetetlen szakaszáról lesz szó, három évről, amelyben főszereplői a legkevésbé tudhatták, hogy alig megkezdett magyar érdekkorszerűsítésük meddig tart, miként alakul, és hogyan végződik majd. Amelyben éppen ezért azt is hihették, hogy a román állam kismagyar útjuknak nemcsak okozója, hanem, valamelyik alakjában, végállomása is lesz.

2. A történeti példáról: hatalommegosztás a föderalisztikus transzszilvanizmus autonómiaelméletében 1920–1922

Az 1920-as évek legelején két párt, illetve pártjellegű csoportosulás bábáskodott az erdélyi magyar autonómia politikai elmélete és gyakorlata körül: a Magyar Néppárt és a Magyar Szövetség. Mindkettő lényegében a magyar liberalizmus tövéből fakadt, ám annak két történeti vonulatához kötődött.²⁴ A néppártiak többsége az 1918. évi októberi forradalom utórezgésében az 1848/1849-es függetlenségi a polgári radikalizmussal azonosult, míg a Szövetség környezetében az 1867-es hagyomány erős ellenszenvet táplált az

18 Uo. 156. Ld. a 3. jegyzetben megadott munkákat.

19 K. Lengyel: *Auf der Suche*, 193–238, 273–338, 384–406.

20 Balogh P.: *Transzszilvanizmus*, 167. Ezt az írást szerkesztője olyan meggyőzőnek találta, hogy angol fordításban is közzétette (uő). Közelebről megvizsgálva megállapításait és bibliográfiáját, egyetlen viszonylag új szempontot fedezünk fel benne, amelyet a szakirodalom eddig csak pedzett, és ezért érdemes lenne tovább kutatni: a transzszilvanizmus és a szabadkőművesség kapcsolatát (ld. uo. 162–163, illetve a korábbi és újabb utalások közül pl. *Benedek Elek irodalmi levelezése*, III, 395; Demény: *C. G. Costa-Foru*, 137–139; Fábrián: *Bevezetés*, 323, 35. jegyzet; *Molter Károly levelezése*, II, 290, jegyzet Bárd [Wettenstein] Oszkár leveleihez; L. Nagy: *A magyarországi és erdélyi szabadkőművesség*).

21 Legutóbb Balogh P.: *Transzszilvanizmus* cikkére hivatkozva Romsics: *Trianon*, 413; Uő: *Nation and State*, 50–51.

22 Összefoglalóan K. Lengyel: *Auf der Suche*, 383–406.

23 L. Balogh: *A magyar–román kapcsolatok*.

24 Az ideológiatörténeti betájolást megkönnyíti Schlett: *A magyar politikai gondolkodás története és a Magyar liberalizmus* című szöveggyűjtemény.

osztrák–magyar kettős monarchia összeomlását okozó és végigkísérő forradalmak iránt. E két tábor közötti különbségek legmélyén intézményesülésük adott helyzetében az a taktikai és időrendi természetű kérdés húzódott meg, hogy a román államhatalom kisebbségellenes tevékenységével szemben kifejtendő ellenállásuk aktív legyen-e, avagy passzív? Ebből a szempontból pusztán betájoló segédfogalomként illeszthető az egyikre a *konzervatív*, a másikra a *progresszív* melléknév. Mindazonáltal a kortárs szóhasználatból²⁵ ránk maradt *konzervatív* és *progresszív* címkét érdemes annak szemléltetésére is használni, hogy a Romániába került magyar lakosság politikai szószerű egy ideig éltek a belső elkülönülés világnézeti elemeivel, ezeket azonban fokozatosan háttérbe szorították.²⁶ Már a magyar békeszerződés 1920. június 4-i aláírása előtt, Erdély román katonai és közigazgatási megszállásakor bejelentették, hogy részt kívánnak venni az államok és a nemzetek viszonyának újrándozásában. Ez a világháborút lezáró szociális és nemzeti forradalmak erdélyi tapasztalataiból születő törekvés nem rekedt meg a társadalmi csoportok közötti feszültségek szintjén. Egyik legkorábbi pártfogója a „nemzetköziség” eszközét a nemzetek „nemesebb egymáshoz testvériesülése” végett javasolta értékesíteni 1919 második felében Kolozsvárt megjelent cikkében. E nemes gondolat rendeltetését pedig így körvonalazta: „A nemzetköziség csak közvetve állhat elő, [...] sohase lehet egyiknek se a célja. A cél csak az lehet, hogy minden faj fejtsse ki a legnagyobb tökéletességre a maga vérségi erőit, a maga földjén és egyéb különlegességeiben rejlő tehetségeit és tudjon mindig a maga eredetiségeiből új határokat adni a világnak.”²⁷ Ebből a látleletből viszonylag egyenesen következett az a felismerés, hogy a magyar vezető csoportok érdekei Romániában végső soron közösek, ame-

lyek ezért hatékonyabban képviselhetők, ha a mégoly természetes – és éppen ezért a természetellenes kisebbségi helyzethez nehezen idomítható – szociális differenciálódás elve alárendelődik a kisebbségi közösségen belüli nemzeti szolidaritás érdekének: „Nem [a Romániában élő, K. L. Zs.] magyarok ellen kell szervezkedni, hanem azért, hogy minden magyar tehetséget összefoghassunk. Minden olyan küzdelem, amely magyarok törekvéseit nem egybeolvasztani, hanem egymás ellen indítani akarja, kudarccal fog végződni. Ez a kisebbségi helyzetnek a jól ismert természetéből következik.”²⁸

Amikor ezek a szavak nyomdafestéket láttak, már javában folytak a Magyar Nemzeti Párt, a hatósági beavatkozással betiltott Magyar Szövetség ideiglenes utódintézménye és a Magyar Néppárt egyesülési tárgyalásai, amelyek – az imént idézett cikk mondani valóját igazolva – az Országos Magyar Párt 1922. december 28-i kolozsvári megalakulásával végződtek.²⁹ A két párt fúziója betetőzte a politikai önszerveződés azon folyamatát, amelynek egyik fő jellemzője a román államisággal szembeni viszony kialakítása volt elméleti és gyakorlati síkon. Erre a feladatra a trianoni békeszerződés érvénybe helyezése kényszerítette az erdélyi magyar vezetőket, mindenekelőtt 1920. november 15-i magyar ratifikációja a budapesti nemzetgyűlésben.³⁰ Okulva abból, hogy Magyarország kormányának bele kellett egyeznie a Párizs környéki békeszerződés *aláírásába*, a fennebb idézett 1919-es kolozsvári cikk szerzője már 1920. augusztus végén hozzáidomult az új államjogi körülményekhez: a Székelyföldön személyesen és nyilvánosan a „magyar nemzeti egyenjogúság (autonómia) ügyében” kezdett mozgósítani, egyebek mellett azért, hogy bebizonyosodjék: „a

25 Pl. Borbély: *Osváth*, 304; György: *Az erdélyi magyarság*, 5–12.

26 A magyar kisebbség belső ideológiai vitáinak forrásait feldolgozza K. Lengyel: *Auf der Suche*, 157–191.

27 Paál: *Az emberiségi fejlődés*, 664.

28 *Pártok egyesülése után*, 3.

29 Grandpierre – Kecskeméthy: *Egy pártba tömörül Románia magyarsága; Megalakult az országos Magyar Párt. A pártfúzió körülményeiről* K. Lengyel: *Auf der Suche*, 183–191.

30 Galántai: *A trianoni békekötés*, 183–190.

Magyarországból Romániához csatolt területek magyarsága” helyt állhat, ha „együttesen nemzeti önkormányzatot” kér a román törvényhozástól.³¹ A trianoni okmány *budapesti ratifikációjának* hatására aztán tovább erősödött az erdélyi magyar közélet hajlandósága a politikai cselekvésre a román állam megnagyobbodott területén. Ekkor, 1920 őszén, még nem vállalt képviselőket a bukaresti kétkamarás parlamentben.³² Emiatt a közszereplés elhatározása egyelőre nem belpolitikai, hanem belső körű tevékenységekben csapódott le, amelyek azonban így is lényegesen érintették Nagy-Románia belügyeit.

Elsőként a progresszívek intézményesültek. 1921. június 5-én megalapították az 1922. január 15-én első ízben nagyobb nyilvánosság elé lépő Magyar Néppártot.³³ Elméleti programjukat meghatározta az a feltevés, hogy a román állam illetékességei megkülönböztetendők a határain belül megalkotandó nemzeti autonómiáikéitól. E felfogás népszerűsítői közé tartoztak a baloldali pártszerveződés előfutarában, 1920. november második felétől papírra vetett, 1921 januárjában megjelent *Kiáltó szó. A magyarság útja. A politikai aktivitás rendszere* című, három önálló részből álló röpirat szerzői.³⁴ Mindhárman a trianoni békeszerződés budapesti ratifikációjának „mélyen járó jelentőségét” felismerve láttak hozzá a transzszilvanizmus e dokumentumának megírásához.³⁵

A jogtudós Zágoni István, a Romániához csatolt területek egyik legjelentősebb magyar napilapja, az első számát 1918. december végén megjelentető *Keleti Újság* felelős politikai szerkesztője, aki

31 Paál Árpád – Petres Kálmán. 1920. szeptember 9-11. HRM PÁh, Ms VI. 7651/416/17, 1.

32 Mikó: *Huszonkét év*, 26, 308–310.

33 Sulyok: *Kronológia*, 243–244; *A vasárnapi zászlóbontás; Megalakult a Magyar Néppárt*.

34 *Kiáltó szó*. A megírás és megjelenés időpontjához K. Lengyel: *Kós (ebben a kötetben)*, 176. jegyzet.

35 Paál: *A politikai aktivitás*, 41. A budapesti ratifikációhoz mint a röpirat megírásának kiváltó okához K. Lengyel: *Kós (ebben a kötetben)*, 178. jegyzet.

a dualizmus utolsó éveiben Kolozsvárt a függetlenségi (Kossuth)-párt, valamint a régió magyar államon belüli érdekvédelmére létesült Erdélyi Szövetség vezetőségi tagja volt, kijelentette, hogy Bukarest nem köteles magyar iskolákat létrehozni és egyedül fenntartani, valamint hogy nem jogosult beleszólni a tananyag kiválasztásába és a tantestület kinevezésébe. Zágoni a román fennhatóság alá került magyarok közigazgatási, jogi, gazdasági, művelődési, valamint közrendészeti munkakörrel rendelkező legfőbb képviselői szervét egy kolozsvári „nemzetgyűlés”-ben jelölte meg.³⁶

A röpirat másik szerzője, Paál Árpád, Zágoni társa előbb az Erdélyi Szövetségben, a világháború végeztével pedig a *Keleti Újság* szerkesztőségében, amelyben a belpolitikai rovatért felelt, 1920. szeptember közepétől, az első füzetétől a szintén kolozsvári *Napkeletet* főszerkesztőként jegyezte. A jogász hírlapíró 1903 és 1908 között árvaszéki ülnökként, majd 1918-ig főjegyzőként tevékenkedett Udvarhely vármegyében, ahol 1918 októberétől 1919 januárjáig a fel nem osztandó Magyarország kormányának a nevében alispáni tisztelet látott el a székelyudvarhelyi Nemzeti Tanács elnökeként; ezután több hónapon át az erdélyi magyar államhivatalnokokat titkosított csatornákon – Zágoni István közreműködésével – egybefogó *tisztviselőmozgalom* ügyeit intézte súlyos hatósági akadályoztatások ellenére is.³⁷ Ő volt az, aki a fennebb idézett 1919-es kolozsvári cikkben a nemzetek nemzetköziségben is mérvadó iránymutatását hangsúlyozta, majd több mint egy év múltán a Székelyföldön az új román határok között létesítendő „magyar nemzeti autonómia” propagandájába fogott.³⁸

36 Zágoni: *A magyarság*, 32–35.

37 K. Lengyel: *Auf der Suche*, 98–125, 100–124, 157–164, 195–198. Újabbán Bárdi: *Impériumváltás*. Paál katalogizált hagyatéka (Bárdi: *Paál Árpád kézirat-hagyatéka*) értékes forrásokat tartalmaz a *tisztviselőmozgalom* – a *Szellemi Front* – történetéhez, pl. [A *Szellemi Front* megindításával kapcsolatos iratok.] 1919. február 27. – március 1. HRM PÁh, Ms. VI. 7651/156; [Paál Árpád másolva terjesztett körlevelei, üzenetei.] 1919–1920. Uo. 7651/414/1–44.

38 A 31. jegyzetben utalt kezdeményezésének eredményeképpen hagyatékában

Paál a párizsi békekonferencia idején még Magyarország területi integritásának a megőrzését mérlegelte az erdélyi magyar vezető rétegek általános felfogásához híven, az amerikai államelnök, Woodrow Wilson 1918 elején meghirdette önrendelkezési jog csorbitatlan érvényességét remélve. Ugyanakkor, a nemzetközi politika porondján a magyar álláspont fokozatos elszigetelődését érzékelve, hajlott arra, hogy az 1919. december 9-én a francia fővárosban megkötött, a bukaresti kormány által is aláírt nemzetközi kisebbségvédelmi szerződéssel³⁹ ellensúlyozza a kelet-magyarországi vármegyékben a román hatalomátvételt, ha ez végül elkerülhetetlennek bizonyulna. Kismagyar útra térítő személyes reálpolitikáját mindemellett egy nagymagyar indíték is táplálta – hogy ténylegesen meddig, a jelenleg ismert forrásokból nem állapítható meg. Bukarest az erdélyi magyar önkormányzatot az állami szuverenitásra hivatkozva úgysem engedélyezné, jövendőlt Paál bizalmasan székelyföldi megmozdulásának napjaiban, 1920. szeptember első felében, amiért is „Magyarországot fogják annak kivitelével megkínálni, amit Magyarország bizonyára el is fogad és így régi területhatárait visszaszerzi. Ez nekem erős meggyőződésem is, hogy így kardcsapás nélkül megint birtokban lehetünk, csak ügyesen és lelkesen fogjuk meg ezt a dolgot”.⁴⁰ Ebben az elgondolásban a magyar nemzeti autonómia a nagyromán állameszme 1918 végétől kialakult magyar ellenkoncepcióinak utolsó válfajaként alternatívaként fogalmazódott meg, mert kedvező kimenetelű választást vetített előre. Egyúttal befogadott egy

fennmaradt 1920. szeptemberéből tizenhét székelyföldi község „Kérés Románia törvényhozásához és a Népek Szövetségéhez” című gép- vagy kéziratos, lényegében azonos szövegű, az előljáróságok tagjainak saját kezű aláírásaival ellátott nyilatkozata azon „népkívánalmat” kinyilvánítva, hogy „a Romániához csatolt területek magyarsága (tehát a székelység is) együttesen nemzeti önkormányzatot kapjon”. Uo. 7651/190. E memorandum egyik mintaszövegét közli Bárdi: *Impériumváltás*, 110.

39 Galántai: *Trianon és a kisebbségvédelem*, 99–110.

40 Paál Árpád – Petres Kálmán. 1920. szeptember 9–11. HRM PÁh, Ms. VI. 7651/416/17, 3.

kompromisszumos elemet, mivel számolt éppen ezen választás megíjulásával is, vagyis a román állam elfogadásának a kényeszerű engedményével. Lehet, hogy Paál tovább rejtette magában az *alternatíva* szándékát, amikor néhány héttel később megírta tanulmányát a *Kiáltó* szöbe. E röpiratban viszont csak olyan gondolatokat közölt a nyilvánossággal, amelyek arra vallottak, hogy a magyar önkormányzatot, bármilyen későbbi rendeltetést is kölcsönzött neki, időszerűen az új államjogi feltételek parancsolta helyszínen akarta megvalósítani, és hogy ezzel lemondott a *teljes* önrendelkezési elv igényléséről. „A Romániához csatolt magyarság az új államhelyzetben nemzetközileg elismert külön nemzetté változott”, írta a trianoni békeszerződés budapesti ratifikációjának közvetlen következményére és a nemzetközi hatályú kezességvállalást ígérő párizsi kisebbségvédelmi szerződésre utalva, „melynek saját új állama irányában is közzogai vannak, s ezek védelmét a Népek Szövetsége előtt is igényelheti. De akár befelé, akár kifelé – elsősorban saját magának kell az igényeit kiküzdenie, s a maga küzdő kifejezésére csak új államhelyzetén keresztül tudhat megnyilatkozni, nem pedig a korábbi állama útján”.⁴¹ Hanem most már egy kolozsvári Magyar Nemzeti Szövetség irányításával, amelyet Paál – lényegében a Zágoni javasolta nemzetgyűlés mintájára – az önrendelkezési jog *részleges* alkalmazását megelőlegezve a Romániában élő magyarok bukaresti parlamenten belüli és kívüli, a lehető legszélesebb körű érdekképviselésére tervezett, szervezeti önállóságát pusztán szabályzatának román hatósági jóváhagyásával korlátozva.⁴²

Az író, építész, szerkesztő-nyomdász és háztáji gazdálkodó Kós Károly, az 1921 novemberében megalapított kolozsvári *Vasárnap* hetiújság egyik felelős szerkesztője és a lap által népszerűsített

41 Paál: *A politikai aktivitás*, 41.

42 Uo. 45–48. A nagyromán állameszme 1918–1920 közötti ellenkoncepcióihoz és a Paál Árpád-i *kompromisszumos alternatíva* keletkezésének körülményeihez K. Lengyel: *Auf der Suche*, 87–125; Uő: *Az elnapolt alternatíva (ebben a kötetben)*.

Magyar Néppárt titkára lényegében ugyanilyen különfejlődési elképzeléseket bújtatott a röpirat bevezetőjében közölt költőies elmélkedésébe. Zágonihoz és Paálhoz hasonlóan ő is a nagymagyar államiság vonzáskörében és támogatójaként munkálkodott addig, amíg közéleti szereplésének súlypontja a nagyhatalmi döntések nyomására az anyanemzet jogi-politikai valóságától keletre tolódott.⁴³ E kényszerű irányváltást jelképezte – Paál Árpád értelmező esszéinek kíséretében⁴⁴ – a *Keleti Újság* és a *Napkelet* időszak kiadványok címe, amelyekben Kós is közölt cikkeket.⁴⁵

Az előbb várakozó álláspontra helyezkedő erdélyi magyar konzervatívok végül csak egy hónappal később intézményesültek, mint a progresszívek. „Passzív rezisztenciá”-ba vonulva megvárták a trianoni békeszerződés legfelső szintű, azaz nemzetközi szentesítését is.⁴⁶ Erre az 1921. július 26-i angol, olasz és japán ratifikációk nyomán került sor; öt nappal később a budapesti parlament beiktatta a békeszerződést a magyar törvénytárba,⁴⁷ és röviddel azelőtt, 1921. július 6-án, Kolozsvárt megalakult a Magyar Szövetség.⁴⁸ Szakértői többnyire kedvezőtlenül fogadták Paálék röpiratát, amely eltérő világnézeti szemszögből és még a trianoni békeszerződés végső ratifikációja előtt belpolitikai cselekvésre bátorított. Bírálatauk azonban enyhült a központi román hatalom jogköreinek behatárolását jelző megjegyzések hatására.⁴⁹ Ezek megerősítették őket abbéli véleményükben, hogy a kisebbségi magyar politikának meg kell alkotnia a maga képét az új Románi-

áról ahhoz, hogy eldönthesse, miként térhet határain belül a maga külön útjára. Az idő sürgetett, mivel már 1919 óta ülésezett a bukaresti alkotmányozó parlament, amely a román államszerkezet jellegét volt hivatott megállapítani. Az időközben kiszivárogtatott vagy közzétett részeredményekből, valamint a máris foganatosított intézkedések napi gyakorlatából kitűnt, hogy a honatyák többsége és a bukaresti kormány az állam belső megszilárdulását nem tudták és nem is akarták másképp elképzelni, mint a közigazgatás egységesítésével, a decentralizáció és önkormányzat fennn hangoztatott elveit tehát aligha fogja becikkelyezni az ország leendő alkotmányába.⁵⁰ A Magyar Szövetség elvi tiltakozása az „ál-decentralizáció” és „ál-önkormányzat”⁵¹ ellen programadó munkálataival kezdődött,⁵² a kormánynak személyes tárgyalásokon átnyújtott memorandumában folytatódott,⁵³ végül egy határozatban csúcsosodott ki, amelyet a betiltott Szövetség örökébe lépő Magyar Nemzeti Párt 1922 szeptemberében a román törvényhozás figyelmébe ajánlott.⁵⁴ A bukaresti parlament felső- és alsóházában ekkor már működött egy – a progresszív és a konzervatív irányzatot tömörítő – magyar frakció, miután az 1922. márciusi romániai parlamenti választásokon a Magyar Szövetség és a Magyar Néppárt közösen vett részt, a magyar lakosság számarányának függvényében összesen 53 remélt mandátum helyett mindössze 6-ot szerezve.⁵⁵

43 Kós: *Kiáltó szó*. Életrajzi adatok mindhármasukhoz K. Lengyel: *Auf der Suche*, 38–61, 87–125, 157–219. Paálhoz és Kóshoz részletesebben, a tisztviselőmozgalom tekintetében is: Bárdi: *Impériumváltás*; K. Lengyel: *Az elnapolt alternatíva*; Uő: *Kós* (utóbbi kettő ebben a kötetben).

44 Pl. Paál: *És fölkel a nap*; Uő: *A magyarság világnézete*; Uő: *Népkisebbségi politika*.

45 K. Lengyel: *Auf der Suche*, 172–175. Kós 1920 és 1922 között megjelent hírlapi cikkeinek adatait közli Vajk: *Kós*, 47–51.

46 K. Lengyel: *Auf der Suche*, 175–183, 186–187.

47 Galántai: *A trianoni békekötés*, 192–193.

48 Balogh A.: *Magyar Szövetség*, 56–59; Sulyok: *Kronológia*, 243.

49 Balogh A.: *Magyar Szövetség*.

50 Muşat – Ardeleanu: *România*, 216–348; K. Lengyel: *Auf der Suche*, 134–144; Nagy L.: *A kisebbségek*, 16–31.

51 Balogh A.: *Egységesítés*, 324.

52 A Magyar Szövetség szervezete [Kolozsvár, 1921]. HRM PÁh, Ms. VI. 7651/193; Grandpierre Emil: *A magyar autonómia vázlata* [Kolozsvár, 1921–1922]. BGyh.

53 Wass Béla – Jósika Samu: *A Magyar Szövetségnek a román kormányhoz intézett memorandum*. Kolozsvár, 1922. február 22. MOL K 63, 229. cs. 27/1-I; Ugron István, *A Magyar Szövetség alelnöke tárgyalásai Bucarestben*. Bukarest, 1922. május 19. Uo. K 26, 1922-XXXIX-4805.

54 Balogh A.: *A Magyar Nemzeti Párt vezetőbizottságának 1922. évi szeptember 3-iki határozata*. Szerzőjét azonosította Grandpierre: *Ajánlás*, 4.

55 K. Lengyel: *Auf der Suche*, 188–190.

A nemzetállam nem jelentheti a nemzetközi államelmélet utolsó fejlődési fokát,⁵⁶ hangoztatta már a közös parlamenti tevékenység beindulása előtt a konzervatív erdélyi magyar csoport legáltalánosabb óhaját Balogh Arthur, aki 1920 óta politikai esszéikben foglalkozott azon témákkal, amelyeket 1904 és 1919 között a kolozsvári egyetem rendes tanáraként oktatott. Az állam- és jogtudós a főhatalomváltás nyomán vizsgálendő anyag részleteibe bocsátkozva az 1921 januárjában Kolozsvárt beindult *Pásztortűz* című folyóirat hasábjain éppúgy az egységesítés és a központosítás kölcsönhatásait vizsgálta, mint Grandpierre Emil, aki 1918-ig a kolozsvári királyi törvényszék bírója, 1918 decembere-től 1919 január közepéig Károlyi Mihály kormányának Kolozsvár és Kolozs vármegye élén álló főispán kormánybiztosa, azután Paál Árpáddal a *tisztviselőmozgalom* egyik szervezője, 1921–1922-ben a Magyar Szövetség alelnöke, illetve a Magyar Nemzeti Párt elnöke volt.⁵⁷ Balogh kétségbe vonta a központosítás útján történő egységesítés megszilárdító szerepét egy olyan államban, amely régióról régióra változó demográfiai, gazdasági, társadalmi és jogi sajátosságokkal bír. Ha ugyanis az állam a létező szabványok közül csak az egyiket, vagyis az óromániait engedi érvényesülni, akkor megfosztja magát attól a lehetőségtől, hogy a kötelékébe tartozó régiók rendszerhozományainak egybevetésével egy szélesebb körű cselekvési mérce szerint rendezkedjen be, és ezáltal növelje önmaga hatékonyságát.⁵⁸ Egy ilyen kísérlet során Nagy-Románia új földrajzi egységei fenntartanak a maguk áthagyományozódott jogrendszerét azon „elkerülhetetlen simításokkal”, amelyek „az állami egység biztosítására szükségesek”, írta Grandpierre 1921–1922

56 Pl. Balogh A.: *Uralkodó irányok*, 81.

57 Balogh és Grandpierre életrajzához K. Lengyel: *Auf der Suche*, 95–97, 185, 208. Újabban megjelent válogatás az előbbi 1914 és 1941 között publikált írásaiból: Balogh A.: *Jogállam*. A tisztviselőmozgalom történetét elsőként maga Grandpierre dolgozta fel néhány év távlatából megírt, ma is értékes adalékokkal szolgáló cikkében: Grandpierre: *Az erdélyi magyarság*.

58 Balogh A.: *Egységesítés*.

körül egyik gépiratos intézkedési javaslatában. A Jósika Samu báró, 1918 előtt hosszú éveken át a budapesti felsőház, most pedig a Magyar Szövetség elnökének⁵⁹ megbízásából készített iratban azt tanácsolta a kisebbségi magyar politika irányítóinak, hogy ne „erdélyi autonómiát”, hanem egyelőre csak magyar „nemzeti autonómiát” követeljenek. A területi autonómiának „akkor érkezik el az ideje”, indokolta meg véleményét Grandpierre, „amikor a nemzeti autonómiák működése konkrét bizonyítékot fog szolgáltatni a tekintetben, hogy céljuk nem az állam egységének a megbontása, hanem éppen ennek a megerősítése”.⁶⁰

A Magyar Szövetség és a Magyar Néppárt környezetében keletkezett államelméleti vázlatok gondolatmenetét a romániai közigazgatás 1920-tól Bukarestből beindított egységesítésének kormányzati irányelvei szabták meg. Szerzőik Óromániából egy olyan jogrendszert láttak áttérjedni Erdélybe, amely nemcsak idegenkedett mindennemű önkormányzattól – például városi szinten –, hanem ráadásul magával hozta egy megvesztegethető és zsarolható tisztviselőréteg részrehajló és haszonleső hivatalnokoskodását. Balogh és Grandpierre e kóros tünetek nacionalizáló és belpolitikai funkcióit javallották felfedni. Szerintük már az ország gazdasági és pénzügyi helyzetéből kiviláglott, hogy az 1922 elejétől kormányzó román nemzeti liberálisok⁶¹ nem a gyakorlati hozam

59 Jósika életrajzához K. Lengyel: *Auf der Suche*, 44, 158.

60 Grandpierre Emil: A magyar autonómia vázlata [Kolozsvár, 1921–1922]. BGyh, Keltezetlen gépirat Grandpierre saját kezű aláírásával. Keletkezésének időpontja megállapítható az egész irat tartalmi összefüggéseiből, illetve a szerző egy későbbi, főcím nélküli feljegyzésének segítségével, amelynek harmadik fejezete megemlíti Jósika báró korábbi megbízását: Grandpierre Emil: [A Magyar Párt programja és eljárási módjai kérdésében.] Kolozsvár, 1925. augusztus 11. Uo. 3. Bárdi: *A szupremácia*, 93, „ismeretlen szerző”-nek tulajdonít egy 1921–1922-es, Grandpierre előbbi „vázlatával” azonos című és – legalábbis az általa idézett részekben – szövegű írást, amelyet jegyzete szerint a budapesti Teleki László Alapítvány Közép-Európa Intézetének Könyvtára őriz, valószínűleg aláíratlan másodpéldányként.

61 Muşat – Ardeleanu: *România*, 302–313.

reményében fogtak az ország központosító egységesítésébe, hanem azért, hogy kiterjesszék politikai befolyásukat az állam új területeire, így akarván megszilárdítani mérvadó szerepüket az ország első alkotmányának kidolgozásában és elfogadtatásában. Ha azonban – folytatódott a magyar ellenzéki érvelés konzervatív változata – fény derül arra, hogy ebben a rendszerépítésben a „perifériákon” is egyetlen párt hatalma megőrzésének a célzata rejtőzik, akkor nem bélyegezhető meg romboló szándékúnak az, aki tényleges decentralizációra, és ennek eredményeképpen „valódi önkormányzat”-ra vágyik. Hiszen ugyan milyen működési zavarokat idézne elő az államszervezetben, ha „a polgárok maguk választják” az önkormányzat „határozathozatalban” és a határozatok „megvalósításában fontos feladatot betöltő szerveit, ha a hatósági hatalom nem kevés vagy éppen egy ember kezében lesz koncentrálva, a kormány nem teheti akarata pusztá eszközeivé az alsóbb szerveket és végül a polgárok intézményes biztosítékot nyernek a rajtuk esett közigazgatási jogsérelmeknek független bírói úton való orvoslása tekintetében is?” Ezen esetek egyikében sem esne csorba a kormányzati, törvényhozási és legfőbb bírósági intézmények országos egységén, bizonygatta Balogh. Pusztán annyi történe, hogy a részben nem román nyelvű helyi szervek „magaigazgatásában” egy Bukarest hasznára is váló munkamegosztás nyilvánulna meg. Hiszen – vetette be Balogh egyik becses szempontját – egy többnemzetiségű társadalom többség-nemzeti vezetése önmagát meggyőzőbben és tartósabban hitelesíti, ha például átengedi a megyéknek és a törvényhatósági városoknak a „statutum alkotási jogot”, mint amikor létjogosultságát egyetlen „nemzeti szellemből”, jelen esetben a románságból vezeti le.⁶² A hatalom tehát végső soron akkor törvényszerű, ha azzal a joggal párosul, amelyet megítélnek neki, foglalta össze a politikatervező pályatárs Grand-

62 Balogh A.: *Egységesítés*, 321–322, 324–325, 327–328.

pierre Emil a Magyar Szövetség elvárásait a román állam vezetőivel szemben.⁶³

Az erdélyi régió és az óromániai államközpont közötti kapcsolat, amelyet a magyar konzervatív szerzők elvi összefüggésben vettek szemügyre, a progresszívek elemzéseiben további szerkezeti elemekre bomlott. Paál, Zágony és Kós, a Magyar Néppárt három neves tanácsadója egy rokon szemléletű kortárs recenzius szerint a magyar szervezkedés *kátéját* írta meg a *Kiáltó* szoban.⁶⁴ Egy évvel később ugyanazon irányzat egyik kevésbé ismert tagja egy szélesebb cselekvési pályát vázolt fel *Erdélyi káté*. *Gondolkodó emberek számára* című kötetében.⁶⁵ Makkay Domokos Paál politikai publicisztikáját útmutatóként használva⁶⁶ a regionalizmus és a decentralizáció összehasonlító minősítésére vállalkozott. Így módjában állott kimutatni, hogy a regionalista és az autonomista álláspontok tartalmilag nem fedték tökéletesen egymást, és azt is, hogy miben tértek el egymástól.

Makkay a decentralizációt az autonómia felé vezető út első szakaszának tekintette, amelyben a központi hatalom mind a törvényhozásban, mind politikai, társadalmi és kulturális téren az egységes államot képviseli. Mivel ugyanakkor saját hasznát növelő erőket kíván magához kötni, érvelt az erdélyi magyar lapokban politikai cikkeket publikáló gyergyószentmiklósi ügyvéd,⁶⁷ előbb-utóbb magáévá teszi a „decentralizációs önkormányzati elv”-et, amely magában foglalja a korlátozottan önálló részek „állampolgári jogosultságát” arra, hogy részt vegyenek az állam szervezésében. Csakhogy – lépett át Makkay elvont bevezetőjéből tulajdonképpen témájába – a decentralizációban az aleggységek az állam-

63 Grandpierre: *Jog*, 348. Vö. uő: A magyar autonómia vázlata [Kolozsvár, 1921–1922]. BGy; Balogh A.: *A Magyar Nemzeti Párt vezetőbizottságának 1922. évi szeptember 3-iki határozata*, 8.

64 Kádár: *A magyar szervezkedés kátéja*.

65 Makkay: *Erdélyi káté*.

66 Uo. 10, 18, 28.

67 Makkay Domokos. In: RMIL III, 461.

központra tájoltak, egy ilyen egysíki megoldásnak viszont az Óromániához csatolt Erdélyben a „gazdasági tényezők, erők és érdekek” közötti eltérések, valamint a „kulturális alá- és fölérendeltség” folytán hiányoznak az alapfeltételei. Ezért a decentralizmus eszméje ebben az országban csak akkor töltheti be hivatását, ha regionalizmussá bővülve a regionalizmus megteremtette alegységen belül jelenik meg. Ez a második decentralizáció pedig az Erdély államon belüli különállását eredményező fejlődés második – és utolsó – fokozata lenne: „Regionalizmus, decentralizáció, autonómia, mint hármas központi kör képzelendő el, hol is a legbelső kör az autonómiáé, vagyis az autonómiát absorbeálja magában úgy a regionalizmus, mint a decentralizáció fogalma. [...] Vagyis az államhatalom és az autonómia apa és fiúi viszonyban vannak; a decentralizáció pedig az autonómiának elsőszülött testvére.”⁶⁸

Ebben az elméletben a regionalizmus két szerephez jutott: egyrészt eszköz volt az autonóm egység létrehozásában, másrészt összekötő testületi kapocs ezen új egység és a fölérendelt állam között. Legfontosabb rendeltetésének csak akkor felelt volna meg, ha létrehozza a *kettős decentralizációt* – jelesül azon „autonóm Erdélyt”, benne „nemzeti autonómiákkal”, amelyet Szentimrei Jenő, a világháború végétől a kolozsvári *Keleti Újság*, a *Napkelet* és a *Vasárnap* szerkesztőségi munkatársa, illetve cikkírója, azelőtt, 1918 januárjától májusáig a tizenhét számot megért kolozsvári *Új Erdély* hetilap szerkesztője, a „transzilvanizmus” fő céljának nevezett 1921-ben. Ő is két fokozatban képzelte el az eltávolodást az államközponttól. És szerinte is a második eredményeképpen, az összerdélyi alegységen belül jött volna létre a „magyar autonóm nemzeti közösség teljes armatúrája: gazdasága, társadalma, közoktatása, irodalma, művészete, sajtója megszervezve, közigazgatásra és politikai vezetésre alkalmas emberkontingense kiválogat-

68 Makkay: *Erdélyi káté*, 7–8, 17–18.

va és kinevelve. Némiképpen politikai kérdés is tehát ez a mi csakerdélyit akaró törekvésünk”.⁶⁹ Szentimrei akkor is azonosult a transzilvanizmus politikai töltetével, midőn irodalmi kifejeződéseiről cikkezett.⁷⁰

A fenti magyar önállósulási tervezgetések az erdélyi autonómiák együttesét célozták meg. Ekképp a regionális keretben végrehajtandó decentralizációt hangsúlyozták, vagyis egy külön szerepkört alakítottak ki az erdélyi regionalizmus hármas mezőnyében. Közvetlenül a világháború után néhány évig Erdély román, német és magyar politikusai egyaránt e térség különféle egyéni tulajdonosságaira hivatkozva szövegezték meg programjaikat, beszédeiket, előterjesztéseiket. A történeti Erdélyt és a Partiumot a Körös-víddékel és Máramarossal egyetlen régióvá összevontan szemlélték a román állam hatáskörében. Ám e régiókép alkotóelemei között ugyanakkor döntő különbségek állottak fenn, amelyeket – egyéb társadalmi, gazdasági és kulturális mozzanatok mellett – az a körülmény okozott, hogy a román és a német, illetve a magyar régiópolitika más-más síkon kívánta tárgyalni és elérni a maga céljait. A román és a német módozatot képviselők mai politológiai értelmezés szerint is⁷¹ vérbeli *regionalistákként* nyilvánultak meg, minthogy a mindenkori kormányzatot, tehát az államközpontot tekintették követeléseik egyedüli címzettjének. A magyar régiópolitika viszont nem, illetve nemcsak regionalista, hanem a szó más minőséget jelző értelmében *transzilvanista* is volt. Ugyanis programjának megvitatását nem hagyta megrekedni az összállami keretben, hanem egyidejűleg átemelte onnan az összerdélyi szintérre.⁷²

69 Szentimrei: *Kultúrák*, 7.

70 Pl. Szentimrei: *Transzilvanizmus*; Uő: *Erdély lelke*. A szerző munkásságához a tárgyalt időszakban K. Lengyel: *Auf der Suche*, 54–56, 169–219.

71 Vö. Gerdes: *Regionalismus*.

72 A korabeli román és német regionalizmus ilyen önmeghatározásához és a magyar transzilvanizmussal szembeni szerkezeti különbségeihez K. Lengyel: *Auf der Suche*, 144–155, 232–238. Magyarul összefoglalóan uő: *Transzilvanizmus és regionalizmus*.

A Magyar Néppártot irányító transzszilvanisták 1921 folyamán Kós Károllyal nyilvánosan bejelentették, hogy „a velünk megnagyobbodott Romániában: *mi, magyar fajú, magyar hitű és magyar nyelvű polgárai Romániának nemzeti autonómiát akarunk, aminek birtokában bennünk Nagy Románia megbízható polgárságot fog nyerni*”.⁷³ Állampolgári hűségükért Bukaresttől engedményt kértek és vártak el: azt, hogy önszabályzóan alakíthassák a maguk „belső életét”.⁷⁴ Az autonomista gondolatot, amelyet 1918 és 1920 között a magyar területi épség reményében a nagyromán állameszme alternatívájaként íveltettek fel, most már kétségtelenül kompromisszumra változtatták, mégpedig kétoldalúra. Az, hogy – amint például Paál Árpád adandó alkalmakkor ki is nyilatkozta – „a békeszerződés megformálódása alatt Románia államhatárbeli megnövekedéséhez belső elismeréssel nem járult[ak] hozzá”,⁷⁵ csak növelte eltökéltségüket a transzszilvanista önállósulásra, amelyben méltányos ellenszolgáltatást láttak volna azért, hogy időszereűen lemondtak a magyar állam és nemzet egységének visszaköveteléséről, tehát arról, hogy éljenek a *teljes* önrendelkezési joggal. Innen érthető, hogy a területi elvű autonómiát viszont nem pusztán önkormányzatként, hanem – az *autos* és *nomos* görög fogalmak eredeti jelentésében – a román államközpont által többé-kevésbé korlátozott *öntörvényűségként* értelmezték, amelyet a korszerű államelméletben szokásos módon⁷⁶ a természetjogból levezetve – nekik legalább *részlegesen* járó – *önrendelkezés*ként fogtak fel. Ilyenképpen eszmeileg és területileg meghaladták a nagymagyar alternatívák „Keleti Svájc” típusát, amely 1918–1919-ben Erdélyt a kantonizált Szent István-i birodalomban a továbbélő magyar fennhatóság alatt végrehajtott decentralizáció révén fejlesztette volna több kerületre felosztott egység-

73 Kós: *Kiáltó szó*, 5. Kiemelés az eredetiben.

74 Zászlót bontott Kolozsvár.

75 Paál: *A politikai aktivitás*, 38–39.

76 Oberreuter: *Autonomie*, 490–491. Vö. Bán: *Önkormányzat*.

gé.⁷⁷ A progresszív transzszilvanistákat saját állampolitikai becsvágyuk most egy „Erdélyi Svájc”⁷⁸ opciójába hajtotta. Politikai publicisztikájuk a helvét szövetség dicshimnuszát zengte, amelyre ráhangolódtak a konzervatív szerzők is. A kantonrendszer bővületében egyrészt a svájci fejlődésben felfedezett belső „ellentétek kiegyenlítése”⁷⁹ dicsőült meg. Másrészt, a külső kör tekintetében, a viszonylagos függetlenség vagy a minden környező hatalommal való egyenrangúsítás pragmatizmusa rajzolódott ki, amelyre a kora újkori Erdélyi Fejedelemség látszott történeti mintát kínálni.⁸⁰

A transzszilvanista autonómia tervezőműhelye, főleg progresszív többsége, 1920–1922 között igényesebb végkifejletet sugallt, mint az *autonóm régió*, amely a magasabb szintű államegység alá rendelten működik. Az önállósulás fokát megemelő mérce a hatalmi ágazatokat mind belső, mind külső viszonyaiban megosztó erdélyi *regionális állam* távlatát villantotta fel. Ebben elfért a föderalizmus mindkét fő alakja: a szövetségi államé, amivé Erdély változott volna, és az államszövetségé, benne Erdély az akkor már nem központosított román állam *mellett*.⁸¹ A „népkisebbségi eszme” e politikai látomás mindkét változatában „közeli rokonságban” vélte önmagát a „szabadságeszmével”, de a „demokrácia uralmával” igazolt áramlatok helyesbítésére óva intett a többségi elv túlértékelésétől. Hívei belső használatú feljegyzéseikben a „kisebb kollektivitások érvényesülését” fejtegették a „nagyobb kollektivitások túlsúlyával szemben”, ezt a szükségletet egy olyan „emberközösségi összefüggés” kezelésére bízván, amely a maga

77 K. Lengyel: *Auf der Suche*, 87–103. Újabb Szarka: *Keleti Svájc*.

78 N. P.: *Erdélyi Svájc*.

79 Buday: *Az erdélyi szellem*, 334. Vö. A *békesség útja Erdélyben*; A *svájci kantonrendszer*; Dózsa: *Egy román dokumentum*; *Kanton-rendszer Erdélyben*.

80 Albrecht: *Erdélyi öntudat*, 322–323; Kós: *Beszélnék Erdély kövei is*, 138–139; Paál: *A magyarság világnézete*, 389.

81 Az *autonóm régiót* és a *regionális államot* a föderáció és a konföderáció távlatában megkülönböztető nemzetközi szakirodalmat ld. K. Lengyel: *Auf der Suche*, 212.

„apró és nagy életrészleteit egyaránt élni hagyja, fejleszti és megbecsüli, de egyiket sem a másik rovására”.⁸² Napvilágot látott írásaikban sem rejtették véka alá azon véleményüket, hogy „nincs többségi és kisebbségi nemzet, hanem minden fajiság és minden nemzeti érzékenység: szerve az egész emberiség idegrendszerének”.⁸³ Amiből következően a számszerűen kisebb csoportok „népkisebbségi nemzet”-hez illő hatókörre érdemesülnek.⁸⁴ Az ilyen és hasonló érvekre támaszkodó elmélkedések végső célpontjában újra meg újra feltűnedezett a „dunai konföderáció”.⁸⁵ Paál Árpád és köre a transzszilvanista rendszerélet legfelső szintjén egy kelet-közép-európai szövetkezésben gondolkodott, amely „az Európai Egyesült Államok kiképződésének a megindulása”-ként⁸⁶ nemcsak az erdélyi szövetséget vonná be, hanem a két fő környező vetélytársat, Magyarországot és Romániát is – ha megtörténne „az igazi, valóságos békekötés a teljesen pacifista felfogású és berendezkedésű Magyarországgal”.⁸⁷

„Játék az életünkkel” – tudatosította némi újságírói túlzással a kolozsvári *Vasárnap* e jövőkép belföldi közvetítésének a rendkívüli horderejét. A hetilapot erre a célra alapította a *Kiáltó szó* Szentimrei Jenővel kiegészült szerzőhármasa röpirata megjelenésének az évében. A Magyar Néppárt szócsövének vezércikke 1922 nyarán arra ösztöklélte a román parlamentáris rendszerben elhe-

lyezkedő kisebbségi képviselőket, hogy „autonóm magyarságot” szervezzenek „egy autonóm Erdély keretein belül”.⁸⁸ Ez a teendő a föderalisztikus transzszilvanizmust egyben arra kötelezte, hogy tetterős szövetségeket toborozzon az ország pártjainak soraiban. E tét jellege meghatározta mind a toborzók, mind a toborzottak kiválasztódását. A két erdélyi magyar politikai irányzat pártfúziója előtt a világnézetileg balra nyitott Magyar Néppártra hárult az a Magyar Szövetséggel, illetve a Magyar Nemzeti Párttal egyeztetett feladat, hogy a maga „Erdély legyen az erdélyieké”⁸⁹ kívánságát „Erdély az erdélyi nemzeteké”⁹⁰ felhívássá pontosítva megnyerje egy koalíciós együttműködésnek a szintén szociális beállítottságú és az erdélyi szavazókat azonos jelszóval mozgósító Román Nemzeti Pártot, a nagyítóke védelmében és az óromániai államszervezési szabvány jegyében kormányzó Nemzeti Liberális Párt legesélyesebb többségnemzeti ellenzékét.⁹¹ Ez a belpolitikai vállalkozás néhány hónapon belül kudarcba fulladt, amelynek súlyát csak növelte az a körülmény, hogy Nagy-Románia első, 1923-as alkotmánya véglegesítette az állam mindenféle belső hatalommegosztást kizáró központosítását.⁹²

3. A tudományos tanulságokról

A korai transzszilvanizmus alapvonalaiban bemutatott három-éves szakaszában a történelmi Magyarország politikai-jogi valóságán nevelődött szószólói kényszerből áttértek egy kismagyar útra,

82 Paál Árpád: [A népkisebbségi eszméről. 1922 körül.] HRM PÁh, Ms. VI. 7651/103, 1–2. Kiemelés K. L. Zs.

83 Paál: *A faji érzések*, 133. Kiemelés az eredetiben.

84 Paál: *A Magyar Szövetség*, 3; Uő: *Népkisebbségi politika*, 773. Kiemelés K. L. Zs.

85 Paál: *A magyarság világnézete*, 389; Uő: *Népkisebbségi politika*, 769.

86 Paál: *A magyarság világnézete*, 389.

87 Paál: *A Magyar Szövetség*, 3. Az erdélyi föderáció és a dunai konföderáció vágyalmához részletesen K. Lengyel: *Auf der Suche*, 213–232. A *Napkelet* 1921. januárjában pályázatot hirdetett egy tanulmányra, amely a nemzeti autonómiák rendszerét elemzi, különös tekintettel a svájci alkotmányra és a konföderációs törekvésekre: *A Napkelet új pályázata*. A szerkesztőség néhány hónappal később hírül adta, hogy erre a tételre „pályamű nem érkezett”: *A Napkelet pályázata*.

88 *Játék az életünkkel*, 2.

89 *Egy esztendővel ezelőtt*, 3.

90 *Erdély az erdélyi nemzeteké*. Kiemelés K. L. Zs.

91 Ciupercă: *Opozíció*.

92 A területi autonómiaelv jegyében folyó belső magyar egyeztetésekhez, a sajtó útján megfogalmazott koalíciós ajánlathoz, a jelszó román értelmezésében gyökerező elutasításához és az 1923. március 29-i román alkotmányhoz K. Lengyel: *Auf der Suche*, 144–155, 183–251. Az alkotmány szövegét közli románul és magyar fordításban Nagy L.: *A kisebbségek*, 222–257.

anélkül, hogy ezt öröknek avagy időlegesnek *nevezték* volna. Nyilvános vagy személyes, nyílt vagy burkolt megnyilatkozásaikból eddig nem került elő olyan adat sem, amely egyértelműen bizonyítaná, hogy mit *gondoltak* az erdélyi föderáció *végső* rendeltetéséről, netán azt, hogy ezt az alakulatot hosszabb távon, a nemzetközi diplomáciai helyzet megfelelő alakulásában bízva, egy határkiigazításra törekvő nagymagyar irányzat szolgálatába készültek volna állítani. Tekintettel erre a nyitott végkifejletre, amely a húszas évek politikai transzszilvanizmusát mindvégig jellemezte,⁹³ félreérthető általánosítás a transzszilvanizmusról azt állítani, hogy „érintkezhetett” a „különböző revizionista koncepciókkal”.⁹⁴ Ez ugyanis 1920 és 1922 között forrásszerűen jelenleg nem mutatható ki. Merő találgatások mezejére lépünk, ha az erdélyi nemzeti autonómiák együttesét óhajtó koncepciót a harmincas–negyvenes évek magyar, az erőszak eszközeit is bevető revizionizmusának szerves előzményeihez csatoljuk, amint a bevezetőben idézett egyik tanulmányban történt.⁹⁵ Ellenben helyesen viszonyítjuk a dualizmus kori magyar politikai gondolkodáshoz, mivel a magyar nemzeti tudatot átmentette nagyjátszói változatának bukásán ahhoz, hogy egy regionális lenyomatban, az összerdélyi szövetkezés opciójában újra kifejezhesse. A középlatin *revisio* fogalom eredeti értelmében *felülvizsgálatot*⁹⁶ igyekezett előidézni, de nem az államhatárookra vonatkozóan, hanem elsősorban a román állam szervezésében – és nem fegyverest, hanem tárgyalásost, belpolitikai koalícióban az erdélyi román politikával is.

A tárgyalt időszakban csak ilyen értelemben *revizionista* transzszilvanizmus méltán hiányzik a nagyhatalmi döntőbíráskodásokra és – végső esetben – háborús körülményekre támaszkodó magyar

93 K. Lengyel: *Auf der Suche*, 383–406.

94 Romsics: *Trianon*, 413.

95 Ld. a 20. jegyzetnél.

96 *Revideo* = *felülvizsgálat*: Csiffáry: *Revizionizmus*.

revizionizmus elemzéseiből,⁹⁷ és jogosan fordul elő a viszonylagosan önálló Erdély koncepciójára utaló közleményekben.⁹⁸

A két világháború közötti transzszilvanizmus első, föderaliztikus alakja nem igazodott Grandpierre Emil idézett tanácsának azon tételéhez, amely aggályosnak minősítette a magyar nemzeti autonómia területi értelmezését.⁹⁹ Progresszív alapállásából a két magyar kisebbségi párt 1922 decemberi egyesülése után elmozdult konzervatív irányba, az Országos Magyar Párt hatáskörébe, amelyben második: decentralisztikus típusa átváltott a személyi elvű autonómia érvrendszerébe. Az 1923 körül kezdődő, a bevezetőben említett új szakaszának okai és megnyilvánulásai nem tartoznak jelen írás tematikájába, ezért itt elég magát a típusváltást hangsúlyozni, amely ellentétben a szakirodalomban még ma is dívó nézetekkel¹⁰⁰ már az *Erdélyi Helikon* 1928-as indulása előtt bekövetkezett, és nem irodalmi, hanem politikai elképzelések nyomán. Ezeknek egy részét ismét Grandpierre, az Országos Magyar Párt ügyvezetője, 1924 decemberétől néhány héten át elnökhelyettese foglalta programszerű szövegbe 1925 nyarán, mégpedig 1921–1922-es ajánlásának értelmében, amely így az időközben megtapasztalt belpolitikai érdekviszonyokat hűen tükrözve mégis döntően hatott a kisebbségi magyar politika irányára: „A Magyar Pártra mint kisebbségi pártra nézve nemzeti autonómián túlmenő, vagyis pl. egész Erdélyre kiterjedő autonómia [...] veszélyes, sőt lehetetlen. Természetes, ha jelentékeny román párt állítja programjába, akár nyíltan, akár hallgatólag ezt az autonómiát, a magyar Pártnak azt természetesen támogatnia kell. Ilyen nyílt program felállítása azonban egyetlen román párt részéről sem várható, sőt arra sincs

97 Kovács-Bertrand: *Der ungarische Revisionismus*. Vö. Zeidler: *A revíziós gondolat*, 198–200.

98 Romsics: *Olaszország*, 137; Uő: *A független vagy autonóm Erdély*, 90, 92; Uő: *Nation and State*, 50–51; Uő: *Trianon*, 413. Vö. Szarka: *Autonómiaelképzelések*, 250–251.

99 Ld. a 60. jegyzetnél.

100 Legutóbb Tóth: *A transzszilvanizmus*.

kilátás, hogy az akár csak belső programpontként állíttassék fel. De még abban az esetben is követelni kell a külön nemzeti autonómiákat, ha ilyen területi autonómia szerveztetnék az erdélyi részekre nézve.”¹⁰¹

A húszas évek magyar politikai erdélyiségének első típusa elfogadta Nagy-Románia valóságát, de nem tekintette feltartóztat-hatatlannak központosított egységállammá való alakítását – már csak azért sem, mivel még folytak a bukaresti alkotmányozó parlament munkálatai. Arról nem tájékoztatnak az eddig feltárt források, hogy a régió korlátozott önállósulásával pontosan milyen mértékű és minőségű szuverenitási jogokat vont volna el Bukaresttől. Tehát hogy az erdélyi szövetséget az átruházott illetékes-ségek birtokában arra is feljogosította volna, hogy a dunai konföderáció felé haladó úton önmaga döntsön külső államjogi kapcsolatainak természetéről. Annyi bizonyos, hogy az elméleti síkon megrajzolt erdélyi kisállamiságban a legfontosabb partnernek, a románoknak a maga egyközpontú államiságából kilépve kellett volna részt vennie. A föderalisztikus transzszilvanizmus az óromániai résztől elkülönített „erdélyi román *nemzet*”-hez fordulván¹⁰² kettős engedményhez kötötte a regionális politikai egység létrejöttét azáltal, hogy a kismagyar út mellett elképzelt tulajdonképpen egy kisrománt is. Gáll Ernő idézett vélekedésére kiegészítőleg vissza-

101 Grandpierre Emil: [A Magyar Párt programja és eljárási módjai kérdésében.] Kolozsvár, 1925. augusztus 11. BGyh, 3–4. Vö. A Magyar Párt programja. Kolozsvár, 1922. december 28. In: Mikó: *Huszonkét év*, 271–274; Anyag a kormánnyal esetleg megindítandó tárgyalásokhoz. Magyar követelések [Budapesti irattározás keltezése: „1923/III”]. MOL K 610, 48. cs. VI ba; A romániai Országos Magyar Párt memoranduma a nemzetkisebbségek helyzetének rendezéséről. [Melléklet:] Törvénytervezet a nemzetiségek egyenjogúsága tárgyában [Kolozsvár, 1924 körül]. HRM PÁh, Ms. VI. 7651/764. A transzszilvanizmus más okokkal is magyarázandó típusváltásáról bőven K. Lengyel: *Auf der Suche*, 273–338. Grandpierre 1925 januárjában lemondott elnökhelyettesi tisztéről, azonban még néhány hónapig mérvadó szerepet játszott a párt vezetésében. 1925 novemberében áttelepült Budapestre közigazgatási bírónak: Uo. 290–291, 339–346.

102 *Erdély népe választott*, 3. Kiemelés K. L. Zs.

utalva¹⁰³ úgy is fogalmazhatunk, hogy a „történelem könyörtelen tényeit” egy bizonyos feltétellel fogadta el: azzal, hogy román oldalon nemcsak nem élnek vissza a számszerű túlsúly tényével, hanem lemondanak a demokratikus többségelv *kizárólagos* alkalmazásáról. Vagyis Kós Károly és társai a vizsgált időszakban azt nem „tudták tudomásul” venni, hogy Erdély elcsatolásáért ne jöhessen létre egy olyan erdélyi szövetség, amelynek alkotórészei a pluralizmus alapelvei szerint¹⁰⁴ jogi biztosítékok védelmében egymás mellett egyenrangúan működnek – függetlenül befolyási lehetőségeik egyenlőtlenségétől, legyenek számszerűen kisebbek vagy nagyobbak.

A korai transzszilvanizmus első alakja ekképp egy *feltételes magyar integráció* programját vázolta fel, elsősorban a román közegnek címezve. Mentés volt szélsőséges megoldási változatoktól, békés megvalósítási eszközökre viszont nem tehetett szert. Elmélet maradt, amely nem állhatta ki a gyakorlat próbáját. Éppen ezért voltak tételei, amelyek túléltek kudarcát. Így feltételességének a gondolata kirajzolódik szerzőinek azon későbbi eszmefuttatásaiban, amelyek a többség-kisebbség viszonyban a különbözőségek alkuját vizsgálják az *Egység a Sokféleség* tétje körül. És arra figyelmeztetnek, hogy a kisebbség alkalmazkodási képessége a nemzetállam kereteiben annál fejlettebb, minél hatékonyabb te-remtőerőt fejt ki a többség a főhatalom érvényesítésekor. „Tehát”, viszonylagosította a transzszilvanista föderáció egyik megálmodója a demográfiai mennyiségi mutatókat, elvetve a *hamis* kérdést, „a mozaikos néprajzi állapot ilyen vagy olyan megoszlási arányai nem számíthatnak a nagyobb európai egység szempontjából”.¹⁰⁵ Paál Árpád, aki az impériumváltás legelső napjaitól a magyar nemzet *eredetiségeiből új határokat* készült megvonni hon- és

103 Ld. a 14. jegyzetnél.

104 Vö. Eisfeld: *Pluralismus*, 696; Sontheimer: *Pluralismus*, 254.

105 Paál Árpád: Magyarázat a választási megegyezésekhez [1926]. HRM PÁh, Ms. VI. 7651/230, 4.

világpolgári környezetében,¹⁰⁶ az erdélyi regionális állam álmából kijózanulva is a pluralisztikus építő akarat kölcsönösségében látta a román–magyar érdekellentéttel való értelmes bánásmód egyik nélkülözhetetlen eszmei feltételét. *Igazi* kérdése, amelyet hat évvel a trianoni békeszerződés aláírása után az Országos Magyar Párt belpolitikai döntéshelyzeteit elemző kéziratában a rá jellemző világos tömörséggel fogalmazott meg, történeti példánk tanulságait leszűrve túlmutat idő és tér határain: „Hanem számít az a kérdés, hogy melyik állam mennyi kiterjedésű határon tud alkotni? Ha nagy és szép határokon belül is csak rombolás, vagy visszafejlesztés jellemzi az állam állapotait, akkor az európai egység érdeke, hogy az illető államot akkora területre szorítsa, amennyit meg tud tartani. Ha viszont különböző népeket is együttes alkotásban és békés kölcsönösségben tud tartani, akkor az illető államot mozaikszerűsége mellett is, vagy éppen azért, az európai egység minél kiterjedtebb határok gazdájává teszi.”¹⁰⁷

[2003]

106 Ld. a 27. jegyzetnél.

107 Paál Árpád: Magyarázat a választási megegyezésekhez [1926]. HRM PÁh, Ms. VI. 7651/230, 4.

**Jászi Oszkár, Emil Isac
és a dunai kultúrszövetség
Egy kudarcba fulladt kompromisszum
anatómiájához**

Ezerkilencszázhuszonegy végén a kolozsvári *Napkelet* szerkesztősége ankétot szervezett magyar és román közéleti személyiségek részvételével *Mit kell tennünk erdélyieknek, 1922-ben* címmel. Emil Isac román költő és publicista, az erdélyi színházak felügyelője, beküldött írásában kifejtette, hogy az erdélyi magyar színházaknak „olyan politikamentes kultúrát kell képviselniük, amely a mai modern irányzatoknak megfelel”.¹ Isac felfogásában a modernség legkésőbb 1910 óta a román nemzet szebb jövőjébe vetett hitet jelentette a művészet, az irodalom és a tudomány terén, a délkelet-európai nemzeti mozgalmak ideológiájának² megfelelően. Végiggondolta azt a folyamatot, amelynek során a nyelvi-kulturális összetartozás tudatára ébredő románok egy államot alkotó politikai nemzetté válnak. A századelőn erdélyi teológus, jogász vagy tanár honfitársait marasztalta el „maradiság”-ban, a múlttal való „megbékülés”-ben,³ egy évtized múltán pedig következetesen azok ellen lépett fel, akik szerinte a román politikai nemzet – az új román állam – létét fenyegették.

„Én a Horthyék által terjesztett és fenntartott sovinizta és gyűlölködő szellem képviselőivel nem tudok együttműködési tervumot elképzelni”, jelentette ki a *Napkelet* hasábjain, s hozzátette, bajosan hiszi, hogy létrehozhatók kulturális kapcsolatok Magyarországgal.⁴ Színházfelügyelői minőségében gondoskodott

1 Napkelet: *Mit kell tennünk erdélyieknek*, 1454–1465, itt 1465. Isachoz Brad: *Emil Isac*.

2 Alter: *Nationalismus*, 19–28.

3 Isac: *Modern România*, 8.

4 Napkelet: *Mit kell tennünk erdélyieknek*, 1465.

is arról, hogy magyarországi színész sem állandó szerződéssel, sem vendégszereplésre ne mehessen Romániába.⁵ Ugyanakkor „számba jöhető szellemi erők” körében szövetségest keresett a Románia területére korlátozott román–magyar kulturális kapcsolatok tervének támogatására.⁶ Egyetlen érvrendszerre összefonódott nemzetpolitikai és világnézeti szempontjaihoz híven a Csehszlovákiába és Ausztriába menekült magyar emigránsok jöttek számba, akik maguk is hevesen bírálták Magyarország politikai rendszerét, egyben magukénak érezték a kisebbségi magyarság ügyét is. Úgy, mint Jászi Oszkár.⁷

Isac már egy 1917-es nyílt levélben a „demokratikus Magyarország” képviselőjének nevezte Jászit. Erre a címzett, megköszönve a dicséretet, újfent sikraszállt a Monarchia nemzetiségeinek jogaiért.⁸ Író és politikus eszmeileg a tízes évek legelejétől közeltek egymáshoz, olyan polgári radikális szellemiségű fórumok hatására és közvetítésével, mint a *Husadik Század* és a *Világ*.⁹ A nemzetiségi kérdés demokratikus megoldását remélték a világháború után is, ám – szerepet cserélve – már egy többségi, illetve egy kisebbségi nemzet önkéntes szószólóiként. Különbözött indítatásuk a viszonyukat meghatározó tárgy: az erdélyi helyzet megítélésében. Jászi 1918 novemberében Aradon a nemzeti önkormányzatok bevezetését javasolta a Román Nemzeti Tanácsnak a történeti Magyarország keleti részein,¹⁰ és Isac azon év februárjában azt nyilatkozta egy kolozsvári magyar lapban, hogy „Erdélyt nem fog kelleni sem megmenteni, sem féltetni, mert megmarad önmagának”.¹¹ De Trianon után Isac Nagy-Romániát,

5 Janovics Jenő hozzászólása uo. 1469–1471, itt 1470.

6 Uo. 1465.

7 Gyurgyák: *Jászi*; Hanak: *Politik*, 55–62; Hanák: *Jászi*, 80–108; Litván: *Jászi's Vienna Years*.

8 Isac: *Levél Jászi Oszkárnak*, 13; Jászi: *Tanulságok*.

9 Vezér: *Emil Isac*, 642–643.

10 Jászi: *Visszaemlékezés*, 1347–1349.

11 Isac: *Az erdélyi kultúra*, 34.

Jászi pedig a román uralom alá került magyarságot féltette. Ezért kettejük eszmeszövetségének megszilárdításához egy kompromisszum szükségeltetett, amelyet természetesen Jászinak kellett kezdeményeznie. Fel is ajánlotta: 1920 körül lemondott Magyarország területi integritásának elvéről. Ennek fejében kisebbségvédelmet követelt az új román állam magyar polgárai számára, amely „nem a terület kérdése, hanem a területen élő népesség kulturális, nemzeti és nyelvi autonómiájának [...] a problémája”.¹²

Isac elfogadta a kompromisszumot. „Európa új politikai konstellációi”-ból kiindulva, alig három héttel a trianoni békeszerződés megkötése után azt írta, hogy „román kéz nem fogja soha bántani” a kisebbségi magyarok „kulturális öntudat”-át. Azonban jelszavával, miszerint „Romániának melengetnie, támogatnia kell minden kulturális manifesztációt”, kétsíkú érvrendszerében immár a nemzetpolitikai szempontra helyezte a hangsúlyt.¹³ Világnézetiileg csupán annyiban érvelt, amennyiben elégtelennek minősítette a földbirtokosok, ama „nagyurak” hatalmát biztosító miniszterek, tábornokok tevékenységét Nagy-Románia érdekében.¹⁴ Úgy vélte, hogy nemzetközi szinten gyakran a román művész képviseli célravezetően országát. Továbbra is *modernnek* mondta magát, de már elsősorban *nagyromán* volt. Jellemző, hogy Octavian Goga miniszterelnökségi államtitkár, akit íróként 1910-ben még nem tartott „modern”-nek,¹⁵ az ő közbenjárására adta áldását Jászi romániai felolvasóköriútjának tervére.¹⁶

Fél évvel a *Napkelet* körkérdése előtt ugyanis az emigráns magyar szociológus gyakorlati távlatot nyitott a többség-nemzeti kultúrpolitikussal kötendő szövetségének. Azt javasolta, hogy

12 Jászi: *Magyar kálvária*, 170–171. Kiemelés az eredetiben. Vö. Hanák: *Jászi*, 85–96.

13 Isac: *Levél egy magyar poétához*.

14 Isac: *Az erdélyi kultúra*, 34.

15 Isac: *Modern Románia*, 8.

16 Emil Isac – Jászi Oszkár. Kolozsvár, 1921. július 2. és augusztus 31. In: EIMI 137–139. Isac nemzetpolitikai propagandaelméletéhez Brad: *Emil Isac*, 122–164.

Szende Pállal, az egykori Károlyi-kormány pénzügyminiszterével beutazza Kolozsvár, Arad, Nagyvárad, Temesvár, Lugos, Marosvásárhely, Szatmár, Brassó, Nagyszeben vidékét, és előadásokat tart a következő tárgykörökben: „1. Imperializmus és pacifizmus; 2. Európa három útja; 3. Kommunista és liberális szocializmus; 4. A népek önrendelkezési joga; 5. Ady küldetése.”¹⁷ Jászi kiegészítette kompromisszumajánlatát: a romániai közönségnek szánt mondanivalójából kihagyta az erdélyi és a magyarországi magyarok viszonyának témáját. 1920-tól ismételten utalt arra az elengedhetetlen kíváncsira, hogy „azok a magyarok, akik véglegesen irredentába kerültek, ne csak egyenrangú polgárai legyenek új államiségüknek, hanem magyarok maradhassanak teljes és zavartalan lelki kontaktusban azzal a 7-8 millió magyarral, ki a régi anyaországban maradt”.¹⁸ Most meg erdélyi magyarokra gondolt, akiknek segítségével „hidat lehetne verni a román és magyar demokratikus közvélemény között” – Romániában.¹⁹ Megalkudni készült volna Jászi az erdélyi magyarok kárára? Aligha. Taktikai fogásokat alkalmazott. Előbb oda szándékozott hatni, hogy az elszakadt magyarságnak autonómia biztosíttassék társadalmi és művelődési életében, s ezáltal kialakuljon a „kultúrmagyarság” erdélyi „központja”. Ezen jogilag megszilárdított és fejlődőképes alegység hordozói a román államhoz lojálisak lennének, amiért is majdan a szeparatizmus célzata nélkül építhetnék ki viszonyukat a nyugati határon túl élő nemzettársaikkal. Ily módon aztán utóbbiakban tudatosulna, hogy igenis létezhet egy többközpontú magyar népközösség. E folyamat eredményeképpen Magyarország „intenzív és meleg gazdasági és kulturális összeköttetésbe” lépne Romániával, anélkül, hogy kiterjesztené államhatalmi befolyását

17 Jászi Oszkár – Emil Isac. Bécs, 1921. június 3. In: EIMI 135–137, itt 136. Jászi előzőleg 1920 őszén járt Romániában: Litván: *Jászi Oszkár romániai naplójegyzeteiből*, 1242–1246.

18 Jászi: *Magyar kálvária*, 171.

19 Jászi Oszkár – Emil Isac. Bécs, 1921. június 3. In: EIMI 135–137, itt 137.

magyar nemzetiségű polgáira. Annál is inkább, mivel már nem Horthy kormányozná.²⁰

Jászi Isackal folytatott levelezése idején tette közzé gondolatait a dunai kultúrszövetségről, tagadva bármely nemzeti hegemonia létjogosultságát.²¹ Nem az államok rendjén, hanem az állam-nemzetelv jellegén változtatott elméletében. A politikai nemzet szuverenitásából és a közös kulturális-gazdasági érdekek egymáshoz tartozásából levezetett egy államhatárokat tiszteletben tartó, de azok feletti összetartozás-tudatot. Ezt az alapítandó Dunai Népek Kultúrszövetsége tájegységről tájegységre ápolná és erősítené – gondolta –, feltéve, hogy a Duna-medence térsége demokratizálódik, és Horthy megbukik. Éppen ezért nyomatékosította Isacnak felajánlott kompromisszumát: minthogy a nagyhatalmaktól, amelyek uralmon tartották elhagyott hazájának vezetését, diplomáciai avagy erkölcsi-eszmei támogatást nem várhatott, arra kényszerült, hogy a Kisantant felé forduljon.²² „Nem lehetne-e a Dunai Kultúrszövetség tervét realizálni? Tíz jó román, tíz jó magyar kultúrember, ugyanennyi csehszlovák és jugoszláv egyelőre elég volna”, írta kiszemelt román szövetségeseinek Kolozsvárra 1922 januárjában.²³ Előzőleg arról biztosította, hogy a „progresszív és nyílt eszű magyarok” pártfogására számít.²⁴

Isac a megtoldott kompromisszumjavaslatba is beleegyezett. Legalábbis kijelentőlegesen. Bécsbe küldött válaszaiban bizonygatta progresszivitását és Horthy-ellenességét, egyszer meg örömmel újságolta, hogy a „budapesti kurzus lapok bejövetele megszűnt”.²⁵ Azonban a dunai kultúrszövetség esélyeit borúlátóan ítélte meg. A kortárs román és magyar nemzedékeket nem tartotta alkalmas-

20 Jászi: *Az emigráció „hazaárulása”*. Vö. Litván: *„Magyar gondolat”*, 148–152.

21 Jászi: *A dunai szövetség*. Vö. Hanák: *Jászi*, 95–108.

22 Litván: *„Magyar gondolat”*, 149.

23 Jászi Oszkár – Emil Isac. [Bécs], 1922. január 8. In: EIMI 141.

24 Jászi Oszkár – Emil Isac. Bécs, 1921. június 3. Uo. 135–137, itt 136.

25 Emil Isac – Jászi Oszkár. Kolozsvár, 1921. július 2. Uo. 137–138, itt 138. Vö. Hanák: *Jászi*, 90.

nak annak megteremtésére. A tetteket szép szavakkal elnapolta: „Románia gazdasági túlsúlya és pompás termőképesége oly szükségszerűsége a magyar demokráciának, amely nélkül a mai Magyarország elpusztul. És ha a grófoknak és latifundiumos nagypapoknak nem kell, kelleni fog a magyar nép tömegeinek: velünk, a román néptömegekkel való teljes és őszinte kibékülés. De erről akkor fogunk beszélni, ha Önök odahaza lesznek, s ha mi itthon a föld becsületére fogjuk kényszeríteni az oligarchiát. És ez az idő már itt lélegzik a közelben.”²⁶ Jászi ezen sorok hatására bízott egy akár csak tíz különböző Duna-táji nemzetiségűt összefogó intézmény életrevalóságában. Feltételezése azonban hamis volt és zsákutcába juttatta. Ugyanis ekkorra szövetséges felével elégszer tisztázták és megfelelő mértékben egyeztettek álláspontjukat – a kérdés nem az volt tehát, hogy céljuk közös-e vagy sem, hanem az, hogy mindketten kitartanak-e mellette mindaddig, amíg megérnek gyakorlati megvalósításának a feltételei. És a közös céltól csakis Isac távolodhatott el. Nemzetpolitikai elképzeléseinek belső koordinátái jelezték ezt. Jászinak is.

Épp a polgári radikális *Napkelet*-ben ecsetelte Isac 1920-ban, hogy a „jó versnek akármilyen nyelven írva – ugyanegy zamatja van, mint ahogy a rózsa egyformán illatoz Calcuttában, avagy Firenzében. De nekünk kell erre figyelmeztetnünk az embereket, különben sohase jönnek rá, hogy háború és öldöklésen kívül rózsák is vannak”.²⁷ Ez a gondolat a Népszövetség irányvonalait követte – azon elképzelést, hogy a világszerte egyeztetett tudományos és művészeti munka megakadályozhatja egy új háború kitörését. E „szellemi internacionálé”²⁸ pacifizmusát hirdette Jászi is, csak hogy az ellenkező szemszögből. Amit ő viszonylagosított volna, nevezetesen az államnemzetelv érvényét a nemzetközi kapcsolatokban, azt a Népszövetség meggyökerezettette az európai közvéle-

26 Isac: *Levél egy emigrált magyar kollégához*, 32. Kiemelés az eredetiben.

27 Isac hozzászólása in: *Napkelet: A kultúrák közössége*, 46–47, itt 47.

28 Jászi: *Papiros nemzetköziség*.

ményben. Az alosztályaként 1922-ben megalapított Intellektuális Együttműködés Nemzetközi Intézete a régiókat átfogó keretben programszerűen mellőzte a kelet-közép-európai területi, államjogi és társadalmi átrendezések interetnikai, valamint intraetnikai vonatkozásait. Abból indult ki, hogy a békét egy szilárd államrendre épülő egyetemes művelődési eszmény őrizheti meg.²⁹ Így fonódott össze Isacnál is nagyrománság és Románián belüli interetnikai hídverés. Szemléletes bizonyíték erre az a cikke, amellyel 1920-ban különböző nemzetiségű erdélyi művészek közös, nagyváradi kiállítási tervét üdvözölte. Remélte, hogy ez az esemény Bukarestben a megfelelő benyomást kelti majd, megjegyezvén, hogy az „együttélő népek lelki megnyilvánulásai” a románokra is tartoznak, „hiszen olyan határok által vannak körülvéve, amelyek mi uralunk”.³⁰ Isac már nem „önmagában” látta Erdélyt, vagyis olyan egységként, amely a román, a magyar és a német népközösség egy külön szellemi-társadalmi központját képezi. Jászival ellentétben az egyközpontú politikai nemzetben gondolkodott. Ezért ő nem fordult el a nagyhatalmakat képviselő Népszövetségtől, amikor az 1922-ben a „militarista” Magyarországot, ezzel „Horthy barbár és antikulturális irányzatát”³¹ felvette tagjainak sorába, majd két évvel később egy kölcsönrel anyagilag is jelentősen támogatta.³² Világnézeti következetlenségét megbocsáthatta magának, mert azzal nem vétett a román nemzeti érdek: országa szuverenitása ellen.

29 Pham-Thi-Tu: *La coopération*.

30 Isac: *Expoziția*. A Románia területére korlátozott román–magyar–német kulturális kapcsolatok modelljének tekinthető a *Cultura* című tudományos-irodalmi-művészeti folyóirat, amely Kolozsvárt jelent meg 1924-ben. Külföldi szerzők nem szerepelhettek benne: Kristóf György – Veress Endre. Kolozsvár, 1924. március 10. MOL KGYh, P 1759/851. Vö. K. Lengyel: *A hamis alternatíva (ebben a kötetben)*.

31 Emil Isac – Jászi Oszkár. [Kolozsvár], 1921. augusztus 31. In: EIMI 138–139, itt 139.

32 Juhász: *Magyarország*, 88–89, 93–94.

Jászi romániai körútjára 1923 kora nyarán került sor.³³ Néhány héttel azelőtt a bukaresti parlament többsége megszavazta Nagy-Románia első alkotmányát, amely szentesítette az ország 1920-ban beindult jogi-közigazgatási egységesítését és központosítását.³⁴ Az Isac által is képviselt román nemzeti érdek ellentmondott minden-nemű regionálisan súlypontosított eszméirányzatnak. A magyar transzszilvanizmus polgári radikális képviselőit Alexandru Averescu tábornok, a román Néppárt elnöke, és Octavian Goga, egyik szellemi vezére, éppúgy ellenségeiknek tartották, mint Ion I. C. Brătianu Nemzeti Liberális Pártja. E két párt uralmi időszakában, 1920-tól, Kádár Imre, Kós Károly, Ligeti Ernő, Paál Árpád és Szentimrei Jenő Jászihoz hasonlóan önálló egységként fogták fel Erdélyt: történeti, gazdasági, kulturális tényezők alapján és a román állam keretében. Az ő felfogásukat tükrözte az *Autonómia a nemzeti kisebbségek számára* tárgykört tartalmazó feljegyzés, amelyet Jászi 1923. május 13-án Ion G. Duca román külügyminiszternek terjesztett elő Bukarestben.³⁵ A progresszív transzszilvanisták a bukaresti kormánnyal szemben erdélyiségükkel érveltek csoportjogaik védelmében. Budapestről ugyan szintén elhatárolták magukat, de – az elképzelt dunai kultúrszövetség szempontjából – nem elsődlegesen világnézeti okból. Az a vita, amelyet a húszas évek elején a konzervatív transzszilvanistákkal a magyar nemzet integrációjáról folytattak, végső soron egy célt szolgált – azt, hogy bebizonyosodjék: Erdély magyarságának kultúrája, társadalmi életrevaló és fejlődőképes, lehet rá számítani egy új kelet-közép-európai szellemiség megalapozásában. Erdély és Budapest magyar népközösségen belüli szembeállításából Bukarestnek azt a következtetést kellett volna levonnia, hogy a történeti Erdély, a Bánság, Körös-vidék és Máramaros 22 megyéjének magyar lakossága

33 Balázs: *Adalékok*; Litván: *Jászi Oszkár romániai naplójegyzeteiből*, 1246–1261; Vezér: *Emil Isac*, 644.

34 Constituția din 29. martie 1923. In: *Istoria României*, 58–71.

35 Litván: *Jászi Oszkár romániai naplójegyzeteiből*, 1248–1250.

önkormányzata esetén sem akar majd elszakadni a román államtól.³⁶

Az, hogy e kisnemzeti ideológia osztályfelettségében nem vonta kétségbe az anyaországbeli tudósok és művészek az erdélyi magyar nemzettudatra való termékenyítő hatását, többek között Janovics Jenő és Buday Árpád szavaiból tűnik ki. Előbbi a Magyar Színészegyesület elnökeként és a kolozsvári Magyar Színház igazgatójaként épp a *Napkelet* ankétján panaszkolt el, hogy az illetékes szervek magyarországi színészeket nem engedtek be az országba, ráadásul visszautasítottak egy magyar színésziskola alapítására benyújtott kérvényt is. „Szóval meg van tiltva”, mutatott rá a rendeletek következményére, „hogy a magyar színészet fája akár alulról a saját talajából, akár felülről, a magyar színpadi kultúra középpontjából friss művészi erőkkel gyarapodjék.”³⁷ A régész Buday, a konzervatív körök fórumának számító *Erdélyi Irodalmi Szemle* munkatársa, 1924-ben következőképpen számolt be az erdélyi magyar közművelődés kibontakozásának akadályairól a Budapesten élő Márki Sándor történésznek: „Mert ne feledd ám, hogy nemcsak Te vagy úgy vele, hogy örvendessz, ha valami bötű kezébe jut az itteniekről, hanem én és – mondhatom: mi – is úgy vagyunk a Tőletek származó betűkkel. Valahogy úgy érezzük, hogy mi nehezebben juthatunk az odavalósi betűhöz, már, ami a nyomtatottat illeti, lévén nálunk még gondos határzár a magyarországi könyvekkel szemben. Annál inkább örvendünk annak, ami legalább kézirat alakjában jut el hozzánk, legyen az levél, cikk, tanulmány, akármi.”³⁸ Buday röviddel e sorok papírra vetése után – romániai tapasztalataiból okulva – Szegedre költözött. Azoknak a példáját követte, akik 1918 óta – közel kétszázezren – repatri-

36 K. Lengyel: *Kulturverbindung*, 50–62.

37 *Napkelet: Mit kell tennünk erdélyieknek*, 1470.

38 Buday Árpád – Márki Sándor. Kolozsvár, 1924. január 20. MTAKK BÁh, Ms. 5165/268.

áltak. E hivatalnok- és értelmiségi réteg Erdélyben már nem járulhatott hozzá a Duna-táji szövetkezéshez.³⁹

Jászi nem tért vissza Magyarországra. Román szövetséges felének nem kellett betartania ígéretét. A kompromisszum felfüggesztése Isacnak felelt meg, bármennyire őszintén hitt is az interetnikai kultúrkapcsolatok fontosságában.⁴⁰ Etatista felfogású lévén, ama román kultúrpolitikusokhoz állt közel, akik a magyar emigrációt a Habsburg-restaurációtól való félelmükben fogadták kegyükbe. E veszély elmúltával az európai nagyhatalmak hozzájárultak ugyan Magyarország konszolidációjához, viszont nem részesítették lényegi bírálatban a kisebbségjogokat sértő román kormányt. És ez a diplomáciai fejlemény Bukarest szemszögéből másodrangúvá változtatta azt a tényt, hogy Horthy nem bukik meg. A bukaresti magyar királyi követ Budapestre küldött egyik bizalmas jelentése szerint mérvadó román politikusok – így Brătianu – már 1922 körül úgy vélekedtek, hogy Románia érdekei megkívánják Magyarország gazdasági és politikai felépülését.⁴¹ A Népszövetség irányelveit a román kormány már csak azért sem rosszalotta, mert annak testületei bő teret nyújtottak diplomátiának a Románia ellen felhozott kisebbségügyi panaszok kivédésére.⁴² Ugyanakkor különösebb külpolitikai bonyodalmak nélkül léptethette életbe 1924–1925-ben az állami elemi iskolákra, illetve a magániskolákra vonatkozó – belföldön hevesen vitatott – törvényeket, rendelhette el 1920 óta Besszarábia, Bukovina és Erdély közigazgatási szerveinek a felszámolását.⁴³

39 A repatriálásokhoz általában Mócsy: *The Effects*, 8–39, 176–195; Mikó: *Az erdélyi magyarság sorsa*, 245. Budayéhoz Kelemen: *Buday*, valamint kivándorlását személyesen bejelentve Buday Árpád – Márki Sándor. Kolozsvár, 1924. július 6. MTAKK BAh, Ms. 5160/704.

40 Vö. Isac: *A legújabb magyar irodalomról*; Uő: *Für eine literarische Zusammenarbeit*.

41 Rubido-Zichy Iván – Bánffy Miklós. Bukarest, 1922. február 28. MOL K 63, 1922-27/1, 4.

42 Șerbescu: *Propaganda*.

43 K. Lengyel: *Kulturverbindung*, 50, 65.

Isac ezt a politikát képviselte, még ha nem vett is részt egyes jogszabályok szövegezésében, még ha személyesen rokonszenvezett is nagyreményű magyar tárgyalófelével. Jászi nemhogy a román pártvezérekre, de őrá sem számíthatott egy leendő dunai szövetkezésben. Az, hogy romániai körútja tervezésekor elfogadta a román Néppárt meghívását, nem ejt foltot szándéka tisztaságán. Ki másst kellett volna legelőször meggyőznie az erdélyi kultúra önállósága felől, ha nem az ország vezetőit: Averescuékát, akik a nemzeti liberálisokkal egyetemben meghirdették az életkörülmények egységesítését?⁴⁴ Isachoz viszonyítva eleve hátrányos helyzetből célozta meg a kompromisszumot. Nem állt mögötte országos párt, diplomáciai kar, nemzetközi közvélemény. Minderre inkább neki lett volna szüksége, hiszen Isac védett egy már meghonosodott eszmeiséget, ő viszont ezen – mintegy szemben az árral – igazítani kívánt. Ezenkívül szembekerült a magyar érdekekkel, amely a nemzeti szuverenitás követelményén túl magában foglalta a Kisantant-ellenes sérelmi politika elvét. A húszas évek elején magyarországi baloldali körök is a történelmi Magyarország fogalmaiban gondolkodtak,⁴⁵ Jászinak velük is be kellett volna láttatnia a nagynemzet-kisnemzet alternatíva értelmét és hasznát magyar, valamint Duna-táji viszonylatban. Ebben Kisantant-orientációja gátolta. Jóhiszemű volt Nagy-Románia politikusaival szemben, túlhangsúlyozta a világnézeti szempontot a román–magyar viszonyban. Mindez felróható neki, bár e bírálaton enyhít lépéskényszerének ténye. Következetlenséggel és megalkuvással azonban nem vádolható. Függetlenül Isac teljesíthetetlen kikötéseitől, visszavonta kompromisszumajánlatát, mihelyt látta, hogy a gyakorlatban talajtalan. Többé nem egyezkedett román írókkal vagy párttisztviselőkkel csak azért, hogy utólag igazolja homokra épített

44 Averescu: *Apărarea*. Vö. K. Lengyel: *Kulturverbindung*, 56–65.

45 Lackó: *Nemzeti kérdés*, 719–721; Litván: „*Magyar gondolat*”, 147.

szövetkezési tervét. Igaz, jóhiszeműsége a román–magyar egyezséget illetően később sem tört meg.⁴⁶

Jászi kapcsolata Isackal 1923 körül megszakadt. Azon év május 16-án Bukarestben ezt írta naplójába egy személyes találkozás ürügyén: „Du. az átutazó Isacnál. Jóindulatú, de zavaros és chaotikus ember, üldözési mániával.”⁴⁷ E bejegyzés a kutatás mai állása szerint kettejük kapcsolatának utolsó írásos nyoma.⁴⁸ Jászi néhány évvel később, Nagy-Románia tizedik születésnapjának alkalmából, Iuliu Maniu miniszterelnököt 1918-as aradi ígéretére emlékeztette. Eszerint a „román nemzet a magyar kisebbséget mindenkor és minden körülmények között, mint szabad és egyenjogú népet fogja tekinteni az állami és a kulturális élet minden terén”, addig is, amíg valóra válhat a közös eszmény a „dunai nemzetek békés szövetségéről”.⁴⁹ Ezt már az Egyesült Államokból írta Bukarestbe. 1925 szeptemberében érkezett New Yorkba, poggyászában egy feljegyzéssel kivándorlásának indítékairól, egyfajta pontokba szedett vádirattal a föderáció gondolatától idegenkedő Európa ellen.⁵⁰ Hat hónappal azelőtt Isac Erdélyből újfent Bukarestbe irányított egy román–magyar művészeti kapcsolatteremtést.⁵¹ Azon év nyarán pedig a bukaresti törvényhozás megalakította az új közigazgatási jogszabályt, amely betetőzte a központosítási folyamatot.⁵²

[1987, 1988]

46 Vö. egy tizenegy évvel későbbi romániai látogatásának korabeli sajtóviSSszhangjával és mai értékelésével: Balázs: *Kisebbségben*, 141–143.

47 Litván: *Jászi Oszkár romániai naplójegyzeteiből*, 1252.

48 Vö. Balázs: *Jászi*; Hanák: *Jászi*; Vezér: *Emil Isac*.

49 Jászi Oszkár – Iuliu Maniu. Oberlin, 1929. január 22. In: Litván – Varga: *Az emigráns Jászi*, 293–294, itt 293.

50 Idéz belőle Hanák: *Jászi*, 109.

51 Vö. Culcer: *Emil Isac*.

52 Legea pentru unificarea administrativă din 14. iunie 1925. In: *Istoria României*, 74–81; Iancu: *Die administrativ-institutionelle Einfügung*, 125; Nistor: *L’Unification*, 135.

A hamis alternatíva
A két világháború közötti Románia
román–magyar–német kapcsolatainak
***Cultura*-modelljéhez**

1.

A folyóirat, amelyet a következőkben alapvonásaiban bemutunk,¹ reformkísérlet volt egy sikertelen újakezdés után. Délkelet- és Kelet-Közép-Európa első világháború utáni átalakításával megkezdődött a korábbi magyar államterülethez tartozó többnemzeti-ségű Erdély politikai-közigazgatási és szellemi-társadalmi betago-lása a román állam kötelékébe. A kolozsvári *Cultura* 1924 január-jától modellszerűen úttörő szerepre vállalkozott e fél évtized múltán akadozó folyamatban.²

„A kulturális kapcsolatok nem elvont módon fejlődtek, hanem egy elsődlegesen politikailag meghatározott történelmi összefüg-gésrendszerben, amelyet államok és nemzetek hordoztak és hor-doznak.”³ E megállapítás itt kiegészítésre szorul. A tudományos értekezések, esszék, kulturális szemlék és irodalmi fordítások szóban forgó időszakos gyűjteményét ugyanis a román *többségi nemzet*hez, valamint a magyar és a német *nemzeti kisebbség*hez tartozó személyek alkották meg. Impresszumában rangos nevek

1 K. Lengyel: *Unternehmen* alapján, amely – egészében kiadatlan – munka megírását elsősorban a következő problémafelvető tanulmányok és esszék ösztönözték: Dávid: *Tudomány*; Gaal: *Román–magyar irodalmi kapcsolatok*; Uő: *Kristóf György élete*; Uő: *Összefogás*; Kovács F.: *50 éve jelent meg a Cultura*; Mikó: *Közös hagyományok*; (il): *Négy nyelven a humánium jegyében*; Zaciú: *Reviste*. A kisdoktori értekezés befejezése után jelent meg az első német szerzőségű szakirodalmi utalás tárgyára: Wittstock: *Der Kulturbegriff*, 154–155.

2 Előtörténetéhez és mintajellegéhez a romániai művelődés és sajtó életében K. Lengyel: *Unternehmen*, 14–41.

3 Kessler: *Kulturbeziehungen*, 280.

olvashatók. Az 1919–1920-tól működő kolozsvári román egyetem első rektora, a nyelvész-irodalomtörténész Sextil Pușcariu főszerkesztői munkáját két egyetemi kollégája, az orvos Valeriu Bologa és az irodalomtörténész Kristóf György, valamint a filozófus-költő Lucian Blaga és Oskar Netoliczka, a brassói Honterus Gimnázium igazgatója támogatta a Kolozsvárt vendégprofesszorként működő francia filológus, Yves Auger közreműködésével.⁴ Az összesen háromszázkilencvenhat oldalon négy számot megért kéthavi kiadvány egyik fő igényével „a tudományok valamennyi ágából” kívánt munkatársakat toborozni, akik beszámolnak „értékesebb új könyvekről, találmányokról, zeneművészetről, kiállításokról s intézmények működéséről”.⁵ A főszerkesztő francia nyelvű beköszöntőjével széles tartalmi körben bejelentette: „Folyóiratunk mint az intellektuális kapcsolatok orgánuma arra törekszik, hogy hű képet rajzoljon országunk szellemi mozgalmairól, irodalmi, tudományos és művészeti életéről.”⁶ E célkitűzés szerint az erdélyi szászok, a bánsági és szatmári svábok, a máramarosi és bukovinai németek, az erdélyi és a Kárpátokon túli románok meg az Erdélyben és Óromániában élő magyarok mintegy arra ajánlkoztak, hogy interetnikai kapcsolatokat létesítsenek a több tartományból álló, egyazon politikai fennhatóság alatt közössé vált országuk keretében.⁷

Így a román–magyar–német viszonyrendszerben átrendeződött erővonalak egyfelől kisebbségtől többséghez, másfelől kisebbségtől kisebbséghez húzódtak. A román nemzeti liberális kormány vallás- és művészetügyi tárcája C. Banu minisztersége idején közös

pályára terelte őket azáltal, hogy anyagilag lehetővé tette a *Cultura* megjelenését 1200-1500 példányban, „kiváló műszaki feltételek” mellett.⁸ Egyetemi tanárok és egyházi méltóságok, művészek és újságírók, költők és prózaírók érintkeztek egymással folyamatosan, egyöntetűen kialakított nemzeti keretekben, az állattan, anglisztika, filozófia, földrajz, földtan, germanisztika, irodalomtudomány, műépítészet, művészet, növénytan, régészet, teológia, történettudomány és zenetudomány témaköreiben.⁹ Nem fedték fel egymásról kialakított nézeteiket; kedvelt témáik kölcsönösen igen szűk érdeklődésre tarthattak számot. Mindemiatt kapcsolattartásuk „egyoldalú kommunikáció”-nak nevezhető, amelyben az egyik fél „az információközvetítésre, a másik a pusztá recepcióra szorítkozik”.¹⁰ Külön-külön legalább olyan kérdésekkel foglalkoztak, amelyek a közös korszak kihívásaiból eredően a megszólított három nemzeti közösség gondolatvilágában gyökereztek. A folyóirat a román nemzetállam, a modern transzszilvanizmus és a romániai német egység eszméjét tolmácsolta hiteles megfogalmazásokban.¹¹ Az irodalmi fordítások a magyar és a román népköltészetből, valamint klasszikus és kortárs magyar és román költők meg prózaírók műveiből¹² az említett minőségű kommunikációhoz illően egy olyan interetnikai cserét eredményeztek, amely történelmi, társadalmi és politikai háttérű „tipológiai összefüggés”-ben jelenítette meg az irodalmi műfajokat, irányzatokat és formákat, valamint az egyes szépírók eszmei-lelki alkatát.¹³

4 Impresszuma és repertórium a függelékben. A szerkesztőség kialakulásához és működéséhez életrajzi adatokkal K. Lengyel: *Unternehmen*, 28–71.

5 A szerkesztőbizottság első, 1923. október 17-i ülésének körlevelében is kiadott jegyzőkönyvéből idéz Gaal: *Román–magyar irodalmi kapcsolatok*, 19.

6 A repertórium 29. tétele. Részleges magyar fordítása: Dávid: *Tudomány*, 238.

7 A folyóirat korának és helyszínének politikai-jogi, társadalmi-gazdasági, valamint kulturális és demográfiai viszonyaihoz: *Epoche der Entscheidungen*; Illyés: *Nationale Minderheiten*; Mikó: *Huszonkét év*; Nagy L.: *A kisebbségek*; Pascu: *Făurirea*; Viefhaus: *Die Nationalitätenfrage*.

8 Bologa: *Cu Liviu Rebreanu*, 8. Ld. még Mikó: *Csendes beszélgetés*, 267. A kormány tagjainak névsorát közlik Mușat – Ardeleanu: *România*, 1144–1145.

9 A folyóirat romániai munkatársi gárdája (vö. a 34. jegyzettel) 21 román, 19 magyar és 17 német azonosítható kortárs szerzőből tevődött össze. Ld. a repertóriumot.

10 Schmitz – Rammstedt: *Gegenseitige – einseitige Kommunikation*, 399.

11 K. Lengyel: *Unternehmen*, 82–93. Ld. pl. Lutz Korodi, Kós Károly, Kristóf György, Ion Lupaș, Oskar Netoliczka és Gheorghe Vălsan cikkei (a repertórium 17., 115., 19., 22., 24. és 39. tételét).

12 Ld. a repertórium 43–72. tételeit.

13 Đurišin: *Vergleichende Literaturforschung*, 47–109, komparatistikai elméletét alkalmazva K. Lengyel: *Unternehmen*, 93–118; Uő: *Zur interethnischen Rolle*.

A *Cultura* kommunikációs csatornái egyfelől románokat és németeket, másfelől románokat és magyarokat, magyarokat és németeket azonban feltűnően ritkán kapcsoltak össze.¹⁴ Ez a szűkítő súlypontozás jellemezte általában a korabeli Romániában közkézen forgó kultúrpolitikai irodalmat.¹⁵ A rendelkezésre álló források alapján megállapíthatatlan, hogy a szerkesztőség a magyar-német vonal mellőzésében megoldandó problémát látott-e. Egyfelől szerzőket keresett mindkét nemzeti kisebbség és a többségi nemzet értelmiségieinek soraiban. Másfelől elhanyagolta a magyarok és a németek közötti kapcsolatteremtést: nem tervezett – és nem is közölt – kölcsönös fordításokat e két nép irodalmából.¹⁶ Mindenesetre tény, hogy nem pusztán előírta, hanem szavalt is a főszerkesztő bejelentette „egymás iránti kölcsönös tisztelet”-et¹⁷ a közreműködők egyoldalú kommunikációjában. Ennek minőségére – egyben a folyóirat első alapvonására – a *passzív tolerancia* fogalma illik. Az együttműködés passzív volt, mert a felek nem vitatkoztak egymással. És türelmes volt, mert nem a három fő tárgyköre közötti ellentétek miatt szakadt meg. Hanem azért, mivel a vallás- és művészetügyi tárca egy minisztercsere következtében megvonta tőle az anyagi támogatást.¹⁸

14 K. Lengyel: *Unternehmen*, 78–82.

15 Vö. pl. Bitay: *Magyar-román művelődési kapcsolatok*; *Die Siebenbürger Sachsen*; Iorga: *Kurze Geschichte*.

16 Vö. az 1923. október 17-i szerkesztőségi ülés jegyzőkönyvével: Gaal: *Román-magyar irodalmi kapcsolatok*, 19. Ld. a repertórium 43–72. tételeit.

17 A repertórium 29. tétele.

18 „A lap pedig”, emlékezett vissza Bologa, a szerkesztőség titkára, „csupán az előfizetőkre támaszkodva, nem tudta fenntartani magát.” (Mikó: *Csendes beszélgetés*, 267). Az állami támogatás már a negyedik, utolsó számának kiadásait is csak szűkösen fedezte (vö. Pușcariu: *Memorii*, 646). Az e dolgozathoz feltárt források egyike sem említi általános költségvetési megszorításokat e döntés mögött. Lényegében pusztán annyit árulnak el, hogy Banu „utódja [Alexandru Lapedatu: *Mușat* – Ardeleanu: *România*, 1145] már nem támogattott” (Mikó: *Csendes beszélgetés*, 267).

2.

A *Cultura* humanista meggyőződése megjelenésének hónapjaiban nem mélyülhetett el ahhoz, hogy kormányzati ellátmányok nélkül, akár értelmiségi magánvállalkozásként is tovább fáradozzon a román-magyar-német kulturális eszmecsere intézményesítésén. „Szépen indult”, idézte fel Bologa több évtized múltán szerkesztői tapasztalatait, „és az akkori körülmények között úttörő vállalkozás lehetett volna. De az idő még nem érett volt meg ilyesmire.”¹⁹ Pedig a lap tiszavirág-élete során meglepően széles körű és túlnyomórészt kedvező fogadtatásra talált a bel- és külföldi kulturális közvéleményben.²⁰ Csakhogy eredetileg és menet közben nem elsősorban vagy kizárólag e célból, hanem meghatározó arányban a bukaresti kormány Nyugaton bevetendő propaganda-eszközének készült.

Utóbbi rendeltetésre fényt derít főszerkesztőjének kiválasztása is. Naplójából tudjuk, hogy Pușcariu már 1922 májusában előterjesztette Banu miniszter felkérésére „jelentését” egy „nagy folyóirat”-ról, amelyben „a kisebbségek közreműködnek”, miután meg-

19 Bologa: *Cu Liviu Rebreanu*, 8. Jelenleg nincs nyoma annak, hogy Pușcariu új pénzforrások felkutatását mérlegelte volna a folyóirat megmentéséért, vagy programjának folytatására másfajta, de szintén közös megjelenési keretben (K. Lengyel: *Unternehmen*, 70–71, 149–150). Valószínű, hogy erre *Dacoromania* című, Kolozsvárt megjelent nyelvészeti szaklapjának állandó anyagi gondjai miatt sem látott komoly esélyt (Pușcariu: *Memorii*, 546, 626–647, 705). Tény azonban, hogy az országban létezett más szervezési és koncepcionális minta is a többnemzetiségű szellemi párbeszéd egyazon fórumon való rendszeresítésére, ráadásul szintűgy román kezdeményezésre és hivatalos hátszéllel, nevezetesen Nicolae Iorga történész és politikus népfőiskola jellegű nyári szabadegyeteme a munténiai Prahova megye Vălenii de Munte közösségében; a világháború után 1921-től román és különböző nem román, visszatérően magyar és német előadók közreműködésével a harmincas évek végéig működött ritka példaszerűséggel, viszonylag élénk visszhanggal a húszas évek sajtójában (Kovács F.: *Bitay*, 37–46; Iorga: *O viață*, 691–699; *Magyarok Jorga Miklós népegyetemén*; Müller F.: *Iorgas Volkshochschule*; Vita: *Magyar irodalmi előadások*).

20 Korabeli recepciójának sajtóadatait összegyűjti és értékeli K. Lengyel: *Unternehmen*, 42–71.

szerezte „néhány jelentős német és magyar író ígéretét”.²¹ Egy hónappal később megkínálták egy küldötti tisztséggel Románia genfi népszövetségi képviselőjeként,²² amelyben aztán 1925-ig hathatós tájékoztatói és véleményalkotói feladatokat látott el, főként az Intellektuális Együttműködési Szervezet munkálataiban, gyakran szembesülve a kisebbségek nemzetközi problémakörével.²³ Kolozsvári folyóiratának az új Románia területi integritása érdekében kellett fellépnie, a különböző délkelet-európai országokban élő románok szellemi egységét bizonyítania, valamint Románia művelődési életéről tetszetős képet rajzolnia. Kiadóhivatali terjesztésével a nyugati nyilvánossághoz fordult éppúgy, mint a román és magyar nyelvű írások francia fordításai, mindezzel „külföldön nagyon erős visszhangot” kiváltva.²⁴ A szerkesztőség ugyanakkor nem közölt olyan anyagot, amely az államvezetést ingerelhette volna. Szembeötlő, hogy a kisebbségi kérdés érintésekor szóba sem kerültek Románia 1923-as alkotmányának hevesen vitatott tételei.²⁵ Tehát a *Cultura* elfogadta politikai függőségét – ez a második alapvonása –, így azt is, hogy a hatalom mércéjével mérettessék meg. Ekképp a tükrébe helyezett román–magyar–német viszonyrendszer érintkezési síkjain a szerkesztőség és a román kormányzat megnevezetlenül is két külön pólusként jelent meg. Pușcariu mindkettő elvárásait egyesítette magában: a folyóirat munkatársait nyílt párbeszédre bátorította, amelyet a politikai megbízó – Genfben is védelmezett – érdekeivel összhangban

21 Pușcariu: *Memorii*, 552.

22 Uo. 561.

23 Uo. pl. 576–597, 661–679, 701–703. Genfi tevékenységét értékeli Vaida: *Sextil Pușcariu*, 91–104.

24 Bologa: *Cu Liviu Rebreanu*, 8. A francia nyelvű laptestből ld. pl. Lucian Blaga, Valeriu Bologa, Kuncz Aladár, Sextil Pușcariu és Gheorghe Vălsan cikkeit (a repertórium 96., 99., 117., 30. és 38. tételét). Az egész kiadványnak szánt külföldi propagandaszerep másutt (K. Lengyel: *Unternehmen*, 28–141) részletesen bizonyított tényét alátámasztja a bukaresti külügyminisztériumnak a negyedik számhoz nyújtott pénzügyi segítsége is (Pușcariu: *Memorii*, 646).

25 Vö. Rudolf Honigberger és Pușcariu cikkeivel (a repertórium 11. és 30. tételével).

kellett irányítania. Egyidejű diplomáciai szolgálata arra figyelmeztette, hogy elsősorban a magyar kisebbségügyben kell résen lennie.²⁶

Ilyen egyezségi alapon csupán kulturális kérdések kerülhettek terítékre, amint az első szám ajánlása beharangozta: „Távol tartván magunkat minden politikai befolyástól, bátrak vagyunk kimondani véleményünket, megőrizve ugyanakkor azt a tárgyilagosságot, amelyre az egymás iránti kölcsönös tisztelet kötelez. Abban a reményben indulunk útnak, hogy sikerül gyarapítanunk azok számát, akik baráti jobbot nyújtanak a mulandó barikádokon át, s összefognak annak a szolgálatában, ami mindannyiunknak a CULTURA.”²⁷ Az a feltételezés, hogy a kultúra a politika alternatívája a nemzetek és nemzeti kisebbségek egymáshoz fűződő viszonyában, a kisebbségi kérdés megnyugtató megoldását kereső összeurópai és sajátosan romániai eszmecserékből eredt. Így a *Cultura* egy „ideáltipikus értelmezéskeretbe” illeszkedik, amelyet a szellem- és társadalomtudományok „hasonló módon visszatérő jelenségek” számára dolgoznak ki.²⁸ A *kulturális alternatíva* eszméjét a maga apolitikus felfogásához idomítva a pártpolitikától tartózkodott. Számolt viszont a román állam befolyásával művelődési ügyekben, vagyis „kulturpolitikát” folytatott párthatárok felett.²⁹

A befejezetlen évfolyamban végighúzódt az időszerűsítés szándéka. A tanulmányok, esszék és szemlék szerzői különböző témafelvetésekben nemzeti közösségük Nagy-Románián belüli helyzetéhez közelítettek. Amint Konrad Nussbächer germanista, a *Krónika* rovat egyik főmunkatársa megjegyezte, „kevésbé” tar-

26 Emlékiratában többször hangsúlyozza, hogy Genfben igyekezett érvelni a „magyarok gyakran túlzott kérései” ellen: Pușcariu: *Memorii*, 701 (vö. még uo. 661, 665, 588, 590, 592).

27 A repertórium 29. tétele, itt Dávid: *Tudomány*, 238, fordításában.

28 Albert: *Theorien*, 12.

29 Bernsdorf: *Kulturpolitik*, 174. A *kulturális alternatíva* eszméjéhez, illetve kulturpolitikai lecsapódásához a folyóiratban: K. Lengyel: *Unternehmen*, 14–26, 42–71.

tották feladatuknak, hogy „művészetben és tudományban a nagyobb népekkel versengjenek”, mint inkább azt, „hogyan dolgozzák és a hazai talajon hasznosítsák a szellemi-művészeti erőhullámokból átvett irányzatokat”.³⁰ A témák időszerűsítésének második megnyilvánulási formája a magyar és a német nemzeti kisebbség, illetve az államalkotó román nemzet 1918 utáni belső fejlődésére és külső megítélésére való hivatkozás volt. A földrajzilag szétszórta román és német néprészek összetartozásának a kérdése, akárcsak az erdélyi magyar és román szellemi élet európai kisugárzásáé, egyszerre ágyazódott be nemzeti és egyetemes viszonylatba.³¹ A besszarábiai és általában a kisebbségi kérdés kapcsán a *nemzetközi szemszög politikai* színezetet kapott a független román államiság méltatásában.³² Ebben is kultúrpolitikai igény húzódtott meg azáltal, hogy a *Cultura* – főleg szemléinek tanúsága szerint – Nagy-Románia megszilárdulásának a feltételéhez kötötte az ország művelődési fellendülését. Ám éppen ezen *Krónika* rovata bizonyítja, hogy bizonyos szempontok szerint nem foglalt állást. Egyáltalán nem esett szó a magyarországi szellemi élet eseményeiről – nyilván nem helyszűke miatt, hiszen az önálló cikkek csaknem fele szemle volt.³³ A folyóirat nem teremtett semmiféle szellemi kapcsolatot magyarországi és romániai magyarok között, mivel csak Romániában élő, illetve román állampolgárságú szerzőket közölt. A szerkesztőség megfelelő határozata³⁴ főként „ránk és a szászokra vonatkozik éppen azért, hogy az itteni szellemi erők jussanak szóhoz”, hárította el Kristóf Veress Endre történész Budapestről érkezett

30 A repertórium 123. tétele, 288. Vö. K. Lengyel: *Unternehmen*, 42–72.

31 Ld. pl. Lucian Blaga, Konrad Nussbächer és Szopos Sándor írásait (a repertórium 98., 122., 123. és 128. tételeit). Vö. K. Lengyel: *Unternehmen*, 73–78.

32 Ld. Pușcariu és Valsan cikkeit (a repertórium 30. és 39. tételeit).

33 K. Lengyel: *Unternehmen*, 78–141. Ld. a repertórium 142., illetve 94–133. tételeit.

34 Az 1923. október 17-i szerkesztőségi ülés egyik eredménye: Gaal: *Román-magyar irodalmi kapcsolatok*, 19. Vö. a főszerkesztői bevezetővel (a repertórium 29. tételével), valamint a repertóriummal.

publikációs ajánlatát.³⁵ Így a *Cultura* alkalmatlan volt a határok feletti magyar–magyar kapcsolatteremtésre, amelyet a román kormányzat az első világháború után gyanakvóan szemlélte és nem ritkán ellensúlyozandó veszélyként kezelt.³⁶ Kolozsvári kiadványa olyan időben, amikor annak egyik magyar munkatársa „a magyarországi könyvekkel” szemben alkalmazott „gondos határzár”-ra panaszkodott,³⁷ ekképp döntően viszonylagosította a *kulturális alternatíva* eszméjének egyetemességét, hiszen az interetnikai párbeszédbe lényegében csak erdélyieket vont be. Régióon túli kapcsolatokat Románián belül románokkal tartott fenn, csekély mértékben németekkel, magyarokkal pedig egyáltalán nem; intraetnikai érdekeltsége csak román oldalon volt mérvadó. Tevékenységét fityogtatta a nemzetközi porondon, ezzel azonban kizárólag Románia politikai propagandáját szolgálta.³⁸

A folyóirat modellszerű tételét továbbá kisebbségi munkatársainak egyik hamis érve buktatta meg. Kultúrpolitikai felfogásukban egyházi, iskolai, tudományos és művészeti intézményeik érdekében cikkezve arra következtettek, hogy a román–magyar–német tudományos, művészeti és irodalmi együttműködés a nemzeti kisebbségek kulturális életének szabad kibontakozásával jár együtt. Idevonatkozó írásaikban – a Bánsággal kiegészített – Erdély területére hivatkoztak, és a területi öntudatot összekapcsolták a nemzetivel. A területiséget a kisebbségi kultúra sajátosságaira és Erdély történelmi tapasztalataira alapozták.³⁹ Az egyetemes

35 Kristóf György – Veress Endre. Kolozsvár, 1924. március 10. MOL KGyH, P 1759/851.

36 Itt elég a magyarországi folyóiratok és könyvek behozatalának tiltására, illetve akadályoztatására emlékeztetni: Botos: *Irodalmi problémák*, 496; *Confiscarea cărților maghiare; Confiscarea cărților maghiare atătătoare*.

37 Buday Árpád – Márki Sándor. Kolozsvár, 1924. január 20. MTA KK BAH, Ms. 5165/268. A magyarországi tudományos könyvtermés romániai terjesztésének komoly nehézségei ismeretesek Kristóf huszas évekbeli levelezéséből is, pl. Kristóf György – Zolnai Béla. Kolozsvár, 1927. október 3. Uo. KGyH, Ms. 4119/486.

38 K. Lengyel: *Unternehmen*, 73–78.

39 Ld. pl. Korodi, Kós, Netoliczka, Nussbächer és Friedrich Teutsch cikkeit (a repertórium 114., 115., 24., 122., 123. és 37. tételét).

és össznémet kitekintések révén a *modern transzszilvanizmusnak* és a *romániai német egység eszméjének* a szűkebb földrajzi egységet túllépő viszonylat is jutott. A szerzők mégis regionalisztikusan gondolkoztak, mivel Erdélyt a fölérendelt román nemzetállam körülhatárolható alkotóelemeként: *régió*ként képzelték el. Regionalizmusukat az erdélyi régió német és magyar alegységeinek érdekképviselleteként értelmezték, amely a politikai központ elbírálására hivatott.⁴⁰ Kompromisszum lebegett szemük előtt: Bukarest kedvező intézkedéseire vártak ellenszolgáltatásként a maguk bizonygatott állampolgári hűségéért. Ebben az értelemben remélte Kristóf, hogy a *Cultura* „hoz majd némi jót nekünk is, magyaroknak, akik különben minden tekintetben szintén csak kínlódunk”.⁴¹ A folyóiratban publikáló régész Buday Árpád, akit fennebb a szellemi határzárral kapcsolatos panaszával idéztünk, szintúgy a kisebbségi magyar tudományosságot hátráltató „politikai kényszerűségektől” szeretett volna megszabadulni.⁴² Mindezt Budapestre küldött magánlevelekben ismerték el, tudomásul véve, hogy a „hivatalosan” megjelenő folyóirat „ismeretterjesztő modorban kizárólag tudományos kérdésekkel foglalkozik, a politika teljes kikapcsolásával”.⁴³ Óvatos volt Adolf Schullerus is. Ő, aki egyébként a bukaresti parlament felsőházi tagjaként és a német frakció szóvivőjeként egy 1923-as szenátusi ülésen az alkotmánytervezethez a regionalizmus érvtárából kölcsönzött visszautasító megjegyzéseket fűzött,⁴⁴ történészként azt állította a *Culturában* közölt cikkében, hogy „tévedés” Erdélyt „történelmi-földrajzi egységnek nevezni”.⁴⁵ További eseteket sorolhatnánk

40 A *regionalizmus* ilyen értelmezéséhez Gerdes: *Regionalismus*. Ugyanígy korabeli találatban Roth: *Politische Rundschau*, 556–558.

41 Kristóf György – Veress Endre. Kolozsvár, 1924. március 10. MOL KGyh, P 1759/851.

42 Buday Árpád – Márki Sándor. Kolozsvár, 1924. január 20. MTAKK BÁh, Ms. 5165/268.

43 Buday Árpád – Márki Sándor. Kolozsvár, 1923. december 31. Uo. 5160/703.

44 Schullerus: *Aus der Rede*.

45 A repertórium 36. tétele, 108.

fel, amelyekben a szerzők elhallgatták saját igényeiket, abban a hiszemben, hogy ekképp jószándékukat tanúsíthatják a politikai hatóságok előtt, azt, hogy nem állnak elő túlzottnak minősíthető követelésekkel.

A Cultur(a)-politikuskok a korabeli európai kisebbségpolitikai szakértők módján keresték ugyan azon „alapokat, amelyekeken [...] nem a többségi nemzetekbe, hanem inkább az *államokba* való beilleszkedés valósulhat meg”. Ezért „szükségesnek” vélték „a nemzeti kultúrával összefüggő valamennyi érdekelttség elvonását az államtól, és átadását a nép kezébe”.⁴⁶ Nem vették azonban figyelembe, hogy ez a program az adott helyen és helyzetben kudarcra ítéltetett, mégpedig függetlenül attól, hogy megalapozták-e jogilag, reálpolitikailag vagy erkölcsileg, rámutattak-e jelentőségére nemzeti közösségük szellemi-kulturális egységének a szempontjából, illetve hogy hihetően mellőzték-e az államhatárok feletti nemzeti összetartozás hangsúlyozását. A jogi-közigazgatási központosítás útján haladó Románia politikai vezetése ugyanis már 1924 előtt kinyilvánította, hogy érdekeivel összeegyeztethetetlennek tartja a kulturális öngazgatásra irányuló kísérleteket. Bukarest bírálta mégoly államhű német egység hirdetőket és erdélyi magyar transzszilvanistákat is.⁴⁷ Azon elképzelés, hogy a romlott, az elvetendő, a népeket elválasztó politika helyett éljen a jó, a szép és a népeket összebékítő kultúra, ilyen körülmények között *hamis alternatíva* volt, a *Cultura* harmadik és legfontosabb alapvonása. A hatalom mércéje szerint a kultúra is politika volt: olyan politikum, amellyel a román elit az állami élet közszereplőit a „barát” vagy az „ellenség” csoportjába sorolta, ezáltal politikai ellentétté változtatva a kulturális közegben jelentkező nézeteltéré-

46 Paul Schiemann letterszági német képviselő felszólalása az Európai Német Népcsoportok Szövetsége 1927. évi bécsi konferenciáján: *Die Wiener Tagung*, 895. Kiemelés az eredetiben. Vö. K. Lengyel: *Unternehmen*, 82–93.

47 Averescu: *Apărarea*; Balint: *În câmpul*; Nicoară: „*Liga Națiunilor*”; *Separatismul Ardealului*. Bővebben további források alapján K. Lengyel: *Unternehmen*, 119–141.

seket is.⁴⁸ És a kolozsvári folyóirat magára nézve kötelezőnek fogadta el ezt a romániai regionalisták elleni „nemzeti védelem”⁴⁹ során bevetett mércét.

3.

A román hatalom mérlegre tette a *Cultura* teljesítményeit, amelyeket – mércéjét alkalmazva – bel- és külpolitikailag veszélyesnek vagy legalábbis aggályosnak talált.⁵⁰ Szétválasztotta a folyóiraton belüli román–magyar–német érintkezés általa egyazon pályára terelt erővonalait. Ezáltal véget ért a második, a kétpólusú viszony is a többnemzetiségű szerkesztőség és az államvezetés között. Mindez abban a szembesülésben zajlott le, amelyet Hock János római katolikus pap és közíró 1922-ben a „kölcsonös megértésnek és a világbéke helyreállításának” a távlatában szemlélte, a Duna-medence szomszédsági problémáit szem előtt tartva: „Politika és kultúra között éppen abban áll az éles ellentét, hogy az egyik erőhatalmi viszonyokra alapítja a cselekvés jogát, a másik pedig a jónak, a szépnek, az igaznak és a becsületességnek eszményeivel akar egy emelkedettebb erkölcsi álláspontot diadalra juttatni a szabadságban.” Az 1918-as Magyar Nemzeti Tanács elnöke a Tanácsköztársaság idején Magyarországról elmenekülven bécsi emigrációjában latolgatta így a román–magyar kulturális együttműködés esélyeit is, amelyeknek alapfeltételét ekképp jelölte meg: „De a kezdeményezés kötelessége itt a győző nemzeteké: mert amikor az elnyomottak magasabb emberi szempontokra hivatkoznak, mindig gyanúsításoknak teszik ki magukat.”⁵¹ Ez történt esetünkben is: a bukaresti kormány előbb megfelelt a

48 Schmitt: *Der Begriff des Politischen*, 37, nyomán.

49 Goga: *O apărare*, 172. Kiemelés az eredetiben.

50 K. Lengyel: *Unternehmen*, 119–141.

51 Hock: *Üttörők*. E cikket újraközli keletkezésének körülményeit adatolva: *A szomszéd népekkel való kapcsolataink*, 697–699. Életrajzi adatok Hockhoz: *Károlyi Mihály levelezése*, 771.

kezdeményezés kötelességének, majd élt a cselekvés jogával a humanista eszmeiségű *Cultura* kisebbségjogi távlatokat mégoly mérsékelten felvillantó és a hivatalosság kereteit helyel-közzel tágitó törekvéseivel szemben.⁵² Bizalmatlanságát az a tény sem enyhítette, hogy a kolozsvári folyóirat az ő érdekeit is képviselte.

A szerkesztőség éppen ezt: a beavatkozó politikát kívánta elkerülni. Aztán mégis maga közeledett hozzá. Zsákutcába jutott. Kompromisszumkészségéből egyoldalú engedmény született, amely azt sugallta, hogy kérelmei csak saját ellenszolgáltatásai által jogosak, nélkülük nem.

„A kezdeményezőknek”, vélekedett Kristóf a harmadik szám előkészítésekor, „jó szándéka van és volt”.⁵³ Ebben akkor sem kételkedhetünk, ha megállapítjuk, hogy az eredetileg *kulturális* és *interetnikai* munkaterv menet közben *intraetnikai* és *nemzetközi*, valamint *politikai* célkitűzésekkel bővült. E vállalkozás eredményének a megítélését nem az a körülmény határozza meg, hogy programja szándékától eltérően többregetűvé vált, hanem az, hogy az *intraetnikai* és *nemzetközi* elemek aránytalanul viszonyultak az *interetnikai* célhoz. 1924-ben már nyilvánvaló volt, hogy a román kormány nem hajlandó betartani a nemzetközi kisebbségvédelmi határozatokat, amelyekre a magyarok és a németek a román nemzettel és állammal való kapcsolatukat felépíteni óhajtották. A nyugati államok tudósai és politikusai a folyóiratban tisztázó párbeszédet kezdeményezhettek volna e téren, hiszen maguk dolgozták ki az illető 1919. évi szerződést, nemzetközi érvényességét szavatolva.⁵⁴ Egy másik bizonytalansági tényező interetnikai

52 A magyar oldalon már az első számtól tudták: „Nemcsak a hivatalból kötelezettek vállalnak benne részt; pl. Karácsonyitól jön a napokban megjelenendő első számban cikk.” Buday Árpád – Márki Sándor. Kolozsvár, 1923. december 31. MTAKK BÁh, Ms. 5160/703. Karácsonyi János tanulmánya a repertórium 15. tétele.

53 Kristóf György – Veress Endre. Kolozsvár, 1924. március 10. MOL KGyh, P 1759/851.

54 A párizsi kisebbségi szerződés [1919. december 9.]. In: Mikó: *Huszonkét év*, 267–271; Viehhaus: *Die Minderheitenfrage*, 190–192, 223–224.

vonatkozásban azon folytonos, hivatalosan is táplált szemrehányásból eredt, amely szerint a magyarok nem gondolták komolyan tevőleges jelenlétüket Románia társadalmi és állami életében, hiszen irredenta törekvések iránti fogékonyságukban minduntalan hangoztatták szellemi kötődésüket saját nemzetükhöz.⁵⁵ A *Cultura* magyar munkatársai védekezhettek volna e vád ellen Magyarországi politikai, társadalmi és kulturális fejlődéséről is cikkezve, például visszautasítva a Magyar Birodalom korábbi területeinek leszakadását csupán átmeneti állapotnak tekintő Szent Korona eszméjét, amelyet a korabeli magyar kormányok felhasználtak a magyar–román határ kiigazításának vagy Erdély visszacsatolásának a követeléséhez.⁵⁶

A *Cultura* programjának legsúlyosabb hiányossága nem abban rejlett, hogy csupán laza interetnikai kapcsolatokat eredményezett. Távlataiban elhibázottabb volt az a feltételezése, hogy a politikának van alternatívája: vagyis apolitikus és hasznos, ha a pluralizmus elve kizáródik a szerkesztőség és az államközpont kommunikációjából. A folyóiratnak nyomatékositania kellett volna, hogy a Romániában élő magyarok és németek nemzeti sajátosságait nem államellenes tevékenységre, hanem állampolgári jogaik érvényesítésére akarják megőrizni. Ily módon ellensúlyozhatta volna a regionalizmusról alkotott ellenségképet. Más alternatívája nem lehetett. Ha egyáltalán, akkor csakis a nemzeti és a polgári jogok összekapcsolásával szerezhetett volna létjogosultságot céljainak. Ellenkező esetben az interetnikai kapcsolatok esetleges mélyítésével sem válaszolhatta meg a döntő kérdést: melyik Erdély-konceptió szavatolná – összállami szinten is – a folyóiratban körvonalazott együttműködési modell életrevalóságát?

Erdély a 18. század közepétől kibontakozó román nemzeti mozgalom történelmi hivatkozási alapja volt, a román államhoz

csatoltan pedig sikerének biztosítékává vált. Az első világháború után Bukarestben meggyökerezett a „*territoriocentrikus*” nemzet-szemlélet,⁵⁷ amelyben egy nemzet hatalma és jóléte azon múlik, hogy *birtokolja-e* az általa igényelt területeket. E létszükségleti szorongásból kisarjadzott ideológia fő érve szerint románok éltek többségben a történeti régiót, valamint az egykori Részeket átfogó Erdélyben,⁵⁸ amely így az azonos nyelvű és kultúrájú emberek egységére építendő nemzetállam *tulajdonát* képezte. Amilyen mértékben e térség birtokbavétele az államalkotó románságban a *többségi* tudatot éltette, olyan arányban táplálta kiszakadása a magyar államkötelékből az ott élő magyarság nemzeti *kisebbségi* jellegét. Budapest egy összezsugorodott államiság központjaként arra rendezkedett be, hogy visszaállítsa a magyar állam és nemzet felbomlott egységét, mégpedig ugyanazon ideológia szellemében, amellyel Bukarest kiterjesztette és védte uralmát a korábbi magyar területek felett.

Ezért a román állam központjában aszerint ítélték meg az országban élő románok és magyarok kapcsolatát, hogy megerősít-e az erdélyi magyarság szerkezeti létfeltételeit, vagyis indokokat kínál-e a nagymagyar koncepcióhoz. A területbirtoklás mozzanata a romániai román–német viszonylatban is feszültséget okozott, jöllehet az anyaország távoli fekvése miatt oktalanság lett volna német irredentizmusra gyanakodni. A romániai német egységtudat azonban Erdélyben alapozódott meg, ahonnan keleti-német – *ostdeutsch* – gondolatként terjedt tovább, magába rejtve a pángermanizmus eszméjét, amelyet a román politika szintúgy az állami függetlenség követelménye felől szemlélt.⁵⁹ Ilyen körülmények között a *Culturának* tudatosítania kellett volna, hogy Erdély ne az

55 Vö. Mikó: *Huszonkét év*, 39–53.

56 Kardos: *Die Rolle*, 528; Szász B.: *Önkormányzati törekvések*, 279–280.

57 Bibó: *A kelet-európai kisállamok*, 230. Kiemelés az eredetiben. Erdély szerepéről a román nemzeti mozgalomban Pascu: *Făurirea*, I.

58 Az 1918 utáni szóhasználatban ilyen tág földrajzi kivetítésben használt Erdély-fogalomhoz K. Lengyel: *Kulturverbindung*, 50–56.

59 Vö. Brandsch: *Vom Deutschtum*; Sofronie: *Pangermanismul*.

egyik vagy a másik nép birtoka, hanem olyan terület legyen, amelyen románok, magyarok és németek „alapjogi biztosítékok” oltalmában „egymás mellett élnek és alkotnak”,⁶⁰ tehát amelyről kiindulva pluralisztikusan rendeződik a nemzeti kisebbségek és a többségi nemzet összállami viszonya. Ami azt jelentette volna, hogy Romániában csak *számszerűen* többség a többség, és kisebbség a kisebbség, minthogy a kisebbség nem „idegen”,⁶¹ a többség pedig nem a terület ura.

Függelék⁶²

A *Cultura* impresszuma és repertórium

CULTURA

Sciences-Lettres-Arts

Paraît en janvier, mars, mai, juillet,⁶³ octobre, décembre

Directeur: Sextil Pușcariu

Comité de Direction:

Yves Auger pour la partie française

Lucian Blaga pour la partie roumaine

Georges Kristóf pour la partie hongroise

⁶⁰ Sontheimer: *Pluralismus*, 254.

⁶¹ Amilyennek minősülni szokott a korabeli román politikai publicisztikában, pl. Averescu: *Problema*; Bănățeanu: *Iarăși năvala*; Nemoianu: *Iarăși străinii*. Erdélyi magyar tiltakozás az „idegen” minősítés ellen: *Az erdélyi magyar sajtó nagy napja*.

⁶² Alábbi jegyzék a budapesti Országos Széchényi Könyvtár állagában kutatott *Cultura* négy füzetének könyvészeti adatait gyűjti egybe. Az egyes tételeket a szerzőnevek betűrendjében, eredeti nyelvi formájukban, teljes címmel és oldal-számukkal sorolja fel. A névtelenül megjelenteket a publikálás sorrendjében közli az előbbieket után. A IV. fejezetben a művésznevek, vagy – ezek hiányában – az illusztrációk *dőlt* szedéssel jelzett fő tárgyainak, illetve alakjainak betűrendjét követi. Egyes közlemények térképvázlatai és ábrái, a lapszámok tartalomjegyzékai, valamint külső és belső borítóinak – a repertórium elé csatolt impresszumon kívüli – szövegei nem szerepelnek az összeállításban.

⁶³ Folyamatos oldalszámozással: 1 [Janvier]: 1–100; 2 [Mars]: 101–200; 3 [Mai]: 201–300; 4 [Juillet]: 301–396.

Oskar Netoliczka pour la partie allemande

Secrétaire de rédaction:

Valeriu Bologa

Le numéro: trente lei

Abonnement (six numéros): cent cinquante lei

Les manuscrits et les ouvrages envoyés à la revue pour compte rendu doivent être adressés à: Cultura, Cluj, Str. Elisabeta 23.

Pour tout ce qui concerne l'Administration on s'adressera à: Ardealul, Cluj, Str. Memorandului 22.

I. Tanulmányok, esszék

1. Bitay Árpád: Ács Károly (1824–1894). A román népköltészet első öntudatos, művészi fordítója a magyar irodalomban. 267–268.
2. Dr. Á.[rpád] Buday: Probleme de arheologie romană în România. 146–152.
3. Dr. Buday Árpád: A Balkán-félsziget jelentősége a római korban. 328–333.
4. Dr. Gelei József: Az alsóbbrendű Metazoon a társadalmi organizáció szempontjából. 112–128.
5. Dr. Viktor Glondys: Naturgeschehen und das Ethische. 17–21.
6. Octavian Goga: Andrei Ady. 26.
7. P.[eter] Grimm: Byron și Byronismul. 255–259.
8. Egon Hajek: Stilwille und Formgebung. Zur Strukturerklärung des 17. Jahrhunderts. 153–156.
9. Michel Haret: Tourisme et Parcs Naturels. Considération générales et aspect de la question en Roumanie. 301–308.
10. E.[ugen] Herzog: Über Stelle und Bedeutung der Szene *Wald und Höhle*. Ein Beitrag zur Psychologie der Gretchentragödie. 235–249.

11. Rudolf Honigberger: Die erste Sitzung des Rumänischen Komitees des Weltbundes für Freundschaftsarbeit der Kirchen. 370–374.
12. Jaklovsky Dionisiu [Dénes]: I. A. Brătescu-Voinești și scriitorii ruși. 269–272.
13. N.[icolae] Iorga: Dimitrie Cantemir. Cu prilejul comemorării lui. 2–11.
14. Constantin I. Karadja: O călătorie geologică în Ardeal la 1862. 365–369.
15. Dr. Karácsonyi János: A magyarok és románok második közös harca a törökök ellen. 12–16.
16. Dr. Kiss Ernő: Révai Károly (1856–1923). 59–63.
17. Lutz Korodi: Von Schwäbischer Volksart im Banat. 72–75.
18. Dr. Kristóf György: A nagy év. 39–48.
19. Kristóf György: A magyar líra mai főképviselői Erdélyben. 309–319.
20. Ernst Kühlbrandt: Die alten orientalischen Teppiche in der evangelisch-sächsischen Stadtpfarrkirche zu Kronstadt. 320–324.
21. Prof. Dr. N. Leon: Din Biologia poporului român. 325–327.
22. I.[on] Lupaș: Semicentenarul morții lui Andrei Șaguna. 49–53.
23. Dr. Makkai Sándor: Illúzió, suggestió és vallás. 216–223.
24. Dr. Oskar Netoliczka: Zur Geschichte des gelehrten Unterrichts in Siebenbürgen: 1823–1923. 54–58.
25. Dr. Fritz Netolitzky: Die Wiederentdeckung der Atlantic Platons. 22–25.
26. G.[heorghe] Oprescu: Michel Bouquet. Aspectul Țărilor Române către 1840, după creionul unui artist francez. 129–135.
27. Pálffy Márton: Vlahuță költeményeiből. 173.
28. Dr. Gheorghe Popoviciu: Diferințe și asemănări în structura biologică de rasă a popoarelor României. 224–234.
29. Red. [Sextil Pușcariu⁶⁴]: [Culture]. 1.
30. Sextil Pușcariu: Liga Națiunilor. Impresii. 29–38.

64 A szerzőt azonosította Dan: *Bibliografia*, 223.

31. S.[extil] P.[ușcariu]: Gheorghe Lazar. 76–77.
32. Dr. Roska Márton: A népvándorlások régészeti megvilágításban. 143–145.
33. C.[arl] Siegel: Nietzsche – Künstler oder Philosoph? 136–142.
34. C.[arl] Siegel: Der Gottsucher Kant. Zur 200. Wiederkehr seines Geburtstages. 260–266.
35. Szádeczky Gyula: A földrengésről. 250–254.
36. Adolf Schullerus: „Siebenbürgen”. 107–111.
37. D. Fr.[iedrich] Teutsch: Der Kampf der Siebenbürger Sachsen für ihr Recht. 210–215.
38. G.[heorghe] Vâlsan: Menirea Etnografiei în România (Cuvântare la „Societatea Etnografică Română” din Cluj, la 24. Ian., 1924). 101–106.
39. G.[heorghe] Vâlsan: Basarabia. 201–209.
40. G.[heorghe] Vâlsan: Valea superioară a Prahovei. 341–349.
41. [V. N.⁶⁵]: Radiotelefonia în România. 350–351.
42. Dr. Hans Wühr: Die Kunst Hans Eders. 352–355.

II. Szépirodalom

II. a. Költészet

43. Andrei Ady: Târziu. [Fordította⁶⁶] Octavian Goga. 26.
44. Andrei Ady: Poet. [Ford.] Octavian Goga. 27.
45. Andrei Ady: Martir. [Ford.] Octavian Goga. 27.
46. Andrei Ady: Ogorul unguresc. [Ford.] Octavian Goga. 28.
47. Andrei Ady: Ce caut? [Ford.] Octavian Goga. 28.
48. Nichifor Crainic: Herbstlied. [Ford.] Oscar Walter Cisek. 172.
49. Mihai Eminescu: Távolság elhagyatva... [Ford.] Révai Károly. 62.
50. Mihai Eminescu: Vízszintlátás. [Ford.] Révai Károly. 64–65.
51. Mihai Eminescu: Vágy. [Ford.] Révai Károly. 65.
52. Mihai Eminescu: A rengetegben. [Ford.] Révai Károly. 66.

65 Azonosítatlan szerző.

66 A továbbiakban: Ford.

53. Mihai Eminescu: Hasonlítás... [Ford.] Révai Károly. 66–67.
54. Mihai Eminescu: Föltűnsz néha-néha... [Ford.] Révai Károly. 68.
55. Mihai Eminescu: Ha eljön... [Ford.] Révai Károly. 68–69.
56. Mihai Eminescu: Felhők suhannak... [Ford.] Franyó Zoltán. 70.
57. Mihai Eminescu: Őszi szonett. [Ford.] Franyó Zoltán. 70.
58. Mihai Eminescu: Melankolia. [Ford.] Franyó Zoltán. 71.
59. Egon Hajek: Către Creator. [Ford.] Luca Moga.⁶⁷ 165.
60. Egon Hajek: În brazde. [Ford.] Luca Moga.⁶⁸ 166.
61. Șt.[efan] O.[ctavian] Iosif: Herbst. [Ford.] Franyó Zoltán. 172.
62. Alexandru Vlahuță: Vanitas. [Ford.] Pálffi Márton. 173.
63. Alexandru Vlahuță: Melancholia. [Ford.] Pálffi Márton. 174.
64. Alexandru Vlahuță: A küszöbön. [Ford.] Pálffi Márton. 174–176.
65. Alexandru Vlahuță: Nunquam ridenti. [Ford.] Pálffi Márton. 176–178.
66. Fordítások a román népköltészetből: A nap és a hold. [Ford.] Ács Károly. 273–274.
67. Fordítások a román népköltészetből: A báránka (Miorița). Moldvai román népballada. [Ford.] Kádár Imre. 274–275.
68. Fordítások a román népköltészetből: Vokica. Bánsági román népballada. [Ford.] Kádár Imre. 276–277.

II. b. Próza

69. Caragiale János [Ion] Lukács [Luca]: A Mânjoală csárdájában. [Ford.] Jaklovsky Dénes. 356–364.
70. I. [József] Nyirő: Cad cocenii de brad. [Ford.] I. Gociman. 157–164.
71. Cezar Petrescu: Die Abrechnung. [Ford.] Hortense Mateescu-Cisek. 167–171.
72. Mihail Sadoveanu: Neculai und sein Freund. [Ford.] Hortense Mateescu-Cisek. 334–340.

⁶⁷ Lucian Blaga egyik álneve: Vatamaniuc: *Lucian Blaga*, 621.

⁶⁸ Ld. az előző jegyzetet.

III. Rovatok

III. a. „Résumés”⁶⁹

73. [Bitay Á.]: Charles Ács (1824–1894). 282.
74. [Buday Á.]: Les problèmes d’archéologie romaine en Roumanie. 181–182.
75. [Buday Á.]: L’importance de la Péninsule des Balcanes dans l’histoire de la civilisation antique. [Ford.] Buday Árpád. 376.
76. [Gelei J.]: La Métazoaire inférieur comparé à l’organisation sociale humaine. 182–183.
77. [P. Grimm]: Byron en Roumanie. [Ford.] P. Grimm. 281–282.
78. [Jaklovsky D.]: Brătescu-Voinești et les écrivains russes. 282.
79. [Karácsonyi J.]: La seconde lutte commune des Hongrois et des Roumains contre les Turcs. [Ford.] Yves Auger. 80.
80. [C. I. Karadja]: Un voyage d’études géologiques en Transylvanie en 1862. 377–378.
81. [Kristóf Gy.]: Les poètes lyriques hongrois contemporains en Transylvanie. 375.
82. [N. Leon]: Quelques traits de la biologie du peuple roumain. 375–376.
83. [Makkai S.]: L’illusion, la suggestion, et la religion. 280.
84. [Gh. Opreșcu]: Michel Bouquet. 180–181.
85. [Gh. Popoviciu]: Différences et ressemblances dans la structure biologique de race des peuples de Roumanie. 280–281.
86. [S. Pușcariu]: La Société des Nations. [Ford.] Yves Auger. 81.
87. [Roska M.]: Les migrations des peuples à la lumière de l’archéologie. 181.
88. [Szádeczky Gy.]: Les tremblements de terre. 281.
89. [Gh. Vâlsan]: Le rôle de l’ethnographie en Roumanie. 179–180.
90. [Gh. Vâlsan]: La Bessarabie. 278–279.
91. [Gh. Vâlsan]: La vallée de la Prahova. 377.

⁶⁹ Névtelenül közölt, többször a fordítókra utaló összefoglalók a szögletes zárójelben megnevezett szerzők illető lapszámban publikált tanulmányairól.

92. [V. N.⁷⁰]: La Radiotéléphonie en Roumanie. 377.
 93. Résumés. Articles commémoratifs:⁷¹ Dimitrie Cantemir, Andreiu Șaguna, Georges Lazar, [Kálmán] Lisznyai, G.[ereben] Vas, [Arnold] Ipolyi, Albert Pákh, Emerik Madách, Alexandre Petőfi, Charles Révai. [Ford.] Yves Auger. 78–81.

III. b. „Chronique”

94. Dr. Balogh Ernő: L’activité de la Société du Musée Transylvain (section des sciences naturelles) depuis le changement de régime. 392.
 95. Bitay Árpád: A Suceava. 389.
 96. L.[ucian] Blaga: Les Roumains d’entre Vidin et le Timoc. 294.
 97. L. B.:⁷² Tournées théâtrales. 388–389.
 98. L. B.:⁷³ Directions intellectuelles. 394.
 99. Dr. Valeriu Bologa: Les périodiques médicaux en Roumanie après la guerre. 184–186.
 100. Dr. V.[aleriu] Bologa: Le Musée d’histoire de la Médecine et de la Pharmacie à Cluj. 298–299.
 101. V.[aleriu] Bologa: Victor Babeș (1854–1924). 385–386.
 102. B.:⁷⁴ Le 90ème anniversaire de la Société des médecins et naturalistes de Jassy. 392–394.
 103. Al.[exandru] Borza: La Botanique en Roumanie. 93–95.
 104. A.[Árpád] Buday: Le Musée ethnographique transylvain. 95–96.
 105. A.[Árpád] Buday: Société du Musée transylvain (Erdélyi Museumegyesület [!]). 96–97.
 106. L. Col. Gh.[eorghe] Bucliu: Les Revues de mathématiques. 386–388.

⁷⁰ Ld. a 65. jegyzetet.

⁷¹ Egybegyűjtött összefoglalók az első lapszám négy életrajzi tanulmányáról, sorrendben a repertórium 13., 22., 31. és – a magyar személyiségekről szóló – 18. tételéről.

⁷² Lucian Blaga betűjegyei: Vatamaniuc: *Lucian Blaga*, 621.

⁷³ Ld. az előző jegyzetet.

⁷⁴ Valószínűleg az orvos Valeriu Bologa közleménye. Vö. Mikó: *Csendes beszélgetés*.

107. Michael Csaki: Das Baron Brukenthalische Museum in Hermannstadt. 187–193.
 108. C.[onstantin] Daicovici: La Commission des Monuments historiques de Transylvanie. 390–391.
 109. Virg.[il] Draghiceanu: Les Révélation de l’Église princière de Curtea de Argeș. [Ford.] H.[enri H.] Stahl. 283–285.
 110. N.[icolae] Georgescu-Tistu: Les Revues littéraires roumaines. 82–84.
 111. L.[ajos] György: Les Revues littéraires de langue hongroise. 84–85.
 112. L.[ajos] György: L’activité scientifique des Hongrois en Roumanie (1919–1923). 199–200.
 113. Eugène [Jenő] Janovics: Théâtres hongrois en Roumanie. 87–89.
 114. Lutz Korodi: Von den Banater Schwaben. 290–293.
 115. Ch. [Károly] Kós: Kalotaszeg. 379–384.
 116. Kristóf Gy.[örgy]: La société littéraire hongroise de Transylvanie. 195–196.
 117. A.[ladár] Kuncz: L’Olympiade littéraire de Transylvanie. 285–287.
 118. Luca Moga:⁷⁵ Le mouvement philosophique. 193–194.
 119. A. M.:⁷⁶ Les chants qui se perdaient. Tiberiu Brediceanu. 293–294.
 120. A. M.:⁷⁷ L’exposition de l’Art roumain. 297.
 121. O.[skar] Netoliczka: Ein Siebenbürger Sachse vor 75 Jahren über das rumänische Volk. 97–98.
 122. Dr. Konrad Nussbächer: Kultur-Chronik. 89–93.
 123. Dr. Konrad Nussbächer: Kultur-Chronik. 287–290.
 124. G.[heorghe] Oprescu: L’Opéra en Roumanie depuis la paix. 85–87.

⁷⁵ Ld. a 67–68. jegyzeteket.

⁷⁶ K. Lengyel: *Unternehmen*, 62, szerint Lucian Blaga eddig ismeretlen betűjegyei.

⁷⁷ Ld. az előző jegyzetet.

125. Valeriu Pușcariu: Les Revues de vulgarisation scientifique en Roumanie. 194–195.
126. V.[aleriu] P.[ușcariu]: L’Institut de Spéologie de Cluj. 297–298.
127. J.[ános] Sepródi: L’importance de Béla Bartók dans l’histoire de la musique. 295–297.
128. Al. [Sándor] Szopos: La peinture hongroise en Transylvanie (Extrait d’une lettre du peintre –). 186–187.
129. A.[na] Voileanu: La vie musicale à Cluj. 196–197.
130. Eugen Weiss: Die Wetterwarte der Ortsgruppe Kronstadt des Siebenbürgischen Karpathen-Vereins. 197–199.
131. La Roumanie vue de l’étranger.⁷⁸ 98–99.
132. Le premier congrès de Byzantinologie. 299–300.
133. Fonctionnement de la Bibliothèque de l’Université de Cluj en 1923. 394–395.

IV. Műnyomatok, fényképek

134. L’Église princière d’Argeș. Cliché de la Commission des Monuments Historiques. 282–283 [között].
135. Dr. V. Babeș en 1884. 385.
136. Village dans la Steppe du Nord de la Bessarabie. Inst. Géogr. Cluj (Em. de Martonne). 208–209 [között].
137. M.[ichel] Bouquet: Malul Dâmboviței cu Podul-Calicilor. 132–134 [között].
138. M.[ichel] Bouquet: Porțile-de-Fier cu insula Adakale. 132–134 [között].
139. M.[ichel] Bouquet: Curtea Mănăstirii Neamțului. 132–134 [között].
140. M.[ichel] Bouquet: Hanul Manuc în București. 132–134 [között].
141. M.[ichel] Bouquet: Curtea Mănăstirii Sinaia. 132–134 [között].

⁷⁸ Vélhetően Lucian Blaga cikke, aki annak idején gyakran foglalkozott ilyen témákkal. Vö. Vatamaniuc: *Lucian Blaga*.

142. M.[ichel] Bouquet: Zi de Târg în București. 132–134 [között].
143. Casa natala a lui M. *Bouquet* în Roscoff (Bretagne). 135.
144. Baron Samuel v. *Brukenenthal*. Gouverneur von Siebenbürgen, Stifter des Museums (1721–1803). 188–189 [között].
145. Dimitrie *Cantemir*. 2.
146. [Dimitrie Cantemir]: Istoria Imperiului Otoman. Titlul ediției franceze. 4.
147. [Dimitrie Cantemir]: Istoria Imperiului Otoman. Titlul ediției engleze. 6.
148. [Dimitrie Cantemir]: Istoria Imperiului Otoman. Titlul ediției germane. 8.
149. Insignes de *Chevalier*, trouvés dans le tombeau du Chevalier représenté dans la peinture. Cliché de la Commission des Monuments Historiques. 282–283 [között].
150. Thomas Couture: Portretul lui M. Bouquet. 129.
151. Le *Dniester* au dessus de Percăuți. Inst. Géogr. Cluj (Em. de Martonne). 208–209 [között].
152. Village de *Dumbrăveni*. Inst. Géogr. Cluj (Em. de Martonne). 208–209 [között].
153. Jan van Eyck: Brustbild eines Unbekannten mit der blauen Sendelbinde. 188–189 [között].
154. Michel Haret: La Forêt, le Parc Naturel de Cocora et la „Casa Peștera”. Photo –. 308–309 [között].
155. Michel Haret: „Casa Peștera” et la partie alpine des Bucegi. Photo –. 308–309 [között].
156. Michel Haret: Dans les Bucegi: au milieu du Grand Cañon de la Ialomitza (Gangul Orzei). Photo –. 308–309 [között].
157. Michel Haret: Panorama du village de Bușteni et du Massif de Bucegi (Caraïman 2384, Costila 2497 m.). Paroi presque verticale de conglomérats cénomaniens, dominant la vallée de la Prahova de 1600 m. Photo –. 348–349 [között].

158. Michel Haret: Panorama de Poiana-Tzapului pris du sommet de Caraïman. Manteau de forêts de sapins, zone de pâturages alpins. La Prahova coule de gauche à droite. A droite au Fond de la ville de Sinaïa. Photo -. 348-349 [között].
159. Michel Haret: Vue partielle de Sinaïa avec le Monastère. Sommet pyramidal de Vârful cu Doru (2006 m.). Photo -. 348-349 [között].
160. Michel Haret: Vue partielle de Sinaïa prise pendant l'hiver. Photo -. 348-349 [között].
161. Michel Haret: Grand Cascade de Caraïman dans la vallée de Jepi. Photo -. 348-349 [között].
162. Michel Haret: Grand Cañon de Ialomitza: Cheile Orzei (largeur 5 m., hauteur 300 m.). Photo -. 348-349 [között].
163. Michel Haret: Formes typiques dans les „Bucegi”: plateformes structurales déterminées par le penchement des couches de conglomérats. Vue prise de Vârful cu Doru vers la Sud. Photo -. 348-349 [között].
164. Michel Haret: Formes typiques dans les „Bucegi”: la „Citadelle” de Zanoaga. Photo -. 348-349 [között].
165. Michel Haret: Le petit monastère dans l'intérieur de la grotte de Ialomicioara. Photo -. 348-349 [között].
166. Michel Haret: Glacier en miniature dans la Valea Mălinului (Photo prise en Juillet). Photo -. 348-349 [között].
167. Ansicht des Kronstädter *Honterusgymnasiums* mit dem Turm der Wetterwarte. 198.
168. Citadelle de *Hotin*. Inst. Géogr. Cluj (Em. de Martonne). 208-209 [között].
169. *Izvoru*, village roumain dans la Steppe de Bălți. Inst. Géogr. Cluj (Em. de Martonne). 208-209 [között].
170. Ch. [Károly] Kós: Maison des paysans de Kalotaszeg. 379.
171. Ch. [Károly] Kós: Maison des paysans de Kalotaszeg. 380.
172. Ch. [Károly] Kós: Église de Kalotaszeg. 381.

173. Ch. [Károly] Kós: Maison des paysans de Kalotaszeg. 382.
174. Ch. [Károly] Kós: Église de Kalotaszeg. 383.
175. Ch. [Károly] Kós: Croix funéraires de Kalotaszeg. 384.
176. Alter orientalischer Teppich aus der evangelischen Stadtpfarrkirche in *Kronstadt*. 324-325 [között].
177. Alter orientalischer Teppich aus der evangelischen Stadtpfarrkirche in *Kronstadt*. 324-325 [között].
178. Alter orientalischer Teppich aus der evangelischen Stadtpfarrkirche in *Kronstadt*. 324-325 [között].
179. Alter orientalischer Teppich aus der evangelischen Stadtpfarrkirche in *Kronstadt*. 324-325 [között].
180. Lorenzo Lotto: Der heil. Hieronymus. 188-189 [között].
181. Croix près de la route de *Luncani*. Montagnes de Sebeş. Collection du Musée ethnographique transylvain. 94-95 [között].
182. *Madách* Imre. 43.
183. Paysans roumains de *Mălineşti* (Distr. Hotin). Inst. Géogr. Cluj (R. Vuia). 208-209 [között].
184. Hans Memling: Lesender Mann. 188-189 [között].
185. *Moissonneuses*. Pays de Haţeg. Collection du Musée ethnographique transylvain. 94-95 [között].
186. La *Parabole* des 10 jeunes filles: fresque de XIVe siècle. Cliché de la Commission des Monuments Historiques. 282-283 [között].
187. *Petőfi* Sándor. 45.
188. Tăietura naturală în limesul de la *Poieni*. Coupe naturelle du limes près Poieni. 148.
189. O parte din Limes. Une partie du limes [près *Poieni*]. 149.
190. Buste du squelette de *Radu Negru*. Cliché de la Commission des Monuments Historiques. 282-283 [között].
191. Agrafe d'or de *Radu Negru* (Agrandie une fois). Cliché de la Commission des Monuments Historiques. 282-283 [között].
192. Bouton de la tunique de *Radu Negru*, avec l'Écusson des Bassarab. Cliché de la Commission des Monuments Historiques. 282-283 [között].

193. Anneau de *Radu Negru*, hérité de son père Nicolas Alexandre, dont les initiales sont gravées sur l'anneau. Cliché de la Commission des Monuments Historiques. 282–283 [között].
194. Anneau de *Radu Negru*. Cliché de la Commission des Monuments Historiques. 282–283 [között].
195. Anneau de *Radu Negru*. Cliché de la Commission des Monuments Historiques. 282–283 [között].
196. Jeune femme de *Răchitova*. Pays de Hațeg. Collection du Musée ethnographique transylvain. 94–95 [között].
197. *Révai* Károly. 60.
198. Dimanche d'hiver a *Sălajul de Jos*. Pays de Hațeg. Collection de Musée ethnographique transylvain. 94–95 [között].
199. *Soroca* et le Dniester, vu vers l'Amont. Inst. Géogr. Cluj (Em. de Martonne). 208–209 [között].
200. David Teniers d. J.: Johannes der Täufer als Kind. 188–189 [között].
201. Tizian: Die Verlobung der h. Katharina. 188–189 [között].
202. Anneau de Nan *Udobă*, prince du sang, avec l'inscription *Hilf Ghot*. Cliché de la Commission des Monuments Historiques. 282–283 [között].
203. Anneau de Nan *Udobă*. Cliché de la Commission des Monuments Historiques. 282–283 [között].
204. Une petite Venise: Un village de pêcheurs, *Vălcov*. Inst. Géogr. Cluj (I. Rodeanu). 208–209 [között].
205. Maisons de pêcheurs a *Vălcov*. Inst. Géogr. Cluj (I. Rodeanu). 208–209 [között].

V. *Egyéb*

206. Dans les prochains numéros. 100.
207. Bibliographie. 300.
208. Bibliographie. 396.

[1986, 2006]

Kristóf György az erdélyiség és a *romániaiság* kereszttüzében

Adalékok

1.

Nem a *Korunk* és egykori híres-hírhedt szerkesztőjének *romániaiságáról* lesz itt szó. Nem Gaál Gábor harmincas évekbeli ötletét járjuk körül, amelyet három-négy évtized múltán a folyóirat második folyama a „romániai magyar irodalom központi” ügyévé igyekezett fejleszteni.¹ Még kevésbé tárgyunk Tóth Sándor fogalomértelmezése, illetve annak kritikai visszhangja.² Közleményünk indítéka Kovács János következő megjegyzése a két világháború közötti erdélyi magyar irodalom baloldali ágazatáról: „A romániaiság kezdetben csupán földrajzi meghatározást jelentett. Mint ismeretes, Kristóf György érvelt elsőnek amellett, hogy a születő hazai magyar irodalmat ne erdélyinek, hanem romániaiainak nevezzék. [...] Kristóf elképzelése, függetlenül konzervativizmusától, nem [...] terjedhetett ki a romániaiság társadalmi összetevőinek a felismeréséig. Évtizedes tisztázódási folyamat alakította ki a romániaiság fogalmának tartalmát.”³ Noha – mint alább látni fogjuk – az irodalomtörténész egyetemi tanár⁴ a szűkebb témáról hosszabban, máshol pedig többször nyilatkozott, Kovács csak egyetlen könyvéből idéz, ráadásul hiányosan. Nem figyelt fel arra a szerkesztési fortélyra, amely fényt derít a szóban forgó műszó

1 Rácz: *Egy irodalomtörténet*, 313. Ilyen értelemben Gáll: *Nehéz örökség*, 249–250.

2 Tóth: *G. G.*, 169–193, 203–204; Uő: *A Gaál-monográfia*, 50–51; Rácz: *A legendától a valóságig*, 105–110. Vö. Pomogáts: *A transzilvánizmus*, 206.

3 Kovács J.: *Aradi közbizalom*, 41.

4 Élethez és munkásságához Gaál: *Román–magyar irodalmi kapcsolatok*; Uő: *Kristóf György munkássága*; Uő: *Pozitivizmus*.

most megfejtendő jelentésére. Két kiragadott részlet Kristóf *A romániai magyar szellemi élet néhány problémája* címmel 1924-ben megjelent cikkéből – és értelemszerűen összművéből – így mintha igazolná azt a módot, ahogyan a késői elemző főszereplőnk a kolozsvári népfronti *Korunk* fémjelezte *romániaiság* egyik előfutárának tünteti fel a *Geniusszal*, az aradi avantgárd folyóirattal párhuzamosan: „Az erdélyi jelző kirekeszt, elfeled vagy mostohának tekint mindent, ami nem esik bele a régi Erdély földrajzi területébe, szellemébe. A romániai magyar összefoglal mindent, ami ez országban magyar Zsombolyától [Bukovináig, Kovácsnál kipontozva, K. L. Zs.], Nagykarolytól Bukaresten át Konstanzáig.” Néhány oldalal odébb pedig ez olvasható: „Közművelődési s főleg nyelvi és irodalmi szempontból pedig az erdélyi jelző szűk, kirekesztő vagy legalább is nemtörődöm értelmű. Pedig lehet-e, szabad-e nem törödnünk azzal a hatalmas közművelődési erőmennyiséggel, amelyet a bihari és szatmári magyarság százezrei jelentenek? Azzal a fejlett magyar szellemi élettel, amely Temesvár, Arad, Nagyvárad, Szatmár, Nagybánya és más városokban pezsegve működik [Kovácsnál: pezseg, K. L. Zs.] és állandóan hat? Csak azért, mert ezek sem politikailag, sem földrajzilag nem esnek belül a régi Erdély határain. Sem célszerű, sem méltányos nem volna!”⁵

2.

E mondatok az összerdélyi távlatot legalább olyan mértékben villantják fel, mint az óromániaiakat. Mégis kétségtelen, hogy a korabeli erdélyi magyar konzervatív eszmevilágban kimutatható egyfajta *romániaiság* – de korántsem egyedül földrajzi vonatkozásban, amint az 1922 végén Kolozsvárt megalakult Országos Magyar

⁵ Kristóf: *A romániai magyar szellemi élet néhány problémája*, 287; Uő: *Befejező megjegyzések*, 291. Kiemelés az eredetiben. Mindkét részletet idézi Kovács J.: *Aradi közzététel*, 322–323, 120. jegyzet.

Párt irányítóinak és támogatóinak több közéleti, illetve taktikai megnyilvánulásából, valamint szervezési gyakorlatából kiderül. A magyar kisebbség erdélyinek nem nevezett parlamenti képviselője országos kiterjeszkedésével a román kormányzat egyik vele szemben támasztott nemzetiségpolitikai igényét iparkodott kielégíteni. Miközben a húszas évek közepén azon volt, hogy gyökeret eresszen Bukarestben, sajtójában és a román törvényhozásban ismételt elhatárolta magát a magyarországi revizionizmustól, egyúttal a budapesti felelős tényezőknek azt jelezvén, hogy a Magyarországról gerjesztett „olcsó hazafiasság” saját törekvéseit keresztezi, mivel a magyar–magyar kapcsolattartás fokozatos megnehezítésére ösztönzi a román hatóságokat.⁶ A párt tagjai a hazai és külföldi nyilvánosság előtt az adott történelmi helyzetben lemondtak Erdély államjogi hovatartozásának újratárgyalásáról, és koalíciós megbeszéléseket folytattak még az országot uraló román néppártiakkal és nemzeti liberálisokkal is.⁷ Így egyfelől a magyar nemzeti érdek megsértésének a bűnébe eshettek. Másfelől kisebbségpolitikai irányelveket feszegető vitáikkal abba a gyanúba keveredhettek, hogy hűségnyilatkozataikkal valójában irredenta szándékaikat fedik el.⁸ Utóbbi vád nagyobb súllyal nyomott a latban, mivel a magyar kormány és a román fővárosban szolgáló diplomatai nem vonták kétségbe nemzeti megbízhatóságukat.⁹ Ezért arra kényszerültek, hogy állampolgári hűségüket nyomatékosítsák

⁶ Jakabffy: *Üzenet*. Vö. uő: *Peccatur*; Uő: *Emberiességből*; Gyárfás: *Az igazság*. A kérdéskör megvilágítása: K. Lengyel: *Auf der Suche*, 275–287.

⁷ K. Lengyel: *Auf der Suche*, 275–298, 339–381.

⁸ Ld. pl. a bukaresti magyar királyi követség Budapestre küldött jelentéseiből: Rubido-Zichy Iván – Khuen-Héderváry Sándor. Bukarest, 1924. május 27. MOL K 64, 11. cs. 27; Villani Frigyes – Walko Lajos. Bukarest, 1926. március 22. Uo. 19. cs. 27. Vö. *Két malomban*.

⁹ Ezért a bukaresti magyar követ sürgősen tartott tanácsadást és anyagi támogatáson túlmenő beavatkozást ügyeikbe: Villani Frigyes – Walko Lajos. Bukarest, 1925. november 2. MOL K 64, 15. cs. 27. Vö. K. Lengyel: *Auf der Suche*, 276–279.

– anélkül, hogy kilépjenek a magyar érdek szabta stratégiai keretekből.

Az Országos Magyar Párt kulturális környezete részt vállalt ebből a feladatból. Irodalomtörténészek, történetírók, nyelvészek, jogászok és teológusok például 1924-ben Kolozsvárt elindították az impériumváltás utáni első helybeli magyar nyelvű bölcsész szakfolyóiratot, amely a „Romániában magyar nyelven” készült művek és történt események krónikásként köszöntötte olvasóit, és bár erős regionális öntudatában az *Erdélyi Irodalmi Szemle* nevet viselte címlapján, az „egyetemes magyar szépirodalom és tudományosság” mércéjét vállalta.¹⁰ Román témákkal is foglalkozott, még ha jobbra felszínes közelítésekben is. Az irodalmi tájékozottsággal szintén konzervatív világnézetű és kolozsvári *Pásztortűz* mintáját követve erdélyi, de inkább magyar forrásvidékéhez ragaszkodott. Mégis jelezte az erdélyi magyar sajtó más termékeiben is fel-felbukkanó nézetet, hogy a régió túl kitekintés a román államiság iránti érdeklődést érzékeltetheti az erre váró többségi nyilvánosság színe előtt.¹¹ Kristóf György mindkét lap hűséges munkatársaként¹² hasonlóképpen gondolkodott személyes kultúrpolitikai teendőiről.

3.

Bevezetőül újraközölt mondatainak körültekintőbb értelmezéséhez tudnunk kell, hogy ő is azok közé tartozott, akik az erdélyiséget alapvetően összmagyar viszonylatában szemlélték. Az eszmei lojalitás a több részre bomlott nemzeti közösség iránt a húszas és harmincas években nem csak néhány neves és számos

10 Borbély: *Előszó*, 1.

11 Vö. *Az erdélyi magyar sajtó nagy napja*; Balint: *Minoritatile etnice*. Segédeszközök a két folyóirat anyagának feltárásához; Galambos: *Két erdélyi folyóirat*; Uő: *Pásztortűz*.

12 *Kristóf György életrajzi adatai és irodalmi munkái*.

kevésbé ismert személy Magyarországra költözése révén bizonyult erősebbnek az Erdély-központú magyar hivatástudatnál.¹³ Kristóf, aki 1921-ben, de később is viaskodott a repatriálás gondolatával,¹⁴ román fennhatóság alatt maradottan – és művelődési létesítményeivel kapcsolatba kerülve – nőtt szakterületét meghaladó véleményformálói szerepkörbe, amelyben az anyanyelvi kultúra ápolásának az igényét jelenítette meg. 1920 júliusában hiába remélte, hogy egy „felekezeti magyar egyetem” Kolozsvárt „testté fog válni”, és ő annak magyar irodalmi tanszéke élére kerül.¹⁵ Miután szászvárosi gimnáziumi alkalmazásából nem sikerült bejutnia a kolozsvári Református Magyar Tanárképző Intézet oktatói karába sem, 1922. április 1-től elvállalta – részben anyagi okokból – a Daciei Superioare kolozsvári román egyetem magyar nyelv és irodalom tanszékének vezetését, előbb ideiglenes munkaszerződéssel, 1923 februárjától rendkívüli, 1926-tól nyilvános rendes tanárként.¹⁶ A *Pásztortűz* szerkesztősége illően: „szomorú örömmel” méltatta e döntését, amikor bemutatkozó szabadelőadása margóján megjegyezte, hogy íme, az erdélyi magyar kultúra román intézményi keretben is tanújelét adja életrevalóságának.¹⁷

Kristóf a többségi közegben ellátott felsőoktatói munkája során közelről tapasztalhatta, hogy az *Erdély* szó a területi kérdést felidézve meglehetősen bántóan hangzott román fülekben. Két évvel alkalmazása kezdete után éppen ezért megkérdőjelezte

13 Az ismertebbek közül megemlítendő Buday Árpád régész, Gelei József zoológus, Grandpierre Emil, az Országos Magyar Párt ügyvezető elnöke, Makkai Sándor református püspök és Márki Sándor történész. Kelemen: *Buday; Dr. Gelei József; Várady: Dr. Grandpierre*; Cseke: *Egy létparadoxon*; Buday: *Távozó historikusaink*. Ld. még a 36. jegyzetet. A szélesebb körű kíváncsiakhoz Mócsy: *The Effects*, 8–39, 176–195; Mikó: *Az erdélyi magyarság sorsa*, 245.

14 Kristóf György – Zolnai Béla. Kolozsvár, 1927. november 19. MTAKK KGyh, Ms. 4142/662; Gaal: *Kristóf György élete*, 23.

15 Kristóf György – Márki Sándor. Szászváros, 1920. július 4. MTAKK KGyh, Ms. 5163/176.

16 Gaal: *Kristóf György munkássága*, 109–111.

17 Kristóf: *A magyar ősköltészet*, 460.

használatát, helyette egy olyan kifejezést ajánlva, amely „egyrészt politikailag is teljesen őszinte és korrekt”.¹⁸ Mindazonáltal tudományos munkásságával, amely a világháború után a régió magyar kultúr- és irodalomtörténetére összpontosult, nem szűnt meg támogatni az Erdélyi Múzeum-Egyesület és az Erdélyi Irodalmi Társaság földrajzilag behatárolt honismereti tevékenységét, valamint a magyarországi Erdély-tematikájú könyvkiadást – akkor sem, amikor éppenséggel a Nagy-Románia megalakulásának tizedik évfordulóját ünneplő hivatalos bukaresti díszkötetbe dolgozott.¹⁹ Szembesült erdélyiség és romániaság kettősségével, és erről filológiai nyomokat is ránk hagyott.

1924 első felében a román kormány anyagi és politikai támogatását élvező, Sextil Pușcariu román nyelvész és irodalomtörténész egyetemi tanár irányította *Cultura* magyar oldalait szerkesztette.²⁰ E román–magyar–német–francia nyelven Kolozsvárt megjelent tudományos-irodalmi-művészeti folyóirat tisztavirágéletét befejező negyedik, júliusi számában közzétette *A magyar líra mai főképviselői Erdélyben* című tanulmányát.²¹ Az *erdélyi magyar irodalom múltja és jövője* című készülő tanulmánygyűjteményében, amelynek utószavát hat hónap múlva készítette el,²² ugyanazon dolgozat címét *A magyar líra mai főképviselői Romániában*-ra, a szöveg azonos részeiben pedig az „erdélyi magyar” melléknevet a „romániai magyar”-ra cserélte – anélkül, hogy ezt a változtatást megmagyarázta volna az első közlésre utaló lapalji jegyzé-

18 Kristóf: *A romániai magyar szellemi élet néhány problémája*, 286–287. Kiemelés K. L. Zs. A kulcsszóból képzett *ardelenism* (erdélyiség) vitájához a korabeli román közéletben K. Lengyel: *Kulturális kapcsolatok (ebben a kötetben)*.

19 Kristóf: *Zece ani*, megemlítve egyik magyarországi együttműködéseivel kapcsolatos magánlevelében: Kristóf György – Lukinich Imre. Kolozsvár, 1929. március 24. MTAKK KGyH, Ms. 5361/182. Vö. Kristóf György *életrajzi adatai és irodalmi munkái*; Gaal: *Pozitívizmus*.

20 Gaal: *Román–magyar irodalmi kapcsolatok*, 19–21; K. Lengyel: *A hamis alternatíva (ebben a kötetben)*.

21 Kristóf: *A magyar líra mai főképviselői Erdélyben*.

22 Kristóf: *Befejező megjegyzések*, 294.

tében.²³ A kötetben soron következő elvi fejtegetéseivel azonban mintegy pótlásul „bizonyos lélektani eltolódásokra” hivatkozott: „Ámde saját jól felfogott érdekünkben [...] az eddig használt *erdélyi* jelző helyett használjuk mindig ezt: *romániai magyar*. Ne *erdélyi* irodalmat, hanem *romániai magyar* irodalmat emlegessünk, írjunk és fejtegessünk.”²⁴

4.

A helyettesítő fogalommal nem csak Kristóf ajánlott egy kölcsönös önabrázolásból élő magyar–román kulturális cserét.²⁵ Jóllehet a többségi erdélyi politikusokat nélkülözhetetlen tárgyalófeleknek tartotta, az Országos Magyar Párt a húszas évek közepén egyre fontosabbnak vélte a regáti pártok befolyásos köréhez való közeledését.²⁶ Az interetnikai kapcsolatok apolitikus rendszeresítése többek között Erdély autonómiájának kérdéséről volt hivatott átmenetileg elterelni Bukarest figyelmét, miután az önállósági kívánsalmak fényében őszintétlennek látszottak a magyar kisebbség hűségnyilatkozatai. Az államszerkezeti regionalizálás érdemleges vitájához a szellemi-erkölcsi közeledés teremtheti meg a szükséges körülményeket, hangoztatta számos alkalommal az erdélyi magyar sajtó, román újságírók és közéleti szemé-

23 Így lett „mai erdélyi magyar lírikusok” → „mai romániai magyar lírikusok”; „mi erdélyi magyarok” → „mi romániai magyarok”; „nem férközték még hozzá az erdélyi lélekhez” → „nem férközték még hozzá a romániai magyar lélekhez”; „erdélyi magyar lélek” → „romániai magyar lélek”. A nyílak előtt Kristóf: *A magyar líra mai főképviselői Erdélyben*, 319. A nyílak után uő: *A magyar líra mai főképviselői Romániában*, 264–265, a jegyzet 265. Kiemelés K. L. Zs.

24 Kristóf: *A romániai magyar szellemi élet néhány problémája*, 290, 286–287. Kiemelés az eredetiben.

25 Kristóf: *Isif Popovici*; Uő: *Grigorescu*; Uő: *Román irodalom*. Vö. Gaal: *Román–magyar irodalmi kapcsolatok*. Könyvészeti útmutatók: Domokos: *A román irodalom*, 145–166; Réthy – Váczy: *Magyar irodalom*, 177–189.

26 Botos: *Román politikusok nyilatkozatai*; Mille Constantin-nak kell megvédenie a kisebbségi jogokat; *Román államférfiak és publicisták a román sovinizmus ellen*.

lyiségek „népek testvériesülése”-ről elejtett kijelentéseinek is bizalmat szavazva.²⁷ A kultúra fejlődése nem függ közvetlenül a mindenkori politikai helyzettől, szerették hinni mindkét oldalon a bizakodóbbak, ezért a kulturális élet képviselői ismeretterjesztő munkákkal anyanyelvükön és fordításokkal a másik nemzet szépirodalmából igenis lebonthatnák a románokat és magyarokat politikailag elválasztó falakat.²⁸ E kezdeményezés személyes kapcsolatokra épülne és a szerzők, művek, események rendszeres bemutatása, valamint az összekötő elemek tudatos keresése révén bontakozna ki.²⁹ Magyar részről azonban kiegészítőleg elhangzott az a kívánság is, hogy mindemellett előbb-utóbb megnyíljon a kölcsönös hasznú politikai érdekegyeztetés útja is.³⁰ Bitay Árpád irodalomtörténész és nyelvész, aki a román nyelv és irodalom kutatásában meg népszerűsítésében – többségi elismerések kíséretében – jeleskedett, közben pedig szorgalmasan kultúrpolitizált, jellemző módon azt remélte, hogy kapcsolattörténeti dolgozataival nem egy „etnikai harcot” jelentő „kulturális verseny” részese.³¹

E bizakodás okát, a *verseny* és *harc* közötti feszültség szülte bizalmatlanságot, a Bitayt is közlő *Cultura* sem szüntethette meg. Alig jelent meg négy füzete, és a bukaresti kormányzat leállította finanszírozását, miután magyar és német munkatársai az erdélyi kisebbségi kérdést nem csak a lapgazda szája íze szerint érintet-

27 Ilyen volt pl. Bota: *Înfrățirea*. Az autonómiaelképzelések és a kulturális kapcsolatok szorgalmazásának összefüggéséhez erdélyi magyar sajtóforrások alapján K. Lengyel: *Auf der Suche*, 275–287.

28 Gyárfás: *Mauriciu Jókai*; Keresztury: *Menirea*; Uő: *Kultúrkapcsolat*; (t. g.): *Álarc nélkül*.

29 *A Helikon írói Bukarestben*; *O apropiere culturală română–maghiară*.

30 Keresztury: *Kultúrkapcsolat*; Veridicus: *A lelkek*.

31 *Declarațiile dlui dr. Bitay Árpád*. Vö. *Magyar kultúregyesületek*. Néhány írását – levelezéséből is válogatva – közzéteszi és tevékenységét áttekinti Kovács F.: *Bitay*. Utóbbi tanulmányból nem derül ki, hogy Bitay romanisztikai témáival korántsem pusztán a romániai tudományosságban kereste filológusi helyét. Ld. szakmai bemutatkozását egy magyarországi tudósak küldött levelében: Bitay Árpád – Zolnai Béla. Kolozsvár, 1927. február 4. MTAKK BiÁrh, Ms. 4122/101/I.

ték.³² Kristóf és a régész Buday Árpád, a folyóirat egyik magyar munkatársa, hasztalan várt e hivatalos vállalkozásban való közreműködésért javulást a magyar kisebbség kulturális helyzetében, amelynek politikai szorongatottságáról mindketten budapesti levelezőtársakat tájékoztattak szépítgetések nélkül, nem a folyóirat nyilvánosságát.³³ Ez a tény nemcsak a korabeli cenzúra szorítását példázza. Arra is figyelmeztet, hogy a kolozsvári magyar tudományosság konzervatív személyiségei az erdélyi régióhoz és a román államhoz fűződő viszonyukat még akkor is a vélt vagy valódi belső-magyar igényekhez próbálták igazítani, ha – mint például Kristóf néhány évvel később – hivatali érzékenységek folytán jobbnak látták lemondani arról, hogy írásaikkal a magyarországi szakmai közéletben is szerepeljenek.³⁴ Éppen ezért az „Erdélyi Irodalmi Szemle-berkekben” is „nagy örömet keltettek” a Magyarországról, „illetékes helyről jött elismerő szavak”, amint Buday tapasztalhatta.³⁵

32 K. Lengyel: *A hamis alternatíva (ebben a kötetben)*.

33 Kristóf György – Veress Endre. Kolozsvár, 1924. március 10. MOL KGyh, P 1759/851; Buday Árpád – Márki Sándor. Kolozsvár 1923. december 31. MTAKK BÁh, Ms. 5160/703; Buday Árpád – Márki Sándor. Kolozsvár, 1924. január 20. Uo. 5165/268. Buday közreműködéséhez K. Lengyel: *A hamis alternatíva (ebben a kötetben)*.

34 Kristóf a kolozsvári román egyetem „Seminarul Maghiar” fejléces papírján azt írta egyszer Budapestre, hogy még a kolozsvári *Erdélyi Irodalmi Szemle* hasábjain is csak módjával ajánlatos megjelennie, úgyhogy „tudománypolitikai szempontból” a magyarországi lapok kínálta közlési lehetőségeket „sem szabad túlságosan igénybe” vennie; emiatt nem tehet eleget a szegedi *Széphalom* címzettje által közvetített felkérésének. Magyarázatul hozzáfűzte, „hogy mindaddig, míg írásommal nem megyek külföldre (!), addig itthon nemcsak nyugodtabban vagyok, de némely dolgot sokkal erősebben és több eredménnyel képviselhetek. Íme a szempont, mely miatt egyelőre csak olvasótok s nem munkás társatok lehetek. Nyomorúságos helyzet biz ez! Isten tudja, meddig bírom az itt maradást, illetve azt, hogy csak ide írjak.” Kristóf György – Zolnai Béla. Kolozsvár, 1927. november 19. MTAKK KGyh, Ms. 4142/662.

35 Buday Árpád – Márki Sándor. Kolozsvár, 1924. január 20. Uo. BÁh, Ms. 5165/268. Az *illetékes hely* elnevezés általában a magyarországi hivatalos kulturális és politikai körökre vonatkozott, esetenként magára a miniszterelnökre, Bethlen Istvánra. Ld. a bukaresti magyar követjelentésekből Villani Frigyes – Walko Lajos.

Csak első pillantásra meglepő, hogy az erdélyi világot éppen azok rajzolták meg a széttöredezett magyar világ szerves részeként, akik egyidejűleg román állampolgári megbízhatóságukat bizonygatták. A konzervatív transzszilvanizmus nagyrészt az 1921-ben Kolozsvárról Budapestre dunamelléki református püspököknek kivándorolt Ravasz László hatására nőtt az államhatárok feletti kulturális integráció elméletévé.³⁶ Korai terjesztői között találjuk Makkai Sándort is,³⁷ aki azonban 1926-ban erdélyi református püspökké való kinevezését aláfestette a román királyhoz és törvényhozáshoz címzett írásos hódolatokkal.³⁸ Mindenesetre az Országos Magyar Párt egyik 1924-es nagygyűlésén még püspök-helyettesként és a „romániai magyarság” nevében „az állam törvényei és a törvényes állami hatalom iránti teljes” tiszteletét fejezte ki, valamint azt a szándékát, hogy „az állampolgársági hűség minden követelményének teljesítésével” részt vesz „az állam életében”.³⁹ Lényegében Kristófhhoz hasonlóan járt el a későbbi *Nem lehet* vita kiokosztója, amikor úgy fordult szülőhazája egészéhez, hogy közben önmagát betájolta az erdélyinél szélesebb magyar közegbe.⁴⁰

Bukarest, 1925. november 2. MOL K 64, 15. cs. 27; Villani Frigyes – Walko Lajos. Bukarest, 1927. október 17. Uo. 24. cs. 27. További forrásokkal K. Lengyel: *Auf der Suche*, 276–277.

36 Ravasz: *Az erdélyi lélek*; Walter: *Beszélgetés Ravasz Lászlóval*. Ravasz kivándorlásához Makkai: *Dr. Ravasz*. Jelzett hatásához részletesen K. Lengyel: *Auf der Suche*, 181, 302–303, 315, 317, 325.

37 Pl. Makkai: *Az erdélyi szellem*.

38 A forrásokat ld. K. Lengyel: *A regionális öntudatosságtól (ebben a kötetben)*, 23. és 25. jegyzet.

39 *Az Országos Magyar Párt 1924. december 14-ikén megtartott nagygyűlésén elfogadott határozati javaslatok*.

40 A vita anyaga: NL. Személyes látószögből Makkai: *Szolgálatom*, 97–115. Vö. részletesebben K. Lengyel: *A regionális öntudatosságtól (ebben a kötetben)*.

5.

Az irodalomtörténész 1924 végén ugyanis nem csak romániai magyar kitekintést javasolt: a *Culturából* gyűjteményes kötetébe átvett tanulmányában az „erdélyi”, illetve „erdélyi magyar” mellékeveket az „erdélyi magyar”-ral, illetve a „magyar”-ral is felváltotta.⁴¹ Minthogy kötete korábban keletkezett darabjaiban gyakran előfordult az *erdélyi magyar* kifejezés,⁴² kénytelen volt ennek mind – a fennebb kimutatott – román, mind magyar hangsúlyú átalakítását utószavában hosszabban megindokolni: „Könyvem címe az *erdélyi magyar* irodalom, holott később a *romániai magyar* kifejezést ajánlom és használom. A látszólagos ellentmondás magyarázata ez: a közhatalom átvétele után, az általános használat sodrában, magam is *Erdélyt* használtam s ami még a régi Magyarországból Romániának jutott, azzal nem igen törődtem. Később az irodalomban az *erdélyiség* programmszerű követelése és követése érlelte meg bennem a meggyőződést, hogy az erdélyi kifejezés közművelődési és művészi szempontból sem nem indokolt, sem nem jogosult. Egy külön erdélyi irodalom nem fejlődést, de zsákutcába jutást jelentene. Az *erdélyiség* csak a művészet síkjára főlemelve jelent irodalmi értéket.”⁴³ Ezen alapelv szintén Budapestről származott, mégpedig Beöthy Zsolttól, akit a pályakezdő Kristóf a pozitívizmus iskolájában mesterévé fogadott volt, és akit most, hogy átmenetileg a szellemtörténet ígézetébe került,⁴⁴ márcsak *ama jól felfogott saját érdek*⁴⁵ parancsára sem tagadott

41 Így lett „mai erdélyi léleknek hűséges és művészi dalnokai” → „mai magyar léleknek hűséges dalnokai”; „ezt az *erdélyi magyar lelket* megfelelő művészi formában adják” → „ezt a *magyar lelket* megfelelő művészi formában adják”; „keresik az *erdélyi lelket*” → „keresik az *erdélyi magyar lelket*”. A nyílak előtt Kristóf: *A magyar líra mai főképviselői Erdélyben*, 319. A nyílak után uő: *A magyar líra mai főképviselői Romániában*, 264–265.

42 Pl. Kristóf: *Az erdélyi magyar irodalom múltja és jövője. Előszó gyanánt*.

43 Kristóf: *Befejező megjegyzések*, 291. Kiemelés az eredetiben.

44 Gaal: *Pozitívizmus*, 86–100.

45 Ld. a 24. jegyzetnél.

meg. Éppen a transzszilvanizmust mint az erdélyi magyarság közszellemét értékelve volt rá szüksége: vele ötvözhetett művészi értéket és nemzeti szellemet fő irodalmi értékelő elvvé. Őrá hivatkozva nyugton ostorozhatott *romániai magyar* látószögből erdélyi provincializmust; hiszen így – nemegyszer ugyanabban a cikkben – a művészet egyetemességének a dicséretével az erdélyi magyar irodalomra is ráfoghatta, hogy nem egy térben elszakadó közösség, hanem a magyar nyelv és kultúra államjogi kereteken átható eszményei köré termelődik.⁴⁶

Kristóf fogalomcseréje tehát megtévesztő, ha nem értékeljük valamennyi elemét. Kovács János az utoljára idézett szövegrészt a többi felsorakoztatott forrással együtt megkerülve nem tulajdonított különösebb jelentőséget annak, hogy a *romániai magyar* fogalom használata esetünkben kettős indoklason alapult. Kristóf ugyanis – a fennebb említett politikai *összinteség* és *korrektség* követelménye mellett⁴⁷ – „*másrészt*” azzal érvelt 1924-es tanulmánygyűjteményében, hogy az erdélyi vonzatok gyengítése „*eszmileg is kifejezi törekvéseinket*”.⁴⁸ Ebben a félmondatában bevallotta, hogy a regionális elszigeteltségből *két* kiutat látott, de csak az *egyiken* mozdult el újra meg újra: *romániaiságával* az erdélyiséget szándékszerűen magyar nemzeti szempontból haladta meg. Mérvadó tájékozódásának hagyományvonalát kidomborítja az a már 1920 nyarán közzétett javaslata, hogy az Erdélyi Irodalmi Társaság törölje a nevéből az *erdélyi* szót, az Erdélyi Múzeum-Egyesület pedig „a *magyar* tudományos közszellem” fejlesztését tekintse legfőbb feladatának.⁴⁹ Az évtized elején, röviddel Trianon után, nem a román impériummal szembesült, hanem a régiót kolozsvári

46 Ld. elsősorban a következő, helyenként önmagát szószerint ismétlő vagy parafrázáló cikkeit, tanulmányait: Kristóf: *Az erdélyi magyar irodalom múltja és jövője. Előszó gyanánt*; Uő: *Előszó*; Uő: *Magyar tanszékek*; Uő: *Az erdélyiség irodalmi vonatkozásai*; Uő: *Transilvánizmus*; Uő: *Szabad kritika*; Uő: *Nagyenedi album*.

47 Ld. a 18. jegyzetnél.

48 Kristóf: *A romániai magyar szellemi élet néhány problémája*, 287. Kiemelés K. L. Zs.

49 Kristóf: *A magyar tudomány*. Kiemelés K. L. Zs.

központjából behálózó kulturális élet intézményesülését firtatta, „*erdélyi magyar szívből*” éltetett szakavatottságával ajánlva magát egy erdélyi fejlődéssel is magyar egyetem irodalomtörténeti tanszékének a vezetésére.⁵⁰

6.

Kristóf húszas évekbeli szövegeit, valamint politikai háttérvonzatait a róla szóló irodalom sem méltatja kellőképpen.⁵¹ Ezért Erdély felettségének eddig csupán másodlagos összefüggését ismertük, rejtettebb indítékai és mélyebb iránya homályban maradtak. Függetlenül attól, hogy milyen választott gyűjtőnév alatt írtak és gondolkodtak magyar anyanyelvű tollforgatók és egyéb értelmiségiek a Romániához csatolt vidékeken, Kristóf nem hitte alkotásaikat *romániaiaknak*. Még akkor sem, ha annak nevezte őket. Emiatt kár, sőt tudományos szempontból káros bemutatott írásait a későbbi Gaál Gábor-féle *romániaiság* akár legáltalánosabb előzményei közé sorolni. Feltárt szójátéka az életrajzot színező mondandón túl éppen ellenkező tartalmú jelentésével érdemel figyelmet: azért, mert magába sűrítette az erdélyi regionális és magyar nemzeti tudat feszült viszonyát, amely Trianon után alapjaiban meghatározta a transzszilvanizmust.⁵²

E mintaszerűség fényében mármost halaszthatatlan azon átpolitizált, de tudományosnak tálalt szemlélet módszeres bírálata, amely Kovács János Kristóf-képét eltorzította. Az ötvenes évektől

50 „Érzem, hogy van hozzá szakismeretem, irod. munkásságom, s van – s tán ez se utolsó – Erdélyt értő és megértő lelkem. [...] az erd. magyar egyetem magyar irodalomtört. tanszékéről hirdetett tudományos igazságoknak, máskor is, de most minden esetre, erdélyi magyar színük kell, hogy legyen.” Kristóf György – Márki Sándor. Szászváros, 1920. július 4. MTAKK KGyh, Ms. 5163/176. Ld. még a 15. jegyzetnél.

51 Vö. Gaál: *Román–magyar irodalmi kapcsolatok*; Uő: *Kristóf György munkássága*; Uő: *Pozitivizmus*.

52 Bő előadásban K. Lengyel: *Auf der Suche*, 157–191, 298–328.

egész irányzat nézett szembe az erdélyi magyar szellemi élet polgári hagyományaival, de elsősorban azért, hogy azokat *haladóra* csupaszítva egy olyan kisebbségi ideológia időszerű szolgálatába állítsa, amely létjogosultságát a román állam iránti feltétlen elkötelezettségből szerzi. Bukarest megfelelő elvárása alig elérhető tökélytel érvényesül irodalomtörténeti kiadványokban ott, ahol a századelőtől kifejlődő erdélyi magyar kulturális decentralizáció korai és késői hajtásai a *romániai* magyar irodalom alkotóelemeiként tűnnek elő, noha akkor az új Románia még nem létezett.⁵³ A társadalom- és szellemtudományi Erdély-kutatás ilyen és hasonlóan súlyos csúsztatásokon, közelebbről Kristóf *romániaiságán* okulva nem tekinthet el olyan megítélések felülvizsgálatától, amelyek a régió történetét a magyar–magyar viszonyrendszerből kiemelve a román–magyar kapcsolatok beszűkítő tükrébe helyezik.

[1992]

53 Ezt a „történeti-szemléleti zűrzavart” éppen Kovács János antológiabevezető munkásságát mérlegelve tette szóvá Köteles: *A transzilvanizmus*, 52. Jogosan, hiszen az egyik hivatkozott dolgozat többek között ezt állítja: „A nagyváradi folyóiratalapítás szervesen beletartozik abba a szellemi folyamatba, mely nyomban a háború után, az új államiság alig konszolidált keretei között megindult az erdélyi magyarság körében. A Magyar Szó, a Tavasz és kortársaik, a velük szinte egyszerre induló folyóiratok, ugyanannak a társadalmi-történelmi átrendeződésnek szülöttei és legelső hírnökei: a *romániai* magyarság sajátos kisebbségi körülményeitől meghatározott kulturális életének.” (Kovács J.: *A hőskorszak*, 6. Kiemelés K. L. Zs.) Még egy példa effajta értékelésre Varró: *A romániai magyar irodalom*. A szóban forgó ideológiai címke állítólag a 31. jegyzetnél szereplő Bitaynak is kijár, mivel rendszeresen közölt román szaklapokban, amiből az következne, hogy „vallotta és vállalta az erdélyiséget és a romániaiságot”. (Kovács F.: *Bitay*, 58–59.) Az 1957–1958-as *Utunk* kezdeményezte *Nézzünk hát szembe* vita és tudománytörténeti következményeinek kimerítő kritikái feldolgozása hátravan még; Pomogáts: *A transzilvanizmus*, 5–9, vázlatát nyújtja.

**A regionális öntudatosságtól
a nemzeti öncélúságig – és vissza
Makkai Sándor transzszilvanizmusáról**

„Bethlen Gábort a történeti hagyomány és a történetírás többnyire végletesen jellemezte. [...] A magam részéről sem felmagasztalást, sem apológiát nem szándékoztam írni róla. [...] Lényében nem az egyéni ember, nem az érdem és nem a siker a fontos, hanem az, hogy személyisége az *egész magyar nemzet kifejezője* s így benne a *választottság, a küldetés emberfeletti ténye* a döntő.”¹

„[...] Erdély a XVI. és XVII. század folyamán, közel másfélszáz éven át önálló ország, magyar vezetés alatt élő fejedelemség volt és benne a népek helyzete, jogviszonyai, államalkotó részvétele és kultúrája önállóan, sajátosan alakult ki. Ennek az állami önállóságnak, – mely külpolitikailag relatív, de belkörüleg ténylegesen érvényes volt, – élő hagyománya és életformáló hatása az erdélyi fejedelemséget túlélte, sőt [...] vérévé vált Erdély népeinek [...]”²

1.

Az erdélyi magyar esszéirodalom és politikai publicisztika századunk húszas és harmincas éveiben eltökélt rendszerességgel fejtegette az „erdélyi öntudat” témáját. A részben különböző

¹ Makkai: *Egyedül*, 116–117. Kiemelés az eredetiben.

² Makkai Sándor: Erdély, mint önálló állam. Debrecen 1945 [gépirat]. TREK MSh, Kt. 7376, 2. A szerző jelen dolgozatának hagyatéki forrásait 1984 tavaszán gyűjtötte össze a sárospataki Tiszáninneni Református Egyházkerület Tudományos Gyűjteményeiben, Makkai László, az örökhagyó történész fia engedélyével és a Gyűjtemény munkatársainak előzőeken gyakorlati segítségével.

világnézeti háttérben keletkezett írások feltűnően gyakran folyamodtak történeti érvekhez, azt bizonygatván, hogy a régió népcsoportjai a köztük feszülő ellentétek régmúlt időktől megkísérelt és ismételt sikeres enyhítésével létrehozták volna az „erdélyi szellem”-et.³ E hármas osztatú, magyar, román és szász alkotóelemből álló jelenség időszerűsítésekor elsősorban a konzervatív szerzők siettek tisztázni, hogy benne az összmagyar nemzettudat csak színeződik, hatásának sugarát és erejét megtartva az első világháborút követő államjogi átalakulások ellenére.⁴

Makkai Sándor is ezt az álláspontot képviselte. Idevágó legkorábbi megnyilatkozásai 1922-ben láttak napvilágot,⁵ amikor Erdély magyar nyilvánossága az eredetileg Gyulafehérvárott létesült, 1662-ben Nagyenyedre költözött Collegium Academicum fennállásának háromszázadik évfordulóját ünnepelte fényes jelzők özönében.⁶ A kolozsvári református teológia tanára s egyben igazgatója, az erdélyi református egyházkerület püspökhelyettes főjegyzője⁷ a Bethlen Gábor alapította művelődési intézményt – többedmagával⁸ – a Magyar Királyság egykori feldarabolódását áthidaló öntevékenység kirívóan értékes példajaként méltatta. A fejedelem, szólt történeti tényekkel dúsított ideologikus gondolatmenete, korántsem az önkéntes elkülönülés, hanem a szükségszerű „önálló szellemi élet” és „sajátos kultúra” hagyományát teremtette meg, egy olyan cselekvésmintáét, amelyet Nagy-Romániában a politikai-jogi okokból igen korlátozott mozgásterű magyar kisebbségnek követnie illene. Hiszen egyedül az iskola és az irodalom kínálnak olyan

pályát, amelyen lehetséges a román államkeretbe jutott „magyar társadalom [...] lelki megszervezése”.⁹

A Makkai-szemléletű korai erdélyiség társalakítói között élen járt a Reményik Sándor irányította *Pásztortűz*. A kolozsvári folyóirat dicsérte „Erdély lelkének” szépirodalmi megfogalmazását,¹⁰ ugyanakkor kitekintett a nyugati határon túlra is: összefoglalta az anyaország kulturális eseményeit, ismertette budapesti művészek kolozsvári vendégszereplését, kinyomtatta munkatársainak magyarországi útibeszámolóit.¹¹ Reményik 1920-ban értelmiségi hivatását – egyik magánlevelében – „az egyetemes magyar művelődésbe bekapcsolódva” határozta meg, ezért arra törekedett, hogy „teljes erővel a magyar érzést, a magyar gondolatot” ápolja.¹² A helyi sajtóban pedig ebből a *nemzeti* töltetből igyekezett gyengíteni a *regionális* célkitűzést, tompítani a transzszilvanizmus neki öncélúságot, a kismagyar út örök elfogadását sejtető életét.¹³ Ugyanakkor folyóiratában rendszeresen szóhoz juttatott magyarországi személyiségeket is, akik az erdélyi magyar irodalmat legfeljebb intézményi értelemben engedték külön útra, az alkotókat pedig a „nemzet szolgálatára” kötelezték.¹⁴ Ezen 1922–1923 folyamán megjelent beszélgetéssorozat az erdélyi magyar önállóság értelmezése körüli mérvadó belső-magyar befolyást tükrözte. Különösen beszédesre sikerült a Ravasz Lászlóval készített anyag. A kolozsvári teológia tanára a világháború befejeztével a kisebbségből építkező erdélyiség protestáns-történeti, illetve irodalomesztétikai megalapozására ösztökölte Makkait és Reményiket,¹⁵ 1921-es re-

3 Néhány cikk a legjellemzőbbek közül: Albrecht: *Erdélyi öntudat*; Buday: *Az erdélyi szellem*; Kós: *Beszélnek Erdély kövei is*; Paál: *Lokálpatriotizmus*; Szentimrei: *Erdély lelke*; Uő: *Erdély hivatása*.

4 Pl. Kristóf: *Az erdélyiség irodalmi vonatkozásai*.

5 Vö. Dr. Makkai Sándor 1890–1951. Bibliográfia. Életrajzi adattári füzetek 5. Összeáll. Módos László. Debrecen 1958 [gépirat]. TREK MSh, Kt. 7974.

6 Vö. Barabás: *A Bethlen-Kollégium*, 234–248.

7 Barcza: *Makkai*, 13–14.

8 Vö. pl. Tavaszy: *Az erdélyi magyar protestáns kultúra*, 134–141.

9 Makkai: *Bethlen Gábor öröksége*, 460. Kiemelés az eredetiben.

10 Reményik: *Balogh*, 389.

11 Berde: *Néhány szó*; Uő: *Erdély nyomában*; Ilyés: *Budapesti folyóiratok*; Tövisi: *Operaelőadások*.

12 Reményik Sándor – Márki Sándor. Kolozsvár, 1920. december 14. In: Kovách: *Reményik*.

13 Reményik: *Transzszilvanizmus*.

14 Ilyés: *A nyolcvanéves Rákosi Jenő*, 734. Vö. ebben az értelemben uő: *Gárdonyi*; Uő: *Kosztolányi*. A sorozat további darabjai: Uő: *Babits*; Uő: *Herczeg*.

15 Makkai: *Dr. Ravasz*; Reményik: „*Biológiai*” tény; Uő: *Makkai*.

patriálása és a Dunamelléki Református Egyházkerület püspökévé való megválasztása után¹⁶ azonban a *Pásztortűz* kínálta alkalmat arra használta fel, hogy az államhatáron átnyúló összmagyar integrációban jelölje meg az erdélyi magyar kulturális tevékenységek legfőbb célját.¹⁷

1926-ban egy új, alakjában is jellemző fejlődési szintre jutott a Budapestről, mások mellett Ravasz László révén erőteljesen táplált kolozsvári konzervatív transzszilvanizmus. Ezúttal a magyar fővárosban kiadott *Protestáns Szemle* közölte Makkai Sándor egyik programcikkét, *Az erdélyi szellem* címűt.¹⁸ Ennek minden fő megállapítása egybecsengett az áttelepült kortárs példakép egy évfolyammal korábban ugyanott kinyomtatott eszmefuttatásával *Az erdélyi lélekről*, amely a „magyar nemzeti szellem” őrzésében jeleskedő Bethlen Gábor-i fejedelemség mintájára, a „magyar történelmi folytonosság” erejével arra hivatott, hogy „mint magyar lélek” megteremtse azt a „csodát, amit ezelőtt ezer esztendővel: az örök magyar lélek új honfoglalását”.¹⁹ Bárhogyan járjuk is körül, bólintott rá az Erdélyi Református Egyházkerület román királyi megerősítéssel azon év tavaszán megválasztott püspöke,²⁰ az „erdélyi szellem” az összmagyar képletből ágazik le, következőleg mindig két szinten hat: a regionálison és a nemzetin. A 17. században a protestantizmus mutatta Konstantinápoly és Bécs között a „teljes lelki függetlenség” útját, amelyen „lehetővé vált egy szellemi, kulturális nemzetpolitikai koncepció”. Bocskai István és Bethlen Gábor helyesebben cselekedtek Martinuzzi Györgynél, Erdély fél évszázaddal korábbi helytartójánál, minthogy – az utóbbival ellentétben – nem erősködtek megtörni az oszmán

főhatalmat. Önmagukat a magas porta alá rendelve – csengett ki Makkai a maga jelenébe átvezetett tanulsága – sikeresen védelmezték a fejedelemség „nemzeti és kulturális szellemi javainak egészét”, a „relatív politikai függetlenségben [...] hatalmas és elégséges eszköz”-re lelve a „magyar jövőendő megmentésére és biztosítására”. Ezáltal egy időtlen üzenetet hagytak hátra: azt, hogy az „ellentétes külső hatalmak nyomása alatt” az erdélyi magyarság a Kelettel egyezkedve is képes lehet a „lelki ellenállás”-ra, ha eközben „az erdélyi sajátosság nem más, mint az ellentétek között kiegyensúlyozott magyar lélek manifestációja”, maga a „tiszt magyar szellem”.²¹

Makkai a húszas években nem feledkezett meg arról, hogy tisztázza: „a magyarságnak ezt az egységét tisztán szellemi értelemben hirdetjük, a nyelv, a jellem és a kultúra kötelékében s távol áll tőlünk minden olyan tendencia, amely a mai államjogi kötelékeket illetné”.²² Személyes egység- és egyensúlykeresésében megtörtént, hogy Nagy-Romániát, a maga idejének *keleti* hatalmát „a mi szeretett hazánk”-nak nevezte az ország politikai nyilvánosságában,²³ kiváltva ezzel a magyar kormány bukaresti képviselőjének rosszallását.²⁴ Újdonsült erdélyi püspökként és bukaresti szenátorként pedig többrendbeli állampolgári hűségnyilatkozattal igyekezett a maga és egyházának politikai helyzetéhez igazítani egyete-

16 Borbándi: *Magyar politikai pályaképek*, 372–373.

17 Walter: *Beszélgetés Ravasz Lászlóval*.

18 Makkai: *Az erdélyi szellem*.

19 Ravasz: *Az erdélyi lélek*, 375, 382.

20 Makkai Sándor 1926. április 29-i püspöki eskütételének magyar nyelvű jegyzőkönyve. TREK MSh, Kt. 4899/8.

21 Makkai: *Az erdélyi szellem*, 131–134. Kiemelés az eredetiben.

22 Uo. 130.

23 Az I. Ferdinánd király elhalálozása alkalmából a szenátus elnökének és tagjainak küldött, 1927. július 27-én kelt részvétnyilvánítás magyar és román nyelvű kéziratossága, illetve letisztázott és sajátkezűleg aláírt román nyelvű gépirata (utóbbiban a „patria noastră iubită” kifejezéssel). TREK MSh, Kt. 4901/44.

24 Bethlen György magyar párti elnök búcsúztatója – tájékoztatta a bukaresti magyar rendkívüli követ és meghatalmazott miniszter budapesti központját –, „jólesően ütött el Makkay [!] püspök szenátusi nyilatkozatától, amelynek folyamán háromszor is »édes [!] hazánk« jelzővel aposztrofálta az új Romániát. (Megjegyzem, e szó használatát az opportunizmussal vádolt szászok parlamenti szótárában hiába keresnők.)” (Villani Frigyes – Walko Lajos. Bukarest, 1927. augusztus 8. MOL K 64, 24. cs. 27.) Makkai egyébként 1928. március 20-án szólalt fel először szenátorként a román felsőházban: Kiss: *A magyar törvényhozók*, 346–349.

mes magyar vonzalmait.²⁵ Programjának fővonala mindemellett abba a stratégiába illeszkedett, amelyet az Országos Magyar Párt a magyar kormány ajánlásainak értelmében oly módon alakított és terjesztett – egyéb eszközök mellett – éppen az erdélyi fejedelemség történelmének magyar szempontú értelmezésével, hogy arra hivatkozva egyszerre két taktikai fogással lehessen élni: egyfelől visszautasítani az irredentizmus vádját, másfelől követelni a nemzetpolitikailag vállalható erdélyi autonómiát, amely a területi kérdés külföldi fórumon lehetséges felvetéséig pusztán *átmeneti* jellegű. Az összmagyar kulturális egység tételének azon vélt veszélyt kellett kivédenie, hogy az önkormányzati szervezetek, kiváltképpen az egész régióra kiterjedők értelmének minduntalan hangoztatása megmerevíti Erdély Magyarországon kívüli állapotát, és ezáltal megrendíti Budapest revíziós terveinek az alapjait. E kivárási stratégia természetesen feltételezte, hogy az erdélyi magyar lakosság minél számosabban helyben marad, pusztán létével is társadalmi, gazdasági, kulturális meg demográfiai érveket tartogatva Erdély államjogi helyzetének újrazivsgálásához.²⁶

2.

Makkai a húszas évek elejétől egy évtizeden át többször hangoztatta a „problémáiban, irányításában, íróiban és közönségében” ugyan „erdélyi”, ám „szellemében, tradícióiban, eszményeiben magyar irodalom” létjogosultságát.²⁷ Az 1928-os *Skizma-pör*

25 Makkai Sándor magyar és román nyelvű esküje, 1926. április 29. (TREK MSh, Kt. 4899/3, 11), eskü utáni magyar és román nyelvű beszéde (uo. 4899/5, 10, 14), eskütételének magyar nyelvű jegyzőkönyve (uo. 4899/8). Vö. Makkai Sándor erdélyi püspöknek a román király előtti eskütételével kapcsolatos feljegyzések, táviratok és fénykép, 1926. Uo. 4899.

26 Levéltári, hagyatéki és nyomtatott források alapján részletesen K. Lengyel: *Auf der Suche*, 160–167, 194–197, 275–298.

27 Makkai: *Egészszéges irodalom*, 122. Kiemelés K. L. Zs. Korai írásai közül vö. pl. uő: *Az erdélyi magyar irodalom*.

alkalmából újólavasz László magyar kulturális egységőrzésre vonatkozó intelmeit szívelte meg és támasztotta alá.²⁸ Ekképp súlypontosított eszmei területisége meg kellett volna akadályozza abban, hogy 1936-ban lemondjon püspöki tisztéről és áttelepüljön Magyarországra? Aligha. A debreceni tudományegyetem református hittudományi karának teológiai tanárává kinevezett²⁹ egyházi méltóság *tartalmitlag* nem mondott ellent transzszilvanizmusának, midőn *Hősiesség* című, Budapesten 1935 elején megjelent hírlapi cikkében ezzel a tétellel hozakodott elő: „Nincs négy vagy öt magyarság a földön, hanem csak egy. Szó sem lehet az erdélyi vagy felvidéki magyarság elszakított, külön fejlődéséről, öncélúságáról, külön jövőjéről, hanem csakis arról lehet szó, hogy maga a magyar nemzet él-e, vagy hal Európában?”³⁰ Ezek a szavak a repatriálását előkészítő lépések időszakában legfeljebb azt jelezték, hogy kiélezte addig is nyíltan vallott nézetét az erdélyiség magyar nemzetpolitikai rendeltetéséről. Az, hogy a *Nem lehet – Lehet, mert kell* gyűjtőcímű korabeli vitában mégis megrökönyödtetett, elbizonytalanított, felháborított, elszomorított, és mindezt meglepetésszerűen tette, elsősorban azzal függött össze, hogy egy lényeges ponton – erdélyi eszmetársaival való egyeztetés nélkül – valóban megváltoztatta korábbi véleményét: mégpedig a maga módján értelmezett transzszilvanizmus *megvalósítási módzatait* illetően. Reményik Sándor és társainak értetlensége pedig végső soron abból eredt, hogy ezt az eszközváltást nem tudták vagy nem akarták észrevenni.

A vita a nyilvánosság előtt arról szólt, hogy a kisebbségi lét „erkölcsi lehetetlenség”-e, amint Makkai állította,³¹ vagy, ahogy Reményik leszögezte, olyan, mint maga az élet, amely „nem pusztán

28 Ravasz László: Irodalmi skizma [1928]. Idézi Pomogáts: *A transzszilvanizmus*, 149. Makkai felszólalása in: *Erdélyi írók a magyar irodalom egységéről*, 58.

29 Barcza: *Makkai*, 14.

30 Makkai: *Hősiesség*, 26. Kiemelés K. L. Zs.

31 Makkai: *Nem lehet*, 111.

valóság, hanem megvalósítandó minőség, nemcsak lehetőség, hanem követelmény, nemcsak adottság, hanem kategorikus imperatívusz”.³² Ám a vitafelek magánlevelezését forgatva megbizonyosodhatunk afelől, hogy ideológiai pengeváltásuk mélyén ott kellett rejlenie a területi problémának is, pontosabban annak a kérdésnek, hogy az erdélyiség hathat-e integráló tényezőként kisebbségi és többségi magyarok között, ha nem törekszik egyben a nagymagyar államiság visszaállítására is? És ha nem hathat, akkor megelégedhet-e a revízió békés változatával? Makkai imént idézett budapesti cikkében kidomborította állítólagos apolitikusságát,³³ mindemellett távlatnyitó zárómondataiból sorstársak és ellenfelek egyaránt megérthették: a nemzeti egyetemesség hangsúlyozásának „háttérben nem lehet más célkitűzés [...], mint az, hogy bármiféle jövőendőbeli történelmi alakulás esetén is a magyarságot mint egyazon szellem értékes és nélkülözhetetlen hordozóját, mérlegelje és méltányolja a világ”.³⁴

A *Nem lehet*-ügy körüli állásfoglalások jelenleg legteljesebb és nyomtatásban hozzáférhető gyűjteményében Jancsó Béla egyik Makkainak küldött levele „az öncélú erdélyi magyar gondolat” védelmében, ezzel mindenféle revízió ellenében keletkezett, megtartva a címmel a legkisebb közös nevezőt: az „egyetemes magyar érdek” szolgálatát, amelyet azonban az *Erdélyi Fiatalok* elméletírója változatlanul az „erdélyi magyar különcélúság” révén kívánt ellátni.³⁵

Másik példánkat a kulcskérdés megválaszolására Reményiknél találjuk, aki – szintén magánlevélben – így kísérelte megfejtetni addig egyívású küzdőtársnak vélt barátjának valódi indokait: „Bizonyos, hogy a mai, valóban emberhez és magyarhoz egyformán méltatlan helyzet megváltoztatására kell törekednie békés

úton mindenkinek. De ha Te nem ismersz el kisebbségi kategóriát – viszont nem akarod a kétségtelenül háborúra vezető revíziót sem –, akkor mit kívánsz? Becsületes, emberhez, magyarhoz méltó rendezését az itteni magyarság életének a mai államkeretek között? Gondolom, erre célzol, s ebben egyek voltunk és vagyunk.”³⁶ A „transsylván csillagok” alatt maradást hirdető költő³⁷ tehát elméletileg csak a fegyveres revíziót utasította el, de a békésítést is csak az egyik megoldási lehetőségnek hitte. Mivel nem látott olyan tényezőt a nemzetközi politikában, amelynek támogatásával Magyarország háború nélkül válthatta volna valóra területpolitikai igényeinek bármelyikét, változatlanul a kivárás stratégiájának keretében mozgott. Ezért keserítette el a kivándorolt püspök esetleg tömeges követést előidéző példája, és hajtogatta megújult daccal a helyben maradás szükségességét.³⁸ Útja elméletileg is elvált Makkaiétól, mivel emez *Nem lehet* című cikkében – helyes értelmezése szerint³⁹ – „nemzeti életet” már „csak saját szuverén nemzeti államban” vázolt elképzelhetőnek, túlhaladva a transzszilvanizmus azon általa viszont továbbra is vállalt sarkételén, miszerint „állam és nemzet nem szükségképpen egy”.⁴⁰ Reményik – itt idézett szavaiból kitetszően – abban sem lehetett egészen biztos, hogy levelének címzettje valóban elutasítja a tárgyalásos határmódosítást. Nézeteltérésük megszilárdulásához még erősebben járulhatott hozzá az a valószínű, ám forráshűen jelenleg nem bizonyítható fejlemény, hogy Makkai ekkor már egy olyan ideológia büvköréből szemlélte elhagyott szűkebb hazáját, amelynek eszköztárából nem hiányoztak az erőszak módszerei.

32 Reményik: *Lehet, mert kell*, 128.

33 Makkai: *Hősiesség*, 26–27.

34 Uo. 27. Kiemelés K. L. Zs.

35 Jancsó Béla – Makkai Sándor. Kolozsvár, 1936. április 18. In: NL 41–45, itt 43.

36 Reményik Sándor – Makkai Sándor. Kolozsvár, 1937. február 26. Uo. 148–152, itt 149. Kiemelés az eredetiben.

37 Reményik: *Lehet, mert kell*, 128.

38 Reményik Sándor – Makkai Sándor. Kolozsvár, 1937. február 26. In: NL 148–152, itt 149–150. Vö. a 26. jegyzetnél elmondottakkal.

39 Vö. Makkai: *Nem lehet*.

40 Reményik Sándor – Makkai Sándor. Kolozsvár, 1937. február 26. In: NL 148–152, itt 149. Kiemelés az eredetiben.

3.

Tény, hogy az áttelepülő főtiszteletű atyafi döntése egy világ-méretű és egy regionális eszmerendszer javíthatatlannak ítélt állapotában érett meg: egyrészt az első világháború végétől a „faji és nemzeti elfogultság” eltörlésére jelentkező liberalizmusé,⁴¹ másrészt a magyar–román–szász érdekközösséget megidéző transz-szilvanizmusé.⁴² Makkai e két ideológia hanyatlását észelve fokozatosan megnyílt szélsőséges nézetek előtt. A Felvidék 1938-as katonai-diplomáciai visszacsatolásán felbuzdulva már félreérthetetlenül szögezte le *Nemzet és kisebbség* című, 1939 legelején írott és Budapesten közzétett tanulmányában, „hogyan amit a szellem követel, az az életben meg is valósítható”, minekutána „a kisebbségi kategória megsemmisítésére nézve szükséges és szabad” kimondani „az új korszakot nyitó szót: lehet, mert kell!”⁴³ Erdélyre vonatkozó politikai felfogásából mindenesetre legkésőbb 1935-től kiszorította a regionális öntudatosság elvét, és helyére fokozatosan a *nemzeti öncélúság* követelményét iktatta.

Újabb szakirodalmi munkák elég pontosan rajzolják meg e gondolati folyamat főbb vonalait.⁴⁴ Kimutatják, hogy Makkai *Nem lehetjével* előlegezte, a már magyar többségi helyzetben megalkotott első nemzetpedagógiai művével⁴⁵ megalapozta, idézett 1939-es tanulmányával felfuttatta, végül az utóbbit közvetlenül követő második nemzetnevelői könyvével⁴⁶ kiteljesítette saját stratégiáját az állam és társadalom autoritárius berendezkedéséről, a „katonai életforma” felsőbbrendűségét parancsoló rendszerről.⁴⁷ Emiatt

41 Makkai: *Nem lehet*, 108.

42 Makkai: *Hösiesség*, 26.

43 Makkai: *Nemzet és kisebbség*, 237.

44 Cseke: *Egy létparadoxon*; Cs. Gyimesi: *A drámaíró történelem*; Molnár: *Az összetartozás*.

45 Makkai: *Magyar nevelés*.

46 Makkai: *Tudománnyal és fegyverrel*.

47 Uo. 37.

indokolatlan túlméretezni kivándorlásának – már a kezdetektől újra meg újra megpedzett⁴⁸ – hivatalos meg rejtélyes okát, vagyis megromlott egészségét és a román állambiztonsági szervek által veszélyeztetett személyes biztonságát. Hogy ezenkívül az „anyaországi szerepvállalás esélyeivel kacérkodik”-e,⁴⁹ amikor elhagyni készül Kolozsvárt, szintűgy érdektelen a *döntés lényegi mondani-valójának szempontjából*, ráadásul hamis kérdésfelvetés, hiszen egy olyan hírű és hatású közéleti személyiségnél, mint amilyen Makkai volt, az tűnne fel, ha földönfutónak akart volna az anyaországba áttelepülni. Az e kérdéscsoportra vonatkozó sejtetések, feltételezések és következtetések másod- és harmadkézből származó vélekedésekre, híresztelésekre épülnek,⁵⁰ amelyeket csak elsőrangú írásos források alapján erősíthetnénk meg, illetve cáfolhatnánk. De megerősítve sem vonhatjuk kétségbe, hogy a szóban forgó három személyes körülmény – a betegség, a személyes biztonság és az érvényesülési vágy – csak járulékosan, nem meghatározóan mondatta ki a *nem lehet*-et.

Makkait ugyanis elsődlegesen ideológiai elképzelések hajtották. Nyilvános és magántermészetű közlései – minden beleolvasható vagy ténylegesen meglévő önigazoló szerepükön⁵¹ túl – egyrészt azt bizonyították, hogy már nem érezte magát képesnek „a király, az ország alkotmánya és törvényei iránti hűség”⁵² hiteles kinyilvánítására és e lojalitás elfogadtatására hívói körében.⁵³ Ebből a

48 Pl. Jancsó: *A Makkai-rejtély*.

49 Cs. Gyimesi: *A drámaíró történelem*, 200.

50 Vö. Cseke: *Egy létparadoxon*, 10; Cs. Gyimesi: *A drámaíró történelem*, 194–210; Molnár: *A dokumentumok*, 253–254.

51 Amelyet elsősorban Cs. Gyimesi szeretne kimutatni; Cseke és Molnár a kivándorlás ideológiai okát a személyesekkel legalábbis egyenrangúként ecsetelik. Vö. a 44. jegyzetben megadott munkákkal.

52 Makkai Sándor eskütételének magyar nyelvű jegyzőkönyve, 1926. április 29. TREK MSh, Kt. 4899/8.

53 „[...] az ország nyugalma és épsége ellen nem török és [...] – amennyiben rajtam áll – meg nem engedem, hogy alárendeltjeim ilyen mozgalomban részt vegyenek. Isten engem úgy segítjen.” Makkai Sándor magyar nyelvű esküje, 1926. április 29. Uo. 4899/3.

teljesíthetetlen elkötelezettségből bontotta ki elhatározásának erkölcsi vonzatát. Magyarázatai másrészt általánosabban azt tanúsították, hogy nem látta többé értelmét ama egyensúlykereső „erdélyi szellem” alapjában magyar érdekű, a román állammal valójában csak *átmenetileg* megkötendő kompromisszumának. A lemondó püspök ezt az egyezséget eredendő képletével az összmagyar integráció legalábbis kulturális érvényességéhez kötötte. Márpedig ennek a kitételnek magát a képletet kellett megbuktatnia egy olyan korban, amelyben „a *nemzeti öntudat* soha nem ismert új értelmű kivirágzása és megteljesedése”⁵⁴ Makkai szeme láttára távolította el a „hitlerizmus öntudatába” és a saját nemzetállamiságába zárkózó erdélyi százságot, illetve románságot a „magyarság erdélyi koncepciójától”, így magától az interetnikai érdekegyesítésre is törekvő transzszilvanizmustól,⁵⁵ egy olyan időszakban, amelyben „ábrándnak” bizonyult arra várni, hogy azok, akik tehetik, „nyomtalanul elmossák” a „népeket elválasztó politikai határokat”,⁵⁶ tehát előbb-utóbb gyümölcsoztetik a kisebbségi kivárási stratégiáját. Ez a látlelet két különböző következtetést kínált: azt, hogy a Népszövetség csődbe jutott békerendjét fel kell váltani egy új, változatlanul békés, de igazságosabban szabadelvű, a nemzeti kisebbségeket végre önrendelkezési eszközökkel ellátó európai kapcsolatrendszerrel, vagy azt, hogy be kell kapcsolódni az államok már javában folyó hatalmi versenyébe, kizárva minden olyan tényezőt, amely a saját nemzetet gátolhatná abban, hogy az elsők között fusson célba. És Makkai a második bécsi döntés kihirdetésekor mély megelégedéssel ért célba,⁵⁷ miután három évvel azelőtt az általa „hazugság”-ként megbélyeg-

54 Makkai: *Nem lehet*, 108. Kiemelés az eredetiben.

55 Makkai: *Hősiesség*, 26.

56 Makkai: *Nem lehet*, 108.

57 Vö. Makkai: *Erdély köszöntése*; Uő: *Örök Erdély*.

zett „ábrándnak a szétfoslását”⁵⁸ üdvözölve a második tanulságot választotta: a politikai és nemzeti radikalizmus útját.

Transzszilvanista története itt azonban még nem fejeződött be.

4.

Az egyébként is inkább esszéyszerű Makkai-irodalom eddig jószerével átsiklott hősének második világháborús és azutáni évein. Jelen dolgozat megfelelő előmunkálatok híján pusztán az idevágó kutatás beindításának a szükségességét kívánja megfogalmazni, mégpedig egy – szerzője tudomása szerint – ismeretlen dokumentum tartalmi összefoglalásával.

Gyér, de lényegbevágó utalásokból⁵⁹ tudvalevő, hogy Makkai a magyar birodalom részlegesen visszanyert területi egységének az idején a Zelea Codreanu-féle román legionárius mozgalmat sem átalította erősítő érvként beépíteni a magyar nemzetállami öncélúság koncepciójába. Egyúttal az olasz fasizmus, nevén nevezve: Mussolini híveként a Bethlen Gábor-i hagyományból már főleg a fejedelem címerének a jelmondatát – „Arte et marte dimicandum” – tartotta időszerűsítésre méltónak.⁶⁰ Saját nemzete iránt táplált mértéktelen elfogultságában az újra Budapest fennhatósága alatt élő nemzeti kisebbségeket 1942-ben „a magyarságba való önkéntes beolvadás”-ra unszolta, megtagadva tőlük a korábban az erdélyi magyarok számára követelt csoportjogokat. Ha például a románok asszimilálódásuk okán „lelkiismereti kétségbe esnek”, fenyegetőzött a debreceni teológia dékánja⁶¹ egy rendőrállami főhivatalnok

58 Makkai: *Nem lehet*, 108.

59 Molnár: *Az összetartozás*, 265–267.

60 „Tudománnyal és fegyverrel kell küzdeni”, olvasható a maga új jelmondata második nemzetpedagógiai könyvének egyik előzéklapján, majd odébb ez a fejezetnyitó mondat: „Mussolini – feledhetetlen gesztussal – puskát és könyvet mutatott fel az olasz ifjúságnak, a nemzeti élet-szolgálat jelképekül.” Makkai: *Tudománnyal és fegyverrel*, 5, 15. E műből idéz Molnár: *Az összetartozás*, 264, is.

61 Barcza: *Makkai*, 14.

modorában, akkor „nincs más hátra, mint hogy elváljanak és eltávozzanak Magyarországról”.⁶²

„Néhány akkori írása súlyos ideológiai talajvesztettséget mutat, szerencsére ma már a nagyközönség által nem is ismert, hozzáférhetetlen kiadványokban; a felszabadulás után rövid ideig vizsgálati fogságban is ül, majd a sajtóban ideológiai eltévelyedése miatt önbírálatot gyakorol [...]”.⁶³ Ez a mégoly talányos, ám Molnár Gusztáv a *Nem lehet* forrásgyűjteményében olvasható utóiratáig egyedüli utalás Makkai „mélységesen keresztyénietlen”⁶⁴ megnyilvánulásaira két továbbvezető részadatot tartalmaz. A népbíróági eljárásra való célzást ehelyütt annyival egészíthetjük ki, hogy azt a magyar hatóságok a budapesti belügyminisztérium közigazgatási és törvényelőkészítő osztályát miniszteri osztályfőnökként vezető Bibó István⁶⁵ közvetítésével, valamint – az idézendő dokumentumból kitetszően – Erdei Ferenc belügy- és Ries István igazságügyminiszter, illetve Kovács Kálmán igazságügy-minisztériumi államtitkár⁶⁶ közbenjárásával állították le 1945 őszén.⁶⁷ Feltételez-

62 Makkai Sándor: A nemzetiségi kérdés szabályozásának lelki feltételei [Lh 1942/10: 226–228]. Idézi Molnár: *Az összetartozás*, 267.

63 Szócs: *Az Ördögsekér*, 25–26.

64 Molnár: *Az összetartozás*, 265.

65 Borbándi: *Magyar politikai pályaképek*, 83–85.

66 Hármójukhoz Bölöny: *Magyarország*, 95–96, 285, 376–377; Tóth: *Messiasok*, 252–304. Az alábbi levélben említett „Lacika” vélhetően fia volt, Makkai László.

67 A szakirodalomban ismeretlen forrásról lévén szó, alább egészében, azonban jegyzetelés nélkül közöljük Bibó sajátkezűleg aláírt gépiratos levelét Makkaihoz a népbíróági vizsgálat lezárásával kapcsolatban (TREK MSh, Kt. 6002):

„M. KIR. BELÜGYMINISZTERIUM

Budapest, 1945. december 21.

Kedves Sándor Bátyám!

Bocsánatot kérek, hogy kedves levelére csak most válaszolok. Nagyon nagy örömmel hallottam az eljárás megszüntetését, az ügyben való fáradozásaim azonban egyrészt nem voltak fáradozások, másrészt nem voltak üggyöntöek, s még e részben is az érdemet át kell hárítanom Erdeire, aki valóban komoly levelet írt Sándor Bátyám ügyében Riesnek, s Riestől választ is kapott. Üggyöntő azonban nem ez volt, hanem Lacikának Kovács Kálmánnal való beszélgetése és intervenciója. Nagyon boldog lennék, ha Uray Sándoréknak lehetne hasonló értelmű karácsonyi örömet szerezni: igen határozott biztatás történt abban az irányban,

ve, hogy Bibó ismerte és elítélte Makkai tekintélyuralmi pályaszakaszát, méltán kérdezhetjük: mi készítette e baráti segítségre? Talán az is, hogy hitt védencének demokrata tisztulásában? Itt kerül terítékre a fennebbi utalás második részadata, az önbírálat. Makkai ugyanis önmaga fölött kimondott ítéletét, amelynek mind publicisztikai, mind bírósági iratanyaga feldolgozásra vár,⁶⁸ *bizonyos fokig* egy – a jelek szerint – nem a nyilvánosságnak készített írásában is megfogalmazta. Nem áll rendelkezésünkre adat arról, hogy erre valaki felkérte volna, és hogy Bibó olvasta-e ezt a munkáját. Ezért éppenséggel azt sem zárhatjuk ki, hogy minisztériumi támogatójának is elküldte *Erdély, mint önálló állam* című, négy szabványíven sűrűn gépelt, keltezetlen és aláíratlan, másolatban fennmaradt emlékiratát,⁶⁹ amely a hagyatékörző intézmény alapcímára szerint 1945-ben keletkezett, népbíróági védőbeszédével egyazon évben.⁷⁰

Függetlenül attól, hogy meggyőződésből-e vagy kényszerből, Makkai erdélyi ideológiáját már 1944 június–augusztusában kelt önéletrajzában nem a nagymagyar tekintélyelvi uralomba ágyazottan, hanem a harmincas évek közepéig terjedő érvényességgel, vagyis lényegét tekintve így rögzítette: „Az 1926–35 között írt [...] tanulmányaimban” az „örök magyarsághoz való erdélyi hűséget hirdettem, ez volt az én »transszilvánizmusom« értelme. Az adott körülmények között szükségesnek láttam az erdélyi magyarság anyagi, szellemi és politikai megszervezését és külön egységének fenntartását, de az ősi fejedelmi, Bethlen Gábor-i hagyomány

hogy az öllene folyó eljárást is meg fogják szüntetni: azonban sajnos az azonnali elintézés nem ígérték meg.

Boldog karácsonyi ünnepeket kívánva, s Margit Néninek kezeit csókolva maradok tisztelő hívők:

Bibó Pista”

68 Makkai Sándor népbíróági ügyével kapcsolatos iratok és levelek, 1944. október 19. – 1946. június 21. Uo. 7330–7362; Makkai Sándor népbíróági védőbeszédének fogalmazványai. Debrecen 1945. Uo. 7363.

69 Makkai Sándor: *Erdély, mint önálló állam*. Debrecen 1945 [gépirat]. Uo. 7376.

70 Makkai Sándor népbíróági védőbeszédének fogalmazványai. Debrecen 1945. Uo. 7363; A sárospataki főiskolai könyvtár kéziratára. Alapcímár. III. Uo. 7806–7967.

szerint ezt nem a magyarországi magyarsággal szemben, hanem természetesen az akkori román imperializmus elleni védekezésben tartottam kiélezendőnek. Olyan politikai értelmű transzszilvanizmusban, mely a három erdélyi népnek, a románnak, magyarnak és szásznak erdélyi akaratból létesülő külön állammá egyesülését remélte s próbálta előkészíteni s milyen legalább egyidőben a Kós Károlyé is volt, sohasem hittem”.⁷¹ De amit most mégis új életre szeretne kelteni. Makkai az alább bemutatandó emlékirat gondolatát 1944 őszétől, kezdődő népbírósi ügyével párhuzamosan⁷² fejleszthette ki, vélhetően egyszerre okulva a háború – magyar szempontból – kedvezőtlen alakulásán, valamint az egyidejűleg Észak-Erdélyben jelentkező önrendelkezési törekvéseken.⁷³ Több részleténél fogva kétségtelen, hogy a szöveg az 1947-es párizsi békeszerződés előtt született, és így a magyar diplomáciai lépések alátámasztására szép számmal elkészült memorandumok, tervek, anyaggyűjtések sorában helyezendő el.⁷⁴

„Hogy Erdély birtokáért a Magyarország és Románia között régi idő óta folyó pert és feszültséget megszüntessük”, kezdődik a tanulmány, „valamint hogy az Erdélyt lakó népek között a békesség és kiegyensúlyozott gazdasági és kulturális élet maradó lehetőségét megteremtsük, a kölcsönös érdekek más kielégítő érvényesítési módjának meg nem találása esetén javasoljuk az önálló erdélyi állam létesítését.”⁷⁵ Makkai tehát a viszályoldás nem

egyedüli, és nem tökéletes módjával foglalkozott; a továbbiakban sem ejtve szót esetleges alternatívákról, tehát maximális változatokról, alapvetően kompromisszumos jellegűre alakította javaslatait. A három tartalmi egységre tagolható irat itt csak a keltezés szempontjából fontos, folyamatos oldalszámozással ellátott, *A debreceni tudományegyetem református hittudományi karának előterjesztése a vallásszabadság biztosítása ügyében, a Magyarországgal kötendő békeszerződésben* című mellékletét a főszövegben „külön” memorandumként említette.⁷⁶ Világos külügyi célzattal kiírt tervének első, legterjedelmesebb egysége az „önálló Erdély létesítésének” földrajzi, gazdasági, ipari és kereskedelmi, történelmi, néprajzi és etnikai, társadalmi, kulturális, valamint vallási indokairól szól.⁷⁷

A tárgyunk tekintetében legérdekesebb érv, a történelmi, az értelmezett múlt *tartalmát* illetően azon a hullámhosszon jelent meg, amelyen a húszas évek erdélyi magyar transzszilvanistái világnézeti hovatartozáson felül egymást ismételve, kiegészítve remélték s hitték a magyar–román–szász érdekközösség megteremthetőségét: „Bár Erdély 1918 előtt ezer éven át magyar vezetés alatt élt, népei között szükségképpen élet- és sorsközösség fejlődött ki, mely még az időnkénti ellentétek s egyes szomorú fordulatok ellenére is bizonyos értelemben sajátos erdélyi magyar, szász és román népiséghöz vezetett s ezt éppen a mindenkiben közös erdélyi hazaszeretet, egymásrataltság és a sajátos életkörülmények alakították ki. Az erdélyi ember történelmének ősi idejétől fogva magyarnak, románnak, szásznak érezte magát s benső kapcsolatot tartott fenn Erdélyen kívül élő néptöbbségének kultúrájával, azonban ezen túl és felül mindenik erdélyinek érezte, tudta és vallotta magát s külön erdélyi hagyományaihoz, életformájához, kultúrájához törhetetlenül ragaszkodott.”⁷⁸ Makkai ebből az egy

71 Makkai: *Szolgálatom*, 124. Vö. összecsengően uo. 98–99, 114–115. Az államalkotói igényű transzszilvanizmushoz, amelyben Kós valóban fontos szerepet játszott, K. Lengyel: *Auf der Suche*, 193–198. Makkai egy másik, 1937-ben publikált kétkedő véleményét Kós politikai erdélyiségéről idézi Molnár: *A dokumentumok*, 257.

72 Ld. a 68. jegyzetet.

73 Molnár: *Önrendelkezési törekvések*.

74 A hivatalos és félhivatalos magyar békepropagandával, illetve erdélyi vonatkozásaival foglalkozó, újabban egyre gyarapodó szakirodalomból ld. főként: Balogh S.: *Erdély; Békés: A magyar kormány; Uő: A békét a győztesek kötik; Fülöp: A beféjezetlen béke; Gyarmati: Erdély; Stark: Út; Vincze: Székely autonómia*.

75 Makkai Sándor: *Erdély, mint önálló állam*. Debrecen 1945 [gépirat]. TREK MSh, Kt. 7376, 1. Kiemelés K. L. Zs.

76 Uo. 3–4.

77 Uo. 1–3.

78 Uo. 1–2.

lapnyi részből azonban kihagyta a nála korábban döntő utalást az erdélyi különállás magyar nemzetpolitikai *funkciójára*, vagyis *átmenetiségére*. Jóllehet említetlenül is kitartott legjobban kedvelt történeti példaképe, Bethlen Gábor mellett, a fejedelem művét már csak belső hatásainak fényében láttatta, elhallgatva azt a szerepét, amelyet jómaga két évtizeddel azelőtt kiemelt jelentőségűvé magasztalt: a magyar államiság és szellemiség átmentését a Habsburg és az oszmán uralom szorításában. „Ismételten hangsúlyozzuk”, írta most, jelen dolgozat második mottójában idézett gondolatát lekerekítve, „hogy Erdély nem egy nép hazája s ezt maguk, Erdély népei is így vallják. A leghatározottabban állíthatjuk, hogy Erdély népeinek tömegei, a mindenkinek nagy többségét alkotó földművelő nép ebben a közös erdélyiségben békességben és megbecsülésben él egymással. A népeknek ez a túlnyomó rétege saját érzülete szerint nem kívánt és nem kíván most sem ellenségeskedést egymás között. Sőt bizonyosnak vehető, hogy egy nem befolyásolt népakarat, a múltak tapasztalatai alapján, az önálló Erdély mellett nyilatkozna meg, mint ami a legjobban szolgálhatja az egymással örökre összekötött és keverten élő népiségek békéjét, igazságos érvényesülését és közös boldogulását”.⁷⁹ Makkai az erdélyiség legújabb kori, a maga tevékenységén is felmérhető alakulását ábrázolva még nagyvonalúbban szűrte meg emlékezetét: „A feszültségeket, ellentéteket és szakadásokat nem a népi érdek, hanem más, bel- és külpolitikai tényezők szították és hozták létre. De mindannak ellenére, ami történt, meg kell említenünk, hogy az erdélyi magyarság intelligens rétege sem volt kritika nélkül mindenben megelégedve a magyarországi kormányzatokkal s külön erdélyi sajátosságait mindig hangsúlyozta és védelmezte az elszíntelenítő és eltüntetni akaró törekvésekkel szemben [...]”.⁸⁰ Önmaga nagymagyar alapfelfogásának átvitt értelmű helyesbítése

⁷⁹ Uo. 2.

⁸⁰ Uo.

volt ez a megállapítás, amely a következő mondatok egyikében a harmincas évek végétől tekintélyuralmi mederbe sodródó erdélyiségének a lehető legközvetettebb, ám mégis kiérthető elítélésébe torkollott: „[...] köztudomású, hogy az erdélyi szászság idősebb és higgadtabb elemei ellene állottak a nemzeti szocializmus propagandájának, mely féltve őrzött erdélyi hagyományait és kultúrájukat elmosással fenyegette.”⁸¹ E történelmi érvrendszer fő tanulsága pedig az, „hogy ha Erdély felett csak az egyik erdélyi nép, illetve annak néptöbbségi állama uralkodik, Erdélyben nincs béke s ez az állapot kihívja a másik nép hasonló törekvését, míg a *közös uralom* és kölcsönös érvényesülni engedés feltétlenül megteremtené a békességet. Ez pedig legjobban az önálló Erdély által volna biztosítható”.⁸²

Makkai emlékiratának második egységében szemléltette új kulcsfogalmát, az erdélyi *közös uralmat*, amely „az egyik vagy másik állami imperializmus egyoldalú politikájában” rejlő veszélyekkel dacol.⁸³ Tömören rámutatott „az önálló Erdély létesítésének néhány fontos feltételére. Az első ezek közül az, hogy az erdélyi állam területének ki kell terjednie a Trianonban Magyarországtól Romániához csatolt egész területre [...]”. Homályban maradt, hogy milyen „esetleges szükséges kisebb határkiigazításokkal” lett volna biztosítandó a leendő kisállam méltányos nagysága, és ezzel „gazdasági életképessége”.⁸⁴ Kiderült viszont ebből az alig féllapnyi részből, hogy a szerző 1. „úgy a Romániával, mint a Magyarországgal való legteljesebb közlekedési szabadságot, a gazdasági, kereskedelmi, kulturális kapcsolatok teljes akadálytalanságát” óhajtott, 2. az „erdélyi állam nemzetközi védelem alá” helyezését kérte, 3. a jövő Erdélyt olyan köztársaságnak tervezte, amelynek „élén az évenként választandó elnök áll, éspedig sorrend szerint

⁸¹ Uo.

⁸² Uo. Kiemelés K. L. Zs.

⁸³ Uo.

⁸⁴ Uo. 3.

a román, magyar, német népből választva. Az elnök mellett két alelnök lenne, a másik két népből választva. Az elnökség a köztársasági tanáccsal együtt kormányozza az államot. A köztársasági tanács tagjai arányszám szerint az egyes népek közül azoknak autonóm szerve által választatnak, három évi időtartamra. A köztársasági tanács tagjai, mint reszortminiszterek működnek. Az államon belül az egyes népek számára területi autonómiák alakíttatnak”.⁸⁵

Az emlékirat utolsó, *Erdély megosztása* alcímű fejezete a hatalmi viszonyok bizonytalan felmérésére, valamint a belső igények és külső elvárások egyenetlenségére utal. Makkai ugyanis megelőzően, a feltételek taglalásakor az egész, a Partiummal együtt *egységes* Erdélyt önállósította, kijelentve, hogy: „Semlegessége és sértetlensége mindenféle nemzetek közötti viszály esetén és minden támadás ellen biztosítandó. Az állam létesülésének kimondásától kezdve ötven évig az önálló állami létforma sem belső, sem külső kezdeményezésből nem változtatható meg. Ha ötven év múlva Erdély népei, szavazás útján az állam létét illető változást kívánának, afelett nemzetközi ítélőszék (népszövetség vagy bíróság) dönt.”⁸⁶ A szerző az utolsó fél lapon, mintha megrendült volna terve iránti bizalma, számolt azzal, hogy „a többi módok egyikén” sem lehet „kielégítő eredményt elérni”, és ezért „jobbna” tartaná „a semminél”, ha a két érdekelt szomszédos állam osztozkodna Erdélyen: „Feltéve, hogy a demokratikus elvek mindkét államban ténylegesen és széleskörű értelemben érvényesülnek s hogy úgy Románia, mint Magyarország a neki jutó erdélyi területen az ott élő románságnak, illetve magyarságnak az általunk körvonalazott jogokkal területi, esetleg az összes lakosságnak tartományi autonómiát ad, a megosztásból származható feszültségek és ellentétek talán kiküszöbölhetők lennének, viszont mindkét állam értékes

területet és lakosságot nyerne.”⁸⁷ A részleges román állami fennhatóság lehetőségét mérlegelő Makkai újfent közvetett önbírálatot gyakorolhatott, hiszen így elárulhatta, hogy a második bécsi döntésről mind tartalmi, mind gyakorlati szempontból megváltozott a véleménye: „Sem Erdélynek 1940-ben történt megosztását, sem általában a megosztás útján való megoldást nem tartjuk célravezetőnek. Erdély keverten lakó népei, a különböző népi kultúráknak egymás területein szétszórt intézményei, történelmi emlékei és gazdasági javai lehetetlenné tesznek olyan területi megosztást, mellyel minden tekintetben meg lehetnének elégedve az erdélyi népek.”⁸⁸ Ami pedig a megosztás egyik várható következményét illette, Makkai határozottan visszavonta azon – fennebb idézett – 1942-es, magyar nemzetállami felsőbbrendűség fűtötte felvetését, amellyel a beolvadásra nem hajlandó román lakosságot elköltöztetésre szólította volt fel.⁸⁹ Az esetleges demográfiai mozgásokat ezúttal így fontolgatta: „Lehetne szó arról is, hogy a megosztott területekre önkényes [!], a szükséghez képest azonban szervezett és a vagyoni károsodást elimináló átköltözés történjék s ezáltal a népiségek saját területükön tömörülnek, ami a jövőre sok nehézséget eloszlatna s a népek békés szomszédságát biztosítaná. Az önkényt [!] visszamaradók számára ez esetben is biztosítandók lennének az összes személyi jogok.”⁹⁰ A béketárgyalások fogadatlan szakértője ezt a rendezési elemet a legmesszebbmenő, és ezért ellenszolgáltatást érdemlő engedménynek képzelte el: „A megosztás esetén azonban szükségesnek látjuk az 1940-ben vont határ megváltoztatását, főképpen közlekedési s némely pontokon népiségi okokból. Szerintünk a helyes határ Aradtól kezdve az egyesült Küküllők torkolatáig, vagyis a Tövisnél levő vasútélágazásig a Maros vonala lenne, onnan pedig a Kisküküllő vonala, majd

⁸⁵ Uo.

⁸⁶ Uo.

⁸⁷ Uo.

⁸⁸ Uo.

⁸⁹ Ld. a 62. jegyzetnél.

⁹⁰ Uo. 3.

délkeleti irányban Maros-Torda, Udvarhely és Háromszék megyék délnyugati, illetve nyugati határvonala.”⁹¹ Makkai tehát az 1940-es vonaltól délebbre-délkeletebbre húzta volna meg a magyar és a román fennhatóságú Erdély közötti államhatárt.⁹²

5.

A hetvenes évek elejétől megjelenő, előbb marxista,⁹³ majd egyre tárgyaló szemléletű eszméletörténeti Makkai-irodalom mostanáig szinte köteleességszerűen összpontosult a *Nem lehet*-vitára. Már ennek gondosan válogatott és magyarázott forrásgyűjteményéből kitérünk, hogy az eszme- és politikátörténeti elemzés kiterjesztendő volna Makkai debreceni, illetve világháborús éveire is. Az előző fejezetben szemelvényekben közzétett dokumentum pedig arra inti a kutatókat, hogy a református egyházvezető tekintélyuralmi korszakával se állítsák le vizsgálódásaikat. A legújabb magyar diplomáciatörténeti munkákból hiányzik Makkai neve, jóllehet mindahányan kiemelt helyen foglalkoznak azon korabeli magyar szerzőségű tervezetekkel, amelyek a békecsinálók figyelmébe ajánlották az erdélyi vagy részerdélyi autonómia valamelyik válfaját.⁹⁴ Makkai *Erdély, mint önálló állam* című, egészében még kiadatlan emlékiratát nemcsak az elsősorban érintett háborús vesztes egyéb érdekképviselői erőfeszítéseivel kellene összevetni, hanem – tágabb összefüggésben – a győztesek Erdély-koncepcióival is, különösen a nyugati és a román, illetve szovjet eredetűekkel.⁹⁵

91 Uo.

92 Az 1940. augusztus 30-i bécsi döntőbíráskodás során megállapított, nyugaton a Bihar megyei szalontai járásban fekvő Kőtegyánnál kezdődő határ leírása: Halmosy: *Nemzetközi szerződések*, 479, 3. jegyzet.

93 Az akkori pártosság keretében kiegyensúlyozott értékelésre törekvő munkák egyike Gáll: „*A kisebbségi humánus*”, 291–293.

94 Ld. a 74. jegyzetben felsorolt tételeket.

95 Újabb forrásgyűjtemények és elemzések a nyugati hatalmak álláspontjához: *Amerikai békelettervek*; *Pax Britannica*. A román forráskutató szakirodalomból a korabeli román nemzeti érdekek hangsúlyos bemutatásával: *Al doilea Război*

Bármennyire is bővíthető e témakör, belsejében egy közéleti eseményeket szorosan kísérő és egyénien alakító, téveszmékbe bonyolódó erdélyi ideológus munkássága húzódik meg. Ebben is fehérlelenek még jócskán a tisztábban látást zavaró foltok, amelyeket történeti alakunk néhány évvel ezelőtt kiadott, bevezetővel ellátott és jegyzetelt önéletrajza sem a fasizálódás, sem a népbíró-sági ügy, sem a kisállam-alapítás viszonylatában nem tüntetett el.⁹⁶ A történész pedig, ha nem elítélni, hanem megérteni, nem mai viszonyokba átültetni, hanem egykori összefüggéseiben megmagyarázni kívánja cselekedeteit, egyelőre egy összetett szempontot ajánl a személyes életút továbbkutatásához. A fentiek alapján arra következtethetünk, hogy Makkai Sándor a negyvenes évek közepén lekerekedő esete az erdélyiséggel a húszas években kifejlődő transzszilvanizmus kompromisszumképességének változó távlatait és korlátait példázza: azt, hogy az egyezség a román állammal nem szükségképpen visszavonhatatlanul kötött meg, de azt is, hogy az egyezség visszavonásának sem kellett örökérvényűnek lennie. Az áttekintett pálya első és utolsó szakasza lényegében nem magának az ideológiaéltető elvnek a meghatározásában, hanem annak elképzelt felhasználásában különbözött egymástól. Makkai az erdélyi öntudatot a kezdetekben kimondatlanul is a békés revízió egyik feltételének, mi több, *eszközének* tekintette, 1945-ben azonban akár végső *célként* is elfogadta volna az önálló, független és semleges erdélyi államot, legalábbis ötven évre szólóan. Második kompromisszumával, amelynek mértéke a közbülső szakasz tükrében különösen élesen rajzolódik ki, döntően csökkentette a saját nemzeti igényt: lemondott a régióin innen s túl; magyarlakta területek újraegyesítéséről, ellenszolgáltatásként hasonló jellegű román engedményt elvárva. Erdély megosztását a legkedvezőtlenebb, ráadásul a lakosságcsere mellékintézkedésével

Mondial; Dobrinescu: *România*; Sălăgean: *Considérations*. A kérdéskör alaposan adatolt áttekintése: Gyarmati: *Erdély*.

96 Makkai: *Szolgalatom*.

megtámogatandó változatként írta le, feltételezhetően attól félve, hogy Magyarország ily módon részlegesen visszaállított integritása nem egyenlítheti ki azt a kárt, amely a dél-erdélyi magyar politikai befolyás elvesztéséből származott volna. Mindenesetre emlékiratának tartalma, felépítése és hangvétele arról tanúskodik, hogy az elvesztett világháború után a trianoni Erdély egészét átfogó közös erdélyi uralmat tartotta a leginkább vállalható és követendő célnak. Azzal, hogy megkísérelte kismagyar keretben összehangolni a regionális és nemzeti érdeket, túlszárnyalta első, húszas évekbeli kompromisszumát. Hiszen most úgy élesztgette a Bethlen Gábor-i fejedelemség hagyományát, hogy kivonta belőle a korábban burkoltan, majd nyíltan magyar birodalmi indítékból legértékesebbnek minősített elemét: a viszonylagos erdélyi önállóság *átmeneti* szerepét.

[1997]

A meghiúsult kompromisszum A transzszilvanizmus eredete és alakjai az 1920-as években

„Minket igen csekély mértékben érdekel, hogy az etnikai kisebbségek helyeselnék-e, vagy sem. A román nép Nagy-Romániát nemcsak támogatásuk nélkül, hanem akaratuk ellenében hozta létre, és országát saját erejéből fogja megszilárdítani.”¹

„A német népen belüli szolidaritás új gondolata nem érinti és nem változtatja meg viszonyunkat az államhoz és az államalkotó néphez [...]. Jóllehet népünk ezen öneszmélődése felbecsülhetetlenül gazdagítja erkölcsi és szellemi erőnket, elsősorban saját népi életünket mélyíti el és teszi bensőséggé, nem követi a pánnacionalista hódítás célját a szó imperializmust jelentő értelmében.”²

„A közigazgatás sokat tehet az elégtelenség eloszlására. De csak akkor tudja ezt megtenni, ha a helyi néparányokat teljes mértékben szóhoz engedi és saját helyi ügyeiket rájuk bízta. Az igazi, őszinte önkormányzat, ez a legjobb határvédelem, mert a népek saját akarata egyensúlyozódásával békét hoz a belső állapotokba, alkotásvágyakat enged érvényesülésre és állandósítja a békés munkához való ragaszkodást. Ez adja meg a határok igazi szilárdságát, s nem a határféltésekből eredő idegesség és sok-sok erőszakoltság.”³

A 20. századi transzszilvanizmus akkor keletkezett, amikor az első világháború végkifejlete kisodorta alóla eredetének helyszínét.

1 *În jurul declarațiilor dlui Vaida.*

2 Roth: *Vom Wesen*, 139.

3 Paál Árpád: Magyarázat a választási megegyezésekhez [1926]. HRM PÁh, Ms. VI. 7651/230, 4.

A történelmi Magyarország utolsó évtizedeiben felívelt, majd az Osztrák–Magyar Monarchia összeomlásában elvesztette hivatástudatát ébresztő és éltető nemzetállami keretét. E kudarcból folytatódva tért fő pályájára azáltal, hogy az 1918–1920. évi hatalomváltás kitágította szemléletét. Azontúl két nemzet és állam felé tájékozódott abból a régióból, amelyről elnevezte volt magát.⁴

Ezért a húszas évek végéig tartó *korai* szakaszának⁵ a tudományos vizsgálata csapdát állít, ha megreked a felszínen. Ugyanis a mozgalom Trianon után a Nagy-Romániához csatolt Erdélyre összpontosított, de közben túlmutatott a régió az összmagyar közeg felé. Helyesen vélte a fiatal kortársaként visszatekintő szépíró-filológus Szabédi László, hogy volt „színe”, de volt „fonákja” is.⁶ A kutatók eddig általában a román állam területén élő magyar értelmiség kultúrtörténetén belül ecsetelték, és megelégedtek nyomtatott, főleg szépirodalmi és publicisztikai forrásaival valókat vizsgáló elemzésével. A színét fedték fel, azt terjesztve róla, hogy literátusok találták ki és fejlesztették képlekeny jelenséggé.⁷ Akadtak, akik tételeken tagadták egykor fonákjára rejtett tartalmát.⁸

4 A *transzszilvanizmus* szó az 1910-es évek elején kezdett – enyhén eltérő alakokban – előfordulni az itt tárgyalt értelemben: Dózsa: *Transsylvaniaismus. Elnöki megnyitó*; Uő: *Transsylvaniaismus*; Sz-r.: *Transzilvánizmusz* [!]. Kis fogalomtörténetét a két világháború közötti magyar, román és német közírásban, valamint a szakirodalomban ld. K. Lengyel: *Auf der Suche*, 1–9.

5 Szakaszolásához ld. uo. 9–25.

6 Szabédi László – Szemlér Ferenc [1937]. Közli Pomogáts: *Szabédi*, 60–70, itt 65.

7 Ezt az egyoldalúságot leginkább Láng: *Egy önmeghatározás*, 89, igyekszik meghaladni azon sajnos kevésbé rendszerezett és szintén csak irodalomtörténeti kísérletével, hogy a transzszilvanizmust „a magyarságtudat történelmi változata”-ként mutassa be. A szakirodalom kritikai szemléje: K. Lengyel: *Auf der Suche*, 9–20 (főbb vonásaiban, frissített utalásokkal uő: *Kós*; Uő: *A korai transzszilvanizmus Románia-képéről*. Mindkettő ebben a kötetben).

8 Nagy Gy.: *A kisebbségi helytállástól*, 31, 34. jegyzet, tárgyi érvek nélkül „légből” kapottként elveti Szabédi megkülönböztetését. Knopp: *Das Abklingen*, 62, súlyosan félreértelmezően azt állítja, hogy a transzszilvanizmus „alig függött össze nemzeti és politikai törekvésekkel”. Hasonlóképpen Szegedi: *Ansätze*, 309–326.

Pedig ha eredetétől követjük a transzszilvanizmus útját első szakaszának állam-, jog-, társadalom- és pártpolitikai sajtójában, valamint e tárgykörökben gazdag irathagyatékaiban is, akkor két politikai elméletű típusát ragadhatjuk meg. Mindkettő a gondolkodásmód térbeli meghatározottságából: eszme és környezet egymásrahatásaiból alakult ki, amely egy regionális öntudatra általánosan jellemző. Ezzel a tulajdonsággal egyidejűleg az erdélyi román és német regionalizmus is rendelkezett egy bizonyos fokig elkülöníthető egységben, *régióként* szemlélt térség nevében, amely etnikai-kulturális, társadalmi, gazdasági és jogi-közigazgatási sajátosságaival került új államjogi kötelékbe, vált mind egy nemzeti, mind egy rendszerpolitikai integráció, illetve dezintegráció elemévé. Mivel azonban a belső mozgatórugók mindhárom *izmust* eltávolították a közös földrajzi hivatkozási alaptól, a korai transzszilvanizmus történetében az egymástól elfejlődő erdélyi öntudatok lendülete húzódott meg – állítja általános végkövetkeztetésével e sorok írójának *A kompromisszum keresése. A korai transzszilvanizmus eredete és alakjai 1918–1928* című német nyelvű monográfiája.

E müncheni bölcsészdoktori értekezés az alcímekben jelölt két fő szempontból válaszol a jelen kötetben is végiggörgetett ideológiai-kritikai kérdésre, amely témánkat történet- és politika-, kisebb arányban irodalomtudományi keretbe helyezi.

Lényege, hogy az 1920-as évek transzszilvanizmusa a magyar nemzeti és regionális öntudat feszültségteljes viszonyát hordozó politikai ideológia volt, amelyről nem az derítendő ki, hogy utókorából megítélve helyes volt-e, vagy elhibázott, hanem az, hogy megalkotói a maguk korában helyesnek vélték-e, vagy elhibázottnak, azaz hogy Erdély román államrészé váló szervezése és e folyamat román meg német szemléletű, alkalmasint szintén lépcsőzetes feldolgozása magyar erdélyiségük alakváltó önvizsgálatára készítette-e őket? Mitől volt ideológiájuk *transzszilvanista* a

regionalista mezőnyben.⁹ E kisebbség- és rendszertörténeti távlatú tipológiai értékelés alábbi összefoglalása utal a szakirodalom – 1993. évi megjelenéséig elterjedt – azon véleményeire, amelyek eredményeinek a fényében helyesbítendő, kiegészítendő vagy árnyalandók.¹⁰

I. Előzmények az osztrák–magyar dualizmusban: a birodalmi ótranszszilvanizmus két áramlata

A 20. századi transzszilvanizmus gyökerei az osztrák–magyar kiegyezés korszakába nyúlnak vissza, amikor a közigazgatás, gazdaság és kultúra központosítása, valamint a nyelvi magyarosítás a Szent Korona országainak hatalmi szerkezetét voltak hivatottak fenntartani. A területi-nemzeti egység dogmája Erdélyben is biztosította az államalkotók túlsúlyát, ám magyar–magyar vonatkozásban alárendeltségi viszonyt hozott létre a budapesti központ és kelet-magyarországi tartománya között. A provinciává

9 A monográfia a transzszilvanizmus problémakörében több évtizedre visszatekintve megkülönböztet egy – az Erdélyi Fejedelemségig visszanyúló – régiótörténeti és egy ideológiatörténeti elemzési módot. Maga az utóbbit választja és alkalmazza a társadalom- és történettudományi elmélet által ajánlott *ideológiakritikai* kérdésfelvetésben (vö. Lenk: *Ideologie/Ideologiekritik*). A jelenség gondolati síkjait kivetíti egy előzetes filológiai-stilustani vázlatban, amelyben az *erdélyi szellem*, *erdélyi lélek* és *erdélyi szolidaritás*, valamint a szintúgy betájolt *regionalizmus* és *autonómia* kifejezéseket a *transzszilvanizmus* kulcsfogalom kontextuális szinonimáiként ragadja meg. Módszertani fejtegetései figyelembe veszik a nemzetközi regionalizmus- és föderalizmus-kutatás útmutatásait: K. Lengyel: *Auf der Suche*, 9–29 (első változatuk e munkaterv előkészületeiből: Uő: *Kulturális kapcsolatok. Ebben a kötetben*).

10 A monográfia összehasonlíthatatlanul terjedelmesebb dokumentációt tartalmaz, mint e dolgozat. A következő oldalak jegyzetanyaga helymegtakarítás végett gyakran kérdésköröket összevonva utal rá és illető részeinek magyar nyelven közzétett változataira, kivonataira. Egyébként a szövegesen idézett vagy a szerkeztörténetileg jelentős források legfontosabbjait tünteti fel. A szakirodalmat kritikai megjegyzések, tisztázandó fogalmak és megvilágításra szoruló általánosabb összefüggések esetén szerepelteti. A nevesített főszereplők és intézmények életrajzának, működésének témáinkhoz kapcsolódó további adatai és forrásai fellelőzhetők a monográfia és e kötet mutatójának a segítségével.

való leértékeléssel egy kétágú ótranszszilvanizmus szegült szembe. A nemesi és polgári földbirtokosok, valamint a konzervatív értelmiség és hivatalnoki kar kulturális, társadalmi és politikai alirányzata az 1880-as évek végétől az Erdélyi Magyar Közművelődési Egyesület, a *transzszilvanizmus* szót Dózsa Endre elnöke, Kolozs vármegye alispánja nyomán meghonosító¹¹ Erdélyi Irodalmi Társaság és a Székely Társaságok Szövetsége környezetében bontakozott ki, majd az 1913 decemberében Kolozsvárt pártközi ellenzéki csoportosulásként megalakult Erdélyi Szövetségből Erdély „rekonstrukció”-ját¹² sürgette az államszervezet Budapest változatlanul mérvadó beleszólását megkövetelő *dekoncentrációjával*. A polgári középréteg hasonlóan többpályás közéleti szerepben, világnézetiileg progresszív áramlata viszont *decentralizációval* javasolta megállítani a helyi magyar elem térvesztését. A századfordulótól az első világháború végéig főként időszakos kiadványokban nyilvánult meg, köztük a pályakezdő építész Kós Károly *Kalotaszegében* és a költőként induló Szentimrei Jenő *Új Erdélyében*. Utóbbi főszerkesztő 1918 tavaszán „a régi rend alapos revízió”-ját¹³ körvonalazta, amellyel a saját illetékességekkel ellátott régió nemcsak helyreállítja, hanem meg is újítja magát, egyúttal a Magyar Királyság politikai rendszerét. E korszerűsödési óhaj alaphangja ugyanazon kolozsvári hetilapban az „Erdély Erdélyért”¹⁴ jelszóból csengett ki.

A progresszív ótranszszilvanisták a második magyar reformnemzedék, jelesül az Ady Endre névvel fémjelzett irodalmi modernség hatáskörében és történelmi távlatban tűzték napirendre a Szent István-i birodalom belső integrációjának problémáját. A rendi Erdélyi Fejedelemség önállósulási törekvéseit – a konzervatívoktól eltérően – nem a győzedelmes, hanem a teljesületlen függetlenségi óhaj hagyományaként ápolták. Ezen értelmezésüket

11 Ld. a 4. jegyzetet.

12 Pl. Vákár P. Arthur – Erdélyi Szövetség Igazgató Tanácsa. Marosvásárhely, 1917. november 10. OSZKK AIh, Quart. Hung. 2456.

13 Szentimrei: *Az elfogultság ellen*, 148.

14 Mózes: *Az erdélyi városok*, 194.

táplálták a megbukott 1848–1849-es forradalom és szabadságharc továbbható Habsburg-ellenes szabadságeszméi is. Mindebből arra következtettek, hogy a magyar–magyar nézeteltérések nem Erdély különállásának megszüntetésével, hanem a budapesti államközponttal szemben való megerősítésével hidalhatók át.¹⁵

Az ótranszszilvanizmus ekképp magába sűrítette a nagymagyar állameszme két válfaját.¹⁶ Egyik ága a függetlenségi vonalon haladt, amelyen a kettős monarchia bécsi társközpontja a nemzeti érdekérvényesítés akadályának és a nemzetiségek lehetséges szövetségének tűnt. Az eddigi kutatás ezen *negyvennyolcas-negyvenkilences* áramlatot többnyire kismagyarnak, helyenként a *romániai magyar* szellemi élet előkészítőjévé torzította el.¹⁷ Ugyanakkor nem vett tudomást a birodalmi tudat másik ótranszszilvanista, *hatvanhetes* megfelelőjéről, amely az osztrák–magyar dualizmust a magyar hegemonia letéteményesének tekintette.¹⁸

15 Az ótranszszilvanizmus tipológiájához, szervezeti és személyi szerkezetéhez, belső koncepcionális átfedéseihez publicisztikai és kiadatlan források alapján, a politikatudományi fogalomtár felhasználásával K. Lengyel: *Auf der Suche*, 33–61 (tömörebben uő: *Kós. Ebben a kötetben*).

16 A politika- és irodalomtörténeti háttérhez vö. Bogyay: *Magyarország*, 101–108; Király: *Ady*; Kosáry: *Ungarische politische Bestrebungen*.

17 Vö. K. Lengyel: *Kós*; Uő: *Kristóf* (mindkettő ebben a kötetben).

18 A konzervatív ótranszszilvanizmus elmaradt recepciójához vö. Katus: *Die Magyaren*, 439; Láng: *Vidék*; Uő: *Egy önmeghatározás*. A progresszív ótranszszilvanistákat a hatvanas és hetvenes években marxista elemzések kezdték helytelenül besorolni a magyar vezérszerep ellenfelei közé, pl. Varró: *A romániai magyar irodalom*; Uő: *Kós*. E látószög a kilencvenes évek elején csak kivételesen tárgult, egyik védelmezőjének tárgyszerűtlen méltatlankodása közepette. Gáll: *Az „erdélyi gondolat” viszontagságai* [I], 2. jó irányba mutató utalását a „nagymagyar állameszme igézetében” munkálkodó fiatal Kós Károlyra, Nagy Gy.: *A kisebbségi helytállástól*, 32, 34. jegyzet, a következő szavakkal nyugtázta: „Nem tudhatjuk, hogy miként vélekedett volna egy ilyen mondatról Kós Károly. Minket mindenesetre igen-igen elszorított.” Ebben a témában érdektelen, hogy Kós *utólag* miként ítélte meg 1910-es évekbeli szemléletét. Egyedül korabeli írásai mérvadóak, amelyek beszédesen bizonyítják, hogy az első világháború előtti erdélyiségével a történelmi Magyarország feltétlen épségben tartandó kereteiben mozgott. Ld. K. Lengyel: *Kós (ebben a kötetben)*. Idevonatkozóan meghaladottnak tekintendők Kántor: *Itt valami más van*, 13, és Varró: *A százéves Kós*, 19, megállapításai és találgatásai.

II. Átmenet a kompromisszumkényszerbe: a nagyromán állameszme magyar alternatíváinak bukása

A nemzetközi diplomácia katonai hátszéllel fokozatosan megerő döntése Magyarország feldarabolásáról a lelépni kényszerülő főhatalmat új nemzetpolitikai stratégiák kidolgozására kényszerítette. Az erdélyi magyar vezető körök 1918 végétől Jászi Oszkárt követve még a „Keleti Svájc”, a kantonizáltan egységes Magyarország esélyeit latolgatták, emellett az anyaországgal lehető leg-szorosabban szövetkezett székely vagy erdélyi köztársaságét, megfontolva egy magas fokú erdélyi önállósággal járó magyar–román személyi uniót is.¹⁹ 1919 végétől kompromisszumos elemeket kezdtek vegyíteni a nagyromán állameszme magyar alternatíváiba, látván, hogy a délkeleti háborús ellenség feltartóztathatatlanul kiterjeszti uralmát Erdélyre. Ám az alternatíváról, az engedmények nélküli választásról nem mondtak le végleg. Hanem elnapolták. A párizsi békekonferencia alkotta kisebbségvédelmi jogrendszert Woodrow Wilson amerikai elnök nevezetes tizennégy pontja meghosszabításaként értelmezték. Egy olyan *önrendelkezés* mellett kívántak érvelni, amelynek egyik formája – vagy legalábbis első lépcsője – az erdélyi magyar többségekre támaszkodó *önkormányzat*. Az ilyen indíttatású és tartalmú feljegyzések a konzervatív ótranszszilvanizmus fejlődésvonalán keletkeztek a *tisztviselőmozgalommal* azonos *Szellemi Front* berkeiben,²⁰ az 1918 októberében utoljára ülésező Erdélyi Szövetség²¹ és a december elejétől alig hat hetes látszattevékenységre kárhoztatott kolozsvári Kelet-Magyar-

19 K. Lengyel: *Auf der Suche*, 87–117 (az egyik opcióhoz uő: „Keleti Svájc”. Ebben a kötetben).

20 [A *Szellemi Front* megindításával kapcsolatos iratok.] 1919. február 27. – március 1. HRM PÁh, Ms. VI. 7651/156; Paál Árpád – Petres Kálmán. 1920. szeptember 9–11. Uo. 7651/416/17; Ekpen [Paál Árpád] – Zergen [Zágoni István]. 1920. szeptember 20. Uo. 7651/420. Vö. Grandpierre: *Az erdélyi magyarság*.

21 *Az Erdélyi Szövetség munkaterve*.

országi Főköormánybiztosság²² titkosan laza utódszervezetében. Szerzőik, élükön az 1918 novemberében még Udvarhely vármegyei alispán Paál Árpáddal a progresszív decentralizációs mozgalmat arra ösztökélték, hogy Budapesttől elfordulva egy új államközponttal szemben rendezze sorait. A két transzszilvanista elődirányzat képviselői egymáshoz elvi síkon közeledve készültek a kompromisszumra: a kismagyar kitérőre, amelyen idővel megközelíthető egy korszerűsített nagymagyar eszmény. Ezen összetett célkitűzéssel egyrészt számoltak a Duna-medencében készülő államhatárok igazságosságát körülengő kételyekkel.²³ Másrészt a Kós, Paál és Zágony István szerzőhármasság Kós fegyelmezett szenvedélyességű *Kiáltó* szójából az utóbbi két szerző politika- és jogelméleti fejtegetéseibe átlényegülő röpirata nyomán legalább erkölcsileg igazolták magukat azon körülménnyel, hogy az 1919–1920. évi párizsi béketárgyalások eredményei az erdélyi magyarokat kirekesztették a nemzeti önrendelkezési jogot alkalmazók köréből²⁴ – egy olyan folyamatban, amelynek helyeslő román olvasatát e tanulmány első mottója tartalmazza az államalkotói tudatra ébredt háborús nyertesek magabiztosságában. A kettős transzszilvanista igény az adott katonai és diplomáciai erőviszonyokban csak másodsorban, *feltételesen* irányult a trianoni döntés szabad akaratú felülvizsgálatára, vagyis egy magyar szemszögből jó választás visszatértére. Megfogalmazóit elsősorban, azaz *időszzerűen* arra kötelezte, hogy megjelöljék a megnagyobbodott Román Királysághoz csatolt Erdély

22 A Kelet-Magyarországi Főköormánybiztosság szervezeti és ügykezelési szabályai. Kolozsvár, 1918. december. OSZKK Alh. Quart. Hung. 2455/1/7; Janovics Jenő: [Jelentés 1919. február 24-i kihallgatásáról a Kolozs megyei prefekturán.] Uo. 2455/1/22.

23 Paál Árpád: [A népkisebbségi eszméről. 1922 körül.] HRM PÁh, Ms. VI. 7651/103, 3, 5; Uő: *A politikai aktivitás*, 39, 47; Balogh A.: *A világpolitika*. Vö. K. Lengyel: *Auf der Suche*, 121–122, 160–167.

24 Kós: *Kiáltó szó*, 2–3; Zágony: *A magyarság*, 7; Paál: *A politikai aktivitás*, 41–44. E megállapítás ismételésehez ld. pl.: A Magyar Szövetség szervezete [1921]. HRM PÁh, Ms. VI. 7651/193, 2; Zágony István: [Ajánlás nemzeti autonómiák szervezésére. Törödésk. 1920–1921 körül.] Uo. 7651/778, 1.

integrációs szerepét a kelet-közép-európai nemzeti kisállamok körében.²⁵

III. Kettős vizsály Nagy-Románia egységesítő központosításában: az erdélyi román és német regionalizmus válasza

E kör belsejében a bukaresti kormányoknak szembesülniök kellett az etnikai-kulturális sokszínűséggel és az erdélyi románságot, illetve Óromániát hátráltató szociális egyenetlenségekkel. Nagy-Románia ezen születési hibájából kettős vizsály alakult ki: egyfelől különböző szociális és gazdasági rendszerek, másfelől a nemzeti szempontból egységes, illetve tagolt állam elve ütközött az országépítés gyakorlatában.²⁶

Bukarest e nehéz örökséggel átvette Budapesttől kezelésének a módszerét is. Egységesítő központosításba kezdett, annak ellenére, hogy kulturális-politikai elitjének egyik hangadó, az erdélyi Román Nemzeti Párt köré tömörülő része az „ideiglenes” területi autonómia követelését is beiktatta az 1918. december 1-i gyulafehérvári nemzetgyűlés okmányaiba.²⁷ Miután 1920-tól a Bukarestből beindított jogi-közigazgatási intézkedések érvénytelenítették, illetve céljuk szolgálatába állították az Erdély és az óromán királyság, a *regát* egyesülését kimondó Gyulafehérvári Határozatokat, az eredetileg magyar–román ellentét a régió ki- és betagozódásai körül egy román–román vitasíkkal bővült. Azon alapkérdést, hogy egymástól eltérő szerkezetek a regionális sajátosságok figyelembevételével illesztendők-e össze, vagy egyetlen mérce szerint egyneműsítendők, a Ion I. C. Brătianu vezette és az

25 K. Lengyel: *Auf der Suche*, 118–125 (magyarul uő: *Az elnapolt alternatíva. Ebben a kötetben*).

26 K. Lengyel: *Auf der Suche*, 127–134.

27 A gyulafehérvári egyesülési határozatok [1918. december 1.]. II. cikkely. In: Mikó: *Huszonkét év*, 265–267, itt 265.

évtizedben többnyire hatalmon lévő Nemzeti Liberális Párt a havasalföldi és moldvai szinthez való egyengetéssel akarta megoldani. A román liberális tanok, amelyeket lényegükben magáénak vallott Alexandru Averescu tábornok részben erdélyi háttérű és átmenetileg kormányzó Néppártja is,²⁸ a társadalom és gazdaság korszerűsítését alárendelték az egységes és osztatlan nemzetállam eszményének. Az évtized elejére várt gyakorlati hatásuk azonban elmaradt. Behatolásuk Erdélybe megélénkítette a kettős viszályt, a maga ellentmondásosságában meghatározva a védekezés első válfaját. Míg a regátiak betelepítése nem változtatott a városok magyar és német jellegén, az erdélyi román középíráteget nemkívtant módon áttagolta.²⁹ Válaszul a magukat gyarmatosítottnak érzők kifejlesztették az erdélyi regionalizmus egyik változatát, amelyre az egymércéjű országlással csakúgy elégedetlen németek politikai képviselete rányomta saját bélyegét.

A Iuliu Maniu irányította Román Nemzeti Párt a kettős viszályt román ügyé: a centrum és a periféria összeütközésévé egyszerűsítette, amelyet annál is inkább súlyosnak talált, mivel egy fejlettebb tartomány fejlődését gátolta. Megoldási javaslatait a közigazgatási decentralizáció, valamint a mezőgazdasági és ipari követelményeknek egyaránt megfelelő gazdaságpolitika tételei köré csoportosította. A román egyesülés egyik fő előmozdítójaként a „Să vie ardelenii” („Jöjjenek az erdélyiek”) felhívással³⁰ politikai és erkölcsi jogot tulajdonított magának arra, hogy Erdély számára az alkotmányozás befejeztéig fenntartsa az államközpont mellé rendelt országrész szerepkörét is.³¹ Az első világháború végéig hasonló modorban, de Budapesttel szembehelyezkedő prog-

28 Averescu: „Ardelenismul”; Uő: *Apărarea*; Goga: *Școala*; Uő: *O apărare*.

29 K. Lengyel: *Auf der Suche*, 71–77, 134–144.

30 Hodoș A.: *Conspirația*, 1521; Popp: *Ce poate da Transilvania*. Hatásaihoz a román belpolitikai versengésben Ciupercă: *Împrejurările*, 352–373.

31 Agârbiceanu: *Sufletul*; Bogdan-Duică: *Cele două Românii*; *Cine ne exploatează*; *Cum caută liberalii să exploateze Ardealul*; *Manifestul membrilor fostului Consiliu Dirigent*; *O politică unitară în provincii*; *Programul partidului național-român*; *Regionalismul*.

resszív ótranszszilvanisták fennebb idézett „Erdély Erdélyért” jelszavát Alexandru Vaida Voevod elnökségi tag a kolozsvári Patria pártlapban 1921 elején „Ardealul al ardelenilor” vagy „Ardealul pentru ardeleni” („Erdély az erdélyieké” vagy „Erdélyt az erdélyieknek”) alakban fordította román nyelvre – és Bukarest ellen.³² A Német Párt Rudolf Brandsch és Hans Otto Roth útmutatásai alapján szintűgy összállami keretben határolta be az erdélyi régiót, és méltányosabb elbírálatást kért áthagyományozódott jogi, gazdasági és társadalmi jellegzetességeinek. De az európai kisebbségi eszme jegyében a decentralizáció értelmét nem pusztán egy hatékonyabb államszervezés – és még kevésbé a területi autonómia –, hanem a nemzeti-kulturális, elsősorban a saját egyházi és iskolai önkormányzat érdekében hangsúlyozta.³³

IV. A magyar kisebbségi pártalapítás progresszív és konzervatív előfutama: az önszerveződés regionális és régió feletti mércéi

Eközben az 1921 júniusában és júliusában Bánffyhunyon, illetve Kolozsvárt megalapított Magyar Néppárt és Magyar Szövetség az államjogi fordulat kikényszerítette kompromisszumhelyzethez szoktatta magát. Az előbbi, amely egy fél évig *Erdélyi Néppártnak* nevezte magát, a progresszív, utóbbi a konzervatív ótranszszilvanizmus, a *Szellemi Front* környezetéből nőtt ki.³⁴ Indulásuk idején tisztázniuk kellett a kulcskérdést: milyen mértékben és feltételek mellett adják fel az 1918-tól 1920-ig gyakorolt

32 Pl. „Ardealul pentru ardeleni”; *Dl. Alexandru Vaida vorbește despre „unificare”*. A jelszó elterjedéséhez vö. *Șorban: Ardealul*; *Presa și declarațiile dlui Vaida*.

33 Brandsch: *Zukunftsfragen*; Uő: *Drei Jahre*; Uő: *Entwürfe*; Roth: *Politische Rundschau*. Az erdélyi román és német regionalizmus kezdeteit politikai sajtójából feltárja K. Lengyel: *Auf der Suche*, 71–85, 144–155 (első közelítésben uő: *Kulturális kapcsolatok. Ebben a kötetben*).

34 K. Lengyel: *Auf der Suche*, 157–159.

passzív ellenállásukat a kialakuló román állammal szemben – anélkül, hogy magyar oldalon a nemzeti hűtlenség vádjával illethessék őket.³⁵ Döntésükön könnyítettek a konzervatív tábor rejtett kapcsolatait magyarországi politikai tényezőkkel. Teleki Pál és Bethlen István grófok kormányai Trianon után a Románián belüli magyar szervezkedést ösztönözték, mivel erről azt gondolták, hogy megakadályozhatja a kisebbség tömeges kivándorlását, és ezáltal megőrizheti legalább a demográfiai érvet a magyar békeszerződés későbbi újratárgyalásához.³⁶ Kolozsvárt és Budapesten egyaránt élt az elképzelés, hogy a tevékeny kisebbségi politika vagy megszerzi és biztosítja a szükséges jogokat, vagy – éppen sikertelenségével – ország-világ előtt bebizonyítja, hogy méltánytalan döntés volt román fennhatóság alá juttatni az erdélyi magyarokat.³⁷

Mindkét eshetőséggel számoltak a Magyar Néppárt és a Magyar Szövetség irányítói, amikor 1920–1921 fordulójától, az utóbbiak a trianoni békeszerződés 1921 nyári teljes nemzetközi ratifikációját követően hozzáláttak, hogy a közéletben hűségüket tanúsítsák a román állam iránt. Paál és Kós mellett például Balogh Arthur államjogász és az 1922-ben bukaresti szenátorságra jelölt Gyárfás Elemér nevével találkozunk azok sorában, akik a Szövetség előmunkálatai alapján egyúttal olyan belpolitikai lépéseket fontolgattak, amelyek törvényes *aktív ellenállást* is eredményezhettek az

35 Balogh A.: *Magyar Szövetség*; Paál: *A faji érzések*; Zágoni: *A magyarság*.

36 Ld. pl. Glattfelder Gyula – Teleki Pál. Budapest, 1920. november 5. MOL K 26, 1920-XXXIX-9412; Közzolgálati Alkalmazottak Nemzeti Szövetsége – Bethlen István. 1922. március 11. Uo. K 63, 229. cs. 27/4-I; Rubido-Zichy Iván – Bánffy Miklós. Bukarest, 1922. szeptember 7. Uo. Vö. Jakabffy – Páll: *A bánsági magyarság*, 59–68; Romsics: *Bethlen* [1991], 106, 124–142.

37 Megerősítő hivatkozással az „erdélyi magyarság ellenállását vezető kolozsvári középonti bizottság”, minden bizonnyal a Magyar Szövetség „vezetőségének” Budapestre juttatott „hivatalos jellegű” értesítésére: [Jancsó Benedek]: [Észrevételek Argetoianu román belügyminiszter beszédéhez a magyar irredentizmusról.] Budapest, 1921. június 21. MOL K 610, 51. cs. 2 VI c, 15. Vö. Rubido-Zichy Iván – [Bánffy Miklós]. Bukarest, 1922. március 9. Uo. 40. cs. 2 VI ab, 3.

erdélyi magyar csoportérdekek sérelmei esetén.³⁸ Tagságuknak a magyar nemzet virtuális mandátumával összeegyeztethető román állampolgári felelősséget ajánlottak. A szélesebb nyilvánosságban pedig e két lojalitás közötti feszültséget enyhítendő azt bizonygatták, hogy az erdélyi magyarság anyaországával szemben is politikai önállóságra törekszik.³⁹

A tiltott, de megingatlan lojalitás Budapestet megtartotta elsőrendű vonatkoztatási alapnak. Következésképpen felszínre sodorta a két transzszilvanista irányzat önmeghatározásának ideológiai szempontjait. A progresszívek a világháború utáni legelső években polgári radikális módon azonosultak a magyar liberalizmussal. Az újonnan alapított kolozsvári *Keleti Újság*, *Napkelet* és *Vasárnap* hasábjain az 1848–1849-es és 1918-as forradalmak hagyományába foglalták a demokratikus szellemiségű román–magyar közeledés gondolatát éppúgy, mint a kisebbségjogi küzdelem korparancsát. A világnézeti és a nemzeti szempontok egybemosódtak a magyar modernizációs eszmény addig is nagy-

38 Balogh A.: *A magyar szervezkedés*; Gyárfás: *A parlamenti aktivitás*; Kós: *Kiáltó szó*; Paál: *A politikai aktivitás rendszere*; Uő: *A magyarság pártalakulásai*; Wass Béla – Jósika Samu: *A Magyar Szövetségnek a román kormányhoz intézett memoranduma*. Kolozsvár, 1922. február 27. MOL K 63, 229. cs. 27/1-I; Ugron István, a Magyar Szövetség alelnöke tárgyalásai Bucarestben. Bukarest, 1922. május 22. Uo. K 26, 1922-XXXIX-4805. A trianoni békeszerződés nemzetközi ratifikációjának itt jelzett jelentőségéhez K. Lengyel: *Auf der Suche*, 175–183, 186–187 (kisebbségpolitikai következményeit megvilágítva uő: *A korai transzszilvanizmus Románia-képéről*. Ebben a kötetben).

39 A Magyar Szövetség szervezete [1921]. HRM PÁh, Ms. VI. 7651/193, 2–3; *Megalakult a Magyar Néppárt*; Paál: *Népkebbségi politika*; Uő: *A politikai aktivitás*; Uő: *A faji érzések*. Az erdélyi magyar önállósulás taktikai indítékát egyik mérvadó résztvevő ekképp fedte fel egy magánlevélben: „A magyarországi kurzuspolitikától való elfordulást azzal igyekszünk beszuggerálni, hogy az utóállamok magyarságának önállóan kell a maga országában tájékozódnia, és így nem mehet a magyarországi politika diktandói után. A magyarországi politikai témáktól szinte elvonni akarjuk a közönség figyelmét. Így juthattunk a kisebbségi nemzetek autonómiája követelésével a leghájasabb és leghéjasabb magyar felfogásokban is előtérbe.” Paál Árpád – Jászi Oszkár. Kolozsvár, 1921. szeptember 26. In: *Duna-völgyi barátságok*, 132–135, itt 132–133.

rabecsült megtestesítőjének folyamatos méltatásában, az 1919-ben elhunyt Ady Endrében, akinek egykori perlekedése a félfeudális Magyarországgal a Budapesttel szemben való idegenkedés hajlamát táplálta, miként a költő halálának évében bécsi emigrációba vonult Jászi Oszkár közéleti megmozdulásai is a károsnak ítélt anyaországi nemzeti-keresztény kurzus ellen.⁴⁰ E példaképek mindkét minőségükben: a magyar önbírálat és a magyar megújulás szószólóiként egyengették a korai transzszilvanizmus útját azon alakba, amely az államjogi elcsatolás kényszerében a világháború előtt is mérlegelt regionális önállósulás hasznát fürkészte, esélyt remélve benne Kelet-Közép-Európa magyarlakta vidékeinek kultúrnemzeti munkamegosztására, azon belül egy szépirodalmi alkotásokban lecsapódva is társadalompolitikai eszmélődést elősegítő erdélyiség kimunkálására.⁴¹

A Budapesttől elforduló decentralizációs mozgalom tehát önmagát folytatva kezdődött újra – miközben egy ideig a kettészakadás veszélye fenyegette. A világháborút túlélő *Erdélyi Szemle*, majd ennek szintén kolozsvári utódlapja, az 1921-től megjelenő *Pásztortűz* köre elhatárolta magát a nemzet államjogi feldaraboltságával látszólag megbékülő októbrista vonulattól.⁴² Az 1867-es kiegyezés magyar nemzedékének nemzeti liberális konzervatívjai az erdélyi fejedelemség korába helyezték világnézetük regionális gyökereit. Erdély 16. században keletkezett történelmi alkotmányából és magyar fejedelmeinek – főleg Bethlen Gábor – haszonelvű különütasságából azt a tanulságot vonták le, hogy az erdélyi magyar önállósulás a nemzeti önfenn-

40 Kádár: *Magyar múlt*; Uő: *Az emigráció*; Ligeti: *Levél*; Uő: *Súly*, 30–59; Szentimrei: *Széljegyzet*; Uő: *Futó tekintet*.

41 Kós: *Kiáltó szó*; Uő: *Collegium*; Kádár: *A harmadik út*; Magyar írók kincsháza, 4; Molter: *Buborékharc*, 20 [1921]; Uő: *Tompa*; Napkelet: *Mi az igazi magyar irodalom*; Paál: *A politikai aktivitás*; Uő: *És fölkel a nap*; Uő: *A magyarság világnézete*; Szentimrei: *Erdély lelke*; Uő: *Magyar kötelesség*; Uő: *Erdélyi könyvek*; Uő: *Transzszilvanizmus*.

42 B.: *Jászi könyve*; Reményik: *Fajmagyarság*; Walter: *Kultúr-tallózás*.

tartás eszköze.⁴³ Időnként visszavonultak a szépirodalom esztétikumába, hogy a belső szabadság művészeti eszményével ellensúlyozzák a progresszívek szűkebb térhez kötött művelődési ügybuzgalmát.⁴⁴ Anyaországbeli kulturális személyiségek, elsősorban az 1921-ben Kolozsvárról Budapestre kivándorolt Ravasz László református püspök bátorította és befolyásolta⁴⁵ l’art pour l’art-juk azonban az erdélyiség ideológiai összefüggésében nem az öncélú széplelkűséget szolgálta. Rendeltetése szerint egyrészt segíthetett mellőzni kötelező érvényű nyilatkozatokat az idegen uralom tényéről. Másrészt érzékeltetnie kellett azt a kárt, amelyet egy területi különfejlődés az összmagyar nemzettudatnak okozhatott.⁴⁶

A transzszilvanista önszerveződés regionális és régió feletti mércéi végül nem osztották meg a nemzeti érdeket. A progresszívek 1922-ben felhagytak a világnézeti elkülönüléssel, és a konzervatívok megcáfolták azt a feltételezést, hogy irodalmiasított passzivitásukban pusztán egy újabb délkelet-európai átrendeződésre várnának. Bukarest pedig akaratlanul erősítette a két táborban érlelődő és a közös pártosodásnak kedvező egység gondolatot. Megpróbált éket verni közéjük, de mindkettejük mozgásterét korlátozta azután is, hogy a Magyar Néppárt és a Magyar Szövetség a parlamentáris aktivitás mellett döntött. 1922 tavaszán együtt harcolták végig az általános választásokat, amelyek azonban nem juttatták őket arányos képviselőhöz a bukaresti felső- és alsóházban. E balsiker után, egyéb – főleg a Magyar Szövetséget sújtó – hatósági gáncsoskodást megelőzve, azon év decemberében Országos Magyar Párttá egyesültek Jósika Samu báró, volt budapesti főrendiházi tag elnökletével, és az 1918 végéig magas

43 Albrecht: *Erdélyi öntudat*; Uő: *Az erdélyi magyar kultúra*; Biró V.: *Erdély*; Makkai: *Bethlen Gábor öröksége*; Tavaszy: *Az erdélyi magyar protestáns kultúra*.

44 Áprily: *A produktív fájdalom*; Makkai: *Az erdélyi magyar irodalom*; Reményik: *Aktivitás*; Uő: *Politika*; Walter: *Az irodalom*.

45 Makkai: *Dr. Ravasz*; Reményik: *„Biológiai” tény*; Walter: *Beszélgetés*.

46 Reményik: *Transzszilvanizmus*; Uő: *Aktivitás*; Uő: *Szabadság*; Walter: *Az irodalom*; Uő: *Irodalom-pártolás*.

rangú magyar állami tisztségeket betöltő, majd a Magyar Szövetség vezérkarában Jósika és Ugron István dualizmus kori diplomata mellett helyet foglaló Grandpierre Emil befolyásos ügyvezetésével.⁴⁷

V. A transzszilvanista kompromisszumajánlat első típusa: az erdélyi szövetség ábrándja

Többször a Magyar Néppárttal rokonszenvező közírók már a pártegyesülést megelőzően gondolati alapokra fektették a korai transzszilvanizmus első alakját. Paál és Zágoni jogász-publicista 1920 őszétől egy a területi, kulturális és közigazgatási autonómia elemeit vegyítő „nemzeti önkormányzat”-ról, a „magyar nemzeti egyenjogúság (autonómia)” ügyében értekezett,⁴⁸ amelynek a Romániához csatolt egykori kelet-magyarországi vármegyékben demográfiai többségben élő, illetve országos szinten katasztrékkal megszámlált és egy kolozsvári székhelyű nemzetgyűlésben képviseltetett tagjai saját közigazgatási, jogi, gazdasági, művelődési és közrendészeti intézményekkel rendelkeznek.⁴⁹ Bár a Magyar Szövetség részt vett e nézetrendszer kidolgozásában, soraiban voltak eleinte, akik attól tartottak, hogy egy hangsúlyosan területi elvű autonómia jövőképe Erdély Magyarországtól való elcsatolásának a megerősítését sugallhatja.⁵⁰ Állam- és jogtudományi szakértői,

köztük Balogh és Grandpierre, a dualizmus kori nemzetiségi kérdés személyi elvű rendezési mintájában gondolkodtak, amelyet most ugyan egy közösségre, a Romániában élő magyarokra kezdtek alkalmazni, előbb azonban kisebbségjogi közelítésben és egy – szerintük napi politikai okokból esélytelen – összerdélyi hálózatépítés szándéka nélkül.⁵¹ A pártszervezést előmozdító elvi érdekegyeztetés során aztán közös meggyőződésként fogalmazódott meg, hogy a történelmi Erdély, a Partium és a Bánság alkotta régió politikai, gazdasági és kulturális tényezők kölcsönhatásai révén sajátos egyéniséggel bír, és ezért különleges bánásmódot érdemel.⁵² A csoport- és a személyi elvű nézőpontok összesimulásával a párizsi békekonferencia idején kihirdetett nemzetközi kisebbségvédelem felértékelődött a térben megragadható életkörműmények alakításának a követelményévé. A nemzeti önrendelkezésből való kirekesztettség érzete természetjogilag megalapozandó kívánságot táplált „a békeszerződésnek népszabadságokkal való megjavítása” iránt.⁵³ A Magyar Néppárt munkatársai a Magyar Szövetség hamarosan maradéktalan egyetértésével a kisebbségi jogból, „az individuális szabadságjogoknak” az „összefoglalásá”-ból az önigazgató „népkisebbségi nemzet”⁵⁴ létigényét vezették le, utóbbival pedig az „erdélyi nemzetek autonómiáját” indokolták – azon elvárást, hogy „Erdély az erdélyi nemzeteké legyen”.⁵⁵ Ebben a képletben elsőként nyilvánult meg egy lényeges különbség a magyar transzszilvanizmus és az erdélyi román meg német

47 Az 1920 és 1922 közötti polgári radikális és nemzeti liberális helyzetfelméréseket, a két tábor kölcsönös elvi közeledésének társadalompolitikai és irodalomesztétikai közelítésben lezajlott sajtóvitáit hagyatéki és levéltári forrásokból megismerhető személyes háttérükkel az első közös belpolitikai megmozdulás és a pártegyesülés eseménytörténetében részletesebben bemutatja K. Lengyel: *Auf der Suche*, 157–191 (közvetlen koncepcionális hatásukhoz uő: *A korai transzszilvanizmus Románia-képéről. Ebben a kötetben*).

48 Paál Árpád – Petres Kálmán. 1920. szeptember 9–11. HRM PÁh, Ms. 7651/416/17, 1. Vö. Paál: *A politikai aktivitás*, 45–47.

49 Zágoni: *A magyarság*, 32–35.

50 Grandpierre Emil: *A magyar autonómia vázlata* [Kolozsvár, 1921–1922]. BGyh, 3; Uő: *Az erdélyi magyarság*, 130–134; Zágoni István: [Ajánlás nemzeti autonómiák szervezésére. Töredék. 1920–1921 körül.] HRM PÁh, Ms. VI. 7651/778.

51 A Magyar Szövetség szervezete [1921]. Uo. 7651/193, 1; Balogh A.: *A magyar szervezkedés*, 482; Grandpierre Emil: *A magyar autonómia vázlata* [Kolozsvár, 1921–1922]. BGyh, 6–7.

52 Albrecht: *Az erdélyi magyar kultúra*; Grandpierre Emil: *A magyar autonómia vázlata* [Kolozsvár, 1921–1922]. BGyh, 1; *Erdély sorsa*, 10; Gyárfás: *Erdélyi magyar bankpolitika*; Uő: *Erdély problémái*, 246; Kós: *Kiáltó szó*, 4.

53 Paál: *A politikai aktivitás*, 47. Hasonló értelemben Zágoni: *A magyarság*, 32.

54 Paál Árpád: [A népkisebbségi eszméről. 1922 körül.] HRM PÁh, Ms. VI. 7651/103, 1; *Erdély az erdélyi nemzeteké*, 3.

55 Balogh A.: *A Magyar Nemzeti Párt vezetőbizottságának 1922. évi szeptember 3-iki határozata*, 8; *Megalakult a Magyar Néppárt*.

regionalizmus között. A transzszilvanisták szerint a regionalizmus érdemleges tárgyalásokba bocsátkozhatott az államközponttal alsó szintű területi illetékességek elismertetéséért. További rendeltetésül azonban az Erdélyen belül is végrehajtandó a *kettős decentralizáció* előidézését jelölték meg. Az 1920 ősztől tervezett magyar autonómia a második decentralizáció következtében valósult volna meg.⁵⁶

E koncepció felélesztette a román nemzetállam 1920-ban elnapolt magyar alternatíváinak egyikét, de – belső magyar vonzataiban – immár egyöntetűen kompromisszum jellegűen. Midőn *autonómián* a görög *autos* és *nomos* szavak eredeti értelmében *öntörvényűséget*, illetve *önálló törvényhozást* értettek, megalkotói tovább távolodtak eredeti távlati céljuktól, a legfeljebb decentralizált, de úgy is Budapestre központosított „Keleti Svájc” eszméjétől. Ennek fő elméleti kellékét, a kantonális rendszert 1918-tól változtatlanul nagyra értékelve, most már egy leendő „Erdélyi Svájc”⁵⁷ fogadatlan prókátoraiként fogalmazták meg állampolitikai igényeiket, egy olyan föderatív regionális állam önjelölt hirdetőiként, amely a hatalom Bukaresttel való megosztása révén önmagukból kialakított és egyenjogúan egybetartozó nemzeti autonómiákra épült volna.⁵⁸

Az eddigi kutatás e *föderalisztikus transzszilvanizmus* néhány évét a korabeli napi politikától elszigetelten szemlélte és nevezte – itt felsorolt tárgyi ismérveiről mit sem közölve – „kezdeti”-nek.⁵⁹

56 Makkay: *Erdélyi káté*, 6–11, 16–27. Összehasonlításként ld. e tanulmány III. fejezetét az erdélyi román és német regionalizmusról.

57 N. P.: *Erdélyi Svájc*.

58 Az erdélyi szövetség egyik alkotóelemeként célul kitűzött magyar nemzeti autonómia koncepciójának eszmetörténeti, állam- és jogelméleti alapjaihoz, kulturális, gazdasági és politikai érvrendszeréhez, az önkormányzat személyi állományát, területi kiterjedését és intézményi felépítését a Székelyföld szerves bevonásával felvázoló tételeihez, egyházi és tanügyi vonzataihoz, valamint a nagyromán államiság tényéből levont következtetéseihez bőven K. Lengyel: *Auf der Suche*, 118–125, 193–212 (az utolsóként említett szempont szerint uő: *A korai transzszilvanizmus Románia-képéről. Ebben a kötetben*).

59 Nagy Gy.: *A kezdeti transzszilvanizmusról*; Uő: *Gondolat*; Uő: *A kisebbségi helytállástól*.

Külső hatások tekintetében nyugat-európai regionalista irodalmakra utalt, megalapozatlanul. Ilyen rokonsági viszonyba 1928-tól, az *Erdélyi Helikonnal* került a vidékiesség veszélyét szellemi európaisággal kivédő magyar erdélyiség. Szakaszhatárokat és tartalmi álláspontokat elhomályosító általánosítások ellenében leszögezendő, hogy a húszas évek transzszilvanizmusa a regionalizmus szempontjából csak az erdélyi románok és németek Bukarest felé forduló ellenzéki politikájával hozható összefüggésbe, amelytől azonban a fent leírtak értelmében már az évtized elején világosan különbözött.⁶⁰ Éppen a román államközponttal szemben megkísérelt önállósulás nagyobb mértékében ragadható meg a magyar integritás polgári radikális gondolata, amely azonban döntően meggyengült az erdélyi fejedelemségre kiterjesztett történelmi tapasztalatátlatban. A magyar–román–német regionális szövetekezéssel megalapítandó „Erdélyi Svájc” elmélete a magyar függetlenségi hagyomány rendi és köztársasági változatának keveredésével vált ki Nagy-Románia megalakulásának első és legjelentősebb ellenjavaslatából, az egészében magyar fennhatóságú „Keleti Svájc” képletéből. E koncepcionális átminősülés a korai transzszilvanizmust egy – az eddigi szakirodalomban nem méltányolt⁶¹ – tulajdonsággal ruházta fel.

A transzszilvanisták Erdély egyénien értelmezett történelmének két állítólagos tanulságával bizonygatták a területi alapú egyezség életrevalóságát. Előfeltevésük szerint a türelemhordozó

60 Pomogáts: *A transzszilvanizmus*, 112–118, tárgyát a két világháború közötti különböző nyugat-európai nemzeti irodalmakkal való tematológiai összehasonlítás segítségével és kizárólag irodalmi megnyilvánulások alapján, a romániai politikai rendszerből kiemelten *irodalmi* regionalizmusként értelmezi, mégpedig az *Erdélyi Helikon* korszakában, de azelőtt is. Kismonográfiáját használja, de merőben félreérti, és ezért a magyar *politikai* erdélyiséget önkényesen a regionalizmussal azonosítja Seewann: *Ungarische und deutsche Minderheiten*, 403, elfogadhatatlan egyszerűsítéssel pusztán annyit közölve, hogy „a transzszilvanizmus képlete [...] egy erdélyi regionalizmus értelmében a tartomány érdekeit” állította szembe a „bukaresti központosítással”.

61 Vö. Cs. Gyimesi: *Gyöngy*; Nagy Gy.: *A kezdeti transzszilvanizmusról*; Uő: *Gondolat*.

rendi uniók óta létezett egy kiegyezésekre hajlandó és képes „erdélyi ember”,⁶² ha pedig mégsem, akkor megszülethetett az évszázadok során mindenképpen kitermelődött „erdélyi öntudat”-ból, az „erdélyi szellem”-ből, az „erdélyi lélek”-ből.⁶³ A Magyar Néppárt e hittől bátorítottan erdélyi összefogásra alkalmas társak toborzásába kezdett. Tekintettel a harmadik oldal politikai megnyilvánulásaira és társadalmi körülményeire, elsősorban románokkal számolt. A Német Párt ugyanis 1922-ben az egységesítő központosításban élen járó román Nemzeti Liberális Párttal kötött választási egyezményt, egyébként Erdély területi autonómiájában a romániai német lakosság országos településszerkezete miatt sem volt komolyan érdekelt. Mivel óvakodott attól, hogy magyar kisebbségi kívánságokat felkarolva magára haragítson többségi politikusokat, alkalmatlannak bizonyult a hármas szövetezésre. A dualizmus kori magyar nemzetiségpolitika kétes emléke főleg a századok soraiban további akadályt gördített a magyar részről 1920 őszén még kívánatosnak és lehetségesnek gondolt magyar–német politikai együttműködés elé.⁶⁴

A Magyar Néppárt köré tömörült transzszilvanisták a fennebb idézett kolozsvári román pártlap „Erdélyt az erdélyieknek” követelő közleményeiből azt az üzenetet vélték kiolvasni, hogy az erdélyi, román, ellenzéki és baloldali Nemzeti Párt szövetségesükké szegődhet. Abban bíztak, amit a politikatudomány *szolidaritás*-nak nevez, ha a felek az együttműködésben, mi több, az „összeműködés”-ben látják önmaguk fejlődésének zálogát.⁶⁵ A *Vasárnap* című képes újság, amelyet Kós, Paál és Zágoni, a *Kiáltó szó* szerzőhármasa Szentimrei Jenővel hetente adott ki, illetve szer-

kesztett 1921 novemberétől 1923 májusáig, szorgosan terjesztette az illető szalagcímes jelszót, rendszerint pontosítva, hogy *erdélyi-eken* szerintük az *erdélyi nemzetek* értendők.⁶⁶ E látószögben a román nemzeti liberálisok 1922-es elsőpró választási győzelmét követően erősödött a remény, hogy a legnagyobb többségi ellenzék visszatér a területi autonómia elvére is nyitott, de időközben hivatalosan megkurtított Gyulafehérvári Határozatok alapjaira. Az 1918-as egyesülési nyilatkozat ugyanis 1919–1920 fordulóján csak a Román Királyság területi megnagyobbodásáról szóló cikkelyével emelkedett törvényerőre.⁶⁷ A koalíció magyar kezdeményezői a szövetkezés ötödik lételejét, nevezetesen az eredeti Határozatok időszerezésében bizonyos fokig jelentkező kisromán szemléletet feltételként szabták meg. Azt hitték, hogy az óromán gyarmatosítás kiszemelt társaikat így is velük egyazon politikai sorsközösségbe kényszeríti majd: „Ma egymás mellett állunk már: erdélyi románok és magyarok”, szóló derűlátóan egyik vezércikkük, „holnap talán kezét fogunk, és holnap együtt, egy úton indulunk a munkára: Erdélyért, Erdélyi népünkért, Erdélyi földünkért, gyermekeink közös jövőjéért”.⁶⁸

A belső szerkezeti és működési elvekről hallgató forgatókönyv az erdélyi alakulatot keleti irányban Órománia mellé rendelte egy föderatív államformába, nyugatiban pedig felértékelte egy majdani kelet-közép-európai konföderáció tagjává. Így kimondatlanul is belésszővődtek a nagyromán állameszme 1919-es magyar alternatíváiból az önálló Erdély, illetve a magyar–erdélyi–román trializmus tételei. Ábránd volt ez, amely nem egyedül a nagyhatalmak figyelmét kerülte el. Jászi Oszkár, aki éppen azért válhatott a

62 Kós: *Beszélnék Erdély kövei is*, 139; Makkay: *Erdélyi káté*, 15, 21.

63 Albrecht: *Erdélyi öntudat*; Buday: *Az erdélyi szellem*; Szentimrei: *Erdély lelke*.

64 A magyar–német belpolitikai kapcsolatfelvétel nehézségeinek sajtóvisszhangjához kiegészítő hagyatéki és levéltári adatokkal K. Lengyel: *Auf der Suche*, 216–217.

65 Solidaritát. In: *Grundbegriffe der politikwissenschaftlichen Fachsprache*, 268–269, itt 268.

66 Emlékezzünk Gyulafehérvárra; *Erdély az erdélyi nemzeteké*; *Megalakult a Magyar Néppárt*. Ld. még ugyanígy Makkay: *Erdélyi káté*, 11–15; Zágoni István hozzászólása in: Napkelet: *Mit kell tennünk erdélyieknek*, 1471–1472.

67 Megjelent az 1918. évi 3631. számú rendelet törvénnyel azonos szöveggel a *Monitorul oficial* hivatalos közlöny 1920. január 1-i számában. A forrásokat közli K. Lengyel: *Auf der Suche*, 72, 77.

68 *Erdély népe választott*, 3.

transzszilvanisták legelső példaképeinek egyikévé, mivel ellenezte a nemzetállami önzésre valló gondolat- és cselekvésmintákat, bécsi emigrációjában ugyan gyakran hangoztatta a szövetségi együttműködések értelmét. Mégsem talált módot arra, hogy a Duna-táji magyar kérdésnek szentelt publicisztikájában Erdélyre is alkalmazza a helvét mintát.⁶⁹

VI. A meggátolt szövetség: az erdélyi szolidaritás román elutasítása

Nemzetközi támogatottsága esetén is hátramaradt volna az „Erdélyi Svájc” belső működésének a próbája. Erre azonban nem került sor.

A Nemzeti Liberális Párt és az Averescu-féle Néppárt a Gyulafehérvári Határozatok kapcsán nemzetpolitikai megbízhatatlansággal vádolták a Román Nemzeti Pártot, többször ráfogván, hogy kiegyezni szándékszik az erdélyi magyarokkal.⁷⁰ A kereszt-tűzbe szorult román regionalisták mindkét belpolitikai ellenfelüknek – és egyben a transzszilvanista társkeresőknek – kijelentették, hogy az államközpont beavatkozási módszereit éppen azért sem helyeslik, mert alkalmatlanok az erdélyi társadalom és gazdaság mielőbbi románosítására.⁷¹ Ebből az elégedetlenségből kifejlődött ugyan valaminő erdélyi szolidaritás, ennek azonban a régió román politikai erőit kellett a regáti pártok ellen csatasorba állítania.⁷² A bevezetőül román tollból idézett mottó azon újságcikkek egyiké-

69 Az erdélyi szövetség ébresztgetésének historizáló előfeltevéseihez, belpolitikai hátteréhez és Jászi szerepét érintő Duna-táji távlataihoz K. Lengyel: *Auf der Suche*, 212–232, 329–331 (Jászi román kapcsolataira, illetve a hatalommegosztás elméletére összpontosítva uő: *Jászi Oszkár, Emil Isac és a dunai kultúrsvövetség*; Uő: *A korai transzszilvanizmus Románia-képéről*. Mindkettő ebben a kötetben).

70 *Autonomia seculară a Ardealului*; Costea: „*Români și Transilvăneni*”; Goga: *O apărare*; Uő: *Regionalismul*; Uő: *Scădarea*; Uő: *Școala*; Nicoară: *Orizonturile*.

71 H. Boz.: *Bilanțul*; *Romanizarea Clujului*; Șorban: *Ardealul*; *Unificarea cu furca*.

72 *Solidarismul politic*; *Solidaritatea Ardelenilor*; *Solidarizarea Ardealului cu acțiunea opoziției*. Vö. D. I. C.: *Un nou aspect*; Nemoianu: *Solidaritatea*.

ből származik, amelyek az „Erdélyt az erdélyieknek” jelszót tágabban értelmezők kioktatására tisztázták, hogy a Gyulafehérvári Határozatok megfelelő módon rövidültek meg. Tehát belőlük nem eredeztethető román–magyar pártpolitikai közösség. Különben is kizárólag románokat jogosítanak fel arra, hogy egy bizonyos feltételhez kössék a többség és a magyar kisebbség politikai kapcsolatteremtését. Ez pedig nem lehet más, mint az új Románia területi épségének elismerése, amely akkor hiteles, ha egyben lemondás a területi autonómiából kialakítható regionális állami és konföderációs hatáskörökről – olyan eszközökről, amelyek a Duna-medencét előbb-utóbb kiszolgáltatnák a magyar főhatalomnak.⁷³

VII. A fokozódó kettős viszály: az erdélyi román és német regionalizmus átértelmeződése

Miközben az első típusú transzszilvanista toborzás dolgavégzetlenül elcsendesült, a Brătianu-kormány bárminemű regionális szükséglet ellenfelévé szilárdította a bukaresti törvényhozást. 1923-ban kibocsátott első alkotmánya jóváhagyta és megerősítette az új Románia központosítását. A rövid távon következő egységesítő törvények kulturális, gazdasági és jogi téren, az önhatalmúlag működtetett és ellenőrzött államszerkezet decentralizációnak álcázott dekoncentrációja, a parlament alárendelése a nemzeti liberális kormánypártnak, ennek önhasznú gazdaság- és pénzügypolitikája az egész román, de különösen az erdélyi népgazdaság kárára éppolyan ellentmondásosan hatottak, mint az államközpont kiterjeszkedése a húszas évek kezdetén. A nemzeti egységesítés alig haladt előre, így az etnikai-kulturális sokszínűség továbbra is okot

73 Boilă: *Organizarea*; *Hotărârile dela Alba Iulia*; *Iredentismul maghiar*; *Ungurii iar cer autonomie*; *Ungurii părăsesc pasivitatea*. Az erdélyi román politika elhatárolódását a magyartól további forrásokkal szemlélteti K. Lengyel: *Auf der Suche*, 232–238, 329–331.

adott módszereinek a bírálata. Ez a körülmény tovább szította az erdélyiek és regátiaikat szembeállító román modernizációs vitát, hiszen a nemzeti liberálisok egyaránt képtelennek tűntek demokratikus kormányzásra és románosításra. A kettős viszály súlyosbodott a nemzetiségi szervezeteket átfogó erdélyi összehasonlításban is, mivel a helyi román középréteg általában hátrányos szociális helyzete saját uralma alatt sem javult lényegesen.⁷⁴

Az alkotmány ellen szavazó Román Nemzeti Párt egy ideig még regionalista alapról támadta az elhatalmasodó bukaresti vezetést. De államérdekű demokratizmusát kidomborítandó és belpolitikai céljait igazolandó elutasította az általa is szeparatista szándékúnak bélyegzett „anarchikus” vagy „integrális regionalizmust”,⁷⁵ amelyet a korabeli román politikai nyelvezet általában a „kisebbségi regionalizmus”-sal vagy a „hamis erdélyiség”-gel azonosított.⁷⁶ Annál hasznosabbnak minősítette az „alkotó” vagy „egészséges és román regionalizmust”,⁷⁷ amely – mint Maniu elnök is vallotta – az állami és társadalmi feladatok irányítását a mezőgazdaságtól a kereskedelmen és iparon át a tudományig, művészetig és vallásig a mindenkor központi kormányzatra bízta, miként a magyar és a nem magyar lakosság közötti szociális-gazdasági egyenetlenségek kiküszöbölését is.⁷⁸ A Nemzeti Parasztpárt, amely 1926-ban az erdélyi Nemzeti és az óromániai Parasztpárt egyesülése révén alakult meg, programjával a húszas évek közepén élénk, részben társadalomtudományi színezetű belső vitákba keveredő erdélyi román regionalizmus funkcióváltásáról tanúskodott. A jogállamiság, szociális igazságosság és közigazgatási decentralizáció válto-

74 Uo. 239–251.

75 *Contra regionalismul anarhic*; Ispravnic: *Spre alte orizonturi*, 71. Vö. Codârcea: *Un răspuns*, 1059.

76 Codârcea: *Regionalism românesc*; Goga: *Criza Ardealului*, 144.

77 *Regionalismul constructiv*; Pușcariu: *Regionalism*; Ispravnic: *Spre alte orizonturi*, 70; Codârcea: *Regionalism românesc*, 693. Vö. Buta: *Ardealul*; Ghiulea: *Iar regionalismul*; Pavel: *Regionalismul*.

78 Maniu: *Problema minorităților*.

zatlanul érvényes követelményei Erdély vonatkozásában már csak Bukarestből átruházott, nem önerőből kialakított illetékességeket feltételeztek. A Román Nemzeti Párt, amely az évtized elején regionális pártként indult a hatalomért folyó harcba, országos pártként érkezett célba, amikor 1928 végén a liberálisokat megbuktató parlamenti választások eredményeképpen kormányt alakított.⁷⁹

Addigra a németek politikai vezetői is átértelmezték regionalizmusukat. Az államközpont növekedő befolyása ellen nem a régióhoz fordulva, hanem saját érdekkertükbe visszavonulva védekeztek. Követeléseiket megmerevítették a Bukarest által felügyelt és anyagilag támogatott egyházi és iskolai, a „kulturális öngazgatás”⁸⁰ elvében. Az „anyaországi nagy német kultúra”⁸¹ iránti vonzalmaik, amelyek elmélyülését e tanulmány második mottója példázza, jelentősen fellazították a közvetlenül a világháború után a „keleti-németséget”⁸² behálózó önszerveződésük erdélyi talaját. Szász szerzők óvatos ajánlásai és kiforrotlan tervezetei Erdély közigazgatási vagy területi autonómiájáról,⁸³ valamint a brassói *Klingsor* szépirodalmi-művészeti-szellemtörténeti folyóirat környezetében átmenetileg ápoltnémet-román-magyar regionális megegyezés gondolata⁸⁴ nem épültek be a központi kormányzati erővel együttműködő Német Párt belpolitikai ténykedéseibe.⁸⁵

79 A román pártok regionalizmus körüli taktikai tollharcát és a központi hatalom összállami szintre emelkedő ellenzékének stratégiáját további nyomtatott források alapján elemzi K. Lengyel: *Auf der Suche*, 251–260.

80 Roth: *Zum Vortrag*.

81 Csaki: *Kulturpolitische Organisationsfragen*, 37.

82 Brandsch: *Zukunftsfragen*.

83 Gindel: „*Das autonome Siebenbürgen*”; Müller H.: *Das autonome Siebenbürgen*; Plattner: *Minderheitsnation*; Theil: *Die siebenbürgische Seele*; Zillich: *Siebenbürgische Diskussion*.

84 Hajek: *Vom siebenbürgischen Menschen*; Folberth: *Der siebenbürgische Kosmos*; Reisner: *Die nationalen Fehler*; Zillich: *Zur Diskussion*.

85 A területi autonómia programszerű német elutasítását a párt-, bel- és kultúrpolitikai sajtóanyag tükrében bemutatja K. Lengyel: *Auf der Suche*, 260–272.

Ezért az erdélyi „kisebbségi regionalizmus” elleni román vádak akkor sikeredtek a legsúlyosabbra, ha magyar irányban hangzottak el.⁸⁶

VIII. A transzszilvanista kompromisszumajánlat második típusa: a kulturális és közigazgatási önkormányzat kívánalma

Az erdélyi régió a két rokon irányzat funkcióváltása, illetve visszavonulása idején magyar szemszögből is vesztett vonatkoztatási erejéből. A Magyar Párt, amelyet elsősorban a korábbi Magyar Szövetség arisztokrata és nagypolgári alapítói képviseltek, főleg külső használatú fejlécébe az *Országos* melléknevet iktatva eleget tett a részterületi önbetájolásokra gyanakvó román politikai közvélemény egyik elvárásának. Ugyanakkor az anyaországi kormány és a Romániában szolgáló magyar diplomaták inye szerint is cselekedett, amikor belső felépítésével és pártközi egyeztetéseivel összállami pályára állt, hogy megszabaduljon az irredentizmus szeplőjétől. Amint Bethlen miniszterelnök román politikusokkal való nem hivatalos érintkezéseiben,⁸⁷ úgy maga is megtapasztalta, hogy tárgyalófeleit a központi hatalmon egymást váltogató néppártiak vagy nemzeti liberálisok sorában kell keresnie – akikkel szemben a budapesti tanács értelmében azonban csak olyan engedményekbe óhajtott beleegyezni, amelyeket később nem lehetett felhasználni államjogi újrarendezések magyar igénylése ellen.⁸⁸ A nyilvánosságnak szánt feljegyzésekből, amelyeket Paál

86 Példaszerűen a néppárti Goga: ... *aceiași luptă* cikkgyűjteményében.

87 Ádám: *A Kisantant*, 224. További források a magyar kormányfő és román néppárti politikusok közötti közvetítésekhez: Rubido-Zichy Iván – Bánffy Miklós. Bukarest, 1923. február 23. MOL K 64, 11. cs. 27; Goga és Bethlen találkozása. Uo.; Villani Frigyes – Walko Lajos. Bukarest, 1925. október 13. Uo. 15. cs. 25.

88 A román pártok egymáshoz és az úgynevezett erdélyi kérdéshez való viszonyáról [1922]. MOL K 610, 40. cs. 2 VI ab; Anyag a kormánnyal esetleg megindítandó tárgyalásokhoz. Magyar követelések [Budapesti irattározás keltezése: „1923/III”]. Uo. 48. cs. VI ba; Románia helyzete, az erdélyi kérdés és Magyarország esetleges

Árpád az elnöki tanács tagjaként, parlamenti képviselőségének az idejéből hagyott hátra, kitűnik, hogy a pártvezetés a „politikai határkérdéseket lezártaknak” tekintette, de „komolyan” bízott abban, hogy „a mai államhatárok között is a szomszédállamok olyan nemzetközi megegyezésekre juthatnak, melyek a többfelé osztott rokon népfajok gazdasági és kulturális együttműködését lehetővé teszik, s így a politikai államhatárok merevségét elközömbösítik”.⁸⁹ Mindenesetre a Románia egészét lefedő, de alapvetően magyar nemzeti érdekű kisebbségpolitika stratégiája a történelmi Erdélyre „kiterjedő szűkkörű transzszilvanizmus” meghaladását indokolta.⁹⁰

A Magyar Párt országos hatállyal alkotta meg szervezeti szabályzatát, kolozsvári igazgatásával és személyi állományával azonban erdélyi gyökerekből táplálkozott. Politikai jelenlétét a Kárpátokon túl élénken tevékeny parlamenti csoportjának a szenátorai és képviselői biztosították.⁹¹ Még látványosabban közeledett az államközponthoz a sajtóban terjesztett hűségnyilatkozataival, amelyek megerősítéséül gyakran Jakabffy Elemér elnökhe lyettes révén bírálta a magyarországi revizionizmust.⁹² A Budapest és Bukarest között feszülő lojalitások konfliktusa azonban csak az egyik oldalon terhelte meg, mivel Budapest nem kételkedett

teendői bukaresti szemüvegből nézve. Bukarest, 1924. december 22. Uo. K 64, 15. cs. 27; [Jancsó Benedek]: A kalotaszegi tagozat gyűlése [1925]. Uo. K 28, 139. cs. 279-1925-0-130, 6–9; Magyary Antal – Walko Lajos. Bukarest, 1925. június 5, december 2. Uo. K 64, 15. cs. 27. A korabeli magyar diplomáciában általános érvényűnek tekintett tanácshoz vö. Jungerth Mihály – Walko Lajos. Reval, 1925. november 20. Uo. 16. cs. 47.

89 Paál Árpád: [Az Országos Magyar Párt 1927. őszi választási stratégiájáról és a Rothermere-akcióról. Interjú-tervezet.] 1927. HRM PÁh, MS VI. 7651/232, 4.

90 Jelentés az erdélyi Magyar Párt elnökválságáról [1924]. MOL K 64, 11. cs. 27, 7. Azonos értelemben [Jancsó] Ladihay: *A román politikai gondolkodás*.

91 A bukaresti felső- és képviselőház magyar tagjainak a munkásságát adatszerűen összegző korabeli közlemények: Kiss: *A magyar törvényhozók*; Mikó: *Magyar képviselők*. A párt folyóiratában közölt parlamenti beszédek könyvszerete: Kazai: *Magyar Kisebbség*.

92 Pl. Jakabffy: *Peccatur*; Uő: *Emberiségből*; Uő: *Üzenet*.

nemzeti megbízhatóságában. Bukarest annál gyanakvóbban ítélte meg állampolgári szavahihetőségét.⁹³

E bizalmatlanság erdélyi magyar tudósokat, publicistákat és irodalmárokat arra készítetett, hogy a magyar–román kulturális kapcsolatokért sikraszállva tevőleges részvételüket jelezzék a román állam közéletében. Soraikból kiemelkedett Kristóf György irodalomtörténész. A kolozsvári román egyetem magyar szemináriumának tanára a politikai tisztesség bizonyításául a *romániai magyar* önjellemzést javasolta az *erdélyi magyar* kiegészítéseként vagy pótlásaként. Ebben kétértelmű szándék vezérelte. Szócseréje egyrészt abba a feltevésbe illeszkedett, amely szerint a művelődési élet kevésbé kényes szegleteiben megkísérelt kölcsönös megismerés elterelheti a figyelmet a regionális autonómia kényes kérdéséről, és egyúttal bizalomkeltő légkört teremt annak későbbi megvitatásához. A fogalmi elvonatkoztatás Erdélytől másrészt kitágíthatta a magyar nemzeti szemszögből túl szűknek vélt földrajzi vonzaskört. Mivel azonban az interetnikai viszony kulturális ápolására való felhívások természetesen az életkörülmények sokféleségét feltételezték, a megszólított felet rendszerint közömbösen hagyták. Így nem odázhatták el azt a feladatot, hogy a magyar kisebbség politikai képviselői egyenesen ama sokféleséget ellenző többségi államszervezőkkel egyezkedjenek.⁹⁴

93 Rubido-Zichy Iván – Khuen-Héderváry Sándor. Bukarest, 1924. május 27. MOL K 64, 11. cs. 27; Villani Frigyes – Walko Lajos. Bukarest, 1925. november 2. Uo. 15. cs. 27; Villani Frigyes – Walko Lajos. Bukarest, 1926. március 22. Uo. 19. cs. 27. Vö. *Két malomban*. Az Országos Magyar Párt személyi összetételéhez és társadalmi rétegződéséhez, szervezeti felépítéséhez, valamint összromániai kiterjeszkedéséhez behatóan, a pártelnökség és a bukaresti magyar követség iratanyagának felhasználásával K. Lengyel: *Auf der Suche*, 273–281.

94 A *romániai magyar* kifejezés használata Kristóf György írásaiban korántsem tekinthető a *Korunk*-ot szerkesztő Gaál Gábor harmincas évekbeli publicisztikájában felbukkanó *romániaiság* előzményének, amint azt Kovács J.: *Aradi közjáték*, 41, állítja. Az egész kérdéskörhöz történeti és kutatástörténeti részletekkel K. Lengyel: *Auf der Suche*, 14–20, 275–287, 298–328 (sajtótörténeti megvilágításban, illetve a kristófi szerepről összefoglalóan uő: *A hamis alternatíva; Uő: Kristóf. Mindkettő ebben a kötetben*).

A két erdélyi regionalizmus általános meggyengülése a tárgyaló partnerek előzetes kiválasztását igazolta. Az összállami szinten fellépő, döntő arányban regáti politikusok nemcsak szilárd hatalmi helyzetük miatt bizonyultak megkerülhetetlennek, hanem azért is, mivel némelyikük bírálta a központosítást.⁹⁵ Mindemellett az Országos Magyar Párt a területi autonómia kívánalmának – reálpolitikailag amúgy is elengedhetetlen – átértékelését nemzetpolitikai okokból hajtotta könnyen végre, követve egy további budapesti ajánlást. Eszerint az erdélyi magyar és más nemzetiségű önkormányzatok nem öncélú, hanem átmeneti képződményekként egy minimális rendezéshez járulhattak hozzá, amely lépésről lépésre az egész régiót – majd az egész térséget – behálózva előkészít egy maximális vagy legalább jobb megoldást a párizsi békeszerződések határkiigazításokat is megengedő felülvizsgálatával.⁹⁶ Míg Budapest legfőbb nemzet- és területpolitikai tervei előbb egy graduális, a húszas évek közepétől inkább az integrális revíziót célozták meg, Kolozsvárt egy fokkal igénytelenebbül beérték volna az állami elszigetelődések enyhítésével is: az oly merev határok mégoly mértékletes eszményiesítésével. Mindkét helyszín mérvadó tényezői úgy vélekedtek, hogy bármiféle változást csakis békés eszközökkel mozdíthatnak elő.⁹⁷

Az Országos Magyar Párt az Erdély-szerte létesítendő autonómiák óhaját átvette a föderalisztikus transzszilvanizmusból.⁹⁸ A regionális államalapítás opcióját, vagyis az öncélt, úgy törölte, hogy elhanyagolta az 1922-es pártprogram azon tételeit, amelyek megvalósulásuk esetén valamennyi környező, nem csak a román

95 Pl. Argetoianu: *Capitalismul*; Mandicevski: *Observații*.

96 Románia helyzete, az erdélyi kérdés és Magyarország esetleges teendői bukaresti szemüvegből nézve. Bukarest, 1924. december 22. MOL K 64, 15. cs. 27, 13, 35–37.

97 Szász B.: *Önkormányzati törekvések*. Az újabb szakirodalmat feldolgozva K. Lengyel: *Auf der Suche*, 287–289.

98 Vö. pl. Grandpierre Emil: [A Magyar Párt programja és eljárási módjai kérdésében.] Kolozsvár, 1925. augusztus 11. BGYh.

államközponttól való politikai függetlenedéshez vezettek volna. Az etnikai szempontokat általánosító rendszerelméleti, elsősorban gazdaság- és pénzügypolitikai összefüggések nem szorultak teljesen a háttérbe. Mindemellett a vallásgyakorlás és művelődés ügyei meghatározták a Grandpierre tanácsai alapján ekkor már személyi elvűen megalapozott, egyházi, közoktatási, közigazgatási és igazságszolgáltatási részilletékességekre tagolt magyar „nemzeti autonómia”⁹⁹ tervét. Ennek kidolgozásában oroszánrészt vállaltak még Balogh, Gyárfás, Jakabffy és Paál, az Országos Magyar Párt állam- és jogtudományi képzettségű tisztségviselői, illetve parlamenti képviselői.

Megújulásával módosult a transzszilvanizmus képe Románia egészéről. Már csak felülről engedélyezett, megfelelő arányban nem román közigazgatási és kulturális egységektől remélte a központ és a régió közötti ellentétek feloldását. A centralizált, nem a decentralizált egységállamot bírálta, vagyis egyneműsítő mindenhatóságát vetette el, elfogadva fennhatóságát, amely alsó szintű alkotóelemeit a szubszidiaritás jegyében önigazgatásba bocsátja.¹⁰⁰ Egyfelől mérsékelte a korábban egyenrangúsított és a felső politikai szint mellé rendelt erdélyi autonómiák területi vonzatait. Másfelől új eszközt ajánlott megvalósításukhoz, mégpedig a Bukarestből foganatosított *egyszerű decentralizációt*, azzal a megszorítással, hogy az állam felügyelete nem válik gyámkodássá, amelyet addig a pusztán dekoncentrációra hajlandó nemzeti liberális kormá-

99 Grandpierre Emil: A magyar autonómia vázlata [Kolozsvár, 1921–1922]. Uo. 1; Uő: [A Magyar Párt programja és eljárási módjai kérdésében.] Kolozsvár, 1925. augusztus 11. Uo. 3. Vö. Anyag a kormánnyal esetleg megindítandó tárgyalásokhoz. Magyar követelések [Budapesti irattározás keltezése: „1923/III”]. MOL K 610, 48. cs. VI ba; A romániai Országos Magyar Párt memoranduma a nemzetkisebbségek helyzetének rendezéséről. [Melléklet:] Törvénytervezet a nemzetiségek egyenjogúsága tárgyában [Kolozsvár, 1924 körül]. HRM PÁh, Ms. VI. 7651/764.

100 A centralizált és a decentralizált egységállam közötti különbséghez a szubszidiaritás elvének a fényében Schultze: *Föderalismus*, 93; Zentralismus. In: *Grundbegriffe der politikwissenschaftlichen Fachsprache*, 345–346.

nyok műveltek – és amelynek elvét most már az erdélyi román ellenzék is vállalni látszott a maga „alkotó” regionalizmusával.¹⁰¹

Ha ezt a második típusú: *decentralisztikus* transzszilvanizmust összevetjük a német és az erdélyi román regionalizmussal, szembeötlő, hogy nem szűkült le az autonómia sem nemzeti, sem rendszerpolitikai összetevőire. Letért Erdély svájciasításának az útjáról, miközben a decentralizált közigazgatást és a nemzeti-kulturális önkormányzatokat egyazon reform folyamánként kezelte. Korai szakaszának e tipológiai tagolásával tisztázható az a kérdés, hogy a századelőn részben baloldali politikai erdélyiség szerkezeti törést szenvedett-e az államjogi változás következtében? A válasz nemleges. A mozgalom mindkét eredendő ágán túlélte a világháborút, de úgy, hogy jobboldali személyiségeinek a befolyása megnövekedett a húszas évek közepére. Ekkor is a *negyvennyolcas–negyvenkilences* és a *hatvanhetes* szellemiségű nemzedék vett benne részt. E két tábor erőviszonyainak váltójátékával magyarázandó, hogy a magyar erdélyiség első önvizsgálatára már 1922–1923 körül, és nem 1928 után került sor, amint a szakirodalom eddig állította.¹⁰²

Minthogy valamelyest a bukaresti kormányzat hullámhosszán kívánt mozogni, az alakváltó transzszilvanizmusnak komoly erőfeszítésbe került, hogy saját közegével elfogadtassa egyrészt az erdélyi regionális egység szerepének a viszonylagosítását, másrészt szóvivőinek esetleges egyezkedéseit a román államhatalommal. Első és második típusának vitája kiterjedt a kulturális életre is. Az Országos Magyar Pártnak az 1922 óta többnyire kalotaszegi frakcióként vagy Reformcsoportként szót kérő, időnként a Székelyföldön és a Bánságban rokonszenvet élvező, 1927-ben ideigle-

101 Paál: *Vornic Tiberius*; Uő: Magyarázat a választási megegyezésekhez [1926]. HRM PÁh, Ms. VI. 7651/230, 4. Vö. (-ó): *A regionálizmus nem szeparatizmus; Parlamenti blokk alakul Erdélyért*. Az autonómia-koncepció módosulását a nevezett szerzők válogatott írásainak elemzésével részletezi K. Lengyel: *Auf der Suche*, 289–298.

102 Pomogáts: *A transzilvánizmus*; Sárréti: *A transzilvánizmus*. Az Országos Magyar Párt majdani monográfiájának nagyobb figyelmet kellene szentelnie ennek a szempontnak, mint Balázs: *A Magyar Párt-ideológia*.

nesen felélesztett Magyar Néppárttal szemben kellett kiállnia a belső legitimáció próbáját. A párton belüli ellentét a nemesi-konzervatív és a polgári-progresszív csoportosulások kölcsönös szociális idegenkedéséből fakadt, de ezúttal sem volt elég éles két különböző nemzeti érdek megalapozásához. A csúcsszervezet nem szakadt ketté azon súly alatt, hogy a felső réteget tömörítette az 1923-ban elhunyt Jósika báró tisztét megöröklő Ugron István, 1926-tól pedig az utóbbit váltó Bethlen György gróf vezetésével. A Romániában élő magyarok egyedüli politikai képviselője maradt, anélkül, hogy átalakult volna világnézeti párttá. Egyidejűleg bal-szárnyából érdemi ösztönzések érték az intézményesülő erdélyi magyar irodalmat. Az 1924-ben megalakult *Erdélyi Szépművészeti Céh*, az először 1926-ban összegyűlt marosvécsi *Helikon* írói munkaközösség, valamint az 1928 májusában első számával jelentkező *Erdélyi Helikon* éppúgy az anyanyelvű írásbeliség szerves részének gondolta magát, mint a konzervatívabb ízlésű *Pásztortűz* és az 1924-ben beindult *Erdélyi Irodalmi Szemle*. E többnyire kolozsvári értelmiségi műhelyek szép-, esszé- és közírói a művészet felsőbbrendűségét és az esztétikai érték elsőbbségét hirdetve ismételtlen Erdély történeti hagyományaiból merítették az államjogi határok fölé táguló integráció eszméjét, amelynek ébrentartását a magyarországi szellemi közvéleményből Ravasz László – és mások – mellett Szekfű Gyula is szorgalmazta.¹⁰³ Az irodalmiasított és bölcséleti értekezésekkel tarkított transzszilvanizmust a pártpolitikai szintűhöz hasonlóan a nemzeti egység gondolat hatotta át.¹⁰⁴

103 Ravasz: *Az erdélyi lélek*; Szekfű: *Az erdélyi probléma*.

104 Ennek a húszas évek második felére megérlelődött, személyi meg hivatali irathagyatékokból és nyomtatott irodalomtörténeti forrásokból kirajzolódó eredménynek a párt-, bel- és kultúrpolitikai folyamatait, az irodalmi élet helikoni és konzervatív tengelyén kívüli avantgárd és marxista álláspontokat, valamint a *disszidensek* politikai programtervezeteit a párt mérvadó szakértőjével összevetve taglalja K. Lengyel: *Auf der Suche*, 289–328 (a konzervatív oldal kulturális megnyilvánulásainak főbb szempontjait kiemelve uő: *Kristóf*; Uő: *A regionális öntudatosságától*. Mindkettő ebben a kötetben).

Az évtized derekán az Országos Magyar Párt eltávolodott a föderalisztikus transzszilvanizmus polgári radikális ihletésű külpolitikai helyzetmegítélésétől is. A kelet-közép-európai összefogás Dunaeurópája helyére Páneurópa eszményképét rajzolta meg Jakabffy Elemér véleményformálói védnöksége alatt. Sajtójában, valamint külföldi megmozdulásaival a Népszövetségben és az európai kisebbségi szervezetekben sikraszállt a nemzeti-kulturális autonómiáért, valamint egy jövő Európai Egyesült Államokban elnyerhető állampolgárságért, amely felszámolja a kisebbségi státust.¹⁰⁵ Belső ellenzéke – Ligeti Ernő gazdag idevágó publicisztikájából kitetszően¹⁰⁶ – javarészt ugyanígy bizakodott. Ámde a lugosi *Magyar Kisebbség* munkatársai e témát népszerűsítve sem árulták el a pártlap hasábjain, hogy a nemzetközi kapcsolatok illetően átrendeződésének mennyiben kellett volna érintenie Románia területi állagát. Amint egyértelműen csak a Szovjetunióval közös keleti határokat húzták meg, tovább ápolgatták a bolsevizmussal dacoló magyar–román államszövetség gondolatát, amelyet nem hagytak teljesen feledésbe merülni,¹⁰⁷ miután már a kelet-magyarországi vármegyéket elcsatoló román egyeduralom alternatíváinak 1919-es keresése idején felvetődött volt. A feltárható forrásokkal nem bizonyítható, hogy az 1926-ban Magyarországról Erdélybe hazatelepült Bánffy Miklós gróf magyar kormányzati tényezők kérésére vagy tudtával megpróbált bukaresti politikusokat ráhangolni erre az opcióra. Kérdéses, de szintűgy tisztázatlan, hogy egy ilyen titkos megbízatás összhangban állhatott-e azon budapesti megítéléssel, amely szerint Európa föderatív újjáalakítása csak tovább merevítette volna az 1919–1920. évi békeszerző-

105 Jakabffy: *Újévi szózat*; Uő: *Az erdélyi magyarság helyzete*; Kovács K.: *Népkisebbségi jogok*.

106 Ligeti: *Az európai egyesült államok*; Uő: *Kisebbségi kérdés*; Uő: *A páneurópai mozgalom*.

107 Vö. Halmágyi: *Román–magyar uniós törekvések*; *A közép-európai szláv és germán tengerben a románok és magyarok egymásra vannak utalva*.

dések államjogi következményeit.¹⁰⁸ A transzszilvanisták minden-
esetre nem akarták vagy nem tudták teljesen vagy részben osztani
a hivatalos magyar revizionizmus Páneurópára vonatkozó kételyeit.
Ezért a határok feletti integrációpolitikától inkább azt remélték, hogy
helyzetükre kultúrnemzeti, nem feltétlenül államnemzeti értelemben
hat majd kedvezően.¹⁰⁹ Az eddigi kutatás mellőzte európaiságuk ezen
ideológiai-geostratégiai szempontját, mivel szépirodalmi alkotások-
ban kereste és tárta fel az erdélyi magyar egyetemesség nyomait.¹¹⁰

Összeurópa eszméjének intézményesített terjesztése Erdélyben
rövid időn belül zátonyra futott. A nemzetközi mozgalom bécsi
központja eltekintett egy kisebbségi magyar alszervezet támogatá-
sától, mivel nem kívánt sem határvitákba bonyolódni, sem a
Népszövetség illetékességein csorbát ejteni.¹¹¹ A román kormány-
zat és politikai elit pedig a nemzetállami rendszer fellazulásának
a kockázatát látta nemcsak egy Duna-táji, hanem egy páneurópai
szövetkezésben is, különösen egy olyanban, amely vélhetően
megnöveli és kiterjeszti Romániára Magyarország befolyását.¹¹²
Ugyanakkor tartott a kisebbségi kérdés Népszövetségen belüli
vagy kívüli nemzetköziesítésétől. Genfnek e fenntartások jegyében
a páneurópai államfelettség kezdeményezése helyett oda kellett
hatnia, hogy az egységes nemzetállam elve a gyakorlatban nagyobb
súllyal essék latba, mint az illető területen élő más nemzeti
közösségek jogi védelméé.¹¹³

108 B. Bernát: *Utópia*; Kövics: *Die Frage*, 214–216.

109 Az Országos Magyar Párt külpolitikájának páneurópai alapirányához, elméleti
összefüggéséhez a magyar–román uniós elképzelésekkel és Bánffy közvetítő
szerepének eshetőségéhez K. Lengyel: *Auf der Suche*, 330–335.

110 Pomogáts: *A transzilvánizmus*, 112–118. Vö. K. Lengyel: *Auf der Suche*, 14–20. A
páneurópai vonzatokat futólag említi B. Bernát: *Utópia*, 684–685.

111 Ligeti: *Kisebbségi kérdés*; Uő: *Az európai egyesült államok*; *Az erdélyi magyarság
Páneurópa-szervezkedése; A kisebbségi kérdés és Páneurópa*; Páneurópa. In: *Erdélyi
lexikon*, 273. Vö. Kövics: *Die Frage*, 214–215.

112 Mille: *Unirea*; Trandafir: *Noua concepție*; *România și confederațiunea europeană*;
„*Uniunea româno-maghiară*”. Vö. Ádám: *A Kisantant*, 262.

113 Dașcovici: *Societatea*; Nicoară: „*Liga Națiunilor*”; Petala: *România*.

A korai transzszilvanizmus páneurópai kitekintésében második
külpolitikai vereségét szenvedte el. Minthogy a Népszövetség
elintézetlenül hagyta, Bukarest viszont rossz szemmel nézte az
erdélyi magyar panaszbeadványokat,¹¹⁴ az Országos Magyar Párt
amúgy is belpolitikai színpadra kényszerült. És itt – mint előtte
a Magyar Szövetség – abban bízott, hogy a román kormányok
támogatják, vagy a kisebbségjogok megsértésével közvetve meg-
erősítik törekvéseiben.¹¹⁵ Éppen így nyitott magának utat olyan
pártközi egyezmények felé is, amelyeknek az volt a rendeltetésük,
hogy közvetlenül hasznosítható eredményeket szüljenek.

IX. Magyar kisebbségi érdekképviselőt ellenzékben és kormányközben: az Országos Magyar Párt belpolitikai egyezményei

Az Országos Magyar Párt 1923-ban és 1926-ban a román
Néppárttal, 1926-ban a Nemzeti Liberális Párttal, 1927-ben a
Német Párttal egyezett meg törvényhozási, helyhatósági vagy
választási együttműködésben. Mindvégig ügyelt arra, hogy ne
kösse le magát sem ellenzéki, sem kormányzati oldalon. Paktuma-
ival autonómia-elképzeléséhez híven azt a két főcél követte, hogy
megfelelő arányú képviselői helyekre tegyen szert egyrészt az
erdélyi közigazgatásban, másrészt a bukaresti parlamentben. A
központosított nemzetállam eszméjének itt a gyakorlati, ott a
törvényhozói befolyását szándékozott visszaszorítani. Reménybeli
érdekközlőikéi azonban ok és okozat láncszerű egybefonódásai
folytán érdekközlőikéi silányodtak, amelyeknek élét az éppen
következő megállapodásnak kellett volna tompítania. Nem elég,
hogy a kormányzati partnereket is kereső és váltó intézkedéseket

114 K. Lengyel: *Auf der Suche*, 332, 338.

115 Jakabffy Elemér: A Magyar Párt elnökségének [1924. május]. MOL K 64, 11. cs.
27; Uő: Tisztelt Intéző Bizottság! [1924. május]. Uo.; Balogh Arthur – [Khuen-
Héderváry Sándor]. Kolozsvár, 1926. július 19. Uo. 19. cs. 27.

a nemzeti parasztpárti ellenzék határozott rosszallása kísérte. Az egyezmények ráadásul mind a párt belső bírálóinak körében, mind elnökségében heves vitákat váltottak ki, mindig attól is függően, hogy a bírálók a román koalíciók tekintetében Grandpierre-rel a Néppárt, Sándor Józseffel a Nemzeti Párt, vagy Bernády Györggyel és Jakabffy Elemérrel inkább a Nemzeti Liberális Párt felé tájékozódtak-e.¹¹⁶

Az Országos Magyar Párt az 1928. évi parlamenti választásokig, amelyeken először indult önállóan, egyik óhajtott eredményét sem érte el. A helyi közigazgatásban még mennyiségi túlsúllyal is csak elenyésző ellenhatást fejthetett ki, a bukaresti törvényhozás felső- és alsóházába pedig legtöbbször a magyar kisebbség számarányán alul jutott be – általában a hatalom tekintélyuralmi egyneműsítésére épülő román alkotmányos demokrácia működési zavarai miatt.¹¹⁷ A román pártokkal kötött, eleve magyar enged-

116 E fejezet Bethlen György és Paál Árpád, a vizsgált időszakban különféle tisztségeket betöltő két pártvezetőségi tag és országgyűlési képviselő hagyatékának e témához kötött feldolgozásán alapszik. Az elvi-stratégiai feljegyzések, előterjesztések némelyike a magyar külügyi levelezésbe került. Néhány tétel a legjelentősebbek közül: Bernády György: Korkép a romániai magyarság életéből. Marosvásárhely. 1925. március 25. MOL K 64, 15. cs. 27; Uő: Emlékeztető. Maros-Vásárhely. 1926. január 6. HRM PÁh, Ms. VI. 7651/741; Uő: Emlékeztető [Kiegészítések]. Maros-Vásárhely, 1926. március 7. BGyh; Grandpierre Emil: Megjegyzések az u. n. csucsai paktum megkötésének körülményeiről. Kolozsvár, 1925. július 17. Uo.; Uő: A csucsai paktum revíziója kérdésében Averescu tábornokkal folytatandó tárgyalásokhoz. Kolozsvár, 1925. szeptember 3. Uo.; Jakabffy Elemér: A Magyar Párt elnökségének [1924. május]. MOL K 64, 11. cs. 27; Uő: Tisztelt Intéző Bizottság! [1924. május]. Uo.; Sándor József: Emlékirat az u. n. csucsai paktum tárgyában. Kolozsvár, 1925. július 1. Uo. 15. cs. 27; Uő: Pótlékok a csucsai paktumról szóló emlékiratomhoz. Kolozsvár, 1925. augusztus 7. Uo.; Uő: Az u. n. csucsai paktum tisztázandó kérdései. Kolozsvár, 1925. [október]. BGyh; Uő – Ugron István / Intézőbizottság. Kolozsvár, 1926. január 7. Uo. A paktumok tárgyalási meneteit, tartalmi rendelkezéseit, párton belüli megküldési problémaköreit, belpolitikai visszhangjukat, külpolitikai hátterüket és kulturális környezetüket a nevezett gyűjteményi állagok és a korabeli sajtóhírek alapján részletesen leírja K. Lengyel: *Auf der Suche*, 339–381.

117 Vö. Beer: *Zur Entwicklung*, II, 825. A magyar befolyás korlátait az erdélyi közigazgatásban és a bukaresti parlamentben statisztikai adatokkal is szemlélteti K. Lengyel: *Auf der Suche*, 359–360, 380–381.

ményeket megkövetelő paktumok kötelezettségeit a többségi fél megkerülte vagy áthágta, mire a kisebbségi fél is kihátrált belőlük. A rövid életű „magyar–német blokk”-ot¹¹⁸ beárnyékolta a dualizmus kori magyarosítás emléke, a gerjedő magyar–német államközi vita a magyarországi németek helyzetéről, végül a Bukarestből szított, és a romániai német politika által alig rosszallott vissza- vagy elnémetesítési igyekezet Szatmár megye magyar többségű vidékein. Mindehhez járult a tanulság, hogy a magyar–német választási egyezmény nem növelte lényegesen aláíróinak parlamenti súlyát. De még szükségsszövetséggé is elmozdította a két kisebbség politikai kapcsolatait a kezdeti húszas évek holtpontjáról. Meglehet, hogy e közeledés, amelyre az évtized második felében a *Klingsor* és az *Erdélyi Helikon* íróinak együttműködése kedvező kulturális mintát kínált, tartósabbá és tartalmasabbá alakul, ha a magyarok iránt elhidegült németek nem fordítják visszájára nemzetiségpolitikai ellenzékiségük régi elvét. A közel-múlt felidézése túl nagy lélektani akadályt emelt Rudolf Brandsch *zöld-szász* politikai iskolája elé ahhoz, hogy az államhatalom bírálatát, amelyet a magyar uralom idején románokkal egyeztetett volt,¹¹⁹ most erdélyi magyarokkal karöltve terjessze a bukaresti kormányzat elé.

A kettős viszály kezelése Erdély húszas évekbeli romániai betagolásakor tehát elsődlegesen a régi és az új államalkotó nemzet képviselőire hárult. E szereposztás meghatározta a végkifejletét. Az időleges érdekszövetségek leglényegesebb mondanivalójaként bebizonyosodott, hogy sem ellenzéki, sem kormányzó románokat nem ösztönözhettek államelméleti szemléletváltásra. E látélet a magyar és a román oldalon egyaránt vitatott erdélyi regionális tudat ellentétes igazolásából következett.

118 *Véglegesen megalakult a magyar–német blokk.*

119 *Die Siebenbürger Sachsen in den Jahren 1848–1918*, 196; Reinerth: *Zur politischen Entwicklung*, 293–294.

X. A kudarc szerkezeti oka: a pluralisztikus és a demokratikus viszálykezelés összeférhetetlensége

Az első világháború végeztével Bukarestben meggyökerezett a „*territoriocentrikus*” nemzetszemlélet,¹²⁰ amely szerint egy nemzeti közösség hatalmát és jólétét az igényelt területek birtoklása szavatolja. Budapest ezen – 1918–1920-ban ellene fordított – alapelv szellemében arra törekedett, hogy újra létrehozza a nemzet és állam megtört egységét. Ezért Bukarest aszerint értelmezte a többség és a kisebbség egymáshoz fűződő viszonyát, hogy hasznot hajt-e a Romániában élő magyarok politikai, gazdasági és kulturális szervezeteinek, ezáltal a másik oldalnak legalább demográfiai érveket nyújtva az elvesztett birtok visszaperekléséhez. Így az állampolgári hűséget valló és gyakorló korai transzszilvanisták éppen hőskort idéző tettvágyuk folytán jutottak az ádáz gyanakvás légkörébe.

Már első csoportjuk azon fáradozott, hogy pluralisztikus értelemben enyhítse a magyar–román nemzeti érdekellentétet. Ehhez találta ki az erdélyi szövetséget, amelyben a különböző etnikai-kulturális közösségek – legyenek bár számszerűen kisebbek vagy nagyobbak – alkotmányos biztosítékok védelmében egymás mellett egyenjogúan működnek.¹²¹ A föderalisztikus transzszilvanizmus megkerülte a többségi elvet, de nem kérdőjelezte meg minden románra vonatkozó érvényességét. Nem tagadta a román állam létjogosultságát, mivel szüksége volt rá ahhoz, hogy Erdélyt egy majdani hatalommegosztás után új kis regionális államként mellé rendelje. De a területi önkormányzatok szövetségét elképzelő erdélyiség már tervezésekor tévútra vezetett, mivel a régmúlt időkől áthagyományozódnak vélt erdélyi türelmesség megidé-

120 Bibó: *A kelet-európai kisállamok*, 230. Kiemelés az eredetiben.

121 Vö. Sontheimer: *Pluralismus*, 254; Pluralismus. In: *Grundbegriffe der politikwissenschaftlichen Fachsprache*, 233–234.

zésével elhomályosította a történelmi valóságot. Mégis volt egy máig észrevétlen haszna:¹²² letérőt mutatott a tévútról. Historizáló előfeltevéseivel a szövetkezésre felkért románokat egykori politikai elnyomatásukra emlékeztette, megütközést keltve soraikban. Így legalább egy tanulságos torzképet vetített a múltból a maga jelenébe. Belpolitikai bukásával aztán bebizonyosodott, hogy az erdélyi, tehát a román nemzetrészt is képviselő emberfajta, amely kiharcolja, illetve jóváhagyja a magyar, a román és a német autonómiák regionális állammá való önállósulását, nem létezett, és az adott körülmények között meg sem születhetett.

Ezt a tapasztalatot annyiban értékesítette a második transzszilvanista típus, amennyiben a maga személyi elvű autonómia-konceptiójával elhalványította a területbirtoklás mozzanatát. Csak a régió központból történő gyámolítása ellen lépett fel. Románia valamennyi polgárának egyenjogúságát követelve átültette a pluralizmus elvét a többség és a kisebbség összállami viszonyába, a kisebbséget viszont még elméletileg sem léptette elő többséggé. Csakhogy ezen óvatosság sem védte meg attól, hogy a román legitimációs képlet ellenirányába sodródjék. Egy állam soknemzetiségű képződményként is megőrizheti egységét és függetlenségét, állították kimondottan vagy sorok között programszövegei, magyarázó jegyzetei, beadványai – és a világháború előtti magyar liberalizmus nemzetszemléletének egyik alaptételét időszerűsítették. Az Országos Magyar Párt a dualizmus kori budapesti kormányzat egyik fő nemzetiségi ellenzéke, a Román Nemzeti Párt szerepét játszotta, azzal a különbséggel, hogy mellőzte az utóbbinál hajdan elszakadási törekvéseket szolgáló területi autonómia érvét. Nemzetpolitikai szempontból előre, régiópolitikaiból hátra lépett, midőn a többségi döntéshozókat a központosított egységállam reformjára kérte.

122 Amelyet nem értelmez pl. Láng: *Jegyzetek*; Uő: *Egy önmeghatározás*; Nagy Gy.: *A kisebbségi helytállástól*.

Az ilyenképpen mérsékelt transzszilvanizmus összromán érzékenységekkel is törődött. Mégsem kínált gyógyírt címzettjeinek azon félelmére, hogy az etnikai-kulturális sokszínűség alkotmányos és csoportjogi védelme a politikai rendszer csak első, vagyis *aktuális* és államhű átalakítását jelenti, amely egyszer majd a határok második, *potenciális* és állambomlasztó revíziójába torkollva Erdélyt politikailag elveszejt. Ellenkezőleg. A *megcserélt szerepek kétidejűsége* csak növelte a túloldal baljóslatú szorongását. Ugyanis néhány évtizeddel azelőtt az erdélyi román nemzetiség vezetői álltak volt ellen kifelé törvényesen, befelé a politikai elszakadáson dolgozva egy számukra idegen uralomnak. És végső sikerük azt a gyanút táplálta, hogy az Országos Magyar Párt ugyanazon kétkulacsossággal igyekszik elérni a maga céljait.¹²³ E bizalmatlanságot áttételesen igazolta a magyar kisebbség szigorúan parlamentáris eljárás módja, amely a magyar függetlenségi irányzat dualizmusellenességének a formájára emlékeztetett hangadó többségi politikusokat.¹²⁴ Így még a bukaresti központosítás román ellenzői sem hajlottak arra, hogy a regionális ügyek rendezéséhez összeegyeztessék a számarányoktól elvonatkoztató pluralisztikus módszert a demokratikus többségi elvvel. Ők is egyetlen szinten kezelték a valójában kettős viszályt: mihelyt ez kidomborította nemzeti oldalát, a rendszerbírálok átváltoztak rendszerőrökké. A *parasztizmust* jelentő *țăranizm* és a liberalizmus, a kor két fő román ideológiai mozgalmának¹²⁵ vezéralakjai ugyan éles szó- és tollharcot folytattak az állam belső megszilárdításának politikai, jogi, gazdasági és szociális feltételeiről. Azonban vitájukba az erdélyi régiót csak román részével vonták be.

123 A világháború előtti években hasonlóan nyugtalanító előérzetet keltett az erdélyi területi autonómia gondolata, akkor viszont a románoké magyar politikusokban, mások mellett Bethlen Istvánban: K. Lengyel: *Auf der Suche*, 38–61; Romsics: *Bethlen* [1991], 34–37.

124 Pl. Goga: *Votarea*.

125 Beer: *Zur Entwicklung*, II, 824–825; Heinen: *Die Legion*, 40–55, 171–188.

Egymás között szembesítették a „kormányzottak legitimációs elképzeléseit” a „kormányzók legitimációs igényével”. Bármilyen világnézeti vagy regionális súlyponttal tették is ezt, mindenképpen egy többségi akaratra épülő uralmat igazoltak.¹²⁶ E versengésben a kisebbség nem jutott egyenlő mértékű, tehát a pluralisztikus érdekképviselőhöz szükséges esélyekhez.¹²⁷ Ha a bukaresti kormányokat e téren az a megértő nagyvonalúság jellemezte volna, amelyet az 1980-as évek román szakirodalma tulajdonít nekik – korábbi ellenbizonyítékokat elhallgatva¹²⁸ –, akkor e sorok írója nem idézhetné az érintettek megszámlálhatatlanul sok önértékeléséből Spectator, azaz Krenner Miklós szavait a *Magyar Kisebbség* 1924-es évfolyamából: „A magyar párt nem könyvelhet el eredményeket, mert nincs kitől engedményeket szerezni.”¹²⁹

A kijózanódó korai transzszilvanizmusnak folyvást saját mércét kellett emelnie. Ebben korántsem volt meghatározhatatlanul sokrétű vagy koncepcionálisan igénytelen.¹³⁰ Hajlott az esztétizáló képszerűsége és a moralizáló történetieskedésre, mivel az autonómia politikailag kényes témájában kénytelen volt önmagát bizonyos fokig elleplezni, különleges mondandóit általánosságokba burkolva, szükség esetén többféleképpen értelmezhetően, lehetőleg a cenzúrát megkerülve nyilvánosságra hozni. A mindemellett szabatosan, vagyis megfejtetően,¹³¹ csak éppen nem dogmatiku-

126 Ziebur: *Legitimität*, 180.

127 Vö. Pluralismus. In: *Grundbegriffe der politikwissenschaftlichen Fachsprache*, 234.

128 Pl. Dascălu: *Le statut*. Ld. ellenben Mikó: *Huszonkét év*; Uő: *Az erdélyi magyarság* című, ma is megkerülhetetlen munkáit.

129 Spectator: *A kisebbségi frontról*, 538.

130 E tétel legszorgosabb terjesztője Nagy Gy.: *Gondolat*; Uő: *A kisebbségi helytállástól*. Kritikátlan követője Cs. Gyimesi: *Gyöngy*.

131 Az ellentétes véleményt hangoztatóknak az előző oldalakon elmondottakat leke-rekítendő még egy választ kínálunk egyik főszereplőnkkel, Kós Károllyal, aki tudvalevően nem a transzszilvanizmus elméleti megalapozásában jeleskedett. Annál inkább figyelemre méltó az első világháborút követő éveit bejátszó nyilatkozata 1968-ból: „A történelmet nagyon szerettem kollégista koromtól kezdve. Voltak idők, amikor a történeti regényben sokkal jobban meg lehetett írni, amit az ember gondolt. Amit másképpen nem írhatott meg. Engem sokat

san megalkotott és alkalmazott erdélyi magyar politikai elméletbe belesűrítette a korabeli európai kisebbségjogi gondolkodást¹³² meghatározó három alapelvet: az állampolgári egyenlőségét, valamint a kulturális és a területi autonómiáét.

A húszas évek transzszilvanizmusa belső rendjében a nagyromán államiség 1918–1919-ben homokra épült magyar alternatívának a vonalán fejlődött nemzeti töltetűvé. A területi autonómia koncepciójából a személyi elvűbe áttérve bekapcsolódott a területiség visszaszorításába, amelyet az erdélyi román és német regionalisták indítottak el. Ám eközben egyszerre két pályán mozgott. Az egyik a magyar Szent Korona-tan vonzerejének engedett, amely a mégoly igényes kultúrnemzeti széttagoltságot eszményi esetben ideiglenesként könyvelte el.¹³³ A másikon az Erdély-központúság elleni román támadásokból napi politikai szinten értékesíthető tanulságokat vont le. Utóbbi lépésre az elvártnál lassabban, és – amint a paktumok kapcsán kiderült – mindegyre elkésve határozta el magát. Ideológiakritikai szempontból a legnagyobb tehertételt azzal okozta magának, hogy nem ismerte fel a megcserélt szerepek logikáját. Azon hamis megítélés áldozata lett, hogy a román oldal, amely a régiótól csak egy célponttal, nevezetesen a

támadtak, hogy elmenekülők a jelentől. Tolsztoj nem azért írta a *Háború és békét*, mert menekülni akart a jelentől. A *Budai Nagy Antal*ban meg lehetett mondani, amit különben nem. Cselekvő ember voltam. Sose szerettem visszanézni.” (Kós – Huszár: *Nem spekuláltam*, 226.) Ugyanő 1936-ban a húszas évekbe visszatekintve védte, magyarázta az erdélyiség rejtjeles közlésmódját: „Megvallom azt is, hogy erdélyi magyar írás alatt nem valami kódos transzszilvanizmusra gondoltunk, még nem is regionalizmusra s legkevésbé arra, amivel később és ma is még sokan, kultúránk és irodalmunk erdélyi és magyarországi doktrínereit, vádoltak és vádolnak: hogy egy most külön felfedezett választóvíz alkalmazásával megbontsuk a magyar írásművészet *egységét*. [...] De igenis gondoltunk arra és tudatosan akartuk, s munkáltuk, hogy a magunk kötelesek tudott elmondandóit a magunk módján mondjuk el [...]” (Kós: *Énekes madár*, 209.) Kiemelés az eredetiben.

132 Összefoglalóan Galántai: *Trianon*, 61–69.

133 Az újabb szakirodalomból Kardos: *A Szentkorona-tan*, 87–88. A régiből Szekfű: *Három nemzedék*, 384–402, 456–465. Vö. uő: *Az erdélyi probléma*.

maga államközpontja felé mozdult el, átirányulásában a két sín közül csak a bukarestit veszi észre.

Megfelelő önkritikával megnövelhetné mozgásterét és tárgyalási esélyeit? Aligha.

Abban a hiszemben, hogy Bukarestnek és Budapestnek egyszerre tartozik felelősséggel, és erre bizonyos mértékig képes is, a korai transzszilvanizmus ördögi körbe zárta magát. Az a mód, amelyen két típusa a meghasonlás csomóját eloldani iparkodott, sajátos jelentőséggel sorolja a nemzetállami egyneműség meghaladásának a megbukott kísérletei közé. A pluralisztikus viszálykezelést a demokratikustól megkülönböztetve az állam- és alkotmánytan egyik legterjedelmesebb problémájába bonyolódott, abba, amelyet a pluralizmus-elmélet ma is felvet azt firtatva, hogy „miként”, illetve „milyen mértékben támogatható a pluralitás az egység tönkretétele nélkül”.¹³⁴ A transzszilvanisták kudarca két társadalompolitikai felfogás összebékíthetetlenségéből eredt: míg az „etnikai-plurális nemzetállam” a nyelvi-kulturális közösségeket ellátja önkormányzati jogokkal és a *politikai* érdekegyeztetésben federaliztikusan, tehát sajátosságaik tiszteletbentartásával közelíti őket egymáshoz, addig a „demokratikus-egység nemzetkonceptiója” a Francia Forradalomtól a polgárok egyéni szabadságát hangsúlyozza, holott ugyanakkor egyetlen *nemzeti* közakarat kialakítását és érvényesítését várja el tőlük.¹³⁵

Kiemelt figyelemre méltó, hogy a korai transzszilvanizmus erősödő összmagyar beállítottsága ellenére megőrizte pluralisztikus alkatát. A párizsi békedöntések értelmes átvilágítására vonatkozó elméleti javallataival, amelyeket a nemzetközi Kelet-, Kelet-Közép- és Délkelet-Európa-kutatás ez idáig nem ismert, felületesen érintett vagy helyenként félremagyarázott,¹³⁶ nem ragadtatta

134 Holczhauser: *Konsens*, 213.

135 Heckmann: *Ethnos*, 29–34.

136 Válogatott munkák a föderalizmus – regionalizmus – autonómia részben erdélyi vonatkozású kérdésköréhez és a régió politikatörténetéhez az első világháború

magát revizionizmusra. E címszó alatt csak azon feltétellel említhető, hogy a középlelatin *revisio* fogalom a román politikai rendszer *felülvizsgálatát*, nem egy *Irredenta Hungaria*, egy „meg nem váltott” és – mint az olasz királyságot 1866-ban – *erőszakkal* megváltandó Magyarország vezéreszméjét jelöli.¹³⁷ Mivel az utóbbi szóhasználat jellemzi a román, a magyar, de a német történetírást is,¹³⁸ jelen értekezés azon széles körben terjedő, mégis megütköztetően éretlen nézettel száll szembe, amely szerint a román állam magyar bírálatai a két világháború között eleve és alapvetően antidemokratikusan revansista-irredenta törekvéseket szolgáltak volna.¹³⁹ Ilyen minőségükben katonai intézkedéseket kellett volna feltételezniük már a Magyarországtól elcsatolt területek visszahódítására kötött magyar–német fegyverbarátság előtt. Márpedig a romániai Országos Magyar Párttól, valamint titkos mecénásától, Bethlen magyar miniszterelnöktől távol állt a háborús felforgatás szándéka.¹⁴⁰

után: Illyés: *Nationale Minderheiten*; Kühl: *Föderationspläne*, 31–56; Macartney: *National States*, 427–449; Uó: *Hungary*, 334–348; Möckl: *Föderalismus*; Pearson: *National Minorities*, 160–169; Rothschild: *East Central Europe*, 280–322; Seton-Watson: *Eastern Europe*, 296–310; Wierer: *Der Föderalismus*, 166–167, 175–176. Vö. újabban Deák: *Einige Gedanken; Minderheitenfragen in Südosteuropa*. A müncheni Südost-Institut és Ludwig-Maximilians-Universität Kelet- és Délkelet-Európai Történeti Tanszékén 1984-től 1991-ig *Németek és magyarok nemzeti kisebbségekként a Duna-medencében 1918–1980* témában működő kutatócsoport nem alkalmazta társadalomtörténeti elemzési módszereit az erre kiválóan alkalmas transzszilvanizmusra. Az eredményeit egybegyűjtő kötet – *Aspekte ethnischer Identität* – egyik főszerkesztője tárgyunkat kizárólag baloldali és regionalista mozgalomként állítja be: Seewann: *Ungarische und deutsche Minderheiten*, 403. E korlátozott anyagismeretre valló vélemény részletes cáfolatát ld. K. Lengyel: *Auf der Suche*, 127–381. Vö. még jelen tanulmány 60., 139., 142. és 144. jegyzeteivel.

137 Korábbi javaslat ilyen értelmezésre: K. Lengyel: *Rumänische Rechtfertigung*, 69–70.

138 Muşat – Ardeleanu: *România*; Csiffáry: *Irredentismus*; Hoensch: *Der ungarische Revisionismus*.

139 Pl. Kroner: *Die Nationalitätenpolitik*, 60; Seewann: *Ungarische und deutsche Minderheiten*, 399, 403; Zach: *Schwerpunkte*, 73.

140 Vö. Romsics: *Bethlen* [1991], 120–196.

Egy másik téves minősítés azon munkákból tárul elénk, amelyek tárgyunkat az interetnikai egyetértés ideológiájává széptítik.¹⁴¹ A húszas évek transzszilvanizmusa nem volt – nem lehetett – az, mivel az erdélyi és romániai népcsoportok együvértartozását egy teljesítetlen feltételhez kötötte. Mégha *hosszú távon* nemzetpolitikai célt követett is azáltal, hogy az *aktuális*, államhü revízióból előre tekintett egy – a határkérdést békésen felvető – *potenciálisba*, az integráció, amelyet *rövid távon* kívánt előidézni, a román és a magyar nemzetet *együtt* fogta volna át – akár Kolozsvárral, az erdélyi föderáció fővárosával, akár Bukaresttel és Budapesttel, a magyar–román konföderáció központjaival. Ez a politikai erdélyiség nem múltba derengően és kompromisszumra képtelenül,¹⁴² hanem – a múltat egyénien értelmezve – jövőt fürkészett és egyezkedést sürgetett, hogy látomásait a valóságba emelje.

Erre aligha lett volna képes, ha hívei utókoruk román közírásának véleményét mintegy megelőlegezve a „regionális elszigetelődést” választják,¹⁴³ vagy – a történeti tényeket más, ezúttal németországi szerző szavaival eltorzítva – „eleve lemondanak arról”, hogy „berendezkedjenek az új keretfeltételekbe” és ezekre egy „békés változás” érdekében hassanak, mi több, ha az őket „körülvevő valóságot tagadva keveset vagy semmit sem tesznek” annak érdekében, hogy „javítsanak életviszonyaikon és -körülményeiken, ebbe az irányba mutató lehetőségeket kihasználva”.¹⁴⁴ Ilyen szemrehányások az irredenta revizionizmus képzetét eleve nitik fel a transzszilvanizmust is érintő korábbi magyar¹⁴⁵ és újabb

141 Vö. Nagy Gy.: *A kisebbségi helytállástól; Pomogáts: A transzilvánizmus*. Újabban Knopp: *Das Abklingen*.

142 Ekként ábrázolja az 1920 után színre lépő erdélyi magyar politikai és társadalmi tényezőket Seewann: *Ungarische und deutsche Minderheiten*, 402, alig felülmúlható felületességgel.

143 Păcurariu: *România*, 405.

144 Seewann: *Ungarische und deutsche Minderheiten*, 403, 404–405.

145 Vö. pl. Izsák: *Asztalos*, 49; Méliusz: *A Korunk irodalma*, 116–119.

román¹⁴⁶ közírásból, szakirodalomból. E vádak összeomlanak, ha tudatosítjuk az 1918–1919-től 1921–1922-ig tartó *passzív ellenállás* rövid tartamát és okát, az új román állam még hiányzó nemzetközi jogi elismerését. Hiszen a magyar békeszerződés kihirdetése, illetve becikkelyezései után megkezdődött az erdélyi magyarok pártpolitikai és parlamentáris tevékenysége, vagyis a kisebbségvédelmi *aktív ellenállás* a bukaresti központosítás és egységesítés ellen, amelyben a transzszilvanisták konfliktusokat megvívni és megoldani, nem megkerülni akartak. Egyre-másra elutasítottan Paál Árpáddal a „választások bojkottját” és „pártszervezetünk tüntető felosztatását” is kimondhatták volna, hogy a „népkisebbségek politikai szervezkedésének a lehetetlenségét és kilátástalanságát” tanúsítsák.¹⁴⁷ De nem engedtek e kísértésnek. Állhatatos politikájuk az maradt, ami közkeletű megítélésben maga a politika: próbálkozás a lehetséges megközelítésére. Ha a kívánságok megvalósítójává fejlődött volna, akkor ma talán ismernénk egy történeti példát arról az *őszinte, határvédő* önkormányzatról, amelyet e tanulmány erdélyi magyar szerzőségű jelmondata eszményesít.

A korai transzszilvanisták tudták, hogy elszakadási kísérletekhez nem lelhetnek támaszra az európai diplomáciában. Ezért sem radikalizálódtak. Mivel a romániai belpolitika szintúgy kedvezőtlen esélyeket tartogatott számukra, a „kötéltáncosi bravúrt”,¹⁴⁸ amelyet Gyárfás Elemér tanúsága szerint már első tárgyalásaik megköveteltek tőlük, akár a belső emigránsok közömbösségével is felválthatták volna. De az állam életét tétlenül figyelő szerepe, azé, aki megvárja a pillanatot, amelytől nem kell többé engedményes

146 Dascălu: *Unirea*, 66, elsősorban a magyarokra vonatkoztatva a húszas évekbeli Románia „ellenséges, retrográd, nacionalista” kisebbségeiről ír, Mușat – Ardeleanu: *România*, 150, pedig az Országos Magyar Pártról azt állítja, hogy ugyanazon időszakban „Romániával szemben sovíniszta, reakciós” módon viselkedett. Hasonlóan vélekedik az *Istoria dreptului românesc*, 242.

147 Paál Árpád: [Az Országos Magyar Párt 1927. őszi választási stratégiájáról és a Rothermere-akcióról. Interjú-tervezet.] 1927. HRM PÁh, Ms. VI. 7651/232, 3.

148 Gyárfás: *A kormány földosztási ünnepe*, 235.

alkukba bocsátkoznia, ellentmondott annak a sarkigazságnak, amelyet egyik ügyeikben járatos budapesti kormányzati szakértő, Jancsó Benedek nyomán a sajátjukká fogadtak: „A kisebbségeknek az egységes nemzeti államok imperiálizmusával folytatott küzdelmeiben nem az elérhető siker alkotja éltető elemét, hanem a harc.”¹⁴⁹ E meggyőződés magán viselte annak a hitnek a lenyomatát, hogy egyszer majd visszatér a választás lehetősége a magyar egységben megélhető szabadság különböző változatai között. Így történt, hogy a Trianon árnyékában elnapolt alternatívák a korai transzszilvanistákat az engedményes: a kismagyar megoldás keresésére indították, de meggátolták őket abban, hogy a kompromisszumot bensőjükben nyomban és örökre megkössék.

[1993, 2006]

149 [Jancsó Benedek]: A kalotaszegi tagozat gyűlése [1925]. MOL K 28, 139 cs. 279-1925-0-130, 11.

└

—

|

Betakarítás és kitekintés
Utószó helyett – tallózás a transzszilvanizmus
újabb szakirodalmában

1.

Amikor e kötet korai írásai készülni kezdtek, halvány remény sem csillant fel megjelentetésükre azon a földön, amelyről szólnak. Szerzőjük az 1980-as évek második felében a lábát sem tehetette be oda, számtalan élménytársához hasonlóan. Kiutasításával a román hatóság megakadályozta, hogy levéltári kutatásokat végezessen Kolozsvárt. Emiatt egy ideig főleg Budapesten gyűjtötte anyagának zömét az Országos Széchényi Könyvtár főigazgatója, Juhász Gyula ajánlólevelével, szakmai házigazdái, a Magyarországi Kutató Csoport és igazgatója, Romsics Ignác segítőkész vendégszeretetét élvezve, a Magyar Országos Levéltár kiskutatójában és a többi magyarországi gyűjteményben mindig előzékeny bánásmódban részesülve. Munkaterve a személyes életút viszonyosságai folytán több év múltán, a romániai rendszerváltással párhuzamosan jutott a megvalósulás szakaszába. Mivel a korábbi határzár feloldásával esély kínálkozott Erdélyben lappangó források feltárására, 1991-es, a müncheni Ludwig-Maximilians-Universität Kelet- és Délkelet-Európa Történeti Tanszékén megvédett bölcsészdoktori értekezésének német nyelvű gépiratos változata további két esztendőn át bővült azon szempontokkal és felismerésekkel, amelyek két személyes hagyaték első, e tárgyhoz kötött kiértékeléséből adódtak. Az összefoglaló ellenőrzésének és jelentékeny kiegészítésének e rendkívüli lehetőségét Bárdi Nándor budapesti pályatárs és Jakó Zsigmond kolozsvári történész professzor biztosították azzal, hogy az 1990-es évek legelején önzetlenül egyengették a szerző útját Paál Árpád, illetve Bethlen

György gróf hátrahagyott iratainak feldolgozatlan és javarészt még rendezetlen csomói felé. A Paál-hagyatékot rendszerező Bárdi akkoriban kinyomtatott katalógusából¹ és a romániai Országos Magyar Párt vezető testületeinek György Béla gondozásában jó egy évtizeddel később közreadott jegyzőkönyveiből² már futólagos olvasásra felsejlik mindkét állag roppant tudományos értéke.

Az Ungarisches Institut München / Müncheni Magyar Intézet *Studia Hungarica* könyvsorozatának 41. köteteként 1993-ban publikált disszertáció³ a téma addig egyedüli monografikus feldolgozásának⁴ magyar irodalomtörténeti szemszögétől eltérően a politikai eszmétörténet magyar–román–német összehasonlító keretében vizsgálja a transzszilvanizmust, mégpedig eredetét az oszt-rák–magyar dualizmusban és típusait az 1920-as években. A németországi társadalom- és szellemtudományi felsőoktatás interdiszciplináris kutakodásra biztató szokásrendjében historiográfiai, politológiai és – kisebb arányban – filológiai módszerrel igyekszik behatolni az erdélyiség államjogi, pártideológiai és kulturális dimenzióiba. Alig hagyta el a könyv a nyomdát, amikor legelső magyar nyelvű összefoglalója bejelentette, hogy a „monográfia egészében vagy részleteiben” hamarosan „magyarul is napvilágot lát”.⁵ Azután magyar szakmai körökben többen kedvezően méltatták,⁶ említették,⁷ javasolták kiadásra.⁸ Végül Magyarországon sem,

Erdélyben sem jelent meg – egészében. Hanem csak egyes magyarul meg, újra, át- vagy továbbírt részei fértek el müncheni, kolozsvári és budapesti folyóiratokban, tanulmánygyűjteményekben.

A szerző mindennapi tudományos otthonában, a müncheni hungarológiai intézetben⁹ a nyolcvanas évek elejétől folyamatosan kénytelen fontossági sorrendbe illeszteni németül és magyarul elvégzendő kutatási és oktatási feladatait, amelyekkel nem állhat meg a 20. századi Erdély és Románia határainál, nem szorítkozhat magyar nemzettörténeti kérdésfelvetésekre. A külső helyszín nyelvi és tematikai-szemléleti adottságait, valamint a két tudományos közötti közvetítést szem előtt tartó rangsorolás eredménye volt könyve megírása német nyelven,¹⁰ miként magyar kiadásának a halogatása – annál is inkább, mivel az illető ajánlatokban nem szerepelt a fordíttatás lehetősége. Így a szerkesztőségek alkalm-szerű felkérésére készített résztanulmányok sora érlelte meg az ide illő: kompromisszumos megoldást, amelynek ötletgazdája, Bárdi Nándor egy több államhatár feletti magyar–magyar együttműködésben méltán várhatja el, hogy a müncheni elemzések ott is olvashatók legyenek, ahonnan forrásaik egy értékes hányada származik.¹¹ Az egyezség értelmében olyan kötet állt össze Filep Tamás Gusztáv minden részletre kiterjedő társlektori és szerkesztői segítségével, amely egyszerre kevesebb és több is a monográfiánál. A magyar olvasó felé vállalhatóan kevesebbet tartalmaz, mivel főleg azok a régió-, intézmény-, valamint történeti háttér- és életrajzok maradtak ki belőle, amelyek a német könyvben a külföldi szakközönség tájékozódási igényét szolgálják. De többet is remél nyújtani azáltal, hogy darabjai egymásból építkezve, egymásba épülve, hol egyikben, hol másikkban részletesebb kifejtésben, majd egy nagyobb lélegzetű összegzésben lekerekítve húsz év válogatott

1 Bárdi: *Paál Árpád kézirat-hagyatéka*.

2 *Iratok a romániai Országos Magyar Párt történetéhez*.

3 K. Lengyel: *Auf der Suche*.

4 Pomogáts: *A transzsilvanizmus*.

5 K. Lengyel: *A meghíusult kompromisszum*, 845.

6 Gáll: *Sikertelen magyar–román kompromisszumkeresés*; Gecsényi: [Recenzió]; Sonnevend: [Recenzió]; Tilkovszky: [Recenzió]; Tóth: *Dicsőséges kudaraink*, 197, 243.

7 Pl. Balogh P.: *Transzsilvanizmus*, 156; Bárdi: *Az erdélyi magyar humán tudományosság*, 179; Fábíán: *Bevezetés*, 321; Uő: *A megmaradás*, 223; Gáll: *Erdélyiség régi/új nacionalizmusok szorításában* [I], 2; Nagy Gy.: *A Kiáltó szó*, 399; Romsics: *Olaszország*, 137; Uő: *A független vagy autonóm Erdély*, 90, 92; Szarka: *Autonómiaelképzelések*, 251.

8 Gáll: *Sikertelen magyar–román kompromisszumkeresés*, 114; Tóth: *Dicsőséges kudaraink*, 243.

9 <http://www.ungarisches-institut.de>.

10 Amit Gecsényi: [Recenzió] jó érzékkel meg is említ.

11 Célzásként Bárdi: *Az erdélyi magyar humán tudományosság*, 179.

termését jelenítik meg. Az utószóval összesen tizenkét tanulmány közül három a *társkötet* előmunkálatai során, öt megírása közben, négy befejezése után keletkezett 1986 és 2006 között.¹²

2.

A kelleténél alighanem egyszerűbbnek tűnne e kötet kiadásának, illetve társkötete magyarországi és erdélyi ki nem adásának a története, ha a személyes tudományművelési körülményeket pusztán gyakorlati és elvi síkon említené. Szemléleti szempontból érdemes rákérdeznünk egy értelmezési közösség írott vagy íratlan szabályaira, egy *kánon* befogadókészségére.

Az 1990-es évek magyarországi és erdélyi magyar tudományos közléte a kommunista diktatúra idején zárolt nemzettörténeti látásmódot fejlesztette ki témakörünkben. Mivel e hajlamában többnyire a korábban szintén korlátozott népszerűsítési igény vezérelte, nem kerített sort több bölcsész szakágazat útmutatását megszívlelő módszertani újításokra. Egy-egy példaként említhető a transzszilvanizmus-értelmezések régebbi iskolájából Fábián Ernő és Pomogáts Béla. Mindketten folytatták addig bejárt¹³ útjukat: a kovásznai történetfilozófiai szakíró következetesen, de esszéstílusában inkább ötletesen, mint rendszerezetten sorolta a húszas és harmincas évek erdélyiségét a magyar kisebbség politikai eszmétárába,¹⁴ a budapesti irodalomtörténész pedig állhatatosan, de önisméltélektől nem mentesen sorjázta leíró közleményeit az erdélyi magyar szépirodalom alkotóiról, alkotásairól.¹⁵ A narráció és reflexió közötti egyensúly általánosabb hiányában megszilárdult a interdiszciplináris eljárás iránti közömbösség, amely nem ked-

vezett a nemzet- és régiótörténeti, illetve a kisebbség- és rendszer-történeti elemzés tervszerű és a magyar vonzatok egyeduralmát felszámoló vagy legalábbis ellensúlyozó egybehangolásának.

Az ilyen törekvésű, három szakágazat elméleti segédletét használó külső kísérlet – egyik figyelmes recenziusától ajánlott¹⁶ – belső recepcióját megnehezítette a fő vonalú eszmefuttatások egy további sajátossága. A 20. századi transzszilvanizmus már a húszas évektől rászolgál a kétarcúság hírére: kutatók tárgyból át-átvedlik kutatói szemléletté, a róla szóló érkező prózát újra meg újra közírássá alakítva.¹⁷ E tulajdonsága új erőre kapott a romániai rendszerváltás következtében. Fábián a második világháború előtti szakaszának társadalomelméleti tanulságait feszegető, 1982-ben a cenzúra egyik részén át napvilágra juttatott tanácsával előrevetítette azt a helyzetet, amelyben két-három nemzedékkel későbbi utókora történeti tapasztalatainak a gyümölcsöztetésén fog töprengeni: „A transzszilvanizmus csak egy demokratikus politikai konszenzus keretében válhatott volna hatékonnyá. Amiből következik, hogy amennyiben egy ilyen konszenzus, és annak alapfeltételeként egy új, korszerű azonosságideológia megteremtése napirendre kerül, a kiindulópontul szolgáló ideológiai minták sorából a transzszilvanizmust semmilyen körülmények között sem szabad kifelejtenünk.”¹⁸ Amikor a Limes-kör 1986-ban vitára bocsátotta Cs. Gyimesi Éva *Gyöngy és homok* című, 1985-ben kelt, de csak 1991-től publikált¹⁹ gépiratát, vele az erdélyi magyar szépirodalomban az egykori transzszilvanisták nyomán ápolt *gyöngy-kagyló*-motívumot – az értéket teremtő szenvedés szenvedélyét –, voltaképpen előjátékát rendezte meg egy többfelvonásos, napjainkba nyúló *neotranszszilvanista* eszmecserének a mai romániai ma-

12 Ld. a részletes tájékoztatót e kötet végén.

13 Fábián: *Azonosság*; Pomogáts: *A transzszilvanizmus*.

14 Fábián: *Az értelem*; Uő: *A megmaradás*; Uő: *Bevezetés*.

15 Pomogáts: *Erdélyi gondolat – erdélyi irodalom*; Uő: *Erdély hűségében*; Uő: *Az erdélyi gondolat nyolc évtizede*.

16 Gáll: *Sikertelen magyar-román kompromisszumkeresés*, 113–114.

17 A kutatástörténethez ld. K. Lengyel: *Auf der Suche*, 6–20.

18 Fábián: *Azonosság*, 77.

19 Cs. Gyimesi: *Gyöngy*.

gyarok nemcsak követendő, hanem követhető művelődési, társadalmi és politikai magatartásmintáiról.²⁰ Voltak-e a transzszilvanizmusnak olyan elemei, amelyek túléltek egy fél évszázadot? Természetéből fakad, hogy ezt a kérdést az erdélyi magyar humán értelmiség irodalmár és politológus képviselői – időnként helyi román, illetve magyarországi részvétellel – mindmáig elsősorban a saját kisebbségi lét értelmezése kapcsán taglalták.²¹ Így az ideológia egykori mibenlétének minél teljesebb megismerése helyett időszzerűsíthető jegyeinek a kiválogatására törekedtek.²² Ez a célkitűzés döntő mértékben a jelen idő és a közvetlen színtér folyamatosan megélt körülményeihez köti mind az elemzések tárgyát, mind az elemzőket. Márpedig Bajorországból, kizárólag műltfeltáró tudományos módszert alkalmazva, e két feltétel a kutató erdélyi származása ellenére sem teljesíthető.

20 Vö. pl. Csép: *A transzszilvanizmus*.

21 Néhány frissebb példa mindkét bölcsészterülethez: Dávid: *Töprengések*; Uő: *Egy magatartásmodell; Identitate transilvană; Maghiarii din România*; Pomogáts: *Az erdélyi gondolat nyolc évtizede*.

22 Az idősíkok mai és helyi szemléletű egybemosásának egyik példájával találkozunk abban a 2001-ben megjelent közleményben, amely a korai húszas évek erdélyiségének magyar nemzetképét irodalompolitikai adalékokkal festi alá, összefoglalójában pedig azt is megállapíthatónak véli, hogy a „transzszilvanizmus” egyik „aktuális célja” a kolozsvári magyar egyetem újjászervezése. És mivel „a hozzá való jogot pusztá érdem alapján, a kisebbség minden külön erőfeszítése nélkül elérhetőnek feltételezi”, hasonlít a korabeli „transzszilvanista program”-hoz, amely állítólag „a kisebbség kívánságait csak bejelentette, passzívan várva megvalósulásukra” (Sata: *The Idea*, 53). A történeti példatár reménylett aktuális kiaknázásának egy másik esetében Corneliu Codârcea és Emil Isac előlépnek olyan román közírókká, akik „jóindulattal” tekintettek „az együttműködést szorgalmazó és a regionalizációt is előtérbe helyező »erdélyi gondolatra«,” miközben az „Erdélyben élő nemzetek regionális összefogásának és valamiféle erdélyi önkormányzatnak a gondolata sem volt idegen az erdélyi szász és román értelmiség képviselőitől” (Pomogáts: *Erdélyi összefogás*, 629). A Codârcea- és Isac-féle, valamint a román és szász erdélyiség forrásszerű ártértekelésének a szükségességéhez ld. K. Lengyel: *Auf der Suche*, 144–155, 222–238, 251–272, 329–331 (Codârcea és Isac korabeli publicisztikájának a válogatott könyvészetével uo. 422, 428); Uő: *Jászi* (ebben a kötetben).

A fentiek alapján érthető, hogy az „időben-térben eltávolodott, de mégis bennfentesnek maradt”²³ szerző jelen kötetével sem terjeszti ki illetékességét az egykori erdélyiség mai utóéletére. Utószava is csak a történeti anyag feldolgozásának azon – válogatott – eredményeiből szemelget, amelyek a müncheni társkötet és az itt olvasható tanulmányok keletkezése, illetve első megjelenése óta váltak ismertté. A szakirodalom, illetve a némi egyszerűsítéssel annak tekintett közírás szemléjét onnan folytatja, ahol legutóbb abbahagyta,²⁴ első ízben tekintve át az itt betakarított álláspontjainak megítélésait is. Helyszűke miatt nem taglal eseménytörténeti részletkérdéseket, amelyek megválaszolásához részben más forrásalapú tanulmányok új adalékokat tartogatnak.²⁵ A következő tallózás a korai transzszilvanizmus *jellegének, eredetének és alakjainak* szempontja köré rendezi a szembesítés műveletét – három egymást átfedő problémakörbe, amelyek különösen alkalmasak arra, hogy az egyes véleménycsoportok legjellegzetesebb megnyilvánulásából tanulságokat levonva, esetenként velük vitázva, kitekintsünk a jövő kutatás néhány fontos teendőjére.²⁶

23 Gáll: *Sikertelen magyar–román kompromisszumkeresés*, 112.

24 K. Lengyel: *A korai transzszilvanizmus Románia-képéről* (ebben a kötetben).

25 A húszas évek ebben a könyvben megtalálható vonatkozásaiban pl. az „Erdély az erdélyieké” jelszót a Román Nemzeti Párt nevében terjesztő (Dl. Alexandru Vaida vorbeste despre „unificare”) Alexandru Vaida Voevod politikai tevékenységéhez Nagy-Románia megalakulásának katonai, diplomáciai és közigazgatási szakaszában (Salcă – Salvan: *Dr. Alexandru Vaida Voevod: Corespondență*; Salvan – Salcă: *Dr. Alexandru Vaida Voevod, europeanul*), az 1918–1919. évi erdélyi hatalomváltás magyar intézménytörténetéhez (Vincze: *A kolozsvári Ferenc József Tudományegyetem*), a magyar küldöttség által igényelt erdélyi magyar szakértők kirekesztéséhez a párizsi békekonferenciáról (Tóth: *A Huszár-kormány*, 1482–1484), a román kormányzat és a francia diplomácia Duna-táji konföderációt (Lucinescu: *România*, 72), illetve román–magyar perszonáluniót (Ablonczy: *„Barátunk ellensége”*, 96–97) elutasító magatartásához.

26 A szerző álláspontjaihoz már csak akkor kapcsolódnak jegyzetek, ha nem ebből a kötetből származnak.

3.

A kutatási program, amelyet e könyv tükröz, kezdeteiben alapvetően igazodott az irodalomtudományi komparatiztika módszertanához.²⁷ De már első eredménye, a nagyromán állameszme, a transzszilvanizmus és a romániai német egység gondolat párhuzamos tolmácsolását 1924-ben megkísérlő kolozsvári *Cultura* sikertelenül végződött román–magyar–német kapcsolatteremtésének a példája szélesebb tartalmi és szakágazati tájékozódásra intette a szerzőt. E tanulság csapódott le a négy nyelvű folyóiratról szóló kiadatlan magisztermunka német nyelvű összefoglalójában²⁸ és a transzszilvanizmust politikai ideológiaként felfeztető, majd feldolgozó müncheni témavázlatban, illetve disszertációban.²⁹

A német–román kapcsolatok és a többnyelvű periodikák irodalomtörténetében otthonos tübingeni Horst Fassel előbb adatolatlanul megkérdőjelezte mind a *Cultura* balsikerét, mind a transzszilvanizmus politikai tartalmát hangsúlyozó véleményt.³⁰ A Temesváron született germanista nemrégiben mindkét kérdőjelet mellőzve a kolozsvári kiadvány újrafelfedezését kezdeményezte abból az elgondolásból, hogy korábbi beillesztése politikai környezetébe elősegíti ugyan kudarcának a megértését, de nem cáfolja, hogy az erdélyi népcsoportok kölcsönös közeledéséért üdvös lett volna, ha nem bukik meg. Valóban, ezt a kutatók közül még senki sem vonta kétségbe. De miért bukott meg? További mélyfúrásokra van szükség egykori lehetőségeinek és korlátainak még pontosabb felméréséhez, vélekedett Fassel megjelenésének nyolcvanadik évfordulójára írott, erdélyi szász szerzőségű cikkeire összpontosító előadásában,³¹ amely Kolozsvárt hangzott el 2004 októberében, a

román, a francia és a magyar laptestet külön-külön tárgyaló három, többségükben irodalomtörténeti dolgozat kíséretében.³² Valamennyi megemlékezés kidomborítja az interkulturalitás *hangoztatott kíváncsiságát*, de elkerüli *valóságos akadályait*, mivel döntő bizonyítékul a *Cultura* közleményeit, valamint szerkesztőségének néhány levelét szolgáltatta meg. Példa ez a filológus azon hajlamára, hogy forrásszövegének eszmei üzenetét befogadásától függetlenül fejtsen meg. E román–magyar–német értelmiségi együttműködés nyilvánvalóan nem azért kezdődött, hogy saját programja ellen érveljen. Tehát saját termékeiből aligha derülhet fény leállításának az okaira. Ezek a kulturális életen kívüli kezdeményezője, a román kormányzat környékén keresendő. Húsz évvel ezelőtt hozzáférhetetlen volt a folyóirat felügyeleti szerve, a bukaresti vallás- és művészetügyi minisztérium irattára, amelynek alapos bel-, kül- és nemzetiségpolitikai szemszögű átvizsgálásával megerősíthető vagy megcáfolható volna a lap megszűnésének akkor kidolgozott és e kötetben is olvasható magyarázata – ha fennmaradtak benne a *Cultura* ügyeire vonatkozó előterjesztések, határozatok, utasítások.³³

Az előbbi altémában tapasztalt irodalomtörténeti fenntartások azt jelezték, hogy egy meglepetésszerűen bevezetett értelmezési mód éppen hagyománytalanságával bizonyos szoktatási időt igényel, miközben önmagát csakis saját irányának a pontosításával szilárdíthatja meg. Mert igaz ugyan, hogy a német szakbírálat a transzszilvanizmust politikai ideológiaként bemutató társkötetet újszerűnek és meggyőzőnek találta, mivel a „magyar ügyet nem elszigetelten”, hanem a román és a német oldal bevonásával részletezi egy eladdig „főleg erdélyi szász és bánági sváb szem-

27 K. Lengyel: *Zur interethnischen Rolle*; Uő: *Unternehmen Cultura*.

28 K. Lengyel: *Die falsche Alternative*.

29 K. Lengyel: *Kulturverbindung*; Uő: *Auf der Suche*.

30 Fassel: *Aspekte*, 138; Uő: *Deutsch–rumänische Kulturbeziehungen*, 85–86.

31 Fassel: *Regionalismus*, 19–21.

32 Costiuc-Radosav: *La revue*; Dahmen: *Die Kulturenhierarchie*; Gaal: *Die Zeitschrift*.

33 Az említett négy új tanulmány közül a legátfogóbbnak látszó, a kolozsvári Babeş-Bolyai egyetemen készült történeti diplomamunka sem támaszkodik bukaresti levéltári forrásokra, legalábbis nyomtatott összefoglalója szerint: Costiuc-Radosav: *La revue*.

szögből” ismert témában.³⁴ De a meglepett irodalomtörténész, aki ráhagyja, hogy a transzszilvanizmus-értelmezés „tulajdonképpen síkja” a politikai eszmetörténet, érthető szakmai önértékből hozzáfűzi, hogy „amennyire indokolt volt a transzszilvanizmus politikai dimenzióját a középpontba állítani, éppoly kevésbé szűkíthető arra”.³⁵ E finom kritika megszívlelőjének további fejtegetésekkel kell gondoskodnia arról, hogy bebizonyosodjék: azzal, hogy a kulturális-irodalmi személyiségeket a politikai program bedolgozó társutasaként jeleníti meg, a transzszilvanizmus képlete éppenséggel bővül, mert lényegi mondanivalói szempontjából nem reked meg az önkormányzatisággért elsősorban fellépő kisebbségi pártpolitika medrében. Mindazonáltal bizonyos, hogy az egyes írók vagy tudósok tevékenysége értékelhető nagyobb és több műelemzést tartalmazó terjedelemben is, mint amilyenben e kötetben és társiskötetében³⁶ megtörtént.

A kulturális-irodalmi súlypontozás kérdése terítékre került még egy németországi ismertetőben. Történész szerzője nyilvánvalóan nem a művelődési teljesítmények és esztétikai értékek védelmében nehezményezte a hagyományos jellemzések meghaladását. Az itt tárgyalt időszak transzszilvanizmusában egyrészt szépírók kulturális közeledési kísérletét látta, másrészt rábólintott a szélesebb kisebbség- és rendszertörténeti összefüggésben feltárt politikai tartalmára, amelyet azonban pusztán a magyar nacionalizmus egyik ideológiai változataként volt hajlandó jegyezni – mindezt anélkül, hogy saját alap kutatásokra hivatkoznék.³⁷ Ekképp azon ismeretek szintjén mozgott, amelyeket a hatvanas-nyolcvanas évek román tudománypolitikája marxista-leninista szemszögből engedélyezett terjeszteni.³⁸ Újabban arra a tüneményes, azonosít-

hatatlan forrású véleményre ragadtatta magát, hogy a „Keleti Svájc” koncepció részben az „erősödő antiszemitizmus” miatt bukott meg, és hogy a „valódi transzszilvanisták” tulajdonképpen az erdélyi szászok voltak, mivel a „magyarok Erdély és Magyarországon 1848–1849., illetve 1867. évi uniói óta nem voltak érdekeltek egy önálló Erdélyben”, és a „transzszilvanizmus 1918 után a románok számára elvesztette minden vonzerejét”.³⁹ Ilyen árnyalásra való alkalmatlansággal vegyülő tárgyi tájékozatlanság kivételesen érhető tetten a német Kelet-, Kelet-Közép- és Délkelet-Európa-tanulmányokban. Az általa sugallt fő problémát, az államalkotókból nemzeti kisebbségekké vált csoportok *békétlenkedését* más szerzők éppenséggel átgondoltan, ám a magyar kutatásától merőben eltérő szemléletben firtatják azáltal, hogy a két világháború közötti térség interetnikai kapcsolattörténeteiben a többségiek kínálta, de a kisebbségiek által fel nem ismert közös kibontakozási lehetőségeket vélnek felfedezni. A más kultúrájú csoportok elhelyezkedését a nemzetállami keretekben elsődlegesen társadalmi síkon szemlélik, ezért inkább etnikai öntudatuk belülről gerjesztett túlméretezésére kíváncsiak, kevésbé befogadásuk külső, politikai-jogi akadályoztatására. Következően *integrációjuk elszalasztott esélyeit* feltételezik⁴⁰ olyan folyamatokban, amelyekben a többség és a kisebbség kölcsönös viszonyulásának mind társadalmi, mind politikai-jogi tényezőinek az elemzésével az *asszimiláció elutasított követelését* kellene megállapítani.

A német nyelvű szakirodalom az imént vázolt társadalom- és irodalomtörténeti beszűkülés Erdélyre vonatkoztatott bírálatának az értelmében⁴¹ legújabbban megnövelt figyelmet szentel a politikai jellegű és kiegyezésre törekvő erdélyiségnek, amely a húszas évek

34 Kessler: [Recenzió]. Hasonlóképpen Fischer: *Az etnikai és vallási csoportok*, 70; Sallanz: [Recenzió]; Schenker: [Recenzió]; Sterbling: [Recenzió].

35 Markel: [Recenzió], 209–210.

36 K. Lengyel: *Auf der Suche*, főleg 167–186, 298–329.

37 Schaser: [Recenzió].

38 Vö. K. Lengyel: *Auf der Suche*, 14–20.

39 Schaser: *Trans(s)ilvanismus*.

40 Jellemző módon pl. Calic: *Zur Sozialgeschichte*; Seewann: *Ungarische und deutsche Minderheiten*.

41 K. Lengyel: *Siebenbürgische Grenzgänger*, 155–158; Uő: *Siebenbürgischer Regionalismus*, 90–91. Esettanulmányként uő: *Grundlinien*.

elejétől úgy vállalta a román és a magyar államérdek közötti ellentét hatására az egyensúly- és egyezségkeresés követelményét, hogy közben meghatározta az erdélyi magyar irodalom helikoni intézményesülését is. Török Zsuzsanna ilyen nézőpontú dolgozata egy marburgi tanulmánygyűjteményben⁴² nem az első és egyetlen fogódzó, amelytől nemzetközi szakmai fórumokon folytatható a transzszilvanizmus bevonultatása a Habsburg Birodalom és a cári Oroszország romjain szerveződő nemzetállamok vitatott öngazolásainak a témakörébe. Ebben Erdély más *kis* vagy *köztes* térséggel együtt 1918-tól 1940-ig alternatív rendezések kísérleti terepe,⁴³ a társadalmi-politikai vetületben ható területi öntudatok államközi összehasonlításának egyik támpontja.⁴⁴ A régió ilyen felértékelődése azért is figyelemre méltó, mert a regionalizmus-kutatás húsz évvel ezelőtt elsősorban a második világháború utáni Nyugat-Európával foglalkozott.⁴⁵

4.

A kisebbségi *békétlenkedés* feltételezése érdekes párhuzamba állítja a német és a román kutatás egy-egy irányát. A közelmúlt román történet- és politikatudományi irodalma vagy egyetértően nyugtázta, illetve használta némely eseménysorozat alátámasztására a müncheni transzszilvanizmus-elemzést,⁴⁶ vagy nem vett róla tudomást, mivel egyrészt csak az erdélyi román regionalizmus érdekelte⁴⁷ – amint ennek korabeli képviselői is a maguk mozgal-

mával törődtek. Másrészt, szintén a két világháború közötti román politikai publicisztika nyomdokain a magyar hatalomvágy egyik eszközének bélyegezte a transzszilvanizmust.⁴⁸ Ezzel elfedte a román esszéirodalom azon vonulatát, amely ritkán ugyan, de csakúgy jó nyolc évtizede visszatérően kedvező kisugárzást tulajdonít neki mind a regionális magyar kultúra, mind a román–magyar irodalmi érintkezések és egymásrahatások történetében.⁴⁹

A ma általánosnak látszó román tudományos nézet táptalaja az a felfogás, hogy Nagy-Románia az önrendelkezési jog alkalmazása folytán alakult meg,⁵⁰ miután az Erdélyt 1918 őszén megszálló román hadsereg végigküzdötte harcát a régió „felszabadításáért”.⁵¹ És mivel az erdélyi nemzeti kisebbségek ezt követően „jogok és kiváltságok” birtokába jutottak, helyzetüket csakis az állambomlasztás szándékával sérelmezhatték.⁵² Az Erdély elcsatolása miatt elégedetlenkedő erdélyi magyarok nem a maguk önrendelkezési jogának a megsértését kívánták ellensúlyozni önkormányzati terveikkel, hanem a románokét vonták kétségbe. Így vélekedik még az a szerző is, aki megjegyzi, hogy Magyarország Párizsban éppenséggel nem rendelkezett önmagáról, a rá vonatkozó békét tehát „töredékes módon” kötötték meg.⁵³ Bár Lucian Leuștean nem nevezi nevén a transzszilvanizmust, megismétli több kisebbség- és rendszertörténeti ismervét, amikor a húszas évek román–magyar kapcsolatait a nagyromán államszervezést nemzeti és társadalmi síkon megterhelő kettős vizsály értelmezési keretébe illeszti. A Iași-i történész a többség szociális kisebbségrendűségi

42 Török: *Transylvaniam*.

43 Szász Z.: *Die ungarischen Siebenbürgen-Pläne*, 113–114.

44 Haslinger: *Nationalismus und Regionalismus*, 272; Ther: *Einleitung*, XX.

45 A magyar is, amelyet Joó Rudolf neve jóformán egyedül fémjelzett, pl. Joó: *Etnikumok*. Korabeli jellegzetes tanulmánygyűjtemény a német nyelvterületről: *Regionalismus*.

46 Báthory: [Recenzió]; Iancu: *The Ruling Council*, 27–28; Leuștean: *România, Ungaria și Tratatul*, 25–26.

47 Livezeanu: *Cultural Politics*.

48 Calafeteanu: *Revizionismul*, 50–77. Az egyik régi minta Gociman: *România*, 143–145.

49 Balota: *Scriitori*; Chinezu: *Aspecte*; Todor: *Confluențe*; Zăciu: *Ca o imensă scenă*. Chinezu a sort 1930-ban nyitó műve 1997-ben megjelent angolul, tartalmaz előszóval.

50 Dascălu: *Nici pace, nici război*, 370–377.

51 Preda: *În apărarea României Mari*, 124.

52 Pană: *Minoritățile*.

53 Leuștean: *România, Ungaria și Tratatul*, 184.

érzésből táplált küzdelmét a gazdasági és kulturális vezérszerepért, a román lakosság felemelkedését célzó erdélyi városfejlesztést, a regátellenes erdélyi politikai koalíció és önállósulás megghiúsítását, valamint a közigazgatás központosítását az összállam javát szolgáló intézkedéseként könyveli el, és nem lát bennük tervszerűen következetes magyarellenességet.⁵⁴

A bukaresti nemzetiségpolitika átgondoltságát és folyamatoságát bizonyára lehet különbözőképpen megítélni – nem utolsósorban a források eredetétől függően.⁵⁵ Kérdés azonban, hogy a magyar kisebbségpolitika részéről miért ne volna vitatható az állítólagos elrendelt és egynemű Románia-ellenesség. Leuştean ugyanis e tekintetben nem mérlegel. Kijelenti, hogy a „magyarok Nagy-Romániában [...] nem ismerték el” az 1918. december 1-i Gyulafehérvári Határozatokat. Ebben a magatartásban a „románok annak egyértelmű bizonyítékát látták, hogy az erdélyi magyarok elejétől fogva egy ellenséges érzületű etnikai csoportot képeznek”, és ezért a „provincia románosítását minden eszközzel meg akarják akadályozni”.⁵⁶ Az Országos Magyar Párt a kölcsönös idegenkedést fűtötte, mivel „elejétől fogva *maximális* követelésekkel”, például a „magyar nemzeti autonómia” és „önrendelkezés” programpontjaival „ellentmondott a román állam nemzeti érdekének és szuverenitásának”. Vezetésével az „etnikai magyarok *gyakorlatilag* elutasították Románia létét”. E kijelentés magyarázata inkább kiteljesíti, mint enyhíti a történeti képzavart, arról kívánván meggyőzni az olvasót, hogy a magyar kisebbség pártja az 1922-es „megalapítása utáni első szakaszában [...] mindent követelt abból, amit követelhetett, de nem abból, amit követelni

⁵⁴ Leuştean: *Rumänische Mehrheit*, 103–107.

⁵⁵ Leuştean itt idézett munkáinak a dokumentációját zömmel a bukaresti külügyminisztériumi levéltárból gyűjtötte össze. Válogatások a témánkban hasznosításra váró román kormányzati forrásokból: *Minoritățile naționale din România 1918–1925, 1925–1931, 1931–1938*.

⁵⁶ Leuştean: *Rumänische Mehrheit*, 100.

szeretett volna. Nevezetesen azért, mert törvényesen nem követelhetette a Magyarországgal való egyesülést, *kérései teljesítésének valójában egyedüli módozatát*”.⁵⁷

Leuştean jól érzékeli a kisebbségpolitikai stratégia nemzeti töltetét és kényszerű önmegtartóztatását, ám összekeveri időszerű és bizonyítható rendeltetését távlatos, de csak feltételezhető céljával. Maximálisnak nevezi a kismagyar útra térítő, tehát valójában minimális programot, és egyértelműen gyakorlatinak ennek pusztán elvi, ráadásul többféle fenntartását a román államisággal szemben. Elhallgatja – vagy nem tudja –, hogy a politikai erdélyiség csak a trianoni békeszerződés átfogó szentesítéséig helyezkedett szembe a Gyulafehérvári Határozatokkal – vagyis addig, amíg azokat a nemzetközi jog el nem ismerte –, azután pedig éppenséggel velük is érvelt az önkormányzatiság regionális megvalósításáért. Ezért nem méri fel, hogy a tárgyalt évtizedben nem Nagy-Románia feldarabolására, hanem egységesítő és központosító rendszerének az átalakítására törekedett. Tehát hogy már akkor teljesült volna fő kívánsága, ha az állam, amelyet megalakulásáig valóban nem óhajtott elfogadni, hajlandó önmagát föderalizálni vagy decentralizálni. Ennél az elszalasztott eséllynél akkor is érdemes elidőzni az e kötet összegzésében elmondottakat felülvizsgáló oknyomozásokkal, ha a transzszilvanizmusban elért, valamelyik változatban, a magyar nemzet újraegyesítésének távlati célja vagy reménye is.

5.

E szemle magyar tételeit válogatva fölelevenedik egy régi álprobléma. A szakirodalom helyenként még mindig szerepzavarban szenved. Azt hiszi, hogy egyetlen képletben kell meghatároznia a transzszilvanizmust. Mivel erre képtelen, magyarázatul az eszme

⁵⁷ Leuştean: *România și Ungaria*, 135. Kiemelés K. L. Zs.

képlékenységet bizonygatja. A téves előfeltevéséből kinyíló kör csapdaszerűen bezárul: a definíció kényszere a definiálhatatlanság képzetét váltja ki, amelyben három évtizede ama képlékenység védőszárnya alá húzódik a tetszőleges értelmezés.

Menet közben megfogalmazott⁵⁸ és ebben a könyvben is gyakorolt bírálata szerint a transzszilvanizmust nem egy minden tulajdonságát lefedő képletben, hanem alkati összetevőiben kell megragadni. Definíciója ilyen értelemben: tipologizálásával lehetséges. Megértéséhez gondolati tartalmainak körülhatárolására és súlypontosításra van szükség. Ha egykori tág fogalmiságából kibontjuk azt a célrendszert, amely magába olvasztotta az alkalmasint különböző címszavakba bűjtatott, tárgyi vonzatokat és műfajokat váltogató fő kifejeződéseit, akkor fölösleges magyarázkodni azért, hogy utólag nem idomítható merev alakiságba. A húszas évek viszonylatában annál fontosabb kideríteni, hogy jelentéselemei olyannyira szerteágazók voltak-e, hogy változatait ne lehessen visszavezetni ugyanazon koncepcionális alapra?

Vallasek Júlia egyetértően idézi az *autonómia* átfogó irányelvét nyomatékosító müncheni javaslatot egy föderalisztikus és egy decentralisztikus transzszilvanizmus megkülönböztetésére. Egy másik szempontú különválasztást mégis célszerűbbnek vél, mégpedig az „esztétikai kánont előíró és működtető” és a „politikai ideológiaként működő” transzszilvanizmus között.⁵⁹ Ezzel átvált arra a síkra, amelyen az erdélyiséget szépírók, főleg költők műveként a meghatározhatatlanságba bocsátja. A kolozsvári irodalomtörténész Cs. Gyimesi Éva *Gyöngy és homok*-jára hivatkozva megjegyzi, hogy tudományszaka e tárgyat „hajlamos úgy tekinteni, mint az erdélyi magyar értelmiség belső ügyét, egy olyan jelenséget, amit kizárólag írók, gondolkodók találtak ki, és éppen ezért

vajmi kevés köze volt (lehetett) a valósághoz”.⁶⁰ E merész mondat súlyos következménye, hogy a második részébe foglalt kijelentések igazolását indítja el, ahelyett, hogy a belőle felvetődő probléma boncolgatására bátorítana. Vallasek az 1940 és 1944 közötti erdélyi magyar irodalomról és, arányosan, két évtizedes előzményeiről szóló doktori értekezésének idevonatkozó fejezetében nem kérdi, hogy írók és gondolkodók miképpen viszonyultak egymáshoz – esetleg önmaguk másik énjéhez, ha az író egyben gondolkodó, a gondolkodó pedig jó tollú is volt. Azt sem feszegeti, hogy a természetesnek sugallt írói-gondolkodói képzelgésekben milyen szerepet játszott a korszak és térség átélt valósága. A húszas és harmincas évek erdélyiségéről időbeli és tárgyköri árnyalás nélkül ő is ezt állítja: „Radikálisan fogalmazva: transzszilvanizmus nincs, csupán különböző szerzők által megfogalmazott transzszilvanizmusok léteznek.”⁶¹ Ebből a látleletből nem kevésbé szélsőségesen vonja le a tanulságot valamennyi érdekelt szakágazat számára: minthogy „nem lehet adekvát definíciókat számon kérni a transzszilvanizmus művelőitől, az ideológia képlékenységeinek köszönhetően az utókor sem alkalmas erre”.⁶²

E viszonylagossági elmélet öreg gyökerekből táplálkozik, amint meghaladásának a kísérlete is. Amikor Tamási Áron 1929-ben megfestette a transzszilvanizmus egyik manapság leggyakrabban felmutatott⁶³ önarcképét, bevallotta, hogy nem tudja „érthető módon nevének nevezni ezt a fogalmat”. Majd író létére pontosított: „Az erdélyiség gondolata az örök önállóság gondolata.”⁶⁴ Kevésbé ismert, hogy Jancsó Benedek, a budapesti kormány erdélyi és romániai kérdésekben különösen bennfentes magyarságpolitikai

58 K. Lengyel: *Auf der Suche*, 20–29, 399–406.

59 Vallasek: *Elváltozott világ*, 32.

60 Uo. 31.

61 Uo. Ugyanígy állítja pl. Tóth: *Dicsőséges kudarcaink*, 193–194, hogy „ahány ideológusa akadt, annyiféle változat különböztethető meg”.

62 Vallasek: *Elváltozott világ*, 41.

63 Pl. Bárdi: *A romániai magyarság*, 54; Fábíán: *A megmaradás*, 206.

64 Tamási: „Azok a baloldali erdélyi titánok”, 71.

tanácsadója⁶⁵ ugyanezt a felfogást a következő aforizmaszerű szavakkal írta körül 1928-ban: „[...] »magyarországi magyarok nem lehetünk, románok lenni nem akarunk, erdélyi magyarok leszünk!» – Ez a trianoni Magyarország határain innen és túl annyit emlegetett transzilvanizmus lényege.”⁶⁶

Feltűnő, hogy Vallasek nem – az itt csak két példával jelzett – lényegkereső mérlegelés nyomvonalára áll, hanem a híres *Jelszó és mítosz* vitához kapcsolódik. Még érdekesebb, hogy beindítója, Szemlér Ferenc alaptételével azonosul. A tárgyi jelentéktelenségig mitizált, megszámlálhatatlanul sokarcú transzszilvanizmus bírálatainak⁶⁷ hatása alá kerülve mintegy felrója az egyik 1937-es fő címzettnak, Kós Károlynak, hogy védekezésül „egyszerűen megismétli már korábbi ismert körkörös érvelését”.⁶⁸ Ez igaz – de ettől még hiteles lehetett ellenvetése, a maga mércéje szerint. Vallasek előző fejezetében méltán tulajdonít az 1921-es *Kiáltó szó* című három részes röpiratnak kulcsszerepet az erdélyiség megalapozásában. De elakad annak első, kósi esszéjében, ráadásul nem értékeli abban a társadalompolitikai közegben, amelyben íródott és amelyhez szólt.⁶⁹ Máskülönben megállapíthatta volna, hogy Szemlér egy olyan tényyszerűséget hiányolt a korai húszas évek erdélyi magyar politikai eszmeiségében – hangsúlyozva az egyenrangú nemzeti alegységek összerdélyi együttműködésének benne meghúzódott óhaját⁷⁰ –, amelyet a nemzeti önkormányzatokra tagolódóan autonóm Erdély víziója nem is nyújthatott. Kós válszában a megkérdőjelezett ideológia természetes, de kezelhető fogalmi pontatlanságait vállalva viszont célzott a területi önálló-

65 Tevékenységéhez ld. újabban Bárdi: *Az ismeretlen vízmosás*, 157.

66 Jancsó: *Van-e szakadás*, 290.

67 Szemlér: *Jelszó*. Vö. pl.: „Az az érzésünk, hogy a transzilvanizmus minden íróban vagy gondolkodóban más és más alakot öltött, s más és más módon igyekezett létezésének tanújelét adni.” Uo. 159.

68 Vallasek: *Elváltozott világ*, 40.

69 Uo. 26–30.

70 Szemlér: *Jelszó*, 167.

ságra hajtó transzszilvanizmusra.⁷¹ Vagyis egy olyan áramlatra, amely nem egy létező állapotot akart leírni, hanem egy elképzeltet kívánt megteremteni. Azt, hogy mítoszt kergetett-e, nem tudományos szabatosága, hanem politikai hatékonysága döntötte el. És mivel az utóbbi: tulajdonképpeni vizsgáján megbukott, nem tudhatjuk, hogy Szemlér egy már létező erdélyi föderáció polgáraként is előállt-e volna bírálatával? De annyi gyanítható, hogy a *Jelszó és mítosz* vita hasonszórú résztvevői sem sorolták magukat egy ilyen regionális államalakulat ádáz ellenfelei közé. Ezért az is feltételezhető, hogy a transzszilvanizmust nem – vagy nemcsak – azért utasították vissza, mert egy *évtizeddel korábban* nem vált zárt koncepcióvá, hanem azért is, mert a *maguk idejéig* nem valósult meg egyik célja sem – netán főleg emiatt. Maga Szemlér utalt vitaindítójában az ideológia elméleti alapjára, amelyen az első világháborút követően nem koncepciótlanságból, hanem politikai okokból szaporodtak el irodalmi megnyilatkozásai,⁷² de amelyen így sem gyengíthette a korviszonyok ellenhatását. Következésképpen „a kezdeti lendület és lelkesültség felismerhetetlenné tette” híveinek „azt az egyszerű és *ma már* vitathatatlan valóságot, hogy egy jelszót hangoztattak, egy mítoszt hirdettek”.⁷³

Ha tehát egy irodalomtörténész ehhez az ankéthoz folyamodik értelmezési segítségért, akkor már csak az imént idézett két eredeti kulcsszöveg alapján fel kell tennie magának a kérdést: indokolt-e a két világháború közötti korszakban úgy szétválasztani a politikai és az irodalmi transzszilvanizmust, hogy az utóbbi fennhatósága alatt általános meghatározhatatlanságra ítéltesse az ideológiát? Kimutatható-e, hogy az irodalmi transzszilvanizmus a nyelvi és műfaji kifejezőmódjain kívül alapvető célokban is eltért

71 Kós: *Jelszó*, 206.

72 Szemlér: *Jelszó*, 156–157.

73 Uo. 159. Kiemelés K. L. Zs.

a politikaitól,⁷⁴ és ezért elkülönítve, mintegy öntörvényűsítve vizsgálendő? Nem helyesebb-e a két pályát változatos kereszteződéseiben, széles társadalompolitikai-államjogi összefüggéseiben és mind belső, mind külső tényezőktől alakított szakaszaiban vizsgálni? Az egész korszak folyamatainak a megítélésében nem a második évtized, hanem az első a viszonyítási alap, de korántsem pusztán a természetes sorrendiség okán, hanem a transzszilvanista eszme fennebb jelzett tárgyasításának az igénye miatt. Ha pedig beleolvastunk a kulturális élet személyiségeinek korabeli levélváltásaiba – az újabban kiadottak közül például Benedek Elekébe, Kós Károlyéba és Molter Károlyéba⁷⁵ –, akkor megbizonyosodhatunk afelől, hogy az erdélyi magyar irodalom és kisebbségpolitika a húszas években megannyi el nem metszhető szálon érintkezett egymással. Mi szól az ellen, hogy a mai irodalomtörténészek legalább olyan mértékben járjanak át társadalompolitikai tárgykörökbe, mint az egykori irodalmi transzszilvanisták tették? E kérdéshez remélhetőleg hozzászól majd a szépírók világában otthonosan mozgó Láng Gusztáv is, aki műelemzéseinek eredményeit eddig igen takarékosan és lebegtetve, többnyire interjúkban és előadásokban osztotta meg az évek óta készülő transzszilvanizmus-könyvét várókkal.⁷⁶ Mindenesetre a *Jelszó és mítosz* vita nemrég közzétett anyagának⁷⁷ leendő értékelője akkor lesz körültekintő, ha a hozzászólásokban kevésbé azt keresi, ami ma

74 Amint Láng Gusztáv véli is, meg nem is: „[...] a transzszilvanizmussal mint írói és költői világképpel foglalkozom, ami sok tekintetben különbözik, mondjuk, a politikai transzszilvanizmustól. De természetesen össze is függ vele, vagy a kettő (irodalom és politika) kölcsönhatásáról is beszélhetünk.” Láng – Demény: *A transzszilvanizmus*, 69.

75 Benedek Elek irodalmi levelezése, IV; Kós Károly levelezése; Molter Károly levelezése.

76 Láng – Balázs: *Vissza a Forrásokhoz*, 14; Láng – Demény: *A transzszilvanizmus*, 70; Láng – Boka – Filep: *Az „erkölcsi ellenzék”*, 55–57, 60–62; Láng: *Expanzív erdélyiség*.

77 *Jelszó és mítosz*.

jóváahagyható vagy nehezményezhető,⁷⁸ mint inkább azt, ami szerzőiket a harmincas évek második felében, másfél évtizedes előzmények után kiábrándította az őket körülvevő valóságból.

6.

Ha a definiálhatatlanság hangoztatása a kulturális, társadalmi és politikai környezetüktől elzárt szövegekbe kapaszkodó irodalomtörténeti transzszilvanizmus-értelmezés önfenntartó eszköze – amint az erdélyi szász szakirodalomban is fellelhető példa sejteti⁷⁹ –, akkor Nagy György munkássága a szabályt megerősítő kivételek tárháza.

A kolozsvári szakíró dicséretesen széles társadalomtörténeti korképeivel tagadta a transzszilvanizmus elméleti vonásait. A romániai kutatás, amelynek ő volt az egyik megalapozója a hetvenes években, akkoriban úgy fogalmazhatott meg érdemleges mondanivalót tárgyról, hogy képlékenyítette. Azt mondta el az eszméről, amit tudománypolitikai kötöttségeiben nyilvánosan közölhetett: a benne kétségtelenül megállapítható Erdély iránti hűséget és a román–magyar megbékélés óhaját. És átsiklott azon tartozékain, amelyekről hallgatnia kellett: a román állampolgári megbízhatóság és az interetnikai együttműködés felajánlásának a kisebbségjogi és régiópolitikai feltételein – vagyis a transzszilvanizmust tárgyasító elemeken.⁸⁰

Élő párbeszéd minderről, sajnos, már nem folytatható. Tulajdonképpen be sem indult, noha németül és magyarul is volt rá

78 Bár Pomogáts, az anyag összegyűjtője, a kötet általános bevezetőjében megjegyzi, hogy a „vita története jószerivel feldolgozatlan”, a dokumentumrész elé iktatott jegyzetében máris állást foglal: „Több mint hat évtizeddel a lezajlott vita után nem fogadhatjuk el teljesen [...] egyik vitafélnek az álláspontját sem.” (*Jelszó és mítosz*, 13, 106.)

79 Vö. Wittstock: *Über den Transsilvanismus*, 10–12.

80 Nagy korai munkáiról, kutatástörténeti és tudománypolitikai környezetükről K. Lengyel: *Auf der Suche*, 14–20, 25–29.

ajánlat.⁸¹ Nagy a kilencvenes években fokozott határozottsággal állt ki régi tétele mellett, amelynek ellentmondott másik kedvelt állítása a baloldali erdélyiség aktivizmusáról.⁸² Hiszen a polgári radikális transzszilvanizmus azért jelentkezett olyan tettekre, amilyenekre – helytállóan – ecseteli, mivel az 1920 őszétől néhány hónap alatt elkészült és nyilvánosan először a *Kiáltó szó* három dolgozatában vázolt önkormányzati koncepciójára támaszkodhatott. Nagy utolsó tanulmányában az illető munkálatokból nem az állam- és jogelméleti állásfoglalásokat, hanem a Magyar Néppárt és a Magyar Szövetség kezdődő szervezkedéseit érintő – és a röpiratban szintén meghúzódozó – világnézeti üzenetet emelte ki ahhoz, hogy a programalkotó progresszívekkel elmarasztalhassa a konzervatívokat a „sértődött-makacs félrehúzódozás, a csüggeteg-dacos hallgatás és az ábrándozó-imádságos csodavárás”⁸³ hibájában. Tette ezt annak ellenére, hogy az imént jelzett szakmai párbeszédajánlatokból tudva tudhatta: a baloldalhoz sorolt szereplői is közjogi felfogásban próbáltak cselekedni Magyarország területi egységéért, azaz maguk is passzívan viszonyultak a nagyromán államhoz annak nemzetközi hatályú megalakulásáig. Az erdélyi magyar autonómia-tervezések éppen azáltal kezdődtek meg, hogy a transzszilvanista aktivitás átfordult a nagymagyar érdekkörből Nagy-Románia megkerülhetetlen valóságába. Nagy posztumusz írásában lerövidítette ezt a folyamatot: onnan indította, ahonnan már a román állam talaján zajlott. Nem értékelte sem közvetlen előfutamat, sem történeti előzményeit. Így lemondott arról a lehetőségről, hogy a transzszilvanizmus e döntő irányvál-

tását a mérvadó körülmények átalakulásából magyarázza, tehát a kortársak önvizsgálataira kihegyezett ideológiakritikai módszerrel értesse meg. Eszmetörténetének alakjait inkább maga minősítette: dicsérte vagy elítélte – attól függően, hogy előre látták-e azt, ami később következett be.⁸⁴

7.

A transzszilvanizmus 1918–1920 körül bekövetkezett irányváltásából előhozakodik eredetének a kérdése: hol és miként terült el a forrásvidéke?

„Az új világ óriási energiákat is felszabadított”, kezdődik napjaink magyar szakirodalmának egyik válasza, „a történelmi kihívásra új erők hadba állításával válaszolt a tágon értelmezett erdélyi magyarság.”⁸⁵ E mondat szerzője tévesen beszél *új erőkről*, hiszen a politikai és kulturális elit például az e kötetben is

81 Uo.; Uő: *Kulturális kapcsolatok*; Uő: *Kös* (utóbbi kettő ebben a kötetben).

82 Nagy Gy.: *A kisebbségi helytállástól*; Uő: *A Kiáltó szó*.

83 Nagy Gy.: *A Kiáltó szó*, 80. Másutt sem fogalmazta meg szenvtelenebbül a „gyermeteg önáltatás”, a „közjogi megrögzöttség” (uo. 80) vádját: „Passzív rezisztenciának» neveztek, s a hősiesség nimbuszával vették körül a nem-cselekvés gyakorlatát, ám valójában nem volt az egyéb, mint tompa csüggetegség és önáltató álomhüvelyezés.” Uő: *Korszerűtlen példázat*, 68.

84 Nagy Gy.: *A Kiáltó szó*ában a helyes, de el nem mélyített meglátások és mind a magyar kisebbség, mind a romániai rendszertörténetből kiragadott, ám mégis felnagyított megnyilvánulások fölötti méltatlankodások oly sűrű egyvelegét hagyta ránk, hogy kritikai átvilágításból külön tanulmány kerekedne ki. Ehelyütt csak forrás- és irodalomkezelése sajnálatos nagyvonalúságának egyik példájára van tér utalni általában a *Kiáltó szó*-val, különösen pedig két szerzőjével kapcsolatban. A röpiratot „eleddig még nemigen elemezte senki”, írta Nagy két irodalmi hivatkozásából kitetszően 1995-ben vagy azután keletkezett, halála óta eddig három kiadást megért dolgozatában (uo. 105). „[...] Zágoni Istvánról és Paál Árpádról, illetve a röpirat általuk jegyzett szegmentumairól még elvéve se esett eleddig a történeti elemzésekben szó. [...] Különösen Zágoni István szövegrészének a mellőzését érezzük az eddigi elemzésekben furcsának és méltánytalannak.” (Uo. 90–91). E tájékozatlansághoz (ld. K. Lengyel: *Auf der Suche*, 167–191, 198–212, 291) felszínesség társult Paál szemléleti fejlődésének a leírásában, ahol úgy ejt szót hagyatékáról és ennek egyik korai részleges feldolgozásáról (Nagy Gy.: *A Kiáltó szó*, 399; K. Lengyel: *Az elnapolt alternatíva [ebben a kötetben]* említésével), hogy közben a hagyatékból egyetlenegy darabot sem értékel, a megadott feldolgozás eredményét pedig elhallgatja (Nagy Gy.: *A Kiáltó szó*, 96–112). Többségükben összegyűjtött transzszilvanizmus-tanulmányainak (Uő: *Eszmék*) a figyelmes és elfogulatlan újraolvasása nem csorbítaná, hanem méltányolná Nagy munkásságának az értékét.

85 Szabó: *Előszó*, 10.

megszólaltatott Gyárfás Elemér, Jakabffy Elemér, Kós Károly, Paál Árpád és Szentimrei Jenő módjára már a tízes években jelen volt a közéletben. Mégis érdemes tovább olvasni Szabó Zsolt hangulatjelentését, amelyben az általánossá hangsúlyozott újszerűség aztán betagozódik egy bizonyos folyamatosságba: „Az új helyzet diktálta új feladatokhoz való magatartásformákat kellett megtalálnia [az erdélyi magyarságnak, K. L. Zs.], és kiküszöbölnie azokat, amelyek hasznavehetetleneknek bizonyultak. E lelki-szellemi újraformálódási folyamatban kerül előtérbe a sajátos erdélyi művelődési-irodalmi hagyomány, amely művészi hitvallásból a megmaradást segítő politikai ideológiává vált. Ezt nevezték erdélyi tudatnak, erdélyiségnek, idegen eredetű, archaizáló szóval: transzszilvanizmusnak.”⁸⁶ Az *újraformálódás* szó értelemszerűen helyesbíti az előbbi tévedést, egy korábbi tevékenységre utalva, amely művészien értekesített egy még régebbi hagyományt: „Alapja egyfajta regionális öntudat, amely a magyar államiséget a középkor folyamán tovább éltető erdélyi fejedelemség történelmi hagyományaiban gyökerezett, ugyanakkor a Krizától gyűjtött Vadrózsákon, a vallás- és lelkiismereti szabadságot világviszonylatban elsőnek hirdető Dávid Ferencen, vagy a legrangosabb irodalmi hagyományt jelentő Heltai Gáspáron, Apáczai Csere Jánoson, Mikes Kelemenen és Kemény Zsigmondon át Petelei Istvánig és Tolnai Lajosig szinte mindenkit számba vettek.”⁸⁷ E művelődéstörténeti gyökereztetés előnye, hogy sok szálon gyűjtöget, hátránya, hogy nem teremt rendet a hatások tömkelegében. Mivel egybemossa ama eszmei területiség régió- és ideológiatörténeti síkjait, figyelmen kívül hagyja azt a már tisztázott⁸⁸ körülményt, hogy az erdélyi fejlődés múltja érvelési mintát kínált, az oszt-rák-magyar kiegészítés kora pedig okot ennek bevetéséhez. A

86 Uo. 10–11.

87 Uo. 11.

88 K. Lengyel: *Auf der Suche*, 9–21.

megörököltnek vélt önállósági tudat felélesztésének az indítékai a kettős monarchia magyar birodalomrészének a központosításában rejtettek. Legújabb történettudományi értekezések⁸⁹ megerősítik, hogy a 20. századi transzszilvanizmus eredetét a román és szász nemzetiségi érdekektől tarkított régiópolitikai mezőnyben kell kijelölni.

Az első transzszilvanista nemzedék mérvadó képviselői az Erdélyi Fejedelemséget a kisállamiság történeti példájaként kezelték, míg a maguk színrelépését a késői Magyar Királyságban mozgalmuk nyitányaként fogták fel. Kós Károly pályafutása beszédes bizonyíték erre, és egyik legjobb ismerője, Benkő Samu, egyet is ért a legkorábbi feltérképezés dualizmus kori behatárolásával. A kezdetek tárgyköréről azonban Szabó Zsolthoz hasonlóan vélekedik. Abból indul ki, hogy az „erdélyiség *politikai és esztétikai kategória*”, és „az idők folyamán mint *védekező*, még inkább mint *vigas*z ideológia jött létre. Mindig a birtokon kívülinek volt érdeke az erdélyiségben megkapaszkodnia”.⁹⁰ A kolozsvári történész emiatt csak az első világháborút követő időszakra vonatkozóan ismeri el a jelenség politikai természetét: „A Kós Károly-i építészeti élmény 1918 után átalakul egy, az általános esztétikai szférán túlmutató politikai és közéleti mondanivalójú transzszilvanizmus-sá.”⁹¹

Értelmezési vita tárgya lehet, hogy a magyar területi egység elve és Erdélyben is megkísérelt gyakorlata *védekező* magatartást fejezett-e ki a trianoni békeszerződés aláírását és ratifikációit megelőzően. Ellenben kétségtelen, hogy az első világháború előtt *birtokon belülséget* tükrözött, minthogy az erdélyiség a dualizmusban egy korszerűsítendő, de változatlanul nagyrégiómagyar

89 Ábrahám: *Román egyesületi élet*; Egry: *Regionális fejlesztés*.

90 Benkő: *Az erdélyiségtudat*, 12–13. Kiemelés az eredetiben. Ugyanígy Benkő – Bundula: *A belső rendteremtés* [1996], 357.

91 Uo. 359. Ld. még uő: *Kós Károly és az alku*, 161; Uő: *Az erdélyiségtudat*, 13.

politika érdekében fogalmazta meg céljait. Ha eredeti közegét leszűkítjük az esztétikai töltetre, akkor homály borul a nagyromán állameszme magyar alternatíváira, amelyek bukásával sodródtak birtokon kívülre a transzszilvanisták. Ezen ellenopciók történetének egyik újólag ismertetett⁹² szakaszában az Apáthy István vezette kolozsvári Kelet-Magyarországi Főkormánybiztosság Jászi Oszkár „Keleti Svájc” koncepciójának a hullámhosszán a magyar államigazgatás nevében utasította vissza Erdély román katonai megszállását. Felszámolásával nem a művészeti transzszilvanizmus alakult át politikaivá, hanem a politikai transzszilvanizmus folytatódott a megváltozott államjogi helyzethez igazított szemléletben és célkitűzéssel.

8.

Az elmúlt jó másfél évtizedben egyre több lehetőség nyílt a transzszilvanizmus politikai pályájáról tájékoztató kútfők begyűjtésére, és terebélyesedett a kinyomtatott dokumentumanyag. E forráskutatás eredményeiről többszínű kép rajzolódik ki.

A korabeli iratok *értékelése* az erdélyiség pártpolitikai színterén a kisebbségi magyarok önszerveződésének a célját domborítja ki. E megközelítés az ideológiát nem belső fejlődésében, hanem mindenekelőtt társadalmi hatásaiban világítja meg. Lényegesebb tulajdonsága, hogy kiegészíti az ideológiakritikai módszert. Bárdi Nándor, fő budapesti pártolója, nem egy ízben jelzi – és azonos eseményláncra fűzött gondolataival tanúsítja⁹³ –, hogy jelen kötet egyes tanulmányaihoz és müncheni társkötetéhez kapcsolódva tárgyalja az Erdély valaminő önállóságát felvető államjogi és kisebbség- meg nemzetiségpolitikai nézeteket, amelyeket a transz-

szilvanizmus szerves tartozékainak tekint. A részletek sűrűjében eligazító nagyívű dolgozatainak további rokon vonása, hogy a két világháború közötti Erdély-koncepciókat nem szigetelik el a késő dualizmus kori erdélyi regionális mozgalmaktól, jellemzésükhöz pedig egy olyan tipológiát körvonalaznak, amely az autonómia-elméleteket mind területi vagy személyi rendezőelvük szerint, mind magyar, román vagy német eredetük háttérében rendszerezi, méltányos mértékű figyelmet szentelve a budapesti kormányzat határon túli magyarságpolitikájának.⁹⁴

Bárdi külön érdeme, hogy korábban legfeljebb elszórtan kivonatolt levéltári, hagyatéki és publicisztikai szövegek kritikai kiadásával szélesebb szakmai érdeklődést kelt a 20. század első felében Erdély-központúan készült magyar érdekképviselői tervek, valamint műfajilag vagy tematikailag rokon román és német állásfoglalások iránt.⁹⁵ A párhuzamos területiségek összehasonlítása ma már nem különbség a magyar szakirodalomban, amint kitűnik például a román nemzettörténeten belüli regionális fejlődés- és törésvonalakat megrajzoló tanulmányokból.⁹⁶ Szűkebb témánkban François Bocholier jólesően tágitja a történeti látóhatárt és növeli a tárgyi problémaérzékenységet. Francia, magyar és román nyelvű dolgozataiban az erdélyi elitek nemzeti és regionális tudata egymás mellé vagy fölé rendeltségének változatait vizsgálja a történeti Magyarország dualista korszakától. A párizsi végzettségű történész is az autonómia gondolatkörében ragadja meg a transzszilvanizmust – kiemelve a húszas évek legelején kialakult föderaliztikus típusát –, politikai ideológiáját pedig a központosított

92 Mariska: *Apáthy*; Szarka: *Nationale Regionen*.

93 Vö. pl. az Országos Magyar Párt belpolitikai stratégiájához 1922 és 1928 között Bárdi: *Az ismeretlen vízmosás*, 154–191; K. Lengyel: *Auf der Suche*, 273–381.

94 Bárdi: *A romániai magyarság*, Uő: *Önszerveződés*; Uő: *A romániai Országos Magyar Párton belüli irányzatok*; Uő: *Az ismeretlen vízmosás*; Uő: *A szupremácia*; Uő: *A Keleti Akció*.

95 Bárdi: *Javaslatok*; Uő: *Önszerveződés*; Uő: *Az erdélyi kérdés*; Uő: *Az erdélyi magyar (és regionális) érdekek*; Uő: *Paál Árpád Székely Köztársaság terve*; Uő: *Az Erdélyi Párt*; Bárdi – Weber: *Kisebbségben*.

96 Ábrahám: *Erdélyi román regionalizmus*; Nagy R.: *Egység*.

államigazgatással ugyanott és ugyanakkor szembeszegülő többségi regionalizmushoz viszonyítja.⁹⁷ Az utóbbi kérdéskörtől lökést vár napjaink erdélyi történetírásának megújításához.⁹⁸

Hasonló továbblépés esélyeivel kecsegtetnek a magyar kisebbségi párttörténet írásos dokumentumai. *Kiadásuk* tulajdonképpen jó alkalom az örökhagyó intézmény ténykedéseivel közvetlenül összefüggő tudományos álláspontok akár megerősítő, akár cáfoló ellenőrzéséhez. Az 1993 óta ismerhető vélemény, miszerint a transzszilvanizmus 1922 után a romániai Országos Magyar Párt befolyási övezetében változott át második, kulturális és közigazgatási autonómiát szorgalmazó decentralisztikus alakjába,⁹⁹ eddig felemás fogadtatásban részesült. Fábián Ernő 1999-ben találóan sűrítette az ideológia tartalmát egy mondatba: „Az erdélyiség lényege: az önkormányzatok”.¹⁰⁰ Ugyanakkor mégis kitért „a Magyar Párt ideológiájának és a transzszilvanizmusnak az azonosítása” elől, mivel „a párt inkább a konzervatív iránynak volt a követője”.¹⁰¹ Tényleg az volt, éppen akként idézhette elő a típusváltást, érvelt a müncheni monográfia, amelyben Tóth Sándor megjegyzése szerint „a helikoni évek erdélyi, baloldali magyar sajtójának vonulata, élén a Korunkkal, sajnos hiányzik”.¹⁰² Valójában nem hiányzik, csak nem akkora mértékben van jelen benne, amilyenben megjelenéséig szokás volt a transzszilvanizmust kizárólag baloldali jelenséggként ábrázolni, meghaladását pedig a még balosabb Gaál Gábor-i *romániaiság* felé irányítani.¹⁰³ Tóth 1997-ben sajtó alá rendezett *korunkológiai* számvetésében igyekszik elszakadni e világnézeti és térbeli célzatosságtól – az, hogy átütőnek

nem nevezhető sikerrel,¹⁰⁴ most érdektelen ahhoz képest, hogy – Gaál Ernőhöz hasonlóan¹⁰⁵ – a polgári vonalon is fürkészni kezdte a transzszilvanista eszme szerkezeti módosulását. Csakhogy e nyitást tükröző 1999-es cikkében a bajorországi disszertáció említése ellenére az *Erdélyi Helikon* előidézte irodalmi fordulat okán elmélkedik az ideológia „színeváltozásáról” – legalább kimondva, hogy azelőtt „domináló politikai tartalma” volt.¹⁰⁶ Erre a megismételt alaphangra akár szimfónia is komponálható az *Iratok a romániai Országos Magyar Párt történetéhez* című, 2003-ban beindult sorozat segítségével. Első kötete¹⁰⁷ felöleli a korai transzszilvanizmus közbülső, tehát a párt 1922-es és a helikoni folyóirat 1928-as megalapítása közötti szakaszát is, tüzetes értékelése azonban még várat magára, vagy nem zárult le. György Béla általánosan tájékoztató előszavában¹⁰⁸ és a párt belpolitikájáról meg belső ellenzékéről szóló közleményeiben fel sem veti az erdélyiség tipológiájának, vagyis alaki átstrukturálódásának a kérdését, mivel a pártnak nem eszme-, hanem intézménytörténetét írja.¹⁰⁹

A tétova forrásértékelés másfajta esetében a szövegkiadás előszava a probléma mélyére hatol ugyan, de átsiklik azokon a

97 Bochelier: *Elitele transilvane*, 119, 128, 131–132; Uő: *Iuliu Maniu*, 111–113.

98 Bochelier: *Reinnoirea*.

99 K. Lengyel: *Auf der Suche*, 275–298.

100 Fábián: *A megmaradás*, 227.

101 Uo. 206.

102 Tóth: *Dicsőséges kudarcaink*, 243.

103 Vö. K. Lengyel: *Auf der Suche*, 15–16, 298–328.

104 Ld. főleg Gaál Gábor *Erdélyben* című fejezetét (Tóth: *Dicsőséges kudarcaink*, 178–208), pl. tételeit a transzszilvanizmus irodalmi és politikailag csak baloldali jellegéről, valamint tárgyi megfoghatatlanságáról (uo. 192–194, 197–200), Gaálról, aki a „virtuális jobb erdélyiség pozíciójából” a „megbíralt tárgyon annak legigazibb eszményeit” kérte számon (uo. 193), Kós Károly 1912-ben megjelent, általa csak „közvetve, beszámolókból” ismert *Kalotaszeg* lapjáról, amelyet „tévedés” a „korai transzszilvanizmus előzményének tekinteni” (uo. 200). Az utóbbi véleménnyel szemben ld. K. Lengyel: *Kós (ebben a kötetben)*.

105 Aki már 1994-ben befogadta a két világháború közötti erdélyiség és romániaiság félrevezető összekapcsolásának a bírálatát: Gaál: *Erdélyiség – „romániaiság”*, hivatkozással K. Lengyel: *Kristóf (ebben a kötetben)* első közlésére.

106 Tóth: *A transzszilvanizmus színeváltozásáról*, 114.

107 *Iratok a romániai Országos Magyar Párt történetéhez*.

108 György: *A Magyar Párt*.

109 György: *Reformmozgalom*; Uő: *Hatalom*; Uő: *Magyar–német kisebbségi blokk*; Uő: *A romániai Országos Magyar Párt*.

tényeken és megállapításokon, amelyek megcáfolják saját fontos kijelentéseit. Kirívó példa erre Benedek Elek irodalmi levelezésének a zárókötetete. Közreadója – Nagy György modorában – szembeállítja „az új államiságba való aktív beilleszkedést” sürgető „polgári radikális értelmiség”-et az „öngyilkos passzív ellenállást” hirdető „konzervatív körök”-kel.¹¹⁰ Jelen tanulmánygyűjteményben és társiskötetében¹¹¹ számos helyen ellenőrizhető, hogy az erdélyi magyar baloldal és jobboldal viszonyulását a megszülető Nagy-Romániához nem az *elutasító* passzivitás *helyeslő* aktivitással való ellenpontosítása jellemezte, hanem az, hogy mindkét tábor ellenezte a Bukarestből irányított egységesítő központosítást. Valójában egyik sem fogadta el Nagy-Románia létrejöttét a trianoni magyar békeszerződés 1920 őszi budapesti és 1921 nyári nemzetközi ratifikációjáig. E külső feltételből okulva konzervatívok és progresszívek a passzív ellenállást nem aktív azonosulásra, hanem aktív ellenállásra változtatták. Belső vitáik nem magáról a közéleti megmozdulás szükségességéről, hanem – tárgyi lényegükben – főként taktikai eszközöiről és világnézeti-belpolitikai irányáról szóltak. Amint két kortárs új kiadásban hozzáférhető megfigyeléseiből is kiderül,¹¹² párhuzamosan kezdtek tevékeny és – nem utolsósorban személyi összefonódások révén – egymás között mind elvileg, mind gyakorlatilag egyeztetett vagy összehangolásra bocsátott kisebbségpolitikát folytatni.

110 Szabó: *Előszó*, 10. Érdekes, hogy a visszatekintő Kós Károly ugyanazon szavakkal bélyegezte meg a „magyar egyházak, mágnások és burzsoázia által inaugurált passzivitás öngyilkos” politikáját (Kós – Vita Zsigmond. Kolozsvár, 1966. április 9. In: *Kós Károly levelezése*, 610–611, itt 610. Kiemelés K. L. Zs.). Annak idején az ellenkezőjét vallotta az éppen idézett levelében érintett Magyar Szövetségről: „Összeállottunk hát, nem számoltgattuk egymást és nem akartunk megijedni az előttünk álló úttól; de mozogni kezdtük ezt a világba kidobott erdélyi magyar – és nem magyar, de erdélyi – glóbuszt. Nem egészen eredménytelenül! Mert megszületett a »Magyar Szövetség« és megszületett a magyar akarás és bátorság.” Kós – Áprily Lajos. Kolozsvár, 1921. október 5. Uo. 113–114, itt 114.

111 K. Lengyel: *Auf der Suche*, 157–191.

112 Ligeti: *Egy röpirat*, 63; Mikó: *A magyar közélet*, 230–231.

Az itt szóban forgó dokumentumsorozat 2002-es negyedik kötete hasznos eligazító jelzéseket tartalmaz e mozzanathoz,¹¹³ és eloszlatja azt a homályt, amelybe a cenzúra az 1979-es első kötet néhány fontos darabját nyilvánvalóan azért burkoltatta, mivel kiharcolt részeikben a nagyromán politikai rendszert bírálták. Az előző fejezetben említett Szabó Zsolt elvülhetetlen érdeme, hogy e források gondját viselte letiltatásuk éveiben is. Éppen ezért meglepő, hogy sem bevezetőjében, sem pótlásjegyzékében nem értelmezi például azt a két levelet, amelynek ma már az olvasókörzség előtt is hiánytalanul ismert néhány sora megnevezi a föderalisztikus transzszilvanizmus legfontosabb általános célját. Kós Károly 1922 tavaszán, a maga módján megtapasztalt parlamenti választások után még azt hitte, hogy „Erdély problémája ma már annyira aktuális és fontos problémája Nagy-Romániának, hogy ennek valamilyen megoldása kikerülhetetlen”. Nyomban hozzátette, hogy ő melyik megoldásban reménykedett: „Az erdélyi románsággal ma egy táborban vagyunk és” – folytatódott annak idején az 1979-ben kipontoztatott részlet – „*hiszem, hogy nem sok idő múltán együtt megyünk velük a Regát ellen. Hogy mi lesz a vége? Bizonyára: Erdély, az igazi Erdély ősi problémájának megoldása. Hogy mikor? Az nem fontos.*”¹¹⁴ 1923 nyarán hasonlóan szövegezte – 1979-ben megfelelőképpen cenzúrázott – levelét tervezett *Kalákakalendáriumáról*, amelynek egyik cikkében „jönne a jövő: a jövőendő Erdély – *ahogy előttünk lebeg: a három autonóm nemzet által alkotott autonóm Erdély (térképpel). Ez volna a politikai programunk!*”¹¹⁵

113 Vö. pl. Paál Árpád – Benedek Elek. Kolozsvár, 1921. szeptember 26. In: *Benedek Elek irodalmi levelezése*, IV, 19–21; Szentimrei Jenő – Benedek Elek. Kolozsvár, 1923. január 27. Uo. 72–74.

114 Kós – Benedek Elek. Kolozsvár, 1922. március 5. Uo. I, 42–45, itt 43. A gondolatjel utáni cenzúrázott rész uo. IV, 301. Kiemelés K. L. Zs.

115 Kós – Benedek Elek. Kolozsvár, 1923. augusztus 14. Uo. I, 161–163, itt 162. A gondolatjel utáni cenzúrázott rész uo. IV, 301. Kiemelés K. L. Zs.

Elgondolkodtató, hogy a szakirodalom a talán leggyakrabban méltatott transzszilvanista munkásságával kapcsolatban meg-megtorpan a beható forráselemzés feladata előtt. Benedek Elek idézett levelezőtársának az elmúlt években több szöveggyűjtemény állított szép emléket,¹¹⁶ amely alapkutatások görcsöve alatt tovább színeződhet. Időközben megjelent Kós levelezése is, amelynek első, 1908-tól 1977-ig vezetett kötetében sűrűn követik egymást a beszédesebbnél beszédesebb pillanat-, helyzet- és jövőképek az erdélyi gondolat kifejtésének és terjesztésének az oly egyéni és szövevényes kísérleteiből – valamint az életrajzhoz gazdag forráskritikai anyagot kínáló utólagos magyarázatai.¹¹⁷ A húszas évekbeli ideológia jelleg- és típusmeghatározásának a szempontjából különleges értékük, hogy megvilágítják a kulturális ténykedések rendeltetését azon „erdélyi politika” távlatában, amely „végső céljául az autonóm nemzetek által alkotott autonóm Erdélyországot” vallotta.¹¹⁸ A transzszilvanizmus körüli mai magyar diskurzusok egyik fejcsováltató tünete, hogy a Kós-levelek összegyűjtésében jeleskedő szerkesztő, Sas Péter művelődéstörténész bevezetője oldalakon át kimerül a szakmai közvéleményben elterjedt élet- és korrajzi általánosságok felsorolásában,¹¹⁹ míg Bíró Béla politológus egy hírlapi cikkben, közvetlen hivatkozás nélkül, két mondatral kiszűri a levelesláda egyik vastag kötegének a velejét: „A Kós Károly-i transzszilvanizmus gondolata lényegi aspektusaiban egy olyan többkultúrájú politikai közösség lehetőségét vetíti előre, melyben az egyes kulturális csoportok által képviselt értékpreferenciák is a politikai értékpreferenciákhoz hasonlóan alternálhatnak. Amikor az egyes kulturális közösségek tagjai »átszavazhat-

nak«, azaz képletesen és szó szerinti értelemben is átjárhatnak egymáshoz.”¹²⁰

Ez a kíváncsi egy másik forráscsoport tükrében még egy tanulságra enged következtetni, ezt viszont a föderalisztikus transzszilvanizmus társkereséseinek külkapcsolati szintjén. Döntő mozzanat, hogy erről a kiszemelt magyar személyiség egy ideig áthatott a kisebbségpolitika országon belüli érintkezéseire is. Jászi Oszkáról van szó, aki 1920-ban és 1923-ban Romániába utazott, hogy a magyar–román viszonyt és a magyar kisebbség helyzetét tanulmányozva hozzájáruljon mindkettő megjavításához, másrészt azért, hogy bukaresti kormányzati tényezők közreműködésével román útlevelet és beutazási okmányokat szerezzen egy amerikai előadókörúthoz. Két indítékára – és személyes óhajának teljesülésére – utalt már 1985-ben romániai naplójegyzetei töredékes kiadásának a gondozója.¹²¹ Mivel azonban Litván György az akkori szövegválogatást a közéleti célkitűzés szerint állította össze, csak az 1919-től 1923-ig terjedő, általa 2001-ben sajtó alá rendezett naplóból derül ki, hogy a kivándorlás gondolatán tépelődő, rendkívül ingatag lelkiállapotú bukott magyar nemzetiségügyi miniszter jóval nagyobb mértékben foglalkozott magánügyével,¹²² mint amennyit két látogatásának és egyidejű román, illetve romániai kapcsolatainak eddigi tudományos ismertetései láttatnak. Jelen sorok írójának e kötetben közölt illető tanulmánya és müncheni monográfiája,¹²³ valamint az utóbbira is hivatkozó legújabb életrajzi irodalom¹²⁴ a mostoha politikai és diplomáciai adottságokkal magyarázza Jászi közszereplésének kudarcát emigrációjának e

116 Kós Károly egyetemessége; Kós Károly emlékkönyv; Kós Károly emlékezete.

117 Kós Károly levelezése.

118 Az 1921 novemberében beindult *Vasárnap* hetilap „politikájá”-ról Kós – Áprily Lajos. Kolozsvár, 1921. október 5. In: Uo. 113–114, itt 114.

119 Sas: Kós.

120 Bíró B.: Kós, 6.

121 Litván: Jászi Oszkár romániai naplójegyzeteiből, 1234–1235.

122 Ld. bejegyzéseit 1923. május 10. és augusztus 3. között: Jászi Oszkár naplója, 366–386.

123 K. Lengyel: *Auf der Suche*, 222–232, 329–331.

124 Litván: *Oszkár Jászi's Danube Federation Theories*; Uő: Jászi Oszkár [2003], 213–235, 485–486; Uő: Jászi Oszkár és a „jászizmus”.

kezdeti szakaszában. Akkori személyes mindennapjainak immár teljesebb ismeretében felvetődik az új kérdés, hogy erőteljesen önérdékű közeledése román tárgyalófeleihez összhangban állott-e a progresszív transzszilvanisták vele szemben támasztott általános elvárásaival, és közrejátszott-e különösen abban, hogy nem támogatta az utóbbiak elképzelését Erdély svájciasításáról.¹²⁵

9.

A korai transzszilvanizmus a maga autonomista mércéje szerint egyszer módosított alakzatán: a területi vonzatú önállósodás vágyalmát a személyi elvű önkormányzat kívánalmára váltotta fel. E folyamatban játszódtak le a kisebbségpolitikai stratégia belső vitái, amelyekben az Országos Magyar Párt megőrizte a Romániában egyetlen és konzervatív irányú magyar pártképviselő szerepét. „Míg egyesek a kisebbségi életre próbáltak berendezkedni”, foglalja össze György Béla feltehetően a Reformcsoport indítékait, „a pártvezetést alkotó elit a várt revízióra próbálta megtartani a magyarságot. Ebben rejlett nézetkülönbségeik alapja.”¹²⁶

Bár az illető tanulmányban nem található bizonyíték arra, hogy a kisebbségi életre való berendezkedés és a revízióra várás *kizárták egymást*, az utóbbi célzat sejtetése figyelemre méltóan illeszkedik be egy már nem új,¹²⁷ de még jócskán vitatható probléma kutatási körébe. Ebben az erdélyi magyar, magyarországi és nemzetközi Erdély-koncepciók,¹²⁸ valamint a román államrendszer és a helyi

regionalizmus sajátosságait¹²⁹ szem előtt tartva egyrészt indokolt méltányosan átrajzolni az utólag irodalmiasított transzszilvanizmus fejlődéstörténetét korai szakaszától a második világháborút követő béketárgyalásokkal befejeződő, a szó historiográfiai értelmében vett utóéletéig, másrészt leszámolni azon elgondolással, hogy nemzeti háttér szerint tipologizálható, azaz hogy magyar, román és német alakokra bontható.¹³⁰

A transzszilvanizmus több volt, mint az *Erdélyi Helikon ideológiája*,¹³¹ mert nem pusztán a regionális magyar kultúrának, hanem magának a régióknak kereste a helyét a kelet-közép-európai térségben. Ezért célravezető lehet külföldi nyomait felkutatni a második világháború előtt, idején és végén a Duna-medencéről született diplomáciai és nem kormányzati területpolitikai rendezési tervekben is.¹³² És kevesebb volt egy erdélyi közakaratot fakasztó háromosztatú eszméáramlatnál, mert helykeresését a trianoni békeszerződés magyar szemléletű feldolgozásának a szükséglete hajtotta. Ez a szerkezeti feltétel hiányzott a román és német erdélyiségből, amelyet ezért elég a *regionalizmus* elnevezéssel illetni. Van, hogy még ez a gyűjtőfogalom sem indokolt, vagy legalábbis erősen vitatható, mint Lucian Blaga író-filozófus esetében. Az e kötetben bemutatott kolozsvári *Cultura* egyik szerkesztőjét a román eszmetörténet-írás az „erdélyiség lényegének” egyik 20. századi „megtestesítője”-ként tiszteli,¹³³ a magyar viszont leszögezi, hogy a „centralizált nemzettudat követelményének” megfelelő „transzszilvanizmusellenessége antiregionalizmus”

125 Litván: *Jászi Oszkár és a „jászsizmus”* támpontokat nyújt a naplónak a transzszilvanista Jászi-kép korabeli publicisztikájával való értékelő összevetéséhez.

126 György: *Hatalom*, 98.

127 Vö. összefoglalóan K. Lengyel: *Auf der Suche*, 383–406.

128 Válogatott elemző és forrásközlő munkák, gazdag könyvészzettel e témakörhöz: *Autonomisták és centralisták*; Gyarmati: *Erdély*; Uő: *A független Erdély*; Romsics: *A független vagy autonóm Erdély*; *Revízió vagy autonómia*; Vincze: *Autonómia-tervezetések*.

129 Ábrahám: *Erdélyi román regionalizmus*, 392–396; K. Lengyel: *Siebenbürgischer Regionalismus*; Uő: *Politisches System*; Maner: *Parlamentarismus*.

130 Vallasek: *Elváltozott világ*, 33, szerint az „erdélyi magyar és szász transzszilvanizmusok egymást erősítő kölcsönhatása nyilvánvaló” – ezért nem is adatolja ezt a véleményét. Egy külön erdélyi szász transzszilvanista irodalomról a szász kutatók sem tudnak. Vö. Markel: [Recenzió], 210; Schuller-Anger: *Kontakt*, 121–151.

131 Ld. Pomogáts: *A transzszilvanizmus* alcímét.

132 Amint Balogh P.: *Transzszilvanizmus*, 163–167, javasolja s megkísérli.

133 Zaciú: *Cuvânt*, 10. Vö. uő: *Lucian Blaga*.

volt,¹³⁴ amelyben például a harmincas évek közepén szembehelyezkedett azokkal, akik „az egymás mellett e tájon élő etnikumok közös, ún. transzilvanizmusának haszontalan és terméketlen utópiáját kergetik”.¹³⁵

Az a feltételezés, hogy a transzszilvanizmus magyar jelenségként „érintkezhetett” a „különböző revizionista koncepciókkal”¹³⁶ – lehetett „revizionista is, és állhatott a status quo talaján is”¹³⁷ –, az autonómia-opcióiban rejlő hosszú távú, nyitott végkifejletű nemzetpolitikai rendeltetést értelmezi, amelyet e kötet és társkötet¹³⁸ valószerűsít. Horváth Szabolcs Ferenc folytatja e szándékutatást a magyar kisebbség politikai stratégiáit egyrészt a fasizmus és a nemzetiszocializmussal, másrészt a román állammal szemben való elutasító vagy alkalmazkodó viszonyulás szempontjából vizsgáló könyvében. Az államjogi újrendezéssel, illetve a határváltoztatással kapcsolatos felfogásokat 1931 és 1940 között egy „legalább háromfokozatú folyamatban” helyezi el, amely „mentális fejlődés volt egy inkább utópikus *óhajtól* (1928–1930) az első *reményen* át (1932–1933) a szilárd *meggyőződésig* (1937–1940)”.¹³⁹ A több előtanulmányból¹⁴⁰ merítő heidelbergi disszertáció ezt az egyirányú elutasítást – másik alapkérdését fejtegetve –

134 Miskolczi: *Lélek*, 57–58.

135 Blaga 1935–1937-ben kelt és Bukarestben 1944-ben kiadott *Trilogia culturii* című munkájából idéz Miskolczi: *Lélek*, 56. A transzszilvanizmus vitájához a két világháború közötti román kulturális sajtóban vö. vázlatosan Todor: *Confluente*, 303–310. Egy még értékesíthetetlen forrás George Em. Marica szociológus 1941–1944-ben papírra vetett nagy esszéje az *Erdélyi lélek*-ről, amely először 1997-ben jelent meg teljes terjedelmében: Marica: *Spiritul*.

136 Romsics: *Trianon*, 413.

137 Romsics: *A független vagy autonóm Erdély*, 92. Vö. Balogh P.: *Transzilvanizmus*, 163–167; Romsics: *Nation and State*, 50–51.

138 K. Lengyel: *Auf der Suche*, 383–406.

139 Horváth: *Zwischen Ablehnung und Anpassung* [idézet a tördelés előtt lévő mű összegző, 8. fejezetéből]. Kiemelés az eredetiben.

140 Horváth: *A romániai Országos Magyar Párt*; Uő: *Az Erdélyi Lapok*; Uő: *Utak*; Horváth: *Die Einstellung*.

összeköti egy szintűgy lépcsőzetes, de hasonulási magatartással: a fajelmélet erdélyi magyar befogadásával és elméleti alkalmazásával. Különösen Paál Árpád ideológiai radikalizálódásában talál fogódzókat ahhoz, hogy a magyar autonómia célkitűzéseiből az önálló társadalom- és kultúrafejlesztés mellett – részben helyett – kiemelje a nemzeti elszigetelődést.¹⁴¹ Ezzel a transzszilvanizmus első utóéletében azonos hatásokra állítja a magyar regionális és nemzeti öntudatot.

Ha Trianonra következően a magyar területi identitás az etnikai fölé erősödött, majd fokozatosan hozzá idomult, akkor az 1940. évi második bécsi döntéssel beteljesült veresége az etnikaival szemben,¹⁴² tömöríthető nem alaptalanul, de kiegészíthetően a transzszilvanizmus második utóéletébe átnyúló elemzés egyik előfeltevése. A fontos toldalék összefügg a magyar nemzetállam újraegyesítésének a részlegességével, amely az egész régiót átfogó erdélyi gondolatot fellazíthatta, de tovább éltethette is. A szakirodalom inkább az utóbbi esetre kíváncsi.

Művelődés-, irodalom- és társadalomtörténészek a közelmúltban többször emlékeztettek a kolozsvári *Termés* 1943. nyári és őszi *Elvek, gondolatok* ankétjára, amely a kor és író vagy tudós tanúinak korábbi eszméit mérlegelte, köztük a „három nép és három kultúra [...] különvaló egyéniségét, de amellet közös és minden környező idegen és rokon néptől és kultúrától elütő” természetét valló erdélyiséget, rákérdezve, hogy időszerű-e a „nemzeti elkülönülések idején” – és amelyen a megszólított Kós Károly nem tágitott tőle, az „erdélyi ember erdélyiségét” egyáltalában nem idejétmúltnak és „magyarság”-tól elütőnek, hanem csak éppen érvényesíthetetlennek minősítve.¹⁴³ Nemrég kiadott tudománytörténeti források-

141 Horváth: *Utak*, 133–136. Ld. részletesen uő: *Zwischen Ablehnung und Anpassung*.

142 Vö. Bocholier: *Elitele transilvane*, 132.

143 Idézetekkel a körkérdés anyagából és Kós válaszából Benkő: *Kós Károly és az alku*, 163; Kántor: *Itt valami más van*, 135–149; Nagy Gy.: *Korszerűtlen példázat*, 75–78; Vallasek: *Elváltzott világ*, 117–122.

ban hasonló ön- és térszemlélettel szólal meg két, a húszas évek konzervatív transzszilvanizmusából ismert tudós: Kristóf György irodalomtörténész, aki egy 1943-as szakmai tárgyú magánlevelében egyik címzettje által ismertetett könyvét „a tárgyilagos transzszilvanizmus” termékének nevezte,¹⁴⁴ és Balogh Arthur alkotmányjogász, aki „az erdélyi szellem”-ről értekezve a maga szakterületén erdélyi sajátosságokat hangsúlyozott 1941-ben is.¹⁴⁵ Az akkoriban kisebbségiből többségivé vált társadalom regionális és országos kötődéseinek az összehasonlítása felveti az egyik vagy a másik vonzalom intézményesülésének a kérdését. Ezért öröndetes, hogy a politológia művelői legújabbban kezdik boncolgatni az 1940 és 1944 közötti erdélyi magyar politika ügyeit, amelyeknek fő intézője, az Erdélyi Párt, nem biggyesztette fejlécébe az *országos* melléknevet, mint az 1922 és 1938 között működött elődje.¹⁴⁶ A négy éves „kis magyar világ” ma még becserkészetlen kutatási területén ott fehérlik a politikai eszmetörténet is,¹⁴⁷ benne az erdélyiség, amely Észak-Erdély visszacsatolásával csak félig valósította meg célját, ha mélyebb szándéka egy nagynemzeti revízióra irányult. Még annyit sem ért el, ha végső rendeltetését mind a magyar, mind a román egységállamiság meghaladásában, a magyar érdekűen is kisebbségi megoldás kialakításában, az össz-erdélyi politikai együttműködés meghonosításában látta.

10.

„Mindig felvillanyozva jött ki a szállodából, gyakran engem is magával hívott, és mondta, hogy milyen szép dolog az irodalom, milyen csúf a politika. De valakinek ezt is csinálni kell. Miért

144 Kristóf – Karl Kurt Klein. Kolozsvár, 1943. április 16. In: *Karl Kurt Klein 1897–1997*, 538.

145 Balogh A.: *Az erdélyi szellem*.

146 Bárdi: *Az Erdélyi Párt*; Uő: *A múlt, mint tapasztalat*; Egry: *Az Erdélyi Párt*.

147 Egry: *„Kis magyar világ”*, 142.

éppen neki? – kérdeztem. »Erdélyért« – csúszott ki a száján a szó, pedig mindig kerülte az erdélyi jelszót ő, a transzszilvanista.” Bánffy Miklós gróf szerepel e jelenetben, 1940 tavaszán, Bukarestben, titkára, Mikó Imre emlékezetében akkor, amikor „az események túlnőttek rajta”.¹⁴⁸ Két évvel azelőtt, még a román főváros felé fordulva, ezeket a sorokat vetette papírra a hivatalosan 1939 januárjában létrehozott Magyar Népközség leendő elnökeként: „Még egy fontos lelki erőt kell az állam javára kihasználni. Ez az erdélyi magyar nép ragaszkodása szülőföldjéhez. [A] Transzszilvanizmus igen fontos és hatékony erő. Az erdélyi magyarok elsősorban erdélyiek. Ezért, és hogy ezt a ragaszkodást kihasználja az állam, szükséges volna megszüntetni mindazt, ami akadályozza, hogy az erdélyi magyarok magukat itthon érezzék.”¹⁴⁹ E két hangulat-, illetve helyzetjelentést időben továbbgondolva pontosítható, hogy a második bécsi döntés miatt hosszabbította meg a korai transzszilvanizmus utóéletét: azért, mert megkészszerzte a régiót, ekképp a közvetlenül fölé helyezett hatalmat is.

A királyi Romániából a kormányzói Magyarországra került Mikó az Erdélyi Párt főtitkáráként és budapesti honatyaként használta az egyéni és közösségi szemléletet jelölő kulcsfogalmat.¹⁵⁰ Ideológiai közegében azonban már az „erdélyi magyar szupremácia megszerzése és megőrzése” számított a legfőbb irányelvnek.¹⁵¹ E nemzeti érdek a negyvenes évek közepéig előírta

148 Mikó: *Bánffy*, 374.

149 RL BMi C/6, II. 1. c, 5. Bánffy ebben a hagyatékában „másolat” jelzéssel fennmaradt, cím nélküli, aláíratlan és keltezetlen, 12 oldalas gépiratban a „fölkötött megfizető felhívásra, mely szerint a magyar kisebbségi kérdés megoldásáról álláspontomat előterjeszthetem”, az 1938. február 27-én közzétett román alkotmányra hivatkozva és az „oszlák »Anschluss«”-ra utalva a néhány hónappal később, 1938. május 4-én és augusztus 4-én kibocsátott romániai kisebbségi statútumhoz javasolt alapelveket (uo. 1–2). A forrásazonosításhoz használt adatokat ld. Mikó: *Huszonkét év*, 208, 218–226; Nagy L.: *A kisebbségek*, 32, 39.

150 Balázs: *Mikó*, 112, 425. 1940–1944 közötti politikai pályafutásához ld. még Bárdi: *A múlt*; Egry: *Az Erdélyi Párt*.

151 Bárdi: *A múlt*, 65.

Dél-Erdély visszacsatolását is.¹⁵² Makkai Sándor e kötetben kivonatolt 1945. évi magán emlékirata egy önálló erdélyi államról, Bajcsy-Zsilinszky Endre ismertebb, 1944-es diplomáciai propagandakiadványában részletezett elképzelése egy újraegyesített Magyarországon belüli autonóm Erdélyről,¹⁵³ valamint az észak-erdélyi autonómiatervek 1944 szeptembere és 1945 márciusa között¹⁵⁴ három példa arra, hogy a világháború végén a kettéosztott régió egyesítésének a gondolata megfogant a kisnemzeti és nagynemzeti: regionalista és revizionista változatban is, illetve hogy a kisnemzeti-regionalista elv alakot ölthetett az összerdélyinél szűkebb módozatban is.

Mindhárom eset azt valószínűsíti, hogy a transzszilvanizmus főleg korai szakaszának első: a területi elvű önkormányzatiságra törekvő típusával gyűrűzhetett be a békerendezési koncepciókba. Fejlődéstörténete ekkor már legfeljebb hatástörténet, gondolati elemeinek befogadásával vagy átértelmezésével, mellőzésével vagy visszaautasításával. Utóélete a nemzeti külügyek, a nemzetközi kapcsolatok és a politikaelmélet szövevényében zárult le, amelyből kihámozandók a tőle elhatárolódó magyar állásfoglalások is.¹⁵⁵ A kutatásnak ugyanakkor megfelelő helyet ajánlatos biztosítani a föderalizmus–regionalizmus kérdéskörben elengedhetetlen fogalomtisztázásnak.¹⁵⁶ De mindettől nem fog megváltozni a végeredménye. A valamelyik nemzetállamhoz csatoltan autonóm vagy függetlenített és föderalizált régió eszméjét a párizsi békeszerző-

152 Uo.; L. Balogh: *A magyar–román viszony*, 5.

153 Bajcsy-Zsilinszky: *Erdély*, 77–111. Ld. ehhez pl. Balogh P.: *Transzszilvanizmus*, 165–166; Romsics: *Magyar békeelképzelések*, 13–14.

154 *Autonómisták és centralisták*, 19–114.

155 Egy ilyen belső hatástörténeti nézetből utal Romsics: *Magyar békeelképzelések*, 16, arra, hogy Bibó István *Az európai egyensúlyról és békéről* című, 1943–1944-ben írott művében „nem tulajdonított jelentőséget” az „erdélyi regionális tudatnak, amelyet a térség egységének megőrzése mellett érvelő transzszilvanizmus különböző irányzatai hangoztattak”.

156 Jó irányba mutató példaként vö. *Autonómisták és centralisták*, 106–111.

dések 1947. februári aláírásáig érdemes nyomon követni, addig, amíg Erdély a Szovjetunió döntő befolyására visszakerült a trianoni román határon belülre: megint egyetlen és ismét egységesítő-központosító hatalom alá.¹⁵⁷ Az erdélyi önazonosságok újabb vereséget szenvedtek a nemzeti azonosulásokkal szemben, ám ezúttal egy teljeset, mi több, kétszereset. A „revízió vagy autonómia”¹⁵⁸ alternatíváinak a képlete felbomlott a *sem revízió, sem autonómia* kompromisszumtalanságában. E sikertelenség különleges módszertani ösztönzést nyújt saját tudományos megértéséhez: minél alaposabb a transzszilvanizmus-kutatás, annál világosabb, hogy egy hajdan kettős kudarcba bukott eszmével foglalkozik.

[2006]

157 L. Balogh: *A magyar–román viszony*; Gyarmati: *Erdély*; Uő: *A független Erdély*; Romsics: *A független vagy autonóm Erdély*; Vincze: *Autonómia-tervezgetések*.

158 *Revízió vagy autonómia*.

Tájékoztató a kötet írásairól

E kötet a szerző Erdéllyel, illetve Romániával foglalkozó munkáiból a transzszilvanizmusról szólók nagyobb részét gyűjti egybe. A két bevezetővel és két összefoglalóval közrefogott dolgozatok a tárgyalt események időrendjében követik egymást. Az egyes írások végén olvasható évszámok elkészültük időpontjait jelzik. Két évszám esetén a második jelentősebb stílárius vagy szerkesztési átalakításukra utal. Az idézett korabeli szövegrészek helyesírását a mai szabályokhoz igazítottuk. Mivel e válogatás egyfajta számvetés kíván lenni a kutató és a nemzetközi kutatás e témakörben kifejtett két évtizedes tevékenységéről, valamennyi darabja eredeti tartalmával, tehát változatlan forrásanyaggal és szakirodalmi hivatkozásokkal, de a szokványos szöveggondozás külön nem jelölt eredményeivel lát itt napvilágot. Ezért e tanulmányok jelen alakjaikban véglegesek. Keletkezéstörténetüket korábbi német, illetve magyar nyelvű közlésük és szövegvariánsaik, valamint módosításaik legfontosabb adataival egyenként, az összeített könyvészet segítségével feloldható bibliográfiai rövidítésekkel vázoljuk.

Az alternatívától a kompromisszumig. Pillanatkép a 20. század eleji politikai erdélyiség hangulatvilágáról

Német változata e tanulmánygyűjtemény 1993-as társkötetének a beköszöntője (K. Lengyel: *Auf der Suche*, XI–XII).

Kulturális kapcsolatok, regionalizmus, szövetkezési kompromisszum. Szempontok a korai transzszilvanizmus vizsgálatához 1918–1928

A társkötet előkészületei során keletkezett és annak több fejezetébe illesztett (K. Lengyel: *Auf der Suche*, 14–20, 25–29,

129–134, 144–155) német ösfogalmazványa 1986-ban elhangzott három müncheni intézmény, a Ludwig-Maximilians-Universität Kelet- és Délkelet-Európai Történeti Tanszéke, a Münchener Magyar Intézet és a Südostdeutsches Kulturwerk *A regionalizmus és föderalizmus válfajai a délkelet-európai kisebbségi csoportoknál* című konferenciáján, 1987-ben pedig megjelent a Münchener Magyar Intézet évkönyvében (Uő: *Kulturverbindung*). Első magyar, gépiratban maradt variánsa a budapesti Magyar-ságkutató Csoport számára készült 1989-ben, *Az autonóm Erdély távlata a modern transzilvanizmus korai időszakában* címmel. A jelen közlés alapjául szolgáló második magyar, a kilencvenes évek elejéig frissített szakirodalmi hivatkozásokat tartalmazó változatát az *Erdélyi Múzeum* közölte 1992-es évfolyamában (Uő: *Kulturális kapcsolatok*).

Kós Károly és a Kalotaszeg 1912. A 20. századi transzszilvanizmus kezdeteihez

A társ-kötet két fejezetének (K. Lengyel: *Auf der Suche*, 33–61, 157–212) felhasználásával készült, a Magyar Történelmi Társulat, a Magyar Történészek Világszövetsége és a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Bizottsága és Történettudományi Intézete által a magyar honfoglalás 1100. évfordulója alkalmából rendezett 1996. évi konferencián elhangzott előadás bővített változata. Eredetileg a kolozsvári Jakó Zsigmond-émlékkönyvbe íródott, és abban jelent meg először (Uő: *Kós*).

„Keleti Svájc” és Erdély 1918–1919. A nagyromán állameszme magyar alternatíváinak történetéhez

Német vázlata elhangzott 1991-ben, a müncheni Ludwig-Maximilians-Universität Kelet- és Délkelet-Európai Történeti Tanszéke által *A kisebbségi kérdés történeti távlatban 1900–1990* címmel Dubrovnikban szervezett nemzetközi konferencián. A

társ-kötet (K. Lengyel: *Auf der Suche*, 87–103) előzetesen, az erdélyi szász tudományosság egyik németországi folyóiratában 1992-ben közölt alfejezete (Uő: *„Östliche Schweiz”*). Hiteles, szerkesztett magyar szövegének publikálása 1992-ben az utóiratában leírt módon meghíúsult. Továbbszerkesztett változata a 2003. évi Tizenegy-antológia kísérő-kötetébe készült (*Tizenegyek*), amelyből azonban tisztázatlan okok folytán kimaradt. Végül a *Korunk* következő évfolyamában látott nyomdafestéket (K. Lengyel: *„Keleti Svájc”*).

Az elnapolt alternatíva. Paál Árpád és az erdélyi magyar autonómia 1919–1920

Előadás az 1991-ben Szegeden megrendezett III. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszuson. Először ugyanazon évben jelent meg a *Korunk Az erdélyiségtudat változásai* számában (K. Lengyel: *Az elnapolt alternatíva*). Két évvel később a szegedi konferencia előadásainak a gyűjteménye azonos tartalmú német változatát közölte (Uő: *Von der Alternative zum Kompromiß*). Bővebb, itt is felhasznált jegyzetanyaggal a társ-kötet egyik alfejezete (Uő: *Auf der Suche*, 118–125).

A korai transzszilvanizmus Románia-képéről

A társ-kötet két fejezetének a foglalata (K. Lengyel: *Auf der Suche*, 157–212). 2004. októberében bővített szakirodalmi szemlével magyarul és németül elhangzott Kolozsvárt a Jakabffy Elemér Alapítványban, illetve az Österreichisches Kulturinstitut könyvtárában, a Babeş-Bolyai Tudományegyetem Történelem és Filozófia Kara és a tübingeni Institut für donauschwäbische Geschichte und Landeskunde *Imázsképzés a két világháború közötti Erdélyben, Bánságban és Bukovinában. A régiók interkulturális önmeghatározása* című konferenciáján. Egy évvel később jelent meg a Gáll Ernő-émlékkönyvben (Uő: *A korai transzszilvanizmus Románia-képéről*).

Jászi Oszkár, Emil Isac és a dunai kultúrszövetség. Egy kudarcba fulladt kompromisszum anatómiájához

Először a müncheni *Új Látóhatár* Jászi Oszkár halálának harmincadik évfordulójára, 1987-ben kiadott emlékszámában jelent meg (K. Lengyel: *Jászi, Isac és a dunai kultúrszövetség*). Németül, bővítve elhangzott a Bochumer Gesellschaft für Rumänische Sprache und Literatur / Romanisches Seminar der Ruhr-Universität Bochum *Románia kulturális élete a két világháború között* című, 1988. évi konferenciáján. A meghívó egyesület 1990-ben (Uő: *Der Briefwechsel*), a budapesti *Új Magyarország* egy évvel később rövidítve, jegyzetek nélkül közölte (Uő: *Jászi Oszkár román kapcsolatairól*). Itt harmadik magyar, az 1988-as német előadásra épülő és a társkötetbe beolvadt (Uő: *Auf der Suche*, 222–232, 329–331) változata olvasható.

A hamis alternatíva. A két világháború közötti Románia román–magyar–német kapcsolatainak Cultura-modelljéhez

Német eredetije a müncheni Ludwig-Maximilians-Universität Kelet- és Délkelet-Európai Történeti Tanszékén 1986-ban megvédett, gépiratban maradt Magister Artium-értekezés összefoglaló alfejezete (K. Lengyel: *Unternehmen*, 141–148). Először 1988-ban Szabó T. Attila és Jakó Zsigmond kettős müncheni emlékkönyvében jelent meg (Uő: *Die falsche Alternative*). Első magyar, 1990. évi budapesti kiadását Szász László és a szerző fordította (Uő: *A hamis alternatíva*). A szerző e kötet számára stílusosan átdolgozta és jegyzetanyagát kiegészítette a gépiratos ösfogalmazvány felhasználásával. Függeléke a kisdoktori munka mellékletéből kiemelt, 1991-ben az erdélyi szászok egyik németországi szaklapjában közölt repertórium (Uő: *Gesamt-inhaltsverzeichnis*) javított változata.

Kristóf György az erdélyiség és a romániaiáság keresztútjében. Adalékok

Elsőként a *Korunk* közölte 1992-ben, *Irodalomtörténeti szemléletváltás* című számában (K. Lengyel: *Kristóf*). Beépült a társkötetbe (Uő: *Auf der Suche*, 281–287, 304–305).

A regionális öntudatosságtól a nemzeti öncélúsáig – és vissza. Makkai Sándor transzszilvanizmusáról

A társkötet több fejezet részének (K. Lengyel: *Auf der Suche*, 275–328) továbbírt, a főszereplő későbbi pályafutására is kitékintő ötvözete. Először a *Korunk* publikálta 1997. évi, *Tamási-mítosz* című számában (Uő: *A regionális öntudatosságtól*).

A megíúsult kompromisszum. A transzszilvanizmus eredete és alakjai az 1920-as években

A társkötet összefoglaló fejezeteként pusztán a szakirodalmi vitát alátámasztó jegyzetekkel (K. Lengyel: *Auf der Suche*, 383–406), egyidejűleg pedig két rövidített és szerkesztett magyar változata jelent meg; az egyik elhangzott az 1993. évi kolozsvári Szabédi Emléknapokon (Uő: *A megíúsult kompromisszum*; Uő: *Transzszilvanizmus és regionalizmus*). Jelen közlés bővített, a társkötetből átvett jegyzetanyaggal egyesíti valamennyi szövegvariánst.

Betakarítás és kitekintés. Utószó helyett – tallózás a transzszilvanizmus újabb szakirodalmában

E kötetbe készült.

Könyvészet

Az alábbi jegyzék a témakör jelen kötetben feldolgozott iratanyagát összesíti, alapvetően megkülönböztetve két csoportját: a kiadatlan vagy nyomtatott korabeli írásokat – a forrásokat – az utólag keletkezettektől, a szakirodalomtól. Négy rovatába kerültek 1) a levéltári és hagyatéki állagok, 2) a korabeli időszakos kiadványok, 3) az utóbbi periodikákból és egykor vagy később publikált gyűjteményekből válogatott tételek, valamint segédletek, végül 4) a tudományos vagy népszerűsítő közlemények, elemzések, összefoglalások. Egyes szerzők – idézett munkáik műfajától függően – előfordulnak mindkét bibliográfiai főcsoportban. A tanulmányok lapalji jegyzetei a kiadatlan forrásokat teljes, a nyomtatottakat és a szakirodalmat rövidített címleírással közlik.¹

-
- 1 A könyvészetben használt rövidítések:
Bc	= București
bev.	= bevezető, bevezetőt, bevezetőjét
Bk	= Bukarest
Bp	= Budapest
Cl	= Cluj
Cl-N	= Cluj-Napoca
Coord.	= Coordonată de, coordonator
Ed.	= Edited by
é. m.	= és más [szerkesztők, megjelenési helyek]
é. n.	= évszám nélkül
Ford.	= Fordította
Főszerk.	= Főszerkesztő
h. n.	= [megjelenési] hely nélkül
Hg.	= Herausgegeben
jegyz.	= jegyzeteket, jegyzetekkel ellátta
Kv	= Kolozsvár
Kv-N	= Kolozsvár-Napoca
Össz.	= Összeállította, összeállították, összegyűjtötte
S. a. r.	= Sajtó alá rendezte
Szerk.	= Szerkesztette, szerkesztették
Uo.	= Ugyanott
Uő	= Ugyanó
Vál.	= Válogatta

Források

Levéltári és hagyatéki állagok

BGyh

Bethlen György gróf hagyatéka. Magántulajdonból

HRM PÁh

Haáz Rezső Kulturális Egyesület. Haáz Rezső Múzeum, Székelyudvarhely. Paál Árpád hagyatéka

MOL K 26

Magyar Országos Levéltár, Bp. Miniszterelnökség. Központilag iktatott iratok 1867–1945

MOL K 28

Magyar Országos Levéltár, Bp. Miniszterelnökség. Nemzetiségi és kisebbségi osztály 1923–1944

MOL K 40

Magyar Országos Levéltár, Bp. Miniszterelnökség. Nemzetiségi miniszter iratai 1918–1919

MOL K 63

Magyar Országos Levéltár, Bp. Külügyminisztériumi iratok. Politikai Osztály

MOL K 64

Magyar Országos Levéltár, Bp. Külügyminisztériumi iratok. A politikai osztály rezervált iratai 1918–1944

MOL K 440

Magyar Országos Levéltár, Bp. Nemzeti Tanács 1918–1919

MOL K 610

Magyar Országos Levéltár, Bp. Sajtó levéltár (1897) 1920–1944 (1950). Erdélyi cikkgyűjtemény

MOL KGyh

Magyar Országos Levéltár, Bp. Kristóf György hagyatéka

MTAKK BÁh

Magyar Tudományos Akadémia, Bp. Könyvtár, kéziratár. Buday Árpád hagyatéka

MTAKK BiÁrh

Magyar Tudományos Akadémia, Bp. Könyvtár, kéziratár. Bitay Árpád hagyatéka

MTAKK KGyh

Magyar Tudományos Akadémia, Bp. Könyvtár, kéziratár. Kristóf György hagyatéka

OSZKK AIh

Országos Széchényi Könyvtár, Bp. Kéziratár. Apáthy István hagyatéka

OSZKK SNLh

Országos Széchényi Könyvtár, Bp. Kéziratár. S. Nagy László hagyatéka

TREK MSh

Tiszáninneri Református Egyházkerület Tudományos Gyűjteményei, Sárospatak. Kéziratár. Makkai Sándor hagyatéka

RL Bmi

Dunamelléki Református Egyházkerületi Levéltár. Ráday-Levéltár, Bp. Bánffy Miklós gróf iratai

SZTEK PR

Szegedi Tudományegyetem. Könyvtár, kéziratár. Politikai röplapok 1918

Napi- és hetilapok, folyóiratok

AD = *Der Auslanddeutsche*. Stuttgart

Ade = *Adevărul*. Bc

AH = *Aradi Hírlap*. Arad

AIIN = *Anuarul Institutului de Istorie Națională*. Cl

AK = *Aradi Közlöny*. Arad

ASRS = *Arhiva pentru Știința și Reforma Socială*. Bc

BH = *Budapesti Hírlap*. Bp

BMÚ = *Bécsi Magyar Újság*. Bécs

CTC = *Cele Trei Crișuri*. Oradea Mare

Cult = *Cultura*. Cl

Cuv = *Cuvântul*. Bc

Di = *Dimineața*. Bc

DPH = *Deutsche Politische Hefte aus Großrumänien*. Hermannstadt

EF = *Erdélyi Fiatalok*. Kv

EH = *Erdélyi Helikon*. Kv

EISz = *Erdélyi Irodalmi Szemle*. Kv

EL = *Erdélyi Lapok*. Kv

Ell = *Ellenzék*. Kv

EMer = *Erdélyi Merkur*. Kv

ESz = *Erdélyi Szemle*. Kv

GO = *Gazeta Oficială*. Sibiu
 If = *Înfrățirea*. Kv
 KL = *Klingsor*. Kronstadt
 KSz = *Kalotaszeg*. Sztána
 KÚ = *Keleti Újság*. Kv
 KV = *Kisebbségvédelem*. Bp
 Lh = *Láthatár*. Bp
 Lup = *Lupta*. Bc
 MK = *Magyar Kisebbség* [1. folyam]. Lugos
 MSz = *Magyar Szemle* [1. folyam]. Bp
 Na = *Nagyvárad*. Nagyvárad
 Napk = *Napkelet*. Bp
 Nk = *Napkelet*. Kv
 NN = *Nagyvárad*. Nagyvárad
 NS = *Nation und Staat*. Wien
 OL = *Ostland*. Hermannstadt
 Pa = *Patria*. Cl
 Po = *Politica*. Bc
 PSz = *Protestáns Szemle*. Bp
 Pt = *Páztortú*. Kv
 RÚ = *Riport Újság* (Erdélyi közgazdaság). Kv
 SDT = *Siebenbürgisch-Deutsches Tageblatt*. Hermannstadt
 SM = *Societatea de Măine*. Cl
 Sza = *Szamos*. Szatmárnémeti
 SzN = *Székely Nép*. Sepsiszentgyörgy
 TH = *Temesvári Hírlap*. Temesvár
 TN = *Țara Noastră*. Cl
 UE = *Új Erdély*. Kv
 ÚMSz = *Új Magyar Szemle*. Bp
 Uni = *Universul*. Bc
 Va = *Vasárnap*. Kv
 VR = *Viața Românească*. Jași
 VÚ = *Vasárnapi Újság*. Kv
 ZI = *Zord Idő*. Marosvásárhely

Cikkek, tanulmányok, visszaemlékezések, szövegkiadások, adattárak, bibliográfiák

A békeség útja Erdélyben. In: Ell 1922. május 9.
A Helikon írói Bukarestben. In: Ell 1928. május 15.
A kisebbségi kérdés és Páneurópa. Hubermann Broniszlav nyilatkozata.
 In: Sza 1926. október 6.

A kolozsvári nagygyűlés. A román szocialisták a magyarság mellett. In: AH 2 (1918) 330: 1 (december 24.).
A közép-európai szláv és germán tengerben a románok és magyarok egymásra vannak utalva. Az erdélyi Páneurópa-szervezkedés. In: TH 1926. október 9.
A Napkelet pályázata. In: Nk 2 (1921) 896.
A Napkelet új pályázata. In: Nk 2 (1921) 64.
A svájci kantonrendszer. In: SzN 1922. június 18.
A szomszéd népekkel való kapcsolataink történetéből. Válogatás hét évszázad írásaiból. Össz. és jegyz. ellátta Kemény G. Gábor. Bp 1962.
A vasárnapi zászlóbontás. In: KÚ (1922) 12: 1 (január 17.).
 Ady Endre: *A nacionalizmus alkonya*. A kötetet össz. Koczás Sándor és Vezér Erzsébet. A bev. tanulmányt írta Koczás Sándor. A jegyz. írta Vezér Erzsébet. Bp 1959.
 Ady Endre: *Ismeretlen Korvin-kódex margójára (Panaszkodás és hit)*. In: UE 1918. 1: 1–4 (január 19.).
 Agârbiceanu, Ion: *Sufletul ardelenesc*. In: Pa 2 (1920) 246: 1 (november 18.).
 Al doilea Război Mondial. Transilvania și aranjamentele europene (1940–1944). Ediție, studiu introductiv, note: Vasile Pușcaș. Cl-N 1995.
 Albrecht Ferenc: *Az erdélyi magyar kultúra kérdéséhez*. In: Pt 8 (1922) I: 161–163.
 Albrecht Ferenc: *Erdélyi öntudat*. In: Pt 8 (1922) I: 321–324.
 Amerikai béketervek a háború utáni Magyarországról. Az Egyesült Államok Külügyminisztériumának titkos iratai 1942–1944. Szerk., a bev. és a jegyz. írta Romsics Ignác. Gödöllő 1992.
 Ammende, Ewald: *Gründe, Aufgaben und Programm für eine Zusammenkunft der Vertreter aller deutschen Minoritäten in Europa*. In: NS 6 (1932–1933) 62–68.
 Anchetă noastră. In: CTC 3 (1922) 173–174, 187, 202–203, 232–233; 4 (1922) 11–13.
 Apáthy István: *Erdély az összeomlás után*. In: ÚMSz 3 (1920) 147–176.
 Áprily Lajos: *A produktív fájdalom* [1921]. In: Uő: *Álom egy könyvtárról*. Össz., a szöveget gondozta és a jegyz. írta Ugrin Aranka. Bp 1981, 153–168.
 „Ardealul pentru ardeleni”. In: Pa 3 (1921) 8: 1 (január 14.).
 Ardeleanu, N.: *Înfrângerea regionalismului cultural*. In: TN 3 (1922) 179–183.

Argetoianu, Constantin: *Capitalismul și reforma administrativă*. In: AȘRS 6 (1926–1927) 3-4: 255–264.

Arta împăciuitoare. In: CTC 2 (1921) 97–98.

Autonomia seculară a Ardealului. In: Îf 1922. május 11.

Autonomisták és centralisták. *Észak-Erdély a két román bevonulás között (1944. szeptember – 1945. március)*. Vál., szerk. és a bev. tanulmányt írta Nagy Mihály Zoltán, Vincze Gábor. Kv-Csíkszereda 2004.

Averescu, Alexandru: „Ardelenismul” și partidul poporului. In: ȚN 4 (1923) 241–243.

Averescu, Alexandru: *Apărarea intereselor Ardealului. Fragment din discursul rostit în adunarea dela Oradea Mare*. In: ȚN 4 (1923) 1557–1559.

Averescu, Alexandru: *Problema străinilor*. In: ȚN 5 (1924) 481–484.

Az E. M. K. E. ünnepe [I-II]. In: BH 31 (1911) 212: 1–2 (szeptember 7.); 214: 1–5 (szeptember 9.).

Az erdélyi magyar sajtó nagy napja. In: KÚ (1923) 151: 5.

Az erdélyi magyarság Páneurópa-szervezkedése. In: NN 1926. október 7.

Az Erdélyi Szövetség munkaterve. In: ESz 4 (1918) 45.

Az oláhok Erdélyben. In: KSz 1912. 5: 10–12. (február 4.).

Az Országos Magyar Párt 1924. december 14-ikén megtartott nagygyűlésén elfogadott határozati javaslatok. Makkai Sándor dr. ref. püspökhelyettes által előterjesztett határozati javaslat az iskolaügyben. In: MK 4 (1925) 27.

B.: Jászi könyve a két forradalomról. In: Pt 8 (1922) I: 108–109.

Bacaloglu, George: *Arta în funcția marilor probleme de stat*. In: CTC 2 (1921) 156–157.

Bacaloglu, George: *Întrecere culturală*. In: CTC 3 (1922) 156–157.

Bacaloglu, George: *Un an nou*. In: CTC 4 (1923) 1.

Bajcsy-Zsilinszky Endre: *Erdély múltja és jövője*. Budapest 1990 [első kiadása: Transylvania. Past and Future. Geneva 1944].

Balázs Ferenc: Erdélyi magyar irodalom. In: *Tizenegy*, 7–16.

Balint, Ion: *Minoritățile etnice și partidele politice*. In: ȚN 4 (1923) 1065–1066.

Balint, Ion: *În câmpul naționalizărilor*. In: ȚN 5 (1924) 499–501.

Balogh Arthur: *A világpolitika hullámai*. In: ESz 6 (1920) 592.

Balogh Arthur: *A kultúra-közösség visszatérése*. In: ESz 6 (1920) 697–698.

Balogh Arthur: *Magyar Szövetség*. In: Pt 7 (1921) I: 56–60.

Balogh Arthur: *A magyar szervezkedés*. In: Pt 7 (1921) I: 479–482.

Balogh Arthur: *Uralkodó irányok, eszmék és jelszavak a társadalmi fejlődésben [I-VI]*. In: Pt 7 (1921) I: 741–745, 770–773, 787–791; II: 32–36, 75–81, 165–175.

Balogh Arthur: *Egységesítés*. In: Pt 7 (1921) II: 321–328.

[Balogh Arthur]: *A Magyar Nemzeti Párt vezetőbizottságának 1922. évi szeptember 3-iki határozata az alkotmányreformra vonatkozólag*. In: *Mit kíván a romániai magyar kisebbségi nemzet az alkotmányreformtól*, 5–8.

Balogh Arthur: *Az erdélyi szellem [1941]*. In: Uő: *Jogállam*, 266–276.

Balogh Artúr [!]: *Jogállam és kisebbség*. A kötetet össz. és a bev. írta Fábián Ernő. Bk-Kv 1997.

Bănățeanu, I.: *Iarăși năvala străinilor. Câteva dispoziții ale tratatului de pace*. In: ȚN 4 (1923) 351–353.

Barabás Endre: *A Bethlen-Kollégium alapítása és fennállása 300. évfordulójának megünneplése Nagyenyeden, 1922. évi október hó 8–9-én*. In: *Nagyenyedi album*. Szerk. Lukinich Imre. Bp 1926, 234–248.

Bárdi Nándor: *Paál Árpád kéziratgyűjteménye (Székelyudvarhely, Haáz Rezső Múzeum)*. Katalógus. Szeged 1992.

Bárdi Nándor: *Az erdélyi kérdés mint közigazgatási probléma. Három rendezési terv az első világháború után*. In: *Magyar Kisebbség [új sorozat]* 4 (1998) 1: 114–156.

Bárdi Nándor: *Az erdélyi magyar (és regionális) érdekek megjelenítése az 1910-es években. Az Erdélyi Szövetség programváltozatai*. In: *Magyar Kisebbség [új sorozat]* 8 (2003) 2-3: 93–114.

Bárdi Nándor: *Paál Árpád Székely Köztársaság terve 1919-ből*. In: *Magyar Kisebbség [új sorozat]* 8 (2003) 2-3: 115–133.

Bárdi Nándor – Weber Péter: *Kisebbségben és többségben: Iuliu Maniu nézőpontjai. In: Kötődések Erdélyhez*. Tanulmányok. Szerk. L. Balogh Béni. Tatabánya 1999, 151–188.

Bartalis János: *Irodalom. Levél az Erdélyi Szemléhez*. In: ESz 5 (1919) 491–492.

Bartók György: *Hitvallomásunk*. In: ESz 6 (1920) 99.

Basarabia noastră. In: CTC 2 (1921) 227–228.

Benedek Elek irodalmi levelezése 1921–1929. Közzéteszi Szabó Zsolt. I: 1921–1925; II: 1925–1928; III: 1928–1929; IV: Pótkötet. Bk 1979, 1984, 1991, 2002.

Berde Mária: *Néhány szó pesti utamról*. In: Pt 7 (1921) II: 700–702.

Berde Mária: *Erdély nyomában*. In: Pt 8 (1922) II: 257–260.
 Bíró Vencel: *Erdély történelmének jövője*. In: Pt 8 (1922) II: 685–687.
 Bitay Árpád: Magyar–román művelődési kapcsolatok (1919–1924).
 In: *Pásztortűz almanach 1925*. Szerk. György Lajos. Cl-Kv 1925, 250–253.
 Bogdan-Duică, Gheorghe: *Cele două Românii, sau antiromânismul partidului național*. In: ȚN 5 (1924) 1489–1495.
 Boilă, Zaharia: *Organizarea minorităților*. In: Pa 3 (1921) 290: 2 (december 25.).
 Bologa, Valeriu: *Cu Liviu Rebreanu despre... Apostol Bologa*. In: Steaua 21 (1970) 11: 8–9.
 [Borbély István]: *Előszó*. In: EISz 1 (1924) 1–2.
 Borbély István: *Osváth Kálmán és Kádár Imre*. In: EISz 2 (1925) 299–304.
 Bota, George: *Înfrățirea popoarelor*. In: CTC 4 (1923) 23–24.
 Bota, George: *Cetăți de cultură*. In: CTC 4 (1923) 33–34.
 Bota, George: *Cele trei Ardealuri*. In: CTC 4 (1923) 174.
 Botos János: *Irodalmi problémák a nemzetpolitika tükrében*. In: MK 3 (1924) 489–498.
 Botos János: *Román politikusok nyilatkozatai választások idejében*. In: MK 5 (1926) 9–13.
 Brandsch, Rudolf: *Zukunftsfragen des Ostdeutschtums*. In: OL 1 (1919) 27–28.
 Br.[andsch], Rudolf: *Drei Jahre Großrumänien*. In: DPH 1 (1921) 1: 2–7.
 Br.[andsch], Rudolf: *Entwürfe für Minderheitenschutz*. In: DPH 1 (1921) 2: 11–14.
 Br.[andsch], Rudolf: *Gesetz und Minderheitenfrage in Rumänien*. In: DPH 3 (1923) 1: 1–2.
 Brandsch, Rudolf: *Vom Deutschtum in Rumänien*. In: *Flugschriften des Vereins Südmark über das Grenz- und Auslandsdeutschtum*. Graz 1923. 4.
 Br.[andsch], Rudolf: *Politische Bilanz*. In: DPH 5 (1925) 5-7: 1–2.
 Büchler Pál: *Műveltség, kultúra, civilizáció*. In: ZI 1 (1919) 170–173.
 Buday Árpád: *Távozó historikusaink*. In: Pt 7 (1921) II: 52–53.
 Buday Árpád: *Az erdélyi szellem*. In: Pt 8 (1922) I: 326–334.
 Buta, N.: *Ardealul de ieri și Ardealul de mâine. Pentru vremuri noi orientări nouă*. In: SM 4 (1927) 160–162.
 Cărți și reviste. In: ȚN 3 (1922) 328.

Cine ne exploatează? In: Pa 3 (1921) 22: 1 (február 3.).
 Codârcea, Corneliu I.: *Regionalism românesc și regionalism „minoritar”*. In: ȚN 7 (1926) 693–695.
 Codârcea, Corneliu I.: *Un răspuns la o laudă. Pe marginea unei probleme învechite* [I-II]. In: ȚN 7 (1926) 1056–1059, 1083–1085.
 Confiscarea cărților maghiare. In: ȚN 5 (1924) 559.
 Confiscarea cărților maghiare atâtătoare și „Societatea Scriitorilor Români”. In: Pa 5 (1923) 84:1 (aprilis 22.).
 Contra regionalismul anarhic. In: Pa 6 (1924) 150: 1 (július 19.).
 Costea, A.: „Români și Transilvăneni”? In: Di 1920. július 2.
 Costin, Al.: *Darea de seamă despre Adunarea generală ordinară a Asociației pentru Studiul și Reforma socială dela 13 Februarie 1921, sub președinția D-lui Dimitrie Gusti. Dare de seamă asupra activității secției juridice*. In: AȘRS 3 (1921) 149–154.
 Csaki, Richard: *Grundsätzliches zum ersten deutschen Ferienhochschulkurs in Hermannstadt*. In: OL 2 (1920) 661–662.
 Csaki, Richard: *Ostdeutsche Wissenschaft*. In: OL 3 (1921) 199–202.
 Csaki, Richard: *Kulturpolitische Organisationsfragen des Deutschtums in Rumänien*. In: AD 8 (1925) 36–38.
 Csaki, Richard: *Unser Kulturprogramm*. In: OL 3 (1921) 231–236.
 Cséser Lajos: *A kalotaszegi falusi társadalom szervezéséről*. In: KSz 1912. 5: 1–3 (február 4.).
 Cséser Lajos: *Modern transylvanizmus*. In: ZI 2 (1920) 15: 609–612.
 Culcer, Alexandru: *Emil Isac és Thorma János levelezése*. In: *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények* 2 (1958) 228–230.
 Cum caută liberalii să exploateze Ardealul. In: Pa (4) 1922. május 28.
 D. I. C.: *Un nou aspect al regionalismului: ce înțelege partidul național prin „solidaritatea Ardealului”*. In: Îf 4 (1923) 960: 1.
 (d. r. i.): *Erdélyi írók almanachja 1920. évre*. In: ESz 5 (1919) 654.
 Dan, Ilie: *Bibliografia Sextil Pușcariu*. In: *Analele științifice ale Universității Al. I. Cuza din Iași. Seria nouă. Secțiunea III. Științe sociale. Limbă și literatură* 14 (1968) 211–239.
 Dașcovici, N.: *Societatea Națiunilor garantează ocrotirea minorităților*. In: SM 4 (1927) 300–301.
 Davidescu, N.: *Note pentru regionalismul cultural*. In: CTC 3 (1922) 151–152.
 Declarațiile dlui dr. Bitay Árpád. In: Îf 1924. július 11.
 Die Siebenbürger Sachsen. Wer sie sind und was sie wollen. Eine Darstellung aus zuverlässiger Quelle. Mit einem Vorwort von Nicolae

Iorga. Hermannstadt 1919 [új kiadás: Hg. Paul Philippi. Köln-Wien 1969].
Die Wiener Tagung des Verbandes der deutschen Volksgruppen in Europa. In: NS 1 (1927–1928) 893–895.
Dl. Alexandru Vaida vorbește despre „unificare”. Ardealul al ardelenilor. In: Pa 3 (1921) 6: 1 (január 7.).
 Domokos Sámuel: *A román irodalom magyar bibliográfiája 1831–1960 (1961–1965).* Bk 1966.
 Dózsa Endre: *Transsylvaniaismus. Elnöki megnyitó.* In: EL 3 (1910) 32–33.
 Dózsa Endre: *Transsylvaniaismus.* In: EL 3 (1910) 89–91.
 Dózsa Endre: *Céljaink – útaink.* In: EL 3 (1910) 601–602.
 Dózsa Endre: *Az erdélyi társadalom feladatai. Elnöki megnyitó.* In: EL 3 (1910) 665–666.
 Dózsa Endre: *Egy román dokumentum.* In: KÚ 5 (1922) 196: 1–2 (július 4.).
Dr. Gelei József. In: Pt 10 (1924) 158.
 Dragomirescu, Mihail: *Politica și cultura.* In: CTC 2 (1921) 523–525.
 Duca, Ion Gheorghe: *Să ne cunoaștem.* In: CTC 1 (1920) 2.
Duna-völgyi barátságok és viták. Jászi Oszkár közép-európai dossziéja.
 A kötetet össze-, a bev. írta és a jegyz. készítette Litván György és Szarka László. Bp 1991.
Egy esztendővel ezelőtt. In: Va 2 (1922) 24: 2–3 (június 11.).
 EIMI = *Emil Isac és a magyar irodalom.* Vál. és a jegyz. írta Mózes Huba. Bk 1986.
Emlékezzünk Gyulafehérvárra. In: Va 1 (1921) 4: 2–3 (december 4.).
 Enescu, Ion – Enescu, Iuliu: *Ardealul, Banatul, Crișana și Mara-mureșul din punct de vedere agricol, cultural și economic.* Ediția III-a augmentată. Bc 1920.
Erdély az erdélyi nemzeteké. In: Va 2 (1922) 9: 2–3 (február 26.).
Erdély népe választott. In: Va 2 (1922) 10: 2–3 (március 5.).
Erdély sorsa. In: Va 1 (1921) 4: 9–10 (december 4.).
Erdélyi írók a magyar irodalom egységéről [I–II]. In: EH 1 (1928) 55–58, 146–151.
Erdélyi írók almanachja 1920. évre. In: ESz 5 (1919) 654.
Erdélyi kereskedelmi és iparkamarák memorandumai a kereskedelem- és pénzügyi miniszterekhez. In: EMer 5 (1920) 3.
Erdélyi lexikon. Szerk. Osvát Kálmán. Oradea-Nagyvárad 1928 [2., hasonmás kiadás: Az új kiadás bev. írta és a könyvet szerk. Kuti

Márta. Az adalékokat felkutatta Marosi Ildikó és Kiss J. Kálmán. Marosvásárhely 2002].
Erdélyország. In: KSz 1912/6: 16–17 (február 11.).
[Ezernyolcszáznolcvannolc] 1848 márciusa Erdélyben. In: KSz 1912. 11: 1–4 (március 21.).
 Folberth, Otto: *Der siebenbürgische Kosmos.* In: KL 5 (1928) 86–88 [másodközlés: Az erdélyi kozmosz. In: Pt (1928) 169].
Föld vétel és eladás. In: KSz 1912.1: 12 (január 7.).
 Galambos Ferenc: *Pásztortűz repertórium 1921–1944.* I–II. Bp: Országos Széchényi Könyvtár 1964 [gépirat].
 Galambos Ferenc: *Két erdélyi folyóirat. A Hitel 1936–1944 és az Erdélyi Irodalmi Szemle repertórium.* Bp: Országos Széchényi Könyvtár 1976 [gépirat].
 Ghiulea, Nicolae: *Iar regionalismul.* In: SM 2 (1927) 48–49.
 Gindel, Ewald: *„Das autonome Siebenbürgen”.* In: KL 4 (1927) 260–267.
 Goga, Octavian: *O apărare națională.* In: TN 3 (1922) 169–172.
 Goga, Octavian: *Regionalismul ardelean [1922].* In: Uő: ... *aceiași luptă*, 12–16.
 Goga, Octavian: *Școala domnului Maniu.* In: TN 3 (1922) 74–76.
 Goga, Octavian: *Scăderea de prestigiu a Ardealului.* In: TN 3 (1922) 137–141.
 Goga, Octavian: *Votarea constituției [1923].* In: Uő: ... *aceiași luptă*, 43–46.
 Goga, Octavian: *Basarabia.* In: TN 5 (1924) 413–414.
 Goga, Octavian: *Criza Ardealului [1924].* In: Uő: ... *aceiași luptă*, 142–145.
 Goga, Octavian: ... *aceiași luptă: Budapesta – București.* Bc 1930.
 Goldiș, Vasile: *Notă circulară în chestiunea jurământului oficial al corpului didactic dela fostele școli de stat maghiare.* In: GO 1919. február 6./19., 11.
 Grandpierre Emil: *Jog és hatalom.* In: Pt 8 (1922) I: 346–348.
 G.[randpierre] E.[mil]: *Apáthy István.* In: Pt 8 (1922) II: 570–571.
 Grandpierre Emil: *Ajánlás.* In: *Mit kíván a romániai magyar kisebbségi nemzet az alkotmányreformtól*, 3–4.
 Grandpierre Emil: *Az erdélyi magyarság politikai küzdelmei az egységes Magyar Párt megalakulásáig.* In: MSz 4 (1928) 2: 130–136.
 Grandpierre Emil – Kecskeméthy István: *Egy pártba tömörül Románia magyarsága.* In: Va 2 (1922) 47: 2 (november 19.).

Gyallay Domokos: *Irodalmi szervezkedés*. In: ESz 6 (1920) 345.
 Gyalui Farkas: *Az Erdélyi Magyar Irodalmi Társaság ötven éve 1888–1938*. Kv 1939.
 Gyárfás Elemér: Válasz a román küldöttségnek [1917]. In: Uő: *Erdélyi problémák*, 136.
 Gyárfás Elemér: Egy át nem adott memorandum [1919]. In: Uő: *Erdélyi problémák*, 143–153.
 Gyárfás Elemér: A parlamenti aktivitás [1921]. In: Uő: *Erdélyi problémák*, 201–201.
 Gyárfás Elemér: Erdélyi magyar bankpolitika [1922]. In: Uő: *Erdélyi problémák*, 226–230.
 Gyárfás Elemér: A kormány földosztási ünnepe [1922]. In: Uő: *Erdélyi problémák*, 231–235.
 Gyárfás Elemér: Az igazság lelke. In: Uő: *Erdélyi problémák*, 262–266.
 Gyárfás Elemér: Erdély problémái. In: Uő: *Erdélyi problémák*, 241–266.
 Gyárfás Elemér: *Erdélyi problémák 1903–1923*. Cl-Kv 1923.
 Gyárfás Elemér: *Mauriciu Jókai*. In: Pt 11 (1925) 297–298.
 Gyárfás Elemér: *Az első kísérlet. Az Averescu-paktum előzményei, megkötésének indokai, módosításai, következményei, felbomlása és tanulságai* [I-II]. In: MK 16 (1937) 41–71, 77–99.
 Gyurgyák János: *Jászi Oszkár és a Bécsi Magyar Újság. Bibliográfia és válogatás*. In: Századvég 1985. 1: 125–201.
 H. Boz.: *Bilanțul regimului averescan*. In: Pa 3 (1921) 209: 3 (szeptember 18.).
 Hajek, Egon: *Vom siebenbürgischen Menschen*. In: KL 3 (1926) 137–139.
 Halmágyi Antal: *Román–magyar uniós törekvések. Jegyzetek egy esetleges román–magyar államkapcsolat problémájához* [I-II]. In: MK 1 (1922) 107–110, 144–151.
 Halmosy Dénes: *Nemzetközi szerződések 1918–1945. A két világháború közötti korszak és a második világháború legfontosabb politikai szerződései*. Bp 1966.
 Hock János: *Úttörők*. In: BMÚ 4 (1922) 8: 1 (január 9.).
 Hodoș, Alexandru: *Regionaliștii culturali*. In: TŇ 4 (1923) 1024–1027.
 Hodoș, Alexandru: *Conspirația separatistă*. In: TŇ 5 (1924) 1521–1523.
 Hodoș, Constanța: *Propaganda culturală*. In: TŇ 4 (1923) 226–227.
 Hodoș, E.: *Unificare suflotească...* In: CTC 3 (1922) 84.

Hotărârile dela Alba Iulia și minoritățile etnice. Politica Partidului Național. In: Pa 3 (1921) 274: 1 (december 6.).
Hozzászólás az irodalmi szervezkedés kérdéséhez. In: ESz 6 (1920) 391–392.
Hozzászólások az irodalmi szervezkedés ügyéhez. In: ESz 6 (1920) 355–356.
 Ibrăileanu, Garabet: *Characterul specific național în literatura română*. In: VR 14 (1922) 239–252.
 Ilyés János Jenő: *Gárdonyi Gézánál Egerben*. In: Pt 8 (1922) I: 481–485.
 Ilyés János Jenő: *Budapesti folyóiratok*. In: Pt 8 (1922) II: 126–127.
 Ilyés János Jenő: *Kosztolányi Dezső. Látogatás a költőnél*. In: Pt 8 (1922) II: 622–624.
 Ilyés János Jenő: *A nyolcvanéves Rákosi Jenő*. In: Pt 8 (1922) II: 732–735.
 Ilyés János Jenő: *Babits Mihálynál*. In: Pt 9 (1923) I: 129–132.
 Ilyés János Jenő: *Herczeg Ferenc*. In: Pt 9 (1923) I: 489–491.
În jurul declarațiilor dlui Vaida. In: Pa 3 (1921) 12: 1 (január 20).
Inițiativa privată. In: CTC 3 (1922) 225–226.
 Iorga, Nicolae: *Kurze Geschichte des rumänischen Volkes für die rumänischen Bürger deutscher Nation*. Brașov 1921.
 Iorga, Nicolae: *Inițiativa particulară și cultura românească*. In: CTC 3 (1922) 3.
 Iorga, Nicolae: *O viață de om așa cum a fost. Orizonturile mele*. Ediție îngrijită de Valeriu Râpeanu și Sanda Râpeanu. Studiu introductiv, note, comentarii, indice de Valeriu Râpeanu. Bc 1976.
Iratok a romániai Országos Magyar Párt történetéhez. I: A vezető testületek jegyzőkönyvei. Vál., szerk. és a jegyz. írta György Béla. Csíkszereda-Bp. 2003.
Iredentismul funcționarilor unguri. In: Îf 4 (1923) 908: 3; 909: 1.
Iredentismul maghiar. In: Pa 3 (1921) 29: 1 (február 11.).
Irodalmi szervezkedés. In: ESz 6 (1920) 411–412.
 Isac, Emil: *Modern România* [1910]. In: EIMI 7–10.
 Isac, Emil: *Levél Jászi Oszkárnak* [1917]. In: EIMI 12–14.
 Isac, Emil: *Az erdélyi kultúra*. In: UE 1918. 3: 33–34 (február 2.) [új kiadás in: EIMI 18–19].
 Isac, Emil: *Expoziția de artă*. In: CTC 1 (1920) 10: 31.
 Isac, Emil: *Levél egy magyar poétához* [1920]. In: EIMI 26–27.
 Isac, Emil: *Für eine literarische Zusammenarbeit*. In: OL 3 (1920–1921) 76–77.

Isac, Emil: *A legújabb magyar irodalomról*. In: Nk 2 (1921) 40–42.
 Isac, Emil: *Levél egy emigrált magyar kollégához...* [1922]. In: EIMI 29–32.
 Ispravnic, Sever: *Spre alte orizonturi. „Noi” și „Voi”*. Arad 1926.
 Istorioa României între anii 1918–1944. *Culegere de documente*. Coord. Ioan Scurtu. Bc 1982.
 Jakabffy Elemér: *A magyar államhatalom utolsó hónapjai Krassó-Szörény vármegyében*. Lugos [1920].
 Jakabffy Elemér: *Újévi szózat*. In: MK 3 (1924) 1.
 Jakabffy Elemér: *Peccatur intra et extra muros...* In: MK 3 (1924) 189–197.
 Jakabffy Elemér: *Emberiességből*. In: MK 4 (1925) 673–674.
 Jakabffy Elemér: *Üzenet Budapestnek*. In: Ell 47 (1926) 60: 1 (március 15.).
 Jakabffy Elemér: *Az erdélyi magyarság helyzete nemzetközi vonatkozásaiban*. In: MSz 4 (1928) 2: 165–168.
 Jakabffy Elemér – Páll György: *A bánsági magyarság húsz éve Romániában 1918–1938*. Bp 1938.
 Jancsó Béla: *Erdélyi írók itthon*. In: VÚ 3 (1923) 34: 37.
 Jancsó Béla: *Erdélyi irodalom és székely irodalom [1923]*. In: Uő: *Irodalom és közélet*. Cikkek, esszék, tanulmányok. Bk 1973, 31–32.
 [Jancsó Béla]: *A Makkai-rejtély*. In: NL 96–97 [eredetileg in: EF 1936. II: nyári szám].
 [Jancsó Benedek] Ladihay Vince: *A román politikai gondolkozás tanulmányozásáról*. In: MK 4 (1925) 675–678.
 Jancsó Benedek: *Van-e szakadás az itthoni és az erdélyi lélek között?* In: MSz 4 (1928) 4: 289–299.
 Jancsó Benedek: *A román uralom berendezkedése Erdélyben*. In: MSz 4 (1928) 2: 123–129.
 Járosi Andor: *Erdély irodalmi problémái*. In: ESz 5 (1919) 495–497.
 Jászi Oszkár: *Tanulságok [1917]*. In: EIMI 197–199.
 Jászi Oszkár: *A Monarchia jövője. A dualizmus bukása és a Dunai Egyesült Államok*. Bp 1918 [hasonmás kiadás: Bp 1988].
 Jászi Oszkár: *Magyar kálvária – magyar föltámadás. A két forradalom értelme, jelentősége és tanulságai [1920]*. München 1969.
 Jászi Oszkár: *Visszaemlékezés a Román Nemzeti Komitéval folytatott aradi tárgyalásaimra*. In: Nk 2 (1921) 1345–1356 [új kiadás in: Jászi Oszkár publicisztikája, 311–328].

Jászi Oszkár: *Az emigráció „hazaárulása”*. In: BMÚ 3 (1921) 149: 1 (június 26.) [új kiadás in: Jászi Oszkár publicisztikája, 379–383].
 Jászi Oszkár: *A dunai szövetség jövője*. In: BMÚ 3 (1921) 307: 1–2 (december 25.).
 Jászi Oszkár: *Papíros nemzetköziség*. In: BMÚ 4 (1922) 1: 1–2 (január 1.).
 Jászi Oszkár publicisztikája. *Válogatás*. Vál., szerk. és a jegyz. készítette Litván György, Varga F. János. Bp 1982.
 Jászi Oszkár naplója 1919–1923. S. a. r. Litván György. Budapest 2001.
 Játék az életünkkel. In: Va 2 (1922) 29: 2–3 (július 16.).
 Jelszó és mítosz. Össz. és a bev. tanulmányt írta Pomogáts Béla. Marosvásárhely 2003.
 (kg.): *Glosszák az Új Erdély programjához: Az „új” Erdély*. In: UE 1918. 12: 177–179 (április 6.).
 Kádár Imre: *A harmadik út*. In: Nk 1 (1920) 65–71.
 Kádár Imre: *A magyar szervezkedés kitéje*. In: Nk 2 (1921) 53–57.
 Kádár Imre: *A művészet elé*. In: Nk 2 (1921) 65–67.
 Kádár Imre: *Magyar múlt és jövő*. In: Nk 2 (1921) 690–692.
 Kádár Imre: *Az emigráció feladata*. In: Nk 2 (1921) 753–756.
 Kanton-rendszer Erdélyben. In: KÚ 1922. június 8.
 Karl Kurt Klein 1897–1997. *Correspondentă*. Coord. Ioan Dordea. Cl-N 1997.
 Károlyi Mihály: *Az ország integritásának védelméről*. Beszéd a székely katonákhoz Szatmáron. 1919. március 2. In: Uő: *Az új Magyarorszáért. Válogatott írások és beszédek 1908–1919*. Vál., szerk. és a jegyz. készítette Litván György. Bp 1968, 292–294.
 Károlyi Mihály levelezése. I: 1905–1920. Szerk. Litván György. Bp 1978.
 Kazai Magdolna: *Magyar Kisebbség 1922–1942. Repertórium. I: Törzsanyag. II: Személy- és helynevek analitikus mutatója. III: Tárgymutató*. Szeged 1993–1994.
 Kelemen Lajos: *Buday Árpád dr.* In: Pt 10 (1924) 117–118.
 Kemény Gábor: *Irodalmi szervezkedés*. In: ESz 6 (1920) 367.
 Keresztury Sándor: *Menirea culturală a maghiarimei*. In: CTC 4 (1923) 122.
 Keresztury Sándor: *Chestiunea apropierei culturale româno-maghiară*. In: CTC 4 (1923) 149.
 Keresztury Sándor: *Kultúrkapcsolat, megismerés és politikai együttműködés*. In: Na 1926. június 27.

Két malomban. In: KÚ (1924) 63: 1 (március 20.).
Kiáltó szó. A magyarság útja. A politikai aktivitás rendszere. Megírták Kós Károly, Paál Árpád, Zágonyi István. Cl-Kv [1921] [hasonmás kiadás: Bp 1988].
 Kiss Árpád: *A magyar törvényhozók működése a román parlamentben* [I-II]. In: MK 15 (1936) 342–356, 375–392.
 Komáromi János: *Jászi Aradon.* In: ÚMSz 1 (1920) 27–35.
 Korodi, Lutz: *Umdenken. Die Kunst der Gegenwart.* In: OL 1 (1919) 23–25.
 Kós Károly: *Régi Kalotaszeg* [1911]. A szöveget gondozta Bálint István János. Bp 1988.
 Kós Károly: *Levél a balázsfalvi gyűlésről.* In: BH 31 (1911) 211: 5 (szeptember 6.).
 [Kós Károly]: *Nyomtalan út.* In: KSz 1912. 1: 3 (január 7.).
 [Kós Károly]: *Kalotaszeg.* In: KSz 1912. 1: 4–5 (január 7.).
 [Kós Károly]: *A gazda.* In: KSz 1912. 2: 15–17 (január 14.).
 [Kós Károly] SK.: *Erdély és a pesti közvélemény. I-III. cikkely.* In: KSz 1912. 2: 1–5 (január 14.); 3: 1–5 (január 21.); 4: 1–5 (január 28.).
 [Kós Károly] Sebesi Kiss Ádám: *Emberek a havas alatt.* In: KSz 1912/3: 6–9 (január 21.); 4: 5–13 (január 28.); 5: 4–9 (február 4.).
 [Kós Károly]: *Szerkesztői üzenetek.* In: KSz 1912. 4: 16 (január 28.).
 [Kós Károly]: *A Szilágyság poétájáról.* In: KSz 1912. 6: 9–13 (február 11.).
 [Kós Károly] SK.: *Egy kalotaszegi mágnás.* In: KSz 1912. 7: 7–9 (február 18.).
 [Kós Károly]: *Móricz Zsigmond.* In: KSz 1912. 8: 5–6 (február 25.).
 Kós Károly: *Erdélyben keressük! I: Nemzeti kultúra. II: Nemzeti művészet.* In: KSz 1912. 8: 1–4 (február 25.); 9: 1–4 (március 3.).
 [Kós Károly]: *Magyar államvasutak.* In: KSz 1912. 10: 10–13 (március 10.).
 Kós Károly: *Modern művészet.* In: KSz 1912. 12: 4–6 (március 26.).
 Kós Károly: *Vizekről, emberekről és virágos, vidám temetőkről. Írás a Kalotaszegről.* In: ESz 5 (1919) 187–188.
 [Kós] Koós [!] Károly: *Nemzeti művészetünk. I: Civilizáció és kultúra. II: Internacionálé és nemzeti eszme. III: Modern művészeti törekvések. IV: Művészetünk múltja és jelene. V: Erdélyben keressünk [1.]. VI: Erdélyben keressünk [2.].* In: ESz 6 (1920) 9–10, 28–29, 53–55, 75–76, 91–92, 106–107.
 Kós Károly: *Beszélnék Erdély kövei is.* In: Nk 1 (1920) 135–141.

Kós Károly: *Magyar képzőművészet Erdélyben.* In: Nk 1 (1920) 390–400.
 Kós Károly: *Kiáltó szó Erdély, Bánság, Körösvidék [!] és Máramaros magyarságához!* In: *Kiáltó szó*, 1–5 [új kiadás in: „Kőből, fából házat... igékből várat”, 87–97].
 Kós Károly: *Collegium Artificium Transsylvanicorum.* In: Nk 2 (1921) 377–379.
 Kós Károly: *Művészetünk útja* [I-II]. In: Pt 9 (1923) II: 5–7, 59–61.
 Kós Károly: *Tíz linóleummetszet margójára.* In: KÚ 6 (1923) 151: 2–3 (július 8.).
 Kós Károly: *Ady Endre szülőföldjén* [1927]. In: „Kőből, fából házat... igékből várat”, 98–110.
 Kós Károly: *Erdély. Kultúrtörténeti vázlat.* Kv ¹1929, ²1934 [utóbbi hasonmás kiadása: Bp 1988].
 Kós Károly: *Varju-nemzetség.* Kv 1934 [új kiadás: *Varju nemzetség. Krónika.* Az előszót írta és a függelékét össz. Mikó Imre. Kv-N 1977].
 Kós Károly: *Énekes madár (Tamási Áron mesejátéka és az erdélyi magyar dráma).* In: EH 9 (1936) 209–215.
 Kós Károly: *Jelszó és mítosz?* [1937]. In: *Jelszó és mítosz*, 201–208.
 Kós Károly: *Találkozásaim Móricz Zsigával* [1939]. In: *Móricz Zsigmond közöttünk.* Vál., az előszót és a jegyz. írta Kántor Lajos. A bibliográfiai adalékot össz. Gábor Dénes. Bk 1979, 12–25.
 Kós Károly: *Életrajz* [1950]. In: Uő: *Életrajz*, 5–190.
 Kós Károly: *Budai Nagy Antal históriája. Varju-nemzetség. Krónika.* Bk 1955.
 Kós Károly: *A „Kalotaszeg” fõmunkatársa.* In: Korunk [2. folyam] 21 (1962) 1069–1071.
 Kós Károly: *„Hát, mondom, nem megyek el...”* [1966]. In: Korunk [3. folyam] 1 (1990) 305–314.
 Kós Károly: *Önéletrajzom* [1968]. In: Uő: *Életrajz*, 224–232 [új kiadásai in: Uő: *Hármaskönyv*, 1969, 1993, 11–20].
 Kós Károly – Bajor Andor: *Ki mondjon igazat, ha nem az ember? Beszélgetés Kós Károllyal.* In: Igaz Szó 16 (1968) 635–641.
 Kós Károly – Huszár Sándor: *Nem spekuláltam, élttem. Interjú* [1968]. In: Huszár Sándor: *Az író asztalánál. Beszélgetés kortárs írókkal.* Bk 1969, 217–226.
 Kós Károly: *Hármaskönyv. Szépirodalom, publicisztika, grafika.* Bk ¹1969, Bp ²1993.

[Kós – Beke: Interjú] Beke György: Kós Károly [1970]. In: Uő: *Tolmács nélkül. Interjú 56 íróval a magyar–román irodalmi kapcsolatokról*. Bk 1972, 5–18.

Kós Károly: *Kalotaszegi vállalkozás*. In: Korunk [2. folyam] 30 (1971) 1501–1512.

Kós Károly – Marosi Péter: *Lesem, hogy nő a fű. Beszélgetés a kilencvenéves Kós Károllyal*. In: Kortárs 17 (1973) 1879–1884.

Kós Károly – Benkő Samu: „A legszebb élet, amit magamnak el tudtam képzelni”. *Benkő Samu beszélgetései Kós Károllyal*. Bk 1978.

Kós Károly: *Életrajz*. Közzéteszi Benkő Samu. Bk-Bp 1991.

Kós Károly egyetemessége. *Tanulmányok, emlékezések, levelek és dokumentumok*. Szerk. és az előszót írta Mészáros József. Kolozsvár 1996.

Kós Károly emlékezete. Kiáltó szó. Vál., szerk. Dávid Gyula. Budapest 2005.

Kós Károly emlékkönyv. Össz. Kuszálík Péter. Marosvásárhely 2003.

Kós Károly képeskönyv. A kötet anyagát vál., szerk. és az összekötő szöveget Tordai Zádor írásaiból össz. Sas Péter. Bp [1985].

Kós Károly levelezése. Össz., s. a. r., szerk., a kísérő tanulmányt és a jegyz. írta Sas Péter. Budapest 2003.

Kovács Géza: *Reményik Sándor levelei Márki Sándorhoz*. In: Helikon 3 (1992) 1: 11 (január 3.).

Kovács K.[álmán]: *Népkisebbségi jogok, mint az Európai Egyesült Államok kovásza*. In: MK 4 (1925) 525–526.

„Kőből, fából házat... igékből várat” (*In memoriam Kós Károly 1883–1983*). Vál., szerk., s. a. r. és az utószót írta Sas Péter. Bp 1983.

Közgazdasági egyetemet Erdélynek. In: EMer 5 (1920) 25: 1.

Kristóf György: *A magyar tudomány és szépirodalom jövője Erdélyben*. In: ESz 6 (1920) 458.

Kristóf György: *A magyar ősköltészet problémái*. In: Pt 8 (1922) I: 460–464.

Kristóf György: *Az erdélyi magyar irodalom múltja és jövője*. Előszó gyanánt [1922]. In: Uő: *Az erdélyi magyar irodalom*, 3–14.

Kristóf György: *Iosif Popovici: Alexandru Petőfi*. In: Pt 9 (1923) II: 892.

Kristóf György: *A magyar líra mai főképviselői Romániában*. In: Uő: *Az erdélyi magyar irodalom*, 250–265.

Kristóf György: *A romániai magyar szellemi élet néhány problémája*. In: Uő: *Az erdélyi magyar irodalom*, 266–290.

Kristóf György: *Befejező megjegyzések*. In: Uő: *Az erdélyi magyar irodalom*, 291–294.

Kristóf György: *Az erdélyi magyar irodalom múltja és jövője. Tanulmányok, cikkek*. Cl-Kv 1924.

Kristóf György: *A magyar líra mai főképviselői Erdélyben*. In: Cult 1 (1924) 309–319.

Kristóf György: *Előszó*. In: *Erdély lelke. Gyűjtemény elő erdélyi novelisták műveiből*. Össz. és előszóval ellátta Kristóf György. Berlin 1924, 3–6.

Kristóf György: *Magyar tanszékek egyetemeinken*. In: MK 4 (1925) 450–459.

Kristóf György: *Az erdélyiség irodalmi vonatkozásai*. In: Pt 11 (1925) 529–533.

Kristóf György: *Román irodalom – magyar nyelven*. In: MK 5 (1926) 520–523.

Kristóf György: *Szabad kritika*. In: Pt 12 (1926) 348–351.

Kristóf György: *Nagyenyedi album 1926*. In: Pt 12 (1926) 477–478.

Kristóf György: *Transilvánizmus*. In: EISz 3 (1926) 277–304.

Kristóf György: *Grigorescu*. In: Pt 13 (1927) 190–191.

Kristóf George: *Zece ani de viața literară a ungurimii din Ardeal*. In: *Transilvania, Banatul, Crișana, Maramureșul*. [Szerk.] Dimitrie D. Gusti, Emanoil Bucuță. II. Bc 1929, 1153–1173.

Kristóf György életrajzi adatai és irodalmi munkái. In: *Magyar irodalomtörténet 1939. Emlékkönyv Kristóf György hatvanadik születésnapjára*. Szerk. Jancsó Elemér [é. m.]. Kv 1939, 311–330.

[KSz]: *A szerkesztőség: Olvasóinkhoz*. In: KSz 1912. 12: 1–3 (március 26.).

Kulturpropaganda des Auslands. Rumänien für seine Minderheiten. In: AD 7 (1924) 216.

Lakatos Éva: *Magyar irodalmi folyóiratok*. A/8–10. Bp 1977.

Lăpedatu, Alexandru: *Nouă imprejurări de dezvoltare ale istoriografiei naționale*. In: AIIN 1 (1921–1922) 1–18.

Lazar, Aurel: *Ordonanță referitoare la judecătoria, advocați, notari publici*. In: GO 1919. február 6./19., 11.

Le sort de la Hongrie. Mémoire des Professeurs de l'Université de Kolozsvár. Berne 1919.

K. Lengyel Zsolt: *Gesamtinhaltsverzeichnis der Zeitschrift Cultura*. Zusammengestellt von -. In: *Siebenbürgische Semesterblätter* 5 (1991) 1: 65–74.

Ligeti Ernő: *Gyónókönyv*. In: ESz 5 (1919) 467.
 Ligeti Ernő: *Levél az erdélyi visszavonásról*. In: Nk 2 (1921) 1528–1529.
 Ligeti Ernő: *Grandpierre Emil*. In: Nk 3 (1922) 202–206.
 Ligeti Ernő: *Az európai egyesült államok alkotmányozó nemzetgyűlésén*. In: KÜ 1926. október 7.
 Ligeti Ernő: *Kisebbségi kérdés a páneurópai kongresszuson*. In: KÜ 1926. október 10.
 Ligeti Ernő: *A páneurópai mozgalom*. Cl-Kv 1926.
 Ligeti Ernő: *Súly alatt a pálma. Egy nemzedék szellemi élete. 22 esztendő kisebbségi sorsban*. Bp [é. n., 1942].
 Ligeti Ernő: *Egy röpirat története* [1942]. In: *Kós Károly emlékezete*, 61–64 [első közlés in: Uő: *Súly*, 57–60].
 Litván György: *Jászi Oszkár romániai naplójegyzeteiből*. In: *Századok* 119 (1985) 1234–1271.
 Litván György – Varga János: *Az emigráns Jászi Oszkár levelezéséből*. In: *Medvetánc* 1982. 4 – 1983. 1: 269–342.
 Lovinescu, Eugen: *Mai multă cultură latină...* In: CTC 1 (1920) 2-4: 1. *Magyar írók kincsháza*. Szerk. Olajos Domokos. Cl-Kv 1920.
Magyar kultúregyesületek a Román Kultúrliga kongresszusán. Jorga Miklós és Bitay Árpád dr. beszédei a kulturális együttműködésről. In: KÜ 7 (1925) 105: 2.
Magyarok Jorga Miklós népegyetemén. Két levél. In: KÜ 7 (1924) 184: 7.
 Makkai Sándor: *Dr. Ravasz László*. In: Pt 7 (1921) II: 351–353.
 Makkai Sándor: *Bethlen Gábor öröksége. A Pásztortűz marosvásárhelyi, 1922. okt. 5-i estélyén tartott előadás*. In: Pt 8 (1922) II: 457–463 [új kiadás in: *Querela Hungariae. Trianon és a magyar irodalom*. Össz. Pomogáts Béla. Bp 1996, 185–194].
 Makkai Sándor: *Az erdélyi magyar irodalom kérdése*. In: Pt 8 (1922) II: 589–594.
 Makkai Sándor: *Az erdélyi szellem*. In: PSz 35 (1926) 129–134.
 Makkai Sándor: *Egészséges irodalom*. In: Pt 13 (1927) 122–123.
 Makkai Sándor: *Egyedül. Bethlen Gábor lelki arca*. Kv 1929.
 Makkai Sándor: *Hősiesség*. In: NL 23–27 [eredetileg in: BH 1935. január 20.].
 Makkai Sándor: *Nem lehet*. In: NL 106–111 [eredetileg in: Lh 1937. 2: 49–53].
 Makkai Sándor: *Magyar nevelés, magyar műveltség*. Bp 1937.
 Makkai Sándor: *Nemzet és kisebbség* [1939]. In: NL 230–237.

Makkai Sándor: *Tudománnyal és fegyverrel (Arte et marte). A nemzet-nevelés terve*. Bp [é. n., 1939].
 Makkai Sándor: *Örök Erdély*. In: *A mi Erdélyünk*. Szerk. Kovrig Béla. Bp 1940, 3–23.
 Makkai Sándor: *Erdély köszöntése*. In: *Erdély és a visszatért keleti részek*. Össz. Orbók Attila, Csatár István. Bp 1941, 3–4.
 Makkai Sándor: *Szolgálatom. Teológiai önéletrajz 1944*. S. a. r. és jegyz. ellátta Barcza József. Bp 1990.
 Makkay Domokos: *Erdélyi káté. Gondolkozó emberek számára*. Gheorgheni-Gyergyószentmiklós 1922.
 Mandicevski, Ernst: *Observații la problema unificării codului civil*. In: AȘRS 6 (1926–1927) 149–159.
Manifestul membrilor fostului Consiliu Dirigent. In: Uni 1920. április 19.
 Maniu, Iuliu: *Problema minorităților* [1924]. In: *Politica externă a României*. Bc: Institutul Social Român. 1926, 223–243 [magyarul rövidítve: *A kisebbségi kérdés*. In: Bárdi – Wéber: *Kisebbségben*, 169–188].
 Marica, Em. George: *Spiritul ardelean* [1941–1944]. In: Uő: *Studii sociologice*. Studiu introductiv, notă asupra ediției, lista principalelor lucrări științifice și selecția textelor Gheorghe Cordoș, Traian Rotariu. Cl-N 1997, 227–295.
Megalakult a Magyar Néppárt. In: Va 2 (1922) 4: 9 (január 22.).
Megalakult az országos Magyar Párt. In: Va 2 (1922) 53: 10–11 (december 31.).
 Meister Róbert: *A romániai magyar társadalomtudományi irodalom válogatott bibliográfiája. Cikkek, tanulmányok 1946–1989*. Csíkszereda 2002.
Mémoire présenté par le Comité des Hongrois proscrits de Transylvanie à L' „Union Internationale des Associations pour la Société des Nations”. Pour la défense des droits de la population hongroise de Transylvanie. Bp 1922.
 Meruțiu, V.[asile]: *Județele din Ardeal și din Maramureș, până în Banat. Evoluția teritorială*. Cl 1929.
 [Mikó Imre]: *Magyar képviselők a román parlamentben*. In: KV 1 (1938) 6: 20–29.
 Mikó Imre: *Csendes beszélgetés Bologa professzorral* [1968]. In: Uő: *Akik előttem jártak*. Bk 1976, 264–269.
 Mille, Constantin: *Unirea personală cu Ungaria*. In: Lup 1926. november 3.

Mille Constantinnak kell megvédenie a kisebbségi jogokat a gyulafehérvári határozatok sajtója ellen. In: Ell 1926. február 27.

Minoritățile naționale din România 1918–1925. Documente. Coord. Ioan Scurtu, Liviu Boar. București 1995.

Minoritățile naționale din România 1925–1931. Documente. Coord. Ioan Scurtu – Ioan Dordea. București 1996.

Minoritățile naționale din România 1931–1938. Documente. Coord. Ioan Scurtu. București 1999.

Mit kíván a romániai magyar kisebbségi nemzet az alkotmányreformtól. A Magyar Nemzeti Párt 1922. évi szeptember 3-iki határozata. Cl-Kv [é. n., 1922].

Möller, Karl von: *Deutsch-schwäbischer Kulturverband.* In: OL 1 (1919) 220.

Molnár Endre: *Az irodalmi szervezkedés ügyéhez.* In: ESz 6 (1920) 449.

Molter Károly: Tompa László: *Erdély helyei között [1922].* In: Uő: *Szellemi belháború. Tanulmányok, cikkek, kronik (1918–1944).* Bk 1968, 53–55.

Molter Károly: *Buborékharc. Publicisztika.* Bk 1980.

Molter Károly *levelezése.* S. a. r. és a jegyz. írta Marosi Ildikó. I: 1914–1926; II: 1927–1932. Bp-Kv 1995, 2001.

Móricz Zsigmond: *Márkus.* In: KSz 1912/8: 6–9 (február 25.); 9: 4–8 (március 3.).

Mózes Huba: *Az Új Erdély (Repertórium).* In: Uő: *Sajtó,* 29–37.

Mózes Károly: *Az erdélyi városok jövője.* In: ÚE 1918. 13: 193–196 (április 13.).

Müller, Friedrich: *Iorgas Volkshochschule in Vălenii de Munte.* In: SDT 51 (1924) 15355: 1–2.

Müller, Hermann: *Das autonome Siebenbürgen. Studien aus der politischen Vergangenheit des Siebenbürger Landes und Anregungen zu seiner Ausgestaltung im Rahmen des rumänischen Staates.* Hermannstadt 1926 [másodközlés: H. M.: *Gedanken über ein autonomes Siebenbürgen. Studien aus der politischen Vergangenheit des Siebenbürger Landes und Anregungen zu seiner Ausgestaltung im Rahmen des rumänischen Staates* [I–II]. In: DPH 6 (1926) 74–79, 100–104].

N. P.: *Erdélyi Svájcz.* In: Ell 43 (1922) 102: 1 (május 6.).

[S. Nagy László] Transsilvanus: *Erdély, a telepítés és az oláhok* [I–II]. In: KSz 1912. 6: 1–5 (február 11.); 7: 1–3 (február 18.).

[S. Nagy László] Transsilvanus: *Új Magyarország (Szemere György röpirata).* In: KSz 1912. 10: 1–5 (március 10.).

S. Nagy László: *Egy magyar író édes anyjánál. Szabó Dezső és Kolozsvár.* In: ESz 5 (1919) 23–24.

S. Nagy László: *Erdélyi újságírók dolga.* In: ESz 4 (1918) 25.

S. Nagy László: *Október 30. a forradalom napja.* In: ESz 4 (1918) 83.

S. Nagy László: *Külön erdélyi kormányszervet! Nem lett államtitkár Somló Bódog.* In: ESz 4 (1918) 95.

S. Nagy László: *Írók és művészek az új társadalomban.* In: ESz 5 (1919) 99.

S. Nagy László: *Az irodalmi decentralizáció jelentősége.* In: ESz 5 (1919) 234–235.

S. Nagy László: *Kolozsvár.* In: ESz 5 (1919) 394–395.

S. Nagy László: *Új életet a Székelyföldre! Kereskedelmet, ipart kell teremteni. Új kulturális hivatás.* In: ESz 5 (1919) 579–581.

S. Nagy László: *Irodalmi aktivitást.* In: ESz 6 (1920) 378.

[Napkelet]: *A kultúrák közössége.* In: Nk 1 (1920) 46–47.

[Napkelet]: *Mi az igazi magyar irodalom. A Napkelet körkérdése* [I–II]. In: Nk 1 (1920) 404–416, 504–508.

[Napkelet]: *Mit kell tennünk erdélyieknek, 1922-ben?* In: Nk 2 (1921) 1462–1488.

Nehring, Karl: *Flugblätter und Flugschriften zur ungarischen Räterepublik. Deutschsprachige Drucke aus Budapester Sammlungen.* Hg. –. München 1981.

Nemény Vilmos: *Gondolatok Erdélyről.* In: ESz 4 (1918) 60–61.

Nemoianu, P.: *Iarăși străinii.* In: ȚN 5 (1924) 1524–1525.

Nemoianu, P.: *Solidaritatea ardelenescă.* In: ȚN 6 (1925) 864–865.

Nicoară, Moise: *Orizonturile literaturii regionaliste.* In: ȚN 3 (1922) 335–339.

Nicoară, Moise: *„Liga Națiunilor” și minoritățile.* In: ȚN 4 (1923) 1015–1017.

NL = *Nem lehet. A kisebbségi sors vitája.* Vál. Cseke Péter és Molnár Gusztáv. Az előszót írta Cseke Péter. Az utószót és a jegyz. írta Molnár Gusztáv. Bp 1989.

Nussbächer, Konrad: *Kultur-Chronik.* In: Cult 1 (1924) 89–93, 287–290.

(-ó): *A regionalizmus nem szeparatizmus.* In: KÚ (1924) 184: 1 (augusztus 18.).

O apropiere culturală română–maghiară. Declarațiile contelui N. Banffy, fost ministru de externe al Ungariei. In: Cuv 4 (1928) 1068: 1.

O politică unitară în provincii. In: Pa 3 (1921) 234: 1 (október 18.).

Onișor, Victor: *Principii de organizare administrativă a Ardealului.* In: AȘRS 2 (1920–1921) 1–24.

p. d.: *Gyakorlat vagy tudomány? A kolozsvári magyar egyetem kérdéséhez.* In: ESz 6 (1920) 25: 1.

P.[etala], V. N.: *România și politica externă.* In: ȚN 4 (1923) 645–649.

Paál Árpád: *Az emberiségi fejlődés tényezői.* In: ESz 5 (1919) 663–664.

Paál Árpád: *Es fölkél a nap.* In: Nk 1 (1920) 1–3.

Paál Árpád: *A magyarság világnézete.* In: Nk 1 (1920) 385–389.

Paál Árpád: *A politikai aktivitás rendszere.* In: *Kiáltó szó*, 36–48.

Paál Árpád: *A faji érzések igazoltsága.* In: Nk 2 (1921) 129–133.

Paál Árpád: *Népkiébségi politika az utódállamokban.* In: Nk 2 (1921) 769–773.

Paál Árpád: *Székely és magyar.* In: Nk 2 (1921) 1226–1232.

Paál Árpád: *A magyarság pártalakulásai.* In: Nk 2 (1921) 1340–1343.

Paál Árpád: *A Magyar Szövetség történelmi fordulat előtt.* In: Nk 3 (1922) 1–4.

Paál Árpád: *Lokálpatriotizmus és erdélyiség.* In: KÚ (1924) 66: 4 (március 23.).

Paál Árpád: *Vornic Tiberius alkotó regionalizmusa.* In: KÚ (1928) 48: 1 (február 29.).

Pál Elemér: *Vasútakat a Mezőségeknek!* In: ESz 5 (1919) 602–603, 618–619.

Papers and Documents relating to the Foreign Relations of Hungary. Published by the Royal Hungarian Ministry for Foreign Affairs. Collected and ed. Francis Deák, Dezső Újváry. I: 1919–1920. Bp 1939.

Parlamentii blokk alakul Erdélyért. In: KÚ (1924) 183: 1–2 (augusztus 16.).

Pártok egyesülése után. In: Va 2 (1922) 44: 2–3 (október 29.).

Pavel, Pavel: *Regionalismul ardelenesc.* In: Pa 9 (1927) 166: 3 (december 25.).

Pax Britannica. Brit külügyi iratok a második világháború utáni Kelet-Közép-Európáról 1942–1943. Az iratokat közli, a bev. tanulmányt és jegyz. írta Bán D. András. Bp 1996.

Piedica unificării sufletești. In: Íf 4 (1923) 917: 3.

Plattner, Hermann: *Ein Jahr für deutsche Einheit.* In: OL 2 (1920) 484–486.

Plattner, Hermann: *Minderheitsnation und Staatsnation.* In: OL [2. folyam] 1 (1926) 197–202.

Pomogáts Béla: *Szabédi László a transzszilvanizmusról. Szabédi László levele Szemlér Ferenchez [1937].* In: Új Erdélyi Múzeum 1 (1990) 56–70 [a levél új kiadása in: *Jelszó és mítosz*, 171–190].

Popp, Gh.: *Ce poate da Transilvania?* In: Pa 3 (1921) 25: 1 (február 6.).

Presa și declarațiile dlui Vaida. In: Pa 3 (1921) 18: 2 (január 29.).

Programul partidului național-român. Discursul d-lui Iuliu Maniu. In: Ade 1920. április 26.

Pteancu, A.: *Cronica culturală.* In: CTC 1 (1920) 10: 28–30.

Pușcariu, Sextil: *Regionalism constructiv.* In: SM 2 (1925) 83–86.

Pușcariu, Sextil: *Memorii.* Ediție de Magdalena Vulpe. Prefața de Ion Bulei. Note de Ion Bulei și Magdalena Vulpe. Bc 1978.

Quellen zur Geschichte der Siebenbürger Sachsen 1191–1975. Gesammelt und bearbeitet von Ernst Wagner. Köln-Wien 1981.

Ravasz László: *Az erdélyi lélek.* In: PSz 34 (1925) 373–382 [másodközlés in: Nagyenyedi album. Szerk. Lukinich Imre. Bp 1926, 13–24].

Regionalismul. In: Pa 3 (1921) 47: 3 (március 6.).

Regionalismul constructiv. In: ȚN 6 (1925) 252.

Reisner, Erwin: *Die nationalen Fehler der Siebenbürger Sachsen, wie sie der Binnendeutsche sieht.* In: KL 1 (1924) 293–300.

Reményik Sándor: *Van-e szükség irodalompolitikára?* In: ESz 6 (1920) 45–46.

Reményik Sándor: *Transszilvanizmus.* In: ESz 6 (1920) 609.

Reményik Sándor: *Aktivitás.* In: Pt 7 (1921) I: 383–384.

Reményik Sándor: *Szabadság.* In: Pt 7 (1921) II: 53–54.

Reményik Sándor: *Fajmagyarság.* In: Pt 8 (1922) I: 86–87.

Reményik Sándor: *„Biológiai” tény?* In: Pt 8 (1922) I: 225–227.

Reményik Sándor: *Balogh Endre: Hajótöröttek.* In: Pt 8 (1922) I: 387–389.

Reményik Sándor: *Politika és irodalompolitika.* In: Pt 8 (1922) I: 565–566.

Reményik Sándor: *Makkai Sándor: „Írd meg, amiket láttál”.* In: Pt 9 (1923) I: 33–35.

Reményik Sándor: *Tizenegy fiatal erdélyi magyar író antológiája.* In: Pt 9 (1923) II: 850–853.

Reményik Sándor: *Lehet, mert kell*. In: NL 126–128 [eredetileg In: Ell (1937) 39: 1 (február 17.)].

Réthy Andor – Váczy Leona: *Magyar irodalom románul. Könyvészet 1830–1970*. A bev. tanulmányt írta és a könyvészeti rész szakellenőrzését végezte Köllő Károly. Bk 1983.

Revízió vagy autonómia? Íratok a magyar–román kapcsolatok történetéről (1945–1947). A bev. tanulmányt írta és össz. Fülöp Mihály. S. a. r. és a jegyz. írta Vincze Gábor. Budapest 1998.

Román államférfiak és publicisták a román sovinizmus ellen. In: MK 3 (1924) 737–743.

România și confederațiunea europeană. In: Pa 6 (1924) 108: 1 (május 24.).

Românii din Banatul sârbesc. In: TN 4 (1923) 1517.

Românii din Macedonia. In: Îf 4 (1923) 917: 1.

Romanizarea Clujului. In: Pa 3 (1921) 10: 1 (január 6.).

Roth, Hans Otto: *Politische Rundschau* [XV–XVII]. In: OL 3 (1920–1921) 26–28, 92–93, 147–150.

Roth, Hans Otto: *Politische Rundschau* [XVIII–XXII]. In: OL 3 (1921) 214–216, 307–309, 372–373, 556–558, 626–629.

Roth, Hans Otto: *Zum Vortrag Manius über die Minderheitenfrage*. In: SDT 51 (1924) 15292: 1 (május 18.).

Roth, Hans Otto: *Vom Wesen moderner Minderheitenpolitik*. In: OL [2. folyam] 1 (1926) 137–140.

Salcă, Horia – Salvan, Florin: *Dr. Alexandru Vaida Voevod: Corespondență 1918–1919*. Brașov 2001.

Saliga Irén: *A Kalotaszeg c. folyóirat repertórium*. In: Acta Historiae Litterarum Hungaricarum 26 (1990) 217–240.

Saliga Lászlóné: *Erdélyi Lapok. Repertórium 1908–1913*. Szeged 1987.

Salonul de Artă Ardeleană. In: CTC 2 (1921) 254–256.

Schullerus, Adolf: *Aus der Rede von Adolf Schullerus zum Entwurf der neuen rumänischen Verfassung in der Sitzung des rumänischen Senats (Oberhauses) am 12. März 1923*. In: Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde 2 [73] (1979) 1: 136–139.

Separatismul Ardealului și al partidului național. In: Îf 4 (1924) 982: 1.

Șerbescu, S.: *Propaganda în străinătate*. In: AȘRS 5 (1924) 1557–1559.

Sofronie, Gh.: *Pangermanismul și protecția minorităților*. In: CTC 4 (1923) 179.

Solidarismul politic. In: Pa 5 (1923) 120: 1 (június 8.).

Solidaritatea Ardelenilor. In: Pa 3 (1921) 288: 1 (december 23.).

Solidarizarea Ardealului cu acțiunea opoziției. In: Pa 5 (1923) 70: 3 (április 1.), 73: 3 (április 5.), 87: 3 (április 26.).

Șorban, G.: *Ardealul pentru Ardeleni*. In: Pa 3 (1921) 254: 1 (november 11.).

Spectator [Krenner Miklós]: *A kisebbségi frontról*. In: MK 3 (1924) 529–539.

Spek, Rudolf: *Bibliographie des Deutschums in Großrumänien*. In: DPH 4 (1924) 31–32.

„*Spiritul regătean*”. In: Îf 4 (1923) 967: 1.

Starea legislațiunei și a dreptului în provinciile alipite. Organizare judecătorească. Unificare legislativă. In: Almanach Argus 1924. Bc 1924, 321–324.

Ștefănescu, Marin: *Filozofia și politica*. In: CTC 3 (1922) 66.

Suciu, Petre: *Clasele sociale la Romîni ardeleni*. In: VR 16 (1924) 379–388.

Sudețeanu, C.: *Interesele culturii românești*. In: CTC 2 (1921) 43–44.

Sulyok István: *Kronológia*. 1918. X. 31. – 1929. XII. 31. In: *Erdélyi magyar évkönyv*. Szerk. Sulyok István, Fritz László. I. Kv 1930, 235–262.

Sz-r.: *Transzilvánizmusz* [!]. In: EL 3 (1910) 717.

Szabó Dezső: *Az elsodort falu. Regény egy kötetben*. Debrecen³ 1989.

Szekfű Gyula: *Az erdélyi probléma*. In: Napk 5 (1925) 453–466 [másodközlés in: MK 4 (1925) 365–372, 407–417].

Szemlér Ferenc: *Jelszó és mítosz* [1937]. In: *Jelszó és mítosz*, 153–170.

Szentimrei Jenő: *Az elfogultság ellen*. In: ÚE 1918. 10: 145–148 (március 23.).

Szentimrei Jenő: *Az „erdélyimádó” Ady Endre*. In: ESz 5 (1919) 51–53.

Szentimrei Jenő: *Szabó Dezső könyve*. In: ESz 5 (1919) 586.

Szentimrei Jenő: *Futó tekintet – hátra*. In: Nk 1 (1920) 53–54.

Szentimrei Jenő: *Magyar kötelesség*. In: Nk 1 (1920) 129–133.

Szentimrei Jenő: *Transzilvánizmus az irodalomban*. In: Nk 2 (1921) 550–553.

Szentimrei Jenő: *Erdély hivatása*. In: Nk 2 (1921) 756–759.

Szentimrei Jenő: *Széljegyzet egy tanulságos könyvhöz*. In: Nk 2 (1921) 1398–1401.

Szentimrei Jenő: *Erdélyi könyvek* [1921]. In: Uő: *Sablon helyett csillag*. Publicisztikai gyűjtemény. Szerk. és bev. ellátta Balogh Edgár. Bk 1968, 17–20.

Szentimrei Jenő: *Kultúrák hídján*. In: Nk 3 (1922) 11: 6–7.

Szentimrei Jenő: *Erdély lelke irodalmában*. In: Va 3 (1922) 17: 2–3 (április 23.).

Szentimrey [!] Jenő: *Erdély felől*. Bp 1916.

(t. g.): *Álarc nélkül*. In: Na 1926. november 10.

Tamási Áron: „Azok a baloldali erdélyi titánok” [1929]. In: Uő: *Tiszta beszéd. Publicisztikai írások 1923–1940*. Az írásokat össz. és az utószót írta Bernáth Ernő. A jegyz. Dávid Gyula állította össze. Bukarest 1981, 67–72.

Tavaszy Sándor: Az erdélyi magyar protestáns kultúra kibontakozása és eszménye [1922]. In: Uő: *Világnézeti kérdések*. Turda-Torda 1925, 134–141.

Teutsch, Friedrich: *Vor neuen Aufgaben!* In: OL 1 (1919) 14–16.

Theil, Fritz: *Die siebenbürgische Seele*. In: OL [2. folyam] 1 (1926) 77–83.

[Tizenegy]. *Versek – elbeszélések – tanulmányok. Tizenegy fiatal erdélyi írótól. Erdélyi művészek rajzaival*. Cl-Kv 1923 [hasonmás kiadás: Kv 2003].

Torday József: *Kolozsvár gazdasági jövője*. In: ESz 5 (1919) 523.

Torday József: *Az erdélyi tőzsde*. In: ESz 5 (1919) 548.

T.[orday] J.[ózsef]: *Az erdélyi tőzsde*. In: RÚ 5 (1920) 15: 2.

Torday József: *Az erdélyi magyar egyetem*. In: ESz 6 (1920) 327–328.

Tövisi G.: *Operaelőadások budapesti vendégekkel*. In: Pt 8 (1922) II: 30.

Trandafir, Horia: *Noua concepție a Europei centrale*. In: SM 3 (1926) 223.

Tulbure, Gheorghe: *Ruleta. Metode noi de propaganda culturală în Ardeal*. In: TN 4 (1923) 1047–1050.

[ÚE]: *Szerkesztői üzenetek*. In: ÚE 1918. 4: 63–64 (február 9.).

[ÚE]: *[Szerkesztőségi nyilatkozat]*. In: ÚE 1918. 13: [belső fedőlap] (április 13.).

Ungurii iar cer autonomie? In: Pa 3 (1921) 39: 2 (február 25.).

Ungurii părăsesc pasivitatea. In: Pa 3 (1921) 3: 1 (január 3.).

Unificarea cu furca. In: Pa 3 (1921) 39: 2 (február 25.).

„*Uniunea româno-maghiară*”. In: Po 1926. október 22.

Vajk Ilona: *Kós Károly válogatott bibliográfia*. Össz. és a bev. írta –. Bp 1994.

Várady Aurél: *A múlt és az erdélyi magyarság szervezkedése*. In: ESz 6 (1920) 567–568.

Várady Aurél: *Folytassuk Erdélyt*. In: ESz 6 (1920) 599–600.

Várady Aurél: *Dr. Grandpierre Emil*. In: Pt 11 (1925) 502–503.

Văraru, M.: *Centralizare și descentralizare*. In: AŞRS 2 (1920–1921) 138–168.

Vatamaniuc, D.: *Lucian Blaga 1895–1961. Biobibliografie*. Bc 1977.

Véglegesen megalakult a magyar–német blokk. In: AK 1927. június 12.

Veridicus: *A lelkek kibékülésének feltételei*. In: MK 6 (1927) 435–442.

Vincze Gábor: *Székely autonómia a XX. században: illúzió vagy realitás? Székely autonómiaterv 1946*. Közzéteszi –. In: Aetas 1993. 3: 130–150.

Vincze Gábor: *Autonómia-tervezgetések 1945–46-ban*. In: Korunk [3. folyam] 11 (2000) 1: 117–125.

Walter Gyula: *Erdély és az irodalom decentralizációja*. In: ESz 4 (1918) 18–19: 9–10.

Walter Gyula: *Jászi Oszkár: A monarchia jövője*. In: ESz 4 (1918) 89.

Walter Gyula: *Régi arcokat idézünk...* In: ESz 4 (1918) 107.

Walter Gyula: *Szabó Dezső: Napló és elbeszélések*. In: ESz 5 (1919) 12–13.

Walter Gyula: *Jegyzetek az irodalomról*. In: ESz 5 (1919) 448–449.

Walter Gyula: *Teendőink Erdély irodalmi megszervezése körül*. In: ESz 6 (1920) 381–382.

Walter Gyula: *Az irodalom és művészet szociális jelentősége*. In: Pt 7 (1921) I: 415–417.

Walter Gyula: *Kultúr-találkozás*. In: Pt 7 (1921) II: 597–602.

Walter Gyula: *Irodalom-pártolás*. In: Pt 8 (1922) I: 505–506.

Walter Gyula: *Beszélgetés Ravasz Lászlóval*. In: Pt 8 (1922) II: 105–109.

Weiss Sándor: *Petőfi, a Magyar Szövetség – és a románság*. In: Nk 3 (1922) 11: 8.

Wilson für die politischen und territorialen Rechte der Rumänen. In: SDT 45 (1918) 13702: 1 (november 9.).

Zágoni István: *A magyarság útja*. In: *Kiáltó szó*, 6–35.

Zászlót bontott Kolozsvár. In: Va 2 (1922) 4: 2–3 (január 22.).

Zillich, Heinrich: *Siebenbürgische Diskussion*. In: KL 3 (1926) 237.

Zillich, Heinrich: *Zur Diskussion über das Siebenbürgertum*. In: KL 5 (1928) 355–356.

Szakirodalom

- A Kiadó: Kós Károly 94 éve (Temesvár, 1883. XII. 16 – Kolozsvár, 1977. VIII. 24.). In: Kós: *Hármaskönyv* [1993], 5–9.
- Ablonczy Balázs: „Barátunk ellensége”. Franciaország és a magyar–román viszony, 1920–1940. In: *Etnopolitika. A közösségi, magán- és nemzetközi érdekek viszonyrendszere Közép-Európában*. Szerk. Bárdi Nándor, Fedinec Csilla. Budapest 2003, 85–97.
- Ábrahám Barna: Az erdélyiségtudat változásai a két világháború között. In: *Kötődések Erdélyhez*. Tanulmányok. Szerk. L. Balogh Béni. Tatabánya 1999, 125–136.
- Ábrahám Barna: Erdélyi román regionalizmus a két világháború között. In: *Nemzeti és regionális identitás Közép-Európában*. Szerk. – [é. m.]. Piliscsaba 2003, 381–397.
- Ábrahám Barna: Román egyesületi élet a dualizmus korában. In: *Variációk. Ünnepi tanulmányok M. Kiss Sándor tiszteletére*. Szerk. Ötvös István. Piliscsaba 2004, 142–153.
- Ádám Magda: *A Kisantant és Európa 1920–1929*. Bp 1989.
- Albert, Hans: Theorien in den Sozialwissenschaften. In: *Theorie und Realität. Ausgewählte Aufsätze zur Wissenschaftslehre der Sozialwissenschaften*. Hg. Hans Albert. Tübingen 1972, 3–25.
- Alter, Peter: *Nationalismus*. Frankfurt am Main 1985.
- Aspekte ethnischer Identität. Ergebnisse des Forschungsprojekts Deutsche und Magyaren als nationale Minderheiten im Donauraum*. Hg. Edgar Hösch, Gerhard Seewann. München 1991.
- Bakk Miklós – Bodó Barna – Kántor Zoltán – Lőrincz D. József – Salat Levente – Szász Alpár Zoltán: Az erdélyi magyar politikatudomány a második évezred utolsó évtizedében. In: *Tizenkét év. Összefoglaló tanulmányok az erdélyi magyar tudományos kutatások 1990–2001 közötti eredményeiről*. Szerk. Tánczos Vilmos, Tőkés Gyöngyvér. I. Kv 2002, 397–467.
- Balázs Sándor: *Adalékok Jászi Oszkár romániai kapcsolataihoz*. In: *Valóság* 28 (1985) 12: 56–65.
- Balázs Sándor: *Jászi Oszkár és a Revista Vremii*. In: *Századok* 119 (1985) 1195–1233.
- Balázs Sándor: *A Magyar Párt-ideológia – tézisekben*. In: *Korunk* [3. folyam] 2 (1991) 2: 235–244.

- [Balázs Sándor] Kolozsvári B. Sándor: *Kisebbségben – belülről és kívülről. Adalékok Jászi Oszkár romániai kapcsolataihoz*. In: *Század-vég* 1987. 4-5: 121–143.
- Balázs Sándor: *Mikó Imre. Élet- és pályakép. Kéziratok, dokumentumok (1933–1968)*. Kolozsvár 2003.
- L. Balogh Béni: *A magyar–román kapcsolatok 1939–1940-ben és a második bécsi döntés*. Csíkszereda 2002.
- L. Balogh Béni: *A magyar–román viszony és az erdélyi kérdés 1940–1944 között*. In: *Korunk* [3. folyam] 17 (2006) 2: 4–10.
- Balogh Edgár: *Helikoni örökségünk*. In: *Korunk* [2. folyam] 23 (1964) 1701–1703.
- Balogh Edgár: Kós-köszöntő [1969]. In: Uő: *Duna-völgyi párbeszéd. Cikk, tanulmányok, dokumentumok 1929–1972*. Vál., az előszót és a jegyz. írta Sándor László. Bp 1974, 541–544.
- Balogh Edgár: Kós Károly vitája [1973]. In: Uő: *Magyarok, románok, szlávok. Tanulmányok, cikkek, interjúk*. Vál. és a jegyz. írta Sándor László. Az előszót írta Sütő András. Bp 1986, 175–183.
- Balogh Edgár: A karizmás ember (Kós Károly) [1989]. In: *Erdélyi csillagok. Újabb arcok Erdély szellemi múltjából*. Szerk. Kántor Lajos. Bp 1990, 104–125.
- Balogh Edgár: *Bővülő Kós-képlet*. In: *Korunk* [3. folyam] 1 (1990) 331–332.
- B.[alogh] E.[dgár]: *Kós Károly*. In: *RMIL* III, 128–133.
- Balogh Piroška: Transzilvánizmus: Revizionizmus vagy regionalizmus? In: *Trianon és a magyar politikai gondolkodás 1920–1953. Tanulmányok*. Szerk. Romsics Ignác. Bp 1998, 156–174 [másodközlés: Transylvaniam: Revision or Regionalism? In: *Geopolitics in the Danube Region. Hungarian Reconciliation Efforts, 1848–1998*. Ed. Ignác Romsics, Béla K. Király. Bp 1999, 243–262].
- Balogh Sándor: *Erdély és a második világháború utáni békerendezés (1945–1946)*. In: *Századok* 129 (1995) 535–572.
- Balotă Nicolae: *Scriitori maghiari din România 1920–1980*. București 1981.
- Bán Péter: Önkormányzat. In: *Magyar történelmi fogalomtár*, II, 80–81.
- Barcza József: Makkai Sándor önéletrajza Sárospatakon. In: *Makkai: Szolgálatom*, 11–14.
- Bárdi Nándor: *Impériumváltás Székelyudvarhelyen 1918–1920*. In: *Aetas* 1993. 3: 76–120.

- Bárdi Nándor: A Keleti Akció. A romániai magyar intézmények anyaországi támogatása. In: *Magyarságkutatás 1995–96*. Szerk. Diószegi László. Budapest 1996, 143–190.
- Bárdi Nándor: A romániai magyarság kisebbségpolitikai stratégiái a két világháború között. In: *Regio 8* (1997) 2: 32–67.
- Bárdi Nándor: A romániai Országos Magyar Párton belüli irányzatok (1922–1938). In: *Közép-Európa az integráció közepén*. Szerk. Kovács Éva, Zsinka László. Bp 1997, 89–96.
- Bárdi Nándor: A szupremácia és az önrendelkezés igénye. Javaslatok, tervek az erdélyi kérdés rendezésére (1918–1940). In: *Források és stratégiák. Szimpózium*. Szerk. -. Csíkszereda 1999, 29–113.
- Bárdi Nándor: Javaslatok, modellek az erdélyi kérdés kezelésére. A magyar elképzelések 1918–1940. In: *Konfliktusok és kezelésük Közép-Európában. Technikák és hagyományok*. Szerk. -. Budapest 2000, 137–179 [bővített változata in: *Magyar Kisebbség* [új sorozat] 9 (2004) 1-2: 329–376].
- Bárdi Nándor: Az erdélyi magyar humán tudományosság önszemléletéről. In: *Regio 13* (2002) 3: 163–185.
- Bárdi Nándor: Önszerveződés és önreflexió a két világháború közötti magyar kisebbségtörténetben. *Társadalmi önszerveződés mint nemzeti önösszeszedés*. In: *Magyar Kisebbség* [új sorozat] 7 (2002) 3: 63–127.
- Bárdi Nándor: Az Erdélyi Párt és a regionális politika. In: *Magyar Kisebbség* [új sorozat] 8 (2003) 2-3: 134–162.
- Bárdi Nándor: Az ismeretlen vízmosság és a régi országút. Stratégiai útkeresés a romániai Országos Magyar Pártnál (1923–1924). In: *Etnopolitika. A közösségi, magán- és nemzetközi érdekek viszonyrendszere Közép-Európában*. Szerk. Bárdi Nándor, Fedinec Csilla. Budapest 2003, 153–191.
- Bárdi Nándor: A múlt, mint tapasztalat. A kisebbségből többségbe került erdélyi magyar politika szemléletváltása 1940–1944 között. In: *Limes 19* (2006) 2: 43–70.
- Báthory Ludovic: [Recenzió = Lengyel: *Auf der Suche*]. In: *Transylvanian Review 5* (1996) 3: 148–152.
- Beer, Klaus P.: *Zur Entwicklung des Parteien- und Parlamentssystems in Rumänien 1928–1933*. I-II. Frankfurt am Main 1983.
- Békés Csaba: *A magyar kormány békepropaganda tevékenysége 1945–46-ban. Kísérletek a külföld felvilágosítására a párizsi béketárgyalások előtt*. Szeged 1988 [bölcsészdoktori értekezés, gépirat].
- Békés Csaba: *A békét a győztesek kötik. A magyar kormány békepropaganda tevékenysége 1945–46-ban*. In: *Aetas 1990*. 1-2: 29–56.
- Benkő Samu: Utószó [1983]. In: Kós: *Életrajz*, 233–253.
- Benkő Samu: Az erdélyiségtudat változásai [1991]. In: Uő: *Újrakezdések*, 11–15.
- Benkő Samu: Kós Károly és az alku erkölce [1993]. In: Uő: *Újrakezdések*, 154–169.
- Benkő Samu – Bundula István: *A belső rendteremtés reményében. Beszélgetés Benkő Samu professzorral*. In: *Világsvétség 2* (1993) 1: 4–5 [új közlés in: Benkő: *Újrakezdések*, 357–366].
- Benkő Samu: *Újrakezdések. Tanulmányok, előadások, beszélgetések, búcsúztatások 1990–1995*. Csíkszereda 1996.
- Bergel Hans: *Homo Transilvanus*. In: *Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde 11* [82] (1988) 1: 55–61.
- B. Bernát István: *Utópia, remény, valóság. A Bartha Miklós Társaság Közép-Európáról*. In: *Világosság 30* (1989) 683–689.
- Bernsdorf, Wilhelm: *Kulturpolitik*. In: *Staat und Politik*. Hg. Ernst Fraenkel, Karl-Dietrich Bracher. Neuausgabe. Frankfurt am Main 1974, 174–180.
- Bibó István: A kelet-európai kisállamok nyomorúsága. In: Uő: *Összegyűjtött munkái*. S. a. r. Kemény István és Sárközi Mátyás. Szöllősy Árpád előszavával és Szabó Zoltán bevezetőjével. I. Bern 1981, 202–251.
- Bíró Béla: *Kós Károly transzszilvanizmusa – mai szemmel*. In: *Irodalmi Jelen 4* (2004) 27: 1, 6.
- Bíró Sándor: *Kisebbségben és többségben. Románok és magyarok 1867–1940*. A szöveget a szerkesztőbizottság megbízásából gondozta és a mellékleteket készítette Csapody Miklós, K. Lengyel Zsolt, Szász Judit Anna. Bern 1989.
- Bocholier, François: *Reînnoirea istoriografiei transilvane*. http://www.provincia.ro/cikk_roman/c000223.html (2004. október 25.).
- Bocholier, François: *Elitele transilvane, între identitatea regională și expansiunea sentimentelor naționale*. In: *Altera 10* (2005) 25: 118–139 [franciául: *La Transylvanie, de l’Autriche-Hongrie à la Grande Roumanie. Les élites transylvaines, entre identité régionale et essor des sentiments nationaux*. http://www.ens.fr/europecentrale/colloque_elites2004/4Documents/tsie1867_1930.pdf (2006. december 31.)].

Bocholier, François: Iuliu Maniu nemzedéke és az impériumváltás. In: *Folyamatok a változásban. A hatalomváltások társadalmi hatásai Közép-Európában a XX. században*. Szerk. Ablonczy Balázs, Fedinec Csilla. Budapest 2005, 99–116.

Bogyay Tamás: *Magyarország története távlatból*. Kosáry Domokos előszavával. Fordította Khim Antal. A fordítást ellenőrizte a szerző és Boór János. Bécs [é. m.] 1993.

Bölöny József: *Magyarország kormányai 1848–1992*. Negyedik, bővített és javított kiadás. Az 1987–1992 közötti időszakot feldolgozta és a kötetet s. a. r. Hubai László. Bp 1992.

Borbándi Gyula: *Magyar politikai pályaképek 1938–1948*. Bp 1997.

Brad, Ion: *Emil Isac. Un tribun al ideilor noi*. Cl 1972 [magyar kiadás: Emil Isac, új eszmék szószólója. Ford. Bustya Endre, Farkas László. Kv 1975].

Calafeteanu, Ion: *Revizionismul ungar și România*. [H. n., Cl-N] 1995.

Calic, Marie-Janine: Zur Sozialgeschichte ethnischer Gruppen: Fragestellung und Methoden. In: *Aspekte ethnischer Identität*, 11–33.

Chinez, Ion: *Aspecte din literatura maghiară ardeleană (1919–1929)*. Cl 1930 [bővített, angol kiadás: Aspects of Transylvanian Hungarian Literature (1919–1929). Ed., with Introductory Study by Ion Vlad. Cl-N 1997].

Ciupercă, I.: *Împrejurările venirii liberalilor la putere în ianuarie 1922. Relații între partidele politice burgheze*. In: Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie A. D. Xenopol 9 (1972) 349–379.

Ciupercă, I.: *Opoziție și putere în România anilor 1922–1928*. Iași 1994.

Costiuc-Radosav, Augusta: *La revue Cultura – projet multicultural*. In: Transylvanian Review 14 (2005) 3: 25–47.

Csapody Miklós: *Önazonosság, mentalitás, irodalom*. In: Új Forrás 15 (1984) 4: 90–93.

Csapody Miklós: Cs. Gyimesi Éva: *Gyöngy és homok*. In: Kortárs 37 (1993) 1: 92–93.

Cs.[eke] P.[éter]: *Kalotaszeg magyar irodalma*. In: RMIL II, 602–609.

Cseke Péter: *Egy létparadoxon megoldási kísérletei 1937-ben. A Nem lehet vitáról ötven év múltán*. In: NL 5–20 [új közlés in: Lehet – nem lehet. Kisebbségi létértelmezések (1937–1987). S. a. r. Cseke Péter. Marosvásárhely 1995, 13–33].

Csép Sándor: *A transzszilvanizmus felette szükséges voltárol*. In: Irodalmi Jelen 4 (2004) 34: 8–9 [másodközlés in: Nyelvünk és Kultúránk 34 (2004) 4: 86–93].

Csiffáry Gergely: Irredentizmus. In: *Magyar történelmi fogalomtár*, I, 212–213.

Csiffáry Gergely: Revizionizmus. In: *Magyar történelmi fogalomtár*, II, 143.

Csutak Judit: *Időálló monológ(ok)*. In: Korunk [3. folyam] 2 (1991) 1292–1295.

Czine Mihály: *Kós Károly köszöntése*. In: Kortárs 8 (1964) 135–138.

Dahmen, Wolfgang: *Die Kulturenhierarchie der Zeitschrift Cultura in ihrem französischsprachigen Redaktionsteil*. In: Transylvanian Review 14 (2005) 3: 48–59.

Dascălu, Nicolae: *Le statut des nationalités cohabitantes depuis le parachèvement de l'unité d'Etat des Roumains (1918) jusqu'au second Diktat de Vienne (1940)*. In: Revue Roumaine d'Histoire 17 (1978) 709–727.

Dascălu, Nicolae: *Unirea din 1918 și minoritățile naționale din România*. In: Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie A. D. Xenopol 20 (1983) 51–66.

Dascălu, Nicolae: *Nici pace, nici război. România–Ungaria, 1919–1940*. București 2004.

Dávid Gyula: Tudomány – irodalom – művészet négy nyelven. In: *Korunk évkönyv 1974. Tanulmányok a romániai magyar sajtótörténet köréből*. Kv 1974, 237–246 [új közlés in: Uő: Találkozások. Tanulmányok a román–magyar irodalmi kapcsolatok múltjából. Kv-N 1976, 185–198].

Dávid Gyula – Marosi Péter – Szász János: *A romániai magyar irodalom története*. Bk 1978.

Dávid Gyula: Egy magatartásmodell az idő mérlegén. In: Uő: *Erdélyi irodalom – világirodalom. Tanulmányok, cikkek, jegyzetek*. Csíkszereda 2000, 325–335.

Dávid Gyula: Töprengések az erdélyi/romániai magyar irodalomról. Előítéletek nélkül és a tárgyszerűség reményével (Előszó helyett). In: Uő: *Erdélyi irodalom – világirodalom. Tanulmányok, cikkek, jegyzetek*. Csíkszereda 2000, 5–15.

Deák István: Einige Gedanken über die Geschichte der mittel-europäischen Föderationspläne. In: *Európa vonzásában. Emlékkönyv Kosáry Domokos 80. születésnapjára*. Szerk. Glatz Ferenc. Bp 1993, 213–217.

Debreczeni László: *Kalotaszeg. Kós Károly képes hetilapja [1933]*. In: „Kőből, fából házat... igékből várat”, 181–187.

Debreczeni László: *A grafikusművész*. In: Igaz Szó 16 (1969) 650–665.

Debreczeni László – Cseke Péter: *Kós Károly és az ifjúsági mozgalmak. Cseke Péter kérdéseire Debreczeni László válaszol* [1983]. In: Korunk [3. folyam] 1 (1990) 277–288 [új közlés: Cseke Péter: Háttérkép egy Kós-portréhez. In: Uő: Vigyázó torony. Beszélgetések Debreczeni Lászlóval. Bk 1995, 58–87].

Demény Lajos: C. G. Costa-Foru és az erdélyi magyar szellemi-művelődési élet (1921–1925). In: *Kötődések Erdélyhez. Tanulmányok*. Szerk. L. Balogh Béni. Tatabánya 1999, 137–150.

Die Siebenbürger Sachsen in den Jahren 1848–1918. Redigiert von Carl Göllner. Köln/Wien 1988.

Diószegi László: A romániai magyarság története 1919–1940. In: *Hetven év*, 11–44.

Dobrinescu, Valeriu Florin: *România și Ungaria de la Trianon la Paris (1920–1947). Bătălia diplomatică pentru Transilvania*. Bc 1996.

Đurišin, Dionýz: *Vergleichende Literaturforschung. Versuch eines methodisch-theoretischen Grundrisses*. Berlin 1976 [magyar kiadás: Összehasonlító irodalomkutatás. Ford. Tálasi István. Bp 1977].

Egry Gábor: *Az Erdélyi Párt ideológiája: az erdélyiség*. In: A Hét [új folyam] 2005. december 8. <http://www.ahet.ro/belso.php3?action=cim&name=1987> (2006. április 18.).

Egry Gábor: Regionális fejlesztés – nemzeti fejlesztés. Egy fejlesztéspolitikai és nemzetépítési modell a 19. századi Erdélyben. In: *Nemzetiség – felelősség*, 27–54.

Egry Gábor: „Kis magyar világ” – történeti megközelítések. In: *Limes* 19 (2006) 2: 139–142.

Egyed Emese: Magyar irodalomtudományi kutatások Erdélyben, 1990–2001. In: *Tizenkét év. Összefoglaló tanulmányok az erdélyi magyar tudományos kutatások 1990–2001 közötti eredményeiről*. Szerk. Tánczos Vilmos, Tőkés Gyöngyvér. I. Kv 2002, 51–102.

Eisfeld, Rainer: *Pluralismus*. In: PWP I, 696–701.

Elek Tibor: *Az önmetaforák születése és alkonya (Kísérlet)*. In: *Tiszatáj* 50 (1996) 1: 15–26.

Eördögh István: *Geschichte, Gründe und Voraussetzungen der rumänischen Expansion in Siebenbürgen (1916–1920)*. [h. n., é. n., 1993] [bővített magyar kiadás: Erdély román megszállása (1916–1920). Olasz és vatikáni levéltári források alapján. Szeged 2000].

Epoche der Entscheidungen. Die Siebenbürger Sachsen im 20. Jahrhundert. Hg. Oskar Schuster. Köln-Wien 1983.

Fábián Ernő: Azonosság és kultúra. In: Uő: *A tudatosság fokozatai*. Bk 1982, 43–82.

Fábián Ernő: *Az értelem keresése*. Bp 1994.

Fábián Ernő: Bevezetés. In: Balogh A.: *Jogállam*, 5–58, 320–325.

Fábián Ernő: *A megmaradás parancsolatai. Esszé az erdélyiségről mint politikai entitásról*. Bp 1999.

Fassel, Horst: Aspekte einer geschichtlichen Kontinuität. Gruppen-selbstverständnis in ein- und mehrsprachigen Periodika in Rumänien. In: *Methodologische und literarhistorische Studien zur deutschen Literatur Ostmittel- und Südosteuropas*. Hg. Anton Schwob [é. m.]. München 1994, 123–160.

Fassel, Horst: Deutsch-rumänische Kulturbeziehungen in der Zwischenkriegszeit. Allgemeine Voraussetzungen und regionale Besonderheiten. In: *Die deutschen Regionalliteraturen in Rumänien (1918–1944). Positionsbestimmungen, Forschungswege, Fallstudien*. Hg. Peter Motzan, Stefan Sienerth. München 1997, 69–93.

Fassel, Horst: *Regionalismus und interregionale Kommunikation in der Zeitschrift Cultura*. In: *Transylvanian Review* 14 (2005) 3: 3–24.

Fischer, Holger: *Az etnikai és vallási csoportok együttélése Magyarországon a legújabb németországi történetírásban*. In: *Regio* 8 (1997) 1: 65–81.

Fogarassy László: *Adalékok a székely hadosztály és az erdélyi kérdés történetéhez (1918–1919)*. In: *Acta Universitatis Debreceniensis de Ludovico Kossuth Nominatae. Series Historica* 41 (1986) 59–93.

Folberth, Otto: *Die Stunde der „siebenbürgischen Seele”. Vor 40 Jahren erklang ihr Glockenschlag*. In: *Südostdeutsche Vierteljahresblätter* 17 (1968) 18–23.

Fülöp Mihály: *A befejezetlen béke. A Külügyminiszterek Tanácsa és a magyar békeszerződés (1947)*. Bp [é. n., 1994].

Gaal György: *Kristóf György élete, irodalomtörténeti és tanári munkássága*. Kv-N 1980 [bölcsezdoktori értekezés, gépirat. Petőfi Irodalmi Múzeum, Bp, D 1.802].

Gaal György: *Román–magyar irodalmi kapcsolatok Kristóf György munkásságában*. In: *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények* 22 (1978) 19–30.

Gaal György: Kristóf György munkássága a két világháború között a kolozsvári egyetem magyar nyelv és irodalom tanszékén. In: *Iroda-*

lomtudományi és stilisztikai tanulmányok 1981. Szerk. Láng Gusztáv, Szabó Zoltán. Bk 1981, 105–128.

Gaal György: *Összefogás a Cultura jegyében*. In: Utunk 38 (1983) 49: 1–2.

Gaal György: Pozitivizmus és szellemtörténet Kristóf György munkásságában. In: *Irodalomtudományi és stilisztikai tanulmányok 1984*. Szerk. Szabó Zoltán. Bk 1984, 85–103.

Gaal György: *Die Zeitschrift Cultura und das Bild der ungarischen Kultur aus Siebenbürgen nach dem Ersten Weltkrieg*. In: Transylvanian Review 14 (2005) 3: 61–77.

Gajdos Balogh Attila: *A transzszilvanizmus román nézőpontból*. In: Korunk [3. folyam] 2 (1991) 1275–1278.

Galántai József: Egy különös könyv reprint kiadásához. In: Jászi: *A Monarchia jövője* [1988], 121–133.

Galántai József: *Trianon és a kisebbségvédelem. A kisebbségvédelem nemzetközi jogrendjének kialakítása 1919–1920*. Bp 1989.

Galántai József: *A trianoni békekötés 1920. A párizsi meghívástól a ratifikálásig*. Bp 1990.

Gáll Ernő: „A kisebbségi humánus”. In: Uő: *A humanizmus viszonyosságai*. Bc 1972, 288–301.

Gáll Ernő: Nehéz örökség. In: Uő: *Az erkölcs dilemmái. Esszék, tanulmányok*. Kv-N 1981, 233–253.

Gáll Ernő: Az „erdélyi gondolat” viszonyosságai [I–II]. In: Helikon 3 (1992) 16: 1–2; 17: 1–3.

Gáll Ernő: *Erdélyiség – „romániaiság”*. In: A Hét 25 (1994) 32–33: 12–14 [új közlések: Erdélyiség? „Romániaiság”? In: Gáll: *Számvetés*, 128–139; Volt-e „romániaiság”? In: Tiszatáj 50 (1996) 1: 27–36].

Gáll Ernő: *Sikertelen magyar–román kompromisszumkeresés*. In: Erdélyi Múzeum 56 (1994) 3–4: 111–114 [másodközlés: Sikertelen kompromisszumkeresés. In: Buksz 6 (1994) 4: 446–450].

Gáll Ernő: *Számvetés. Huszonhét év a Korunk szerkesztőségében*. Kv 1995.

Gáll Ernő: *Erdélyiség régi/új nacionalizmusok szorításában* [I–II]. In: Helikon 10 (1999) 20: 1–3; 21: 1–3.

[Gecsényi Lajos] -il: [Recenzió = Lengyel: *Auf der Suche*]. In: Bécsi Napló 16 (1995) 3: 12.

Gerdes, Dirk: *Politische Dezentralisierung*. In: PWP I, 732.

Gerdes, Dirk: *Regionalismus*. In: PWP I, 852–855.

Gerle János – Kovács Attila – Makovecz Imre: *A századforduló magyar építésze*. Bp 1990.

Geyr, Géza von: *Die Wekerlesiedlung in Budapest. Staatliche Arbeiter-siedlung und Gartenstadt*. In: Ungarn-Jahrbuch 17 (1989) 71–94.

Gociman, Aurel: *România și revizionismul maghiar* [1934]. Ediție îngrijită de Nicolae Mocanu. Cl-N 1996.

Grundbegriffe der politikwissenschaftlichen Fachsprache. Begriffe zweisprachig deutsch–englisch. [Hg.] Paul Noack, Theo Stammen. München 1976.

Gyarmati György: *A független Erdély alkotmánykonceptiója a békeelő-készítés időszakában*. In: Külpolitika [új folyam] 3 (1997) 3: 130–153.

Gyarmati György: Erdély – tertium non datur. In: *Híd a századok felett. Tanulmányok Katus László 70. születésnapjára*. Főszerk. Hanák Péter. Szerk. Nagy Mariann. Pécs 1997, 457–474.

Cs. Gyimesi Éva: Előszó. In: *Múlt, jövő mezején. Romániai magyar költők (1919–1979)*. I. Kv-N 1980, 5–14.

Cs. Gyimesi Éva: *Elméleti alapok a romániai magyar irodalomtudományban*. In: Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények 26 (1982) 15–25.

Cs. Gyimesi Éva: *Egy létszimbólum színe és visszállya*. In: Életünk 22 (1985) 49–59.

Cs. Gyimesi Éva: A teremtő fájdalom költője (Áprily Lajos). In: *Erdélyi csillagok. Újabb arcok Erdély szellemi múltjából*. Szerk. Kántor Lajos. Bp 1990, 126–136.

Cs. Gyimesi Éva: *Gyöngy és homok. Ideológiai értékjelképek az erdélyi magyar irodalomban* [1985, 1991]. Bk 1992 [előzetes és második közlés rövidítve: Gyöngy és homok. Egy jelkép ideologikuma. In: Korunk [3. folyam] 2 (1991) 1201–1206; Gyöngy és homok. Ideológiai értékjelképek az erdélyi magyar irodalomban. In: Uő: *Honvág a hazában*, 19–90].

Cs. Gyimesi Éva: A drámaíró történelem. In: Uő: *Honvág a hazában*, 175–210.

Cs. Gyimesi Éva: *Honvág a hazában. Cikkek, tanulmányok, esszék*. Bp 1993.

Cs. Gyimesi Éva: *Transzszilvanizmus. Wirklichkeit – Mythos – Ideal*. In: Berliner Beiträge zur Hungarologie 1995. 8: 9–18.

György Béla: *Reformmozgalom a romániai Országos Magyar Pártban (1926–1927)*. In: Magyar Kisebbség [új sorozat] 8 (2003) 1: 123–145.

György Béla: A Magyar Párt a romániai politikai életben (1922–1938). In: *Iratok a romániai Országos Magyar Párt történetéhez*, 13–25.

György Béla: Magyar–német kisebbségi blokk Romániában (1927). In: *In honorem Gernot Nussbächer*. Volum îngrijit de Daniel Nazare, Ruxandra Nazare și Bogdan Florin Popovici. Brașov 2004, 349–353.

György Béla: *Hatalom és társadalom kisebbségben. Párt és belső ellenzéke (1926–1927)*. In: *Regio* 15 (2004) 4: 83–98.

György Béla: *A romániai Országos Magyar Párt a román parlamentben*. http://www.foruminst.sk/publ/disputa/7/disputa7_gyorgybela.pdf (2006. december 31.).

Hajdú Tibor: *Közép-Európa forradalma 1917–1921*. Bp 1989.

Hanak Tibor: *Politik und Geistesleben der Ungarn in Wien 1918–1924. Ein Beitrag zur Geschichte der Ungarn in Wien*. In: *Ungarn-Jahrbuch* 14 (1986) 41–85.

Hanák Péter: *Jászi Oszkár dunai patriotizmusa*. Bp 1985.

Haselsteiner, Horst: *Közép-Európa és a föderalizmus mint rendező elv*. In: *História* 15 (1993) 5-6: 43–45.

Haslinger, Peter: *Arad, November 1918. Oszkár Jászi und die Rumänen in Ungarn 1900 bis 1918*. Wien [é. m.] 1993.

Haslinger, Peter: Nationalismus und Regionalismus – Konflikt oder Koexistenz? In: *Regionale Bewegungen*, 267–274.

Heckmann, Friedrich: Ethnos, Demos und Nation, oder: Woher stammt die Intoleranz des Nationalstaats gegenüber ethnischen Minderheiten? In: *Minderheitenfragen in Südosteuropa*, 9–36.

Heinen, Armin: *Die Legion „Erzengel Michael” in Rumänien. Ein Beitrag zum Problem des internationalen Faschismus*. München 1986.

Hetven év. *A romániai magyarság története 1919–1989*. Szerk. Diószegi László, R. Süle Andrea. Bp 1990.

Hoensch, Jörg K.: *Der ungarische Revisionismus und die Zerschlagung der Tschechoslowakei*. Tübingen 1967.

Holczhauser Vilmos: *Konsens und Konflikt. Die Begriffe des Politischen bei Carl Schmitt*. Berlin 1990.

Horváth Sz. Ferenc: *A romániai Országos Magyar Párt viszonya a jobboldali áramlatokhoz a harmincas években*. In: *Magyar Kisebbség [új sorozat]* 8 (2003) 2-3: 368–386.

Horváth Sz. Ferenc: *Az Erdélyi Lapok ideológiája. Zsidókérdés, katolikus antiszemitizmus és nemzetiszocializmus Erdélyben*. In: *Regio* 15 (2004) 3: 101–142.

Horváth Sz. Ferenc: Utak, tévutak, zsákutcák. Paál Árpád két világháború közti politikai nézeteiről. In: *Folyamatok a változásban. A hatalomváltások társadalmi hatásai Közép-Európában a XX. században*. Szerk. Ablonczy Balázs, Fedinec Csilla. Budapest 2005, 117–158.

Horváth Franz Sz.: Die Einstellung der ungarischen Minderheit Rumäniens zu Faschismus und Nationalsozialismus 1922–1940. In: *Der Einfluss von Faschismus und Nationalsozialismus auf Minderheiten in Ostmittel- und Südosteuropa*. Hg. Mariana Hausleitner, Harald Roth. München 2006, 133–132.

Horváth Franz Sz.: *Zwischen Ablehnung und Anpassung. Politische Strategien der ungarischen Minderheitselite in Rumänien 1931–1940*. München [megjelenik 2007-ben].

Hösch, Edgar: *Geschichte der Balkanländer. Von der Frühzeit bis zur Gegenwart*. München 1988.

Iacobescu, Mihai: *România și cooperarea intelectuală sub egida Societății Națiunilor (1919–1933)*. In: *Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie A. D. Xenopol* 21 (1984) 263–273.

Iacobescu, Mihai: *România și Societatea Națiunilor 1919–1929*. Bc [é. n., 1988].

Iancu, Gheorghe: *Considerații cu privire la rolul și locul Consiliului Dirigent în primii ani după Unire*. In: *Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie Cl-N* 21 (1978) 51–65.

Iancu, Gheorghe – Neamțu, G.: *Contribuții documentare cu privire la organizarea și inaugurarea universității românești din Cluj (1919–1920)*. In: *Studia Universitatis Babeș-Bolyai. Historia* 30 (1985) 39–47.

Iancu, Gheorghe: Die administrativ-institutionelle Einfügung Transsilvaniens in den einheitlichen rumänischen Nationalstaat und die Demokratisierung des politischen Lebens (1918–1928). In: *Nouvelles études d'histoire. Publiées à l'occasion du XVIe Congrès International des Sciences Historiques, Stuttgart 1985*. Par les soins de Ștefan Pascu [é. m.]. Bc 1985, 119–128.

Iancu, Gheorghe: *The Ruling Council. The Integration of Transylvania into Romania 1918–1920*. Cl-N 1995.

Identitate transilvană – o „națiune de voință”? In: *Alterra* 9 (2003) 20/21: 236–262.

(-il): *Négy nyelven a humánium jegyében*. In: *Utunk* 22 (1967) 20: 4.

Illyés Elemér: *Nationale Minderheiten in Rumänien. Siebenbürgen im Wandel*. Wien 1981.

Imreh István: *Sokszínű erdélyiség*. In: *Korunk* [3. folyam] 2 (1991) 1279–1283.

Istoria dreptului românesc în trei volume. Coord. Ioan Ceterchi. II/2. Bc 1987.

Izsák József: *Asztalos István*. Bk 1967.

Joó Rudolf: *Etnikumok és regionalizmus Nyugat-Európában*. Budapest 1988.

Juhász Gyula: *Magyarország külpolitikája 1919–1945*. Bp 1988.

K.[ántor] L.[ajos]: *Demokráciánkat építjük*. In: *Korunk* [3. folyam] 1 (1990) 275–276.

Kántor Lajos: *Erős, sorsszerű parancs*. In: *Korunk* [3. folyam] 1 (1990) 294–304.

Kántor Lajos: *Itt valami más van. Erdélyi krónika 1911–1959*. Bp [é. n., 1991].

Kántor Lajos: „Írta: SK.” *Erdély és a pesti közvélemény*. In: *Magyar Nemzet*, 1995. december 30 [új közlés: Erdély és a pesti közvélemény. In: Uő: Honos-hontalan. Két levél közt egy évtized. Esszék, publicisztikák. Miskolc 1997, 207–210].

Kántor Lajos – Láng Gusztáv: *Romániai magyar irodalom 1944–1970*. Második, javított kiadás. A könyvészeti adalékot össz. Réthy Andor. Bk 1973.

Kardos József: Die Rolle der Idee von der Heiligen Krone in Ungarn in den Jahren 1919–1921. In: *Études historiques hongroises* 1985. Responsables de la publication Ferenc Glatz, Ervin Pamlényi. Bp 1985, 523–545.

Kardos József: *A Szentkorona-tan története (1919–1944)*. Bp 1987.

Kaser, Karl: *Handbuch der Regierungen Südosteuropas (1833–1980)*. II. Graz 1982.

Katus László: Die Magyaren. In: *Die Habsburgermonarchie 1848–1918. III/1: Die Völker des Reiches*. Hg. Adam Wandruszka, Peter Urbanitsch. Wien 1980, 410–488.

Kessler, Wolfgang: Kulturbeziehungen und Reisen. In: *Kulturbeziehungen in Mittel- und Osteuropa im 18. und 19. Jahrhundert. Festschrift für Heinz Ischreyt zum 65. Geburtstag*. Hg. Wolfgang Kessler [é. m.]. Berlin 1982, 263–281.

K[essler, Wolfgang]: [Recenzió = Lengyel: *Auf der Suche*]. In: *Mitteilungen der Bibliotheken und Dokumentationsstellen der Ost-, Ostmittel- und Südosteuropaforschung (ABDOS)* 14 (1994) 3: 21.

Király István: *Ady és a monarchia*. In: *Tegnapok és holnapok árján. Tanulmányok Adyról*. Szerk. Láng József. Bp 1977, 7–26.

Kisebbségi alternatívák. Kisebbségi kérdések megjelenítése a Magyar Kisebbségben (1995–2000). Szerk. Györgyjakab Izabella. Sepsiszentgyörgy 2002.

Knopp, Wolfgang: *Das Abklingen des Transsylvanismus als interkulturelles Phänomen*. In: *Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde* [4. folyam] 16 [87] (1993) 1: 60–67.

Köllő Károly: Előszó [1992]. In: Saliga: *A Kalotaszeg*, 217–218.

Köllő Károly: *Bánffy Miklós, az Erdélyi Lapok főszerkesztője (1912–1913)*. In: *Erdélyi Múzeum* 56 (1994) 3-4: 20–27.

Korunk: *Építeni ezen a földön* [1983]. In: *Korunk* [3. folyam] 1 (1990) 276.

Kosáry Domokos: *Ungarische politische Bestrebungen und die Probleme der Monarchie im Zeitalter des Dualismus*. In: *Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae* 17 (1971) 27–52.

Kosáry Domokos: *Az európai kis államok fejlődési típusai*. Bp 1990 [legújabb közlés in: Uő: A magyar és európai politika történetéből. Tanulmányok. Budapest 2001, 589–649].

Köteles Pál: *A transzilvánizmus és az erdélyi avantgarde*. In: *Confessio* 10 (1986) 3: 52–59.

Kovács Ferenc: *50 éve jelent meg a Cultura*. In: *Utunk* 29 (1974) 2: 1–2.

Kovács Ferenc: *Bitay Árpád. „...hogyan románok és magyarok jobban megismerjék egymást...”*. Bk 1977.

Kovács János: A hőskorszak kezdetén. In: *Magyar szó. Tavasz. 1919–1920. Antológia*. Össz., jegyz. ellátta és a bevezető tanulmányt írta –. Bk 1971, 5–91, 402–418.

Kovács János: Aradi közbizalom. In: *Genius. Új Genius. 1924–1925. Antológia*. Össz., a bev. tanulmányt írta és jegyz. ellátta –. Bk 1975, 5–48, 315–323.

Kovács-Bertrand Anikó: *Der ungarische Revisionismus nach dem Ersten Weltkrieg. Der publizistische Kampf gegen den Friedensvertrag von Trianon (1918–1931)*. München 1997.

Kövics Emma: Die Frage der europäischen Einheit und die politische öffentliche Meinung in Ungarn. In: *Das Parteienwesen Österreichs*

- und Ungarns in der Zwischenkriegszeit. Hg. Anna M. Drabek [é. m.]. Wien 1990, 211–226.
- Kroner, Michael: *Die Beziehungen zwischen den Siebenbürger Sachsen und den anderen deutschen Volksgruppen Rumäniens in den Jahren 1918– 1944. Betrachtungen zur Bildung eines rumäniendeutschen Gesamtbewußtseins.* In: *Südostdeutsche Vierteljahresblätter* 34 (1985) 33–39.
- Kroner, Michael: Die Nationalitätenpolitik Rumäniens 1918–1945. Mit besonderer Berücksichtigung der Siebenbürger Sachsen. In: *Die Deutschen in Rumänien heute. Das Schicksal der Siebenbürger Sachsen als schwindende nationale Minderheit.* München: Landsmannschaft der Siebenbürger Sachsen in Deutschland [é. n., 1987], 58–81.
- Kühl, Joachim: *Föderationspläne im Donauraum und in Ostmitteleuropa.* München 1958.
- Lackó Miklós: *Nemzeti kérdés, nemzettudat a két világháború között.* In: *Jelenkor* 29 (1986) 719–726.
- Láng Gusztáv: *Jegyzetek a transzilvánizmusról.* In: *Utunk* 28 (1973) 50: 3–4.
- Láng Gusztáv: *Levelek a közelmúltból.* In: *Utunk* 35 (1980) 14: 2.
- Láng Gusztáv: *Vidék, magyarság, Európa.* In: *Életünk* 21 (1984) 1202–1206.
- Láng Gusztáv: *Egy önmeghatározás tanulságai. Jegyzetek a transzilvánizmusról.* In: *Kortárs* 33 (1989) 8: 89–100 [új közlés in: *Uő: Kivándorló irodalom. Kísérletek.* Kv 1998, 5–27].
- Láng Gusztáv: Die sächsisch-ungarischen Beziehungen im Zeichen des Transsylvanismus. In: *Die siebenbürgisch-deutsche Literatur als Beispiel einer Regionalliteratur.* Hg. Anton Schwob, Brigitte Tontsch. Köln [é. m.] 1993, 197–207.
- Láng Gusztáv: Transzszilvánizmus és magyarságtudat. In: *Szabédi napjai. Emlékezések, tudományos előadások Kolozsvárt 1992–1997.* Össz. Cseke Péter. A bev. Kántor Lajos írta. Kolozsvár 1998, 40–49.
- Láng Gusztáv – Balázs Imre József: *Vissza a Forrásokhoz. 8. A használhatóvá tett irodalmi hagyomány. Beszélgetés Láng Gusztávval.* Szerk. Balázs Imre József. In: *Helikon* 9 (1998) 23: 12–15.
- Láng Gusztáv – Demény Péter: *A transzszilvánizmus és előzményei.* In: *Nyelvünk és Kultúránk* 33 (2003) 2: 67–70.
- Láng Gusztáv: *Expanzív erdélyiség.* In: *Székelyföld* 9 (2005) szeptember. <http://www.hargitakiado.ro/toc.php?szam=200509&id=526&d=2005/09/> (2006. április 18.).
- Láng Gusztáv – Boka László – Filep Tamás Gusztáv: *Az „erkölcsi ellenzék” nemzedéke. Interjú Láng Gusztávval.* In: *Korunk* [3. folyam] 17 (2006) 11: 47–66.
- K. Lengyel Zsolt: Zur interethnischen Rolle literarischer Übersetzungen. In: *Forschungskolloquium junger Akademiker.* Hg. Anton Schwob. München 1985, 65–71.
- K. Lengyel Zsolt: *Unternehmen Cultura. Eine Zeitschrift für deutsch-rumänisch-ungarische Verbindung zwischen Kultur und Politik in Klausenburg 1924.* München 1986 [Magister Artium-értekezés, gépírat].
- K. Lengyel Zsolt: *Kulturverbindung, Regionalismus, föderativer Kompromiß. Betrachtungen zur Geschichte des frühen Transsylvanismus 1918– 1928.* In: *Ungarn-Jahrbuch* 15 (1987) 50–73.
- K. Lengyel Zsolt: *Jászi, Isac és a dunai kultúrszövetség. Egy kudarcba fulladt kompromisszum anatómiájához.* In: *Új Látóhatár* 38 (1987) 25–34.
- K. Lengyel Zsolt: Die falsche Alternative. Zum Cultura-Modell der deutsch-rumänisch-ungarischen Verbindungen im Rumänien der Zwischenkriegszeit. In: *Forschungen über Siebenbürgen und seine Nachbarn. Festschrift für Attila T. Szabó und Zsigmond Jakó.* Hg. Kálmán Benda, Thomas von Bogyay, Horst Glassl, Zsolt K. Lengyel. II. München 1988, 91–102.
- K. Lengyel Zsolt: *A hamis alternatíva. A két világháború közötti Románia magyar-német-román kapcsolatainak Cultura-modelljéhez.* In: *Szabadelvű Unio* 2 (1990) tél: 25–29.
- K. Lengyel Zsolt: *Der Briefwechsel zwischen Oszkár Jászi und Emil Isac. Zu den Plänen einer donaueuropäischen Kulturföderation nach dem Ersten Weltkrieg.* In: *Kurier der Bochumer Gesellschaft für Rumänische Sprache und Literatur* 1990. 15: 78–90.
- K. Lengyel Zsolt: *Az elnapolt alternatíva. Paál Árpád és az erdélyi magyar autonómia 1919–1920.* In: *Korunk* [3. folyam] 2 (1991) 1265–1269.
- K. Lengyel Zsolt: *Jászi Oszkár román kapcsolatairól, kudarcairól.* In: *Új Magyarország* 1 (1991) 44: 11.
- K. Lengyel Zsolt: *„Östliche Schweiz” und Siebenbürgen. Aus der Geschichte der ungarischen Alternativvorstellungen zur groß-*

- rumänischen Staatsidee. In: Siebenbürgische Semesterblätter 6 (1992) 112–130.
- K. Lengyel Zsolt: *Kulturális kapcsolatok, regionalizmus, szövetkezési kompromisszum. Szempontok a korai transzilvanizmus vizsgálatához 1918–1928.* In: Erdélyi Múzeum 54 (1992) 127–142.
- K. Lengyel Zsolt: *Kristóf György az erdélyiség és romániaiság keresztútjában. Adalékok.* In: Korunk [3. folyam] 3 (1992) 8: 107–113.
- K. Lengyel Zsolt: *Auf der Suche nach dem Kompromiß. Ursprünge und Gestalten des frühen Transsilvanismus 1918–1928.* München 1993.
- K. Lengyel Zsolt: *Rumänische Rechtfertigung und magyarischer „Revisionismus“.* Anmerkungen zur siebenbürgischen Frage 1918–1992. In: Siebenbürgische Semesterblätter 7 (1993) 67–82.
- K. Lengyel Zsolt: *A meghíúsult kompromisszum. A húszas évek transzilvanizmusáról.* In: Magyar Szemle [új folyam] 2 (1993) 845–856.
- K. Lengyel Zsolt: Von der Alternative zum Kompromiß. Zur Entstehungsgeschichte des Transsilvanismus 1919–1920. In: *Régi és új peregrináció. Magyarok külföldön, külföldiek Magyarországon.* Szerk. Békési Imre [é. m.]. I. Bp–Szeged 1993, 186–193.
- K. Lengyel Zsolt: *Transzszilvanizmus és regionalizmus a húszas évek Erdélyében. Különbségek és hasonlóságok.* In: Korunk [3. folyam] 4 (1993) 6: 59–64 [másodközlés in: Szabédi napjai. Emlékezések, tudományos előadások Kolozsvárt 1992–1997. Össz. Cseke Péter. A bev. Kántor Lajos írta. Kolozsvár 1998, 50–62].
- K. Lengyel Zsolt: *Grundlinien der politischen Beziehungen zwischen Deutschen und Magyaren im Rumänien der zwanziger Jahre.* In: Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde 17 [88] (1994) 2: 172–198.
- K. Lengyel Zsolt: *Siebenbürgische Grenzgänger. Zur Geschichte des Transsilvanismus in den ersten Jahrzehnten des 20. Jahrhunderts.* In: neue literatur [új folyam] 1995. 3-4: 155–169.
- K. Lengyel Zsolt: Kós Károly és a *Kalotaszeg* 1912. A 20. századi transzszilvanizmus kezdeteihez. In: *Emlékkönyv Jakó Zsigmond nyolcvanadik születésnapjára.* Az Erdélyi Múzeum-Egyesület elnöksége megbízásából szerk. Kovács András, Sipos Gábor, Tonk Sándor. Kv 1996, 346–376.
- K. Lengyel Zsolt: *A regionális öntudatosságtól a nemzeti öncélúságig – és vissza. Makkai Sándor transzszilvanizmusáról.* In: Korunk [3. folyam] 8 (1997) 8: 110–121.

- K. Lengyel Zsolt: Siebenbürgischer Regionalismus und zentralstaatliche Machtstrukturen im Rumänien der Zwischenkriegszeit. In: *Politische Kultur in Ostmittel- und Südosteuropa im 19. und 20. Jahrhundert.* Hg. Werner Bramke, Thomas Adam. Leipzig 1999, 81–104.
- K. Lengyel Zsolt: *Politisches System und Minderheiten in Rumänien 1918–1989. Abriß über die inneren Integrationsprobleme des politischen und nationalen Unitarismus am Beispiel der Deutschen und Magyaren.* In: Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde 24 [95] (2001) 190–212.
- K. Lengyel Zsolt: *„Keleti Svájc” és Erdély 1918–1919. A nagyromán állameszme magyar alternatíváinak történetéhez [I–II].* In: Korunk [3. folyam] 15 (2004) 1: 109–113; 2: 76–85.
- K. Lengyel Zsolt: A korai transzszilvanizmus Románia-képéről. In: *Nemzetiség – felelősség*, 109–138.
- Lenk, Kurt: *Ideologie/Ideologiekritik.* In: PWP I, 349–351.
- Leuştean, Lucian: *România, Ungaria şi Tratatul de la Trianon 1918–1920.* Iaşi 2002.
- Leuştean, Lucian: *România şi Ungaria în cadrul „Noii Europe” (1920–1923).* Iaşi 2003.
- Leuştean, Lucian: Rumänische Mehrheit und ungarische Minderheit in Siebenbürgen in den ersten Jahren der Zwischenkriegszeit. In: *Südosteuropa im 20. Jahrhundert. Ethnostrukturen, Identitäten, Konflikte.* Hg. Flavius Solomon [é. m.]. Iaşi-Konstanz 2004, 99–108.
- Lexikon zur Geschichte der Parteien in Europa.* Hg. Frank Wende. Stuttgart 1981.
- Lipcsey Ildikó: *A transzilvanizmus mint politikai koncepció.* In: Honismeret 24 (1996) 3: 13–19.
- Litván György: *„Magyar gondolat – szabad gondolat”. Nacionalizmus és progresszió a század eleji Magyarországon.* Bp 1978.
- Litván György: Egy könyv időszerűsége. In: Jászi Oszkár: *A nemzeti államok kialakulása és a nemzetiségi kérdés.* Válogatás. Bevezette, vál. és jegyz. ellátta Litván György. Bp 1986, 9–57.
- Litván György: *Jászi's Vienna Years and his Attempt to build Contacts with the Democratic Left in the Successor States.* In: Danubian Historical Studies 1 (1987) 3: 15–22.
- Litván György: Oszkár Jászi's Danube Federation Theories. In: *Geopolitics in the Danube Region. Hungarian Reconciliation Efforts, 1848–1998.* Ed. Ignác Romsics, Béla K. Király. Bp 1999, 227–242.

Litván György: Jászi Oszkár és a „jászizmus” Erdélyben. In: *Nemzetiség – felelősség*, 139–160.

Litván György: *Jászi Oszkár*. Budapest 2003.

Livezeanu, Irina: *Cultural Politics in Greater Romania. Regionalism, Nation Building and Ethnic Struggle, 1918–1930*. Ithaca-London 1995.

Lucinescu, Ioan Codruț: *România și problematica federală în secolul XX și în perspectiva aderării la Uniunea Europeană*. In: *Altera* 10 (2005) 25: 70–84.

Macartney, C.[arlile] A.[ylmer]: *National States and National Minorities*. London 1934.

Macartney, C.[arlile] A.[ylmer]: *Hungary and her Succesors. The Treaty of Trianon and its Consequences 1919–1937*. London [é. m.] 1937 [hasonmás kiadások: Oxford 1965, 1968].

Maghiarii din România și etica minoritară (1920–1940). Editori Lucian Nastasă, Levente Salat. Cluj 2003.

Magyar liberalizmus. Vál. Tőkéczi László. Bp 1993.

Magyar történelmi fogalomtár. I–II. Szerk. Bán Péter. Bp 1989.

Maner, Hans-Christian: *Parlamentarismus in Rumänien (1930–1940). Demokratie im autoritären Umfeld*. München 1997.

Mariska Zoltán: *Apáthy István politikai szereplése és pere*. In: *Korunk* [3. folyam] 17 (2006) 3: 77–89.

Markel, Michael: [Recenzió = *Lengyel: Auf der Suche*]. In: *Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde* 18 [89] (1995) 2: 209–210.

Marosi Ildikó: Bevezető. In: *A Helikon és az Erdélyi Szépműves Céh levelesládája (1924–1944)*. Közzéteszi Marosi Ildikó. I. Bk 1980, 5–38.

Méliusz József: A *Korunk* irodalma [1966]. In: *Uő: Az új hagyományért*. Bk 1969, 111–122.

Mikó Imre: A magyar közélet húsz éve [1938]. In: Balázs: *Mikó*, 229–237.

Mikó Imre: *Huszonkét év. Az erdélyi magyarság politikai története 1918. december 1-től 1940. augusztus 30-ig*. Bp 1941 [hasonmás kiadás: Bern 1987].

Mikó Imre: Az erdélyi magyarság sorsa a világháború után. In: *Magyarok és románok*. Szerk. Deér József, Gáldi László. II. Bp 1944, 209–250.

Mikó Imre: Közös hagyományok fóruma [1965]. In: *Uő: Változatok egy témára. Tanulmányok*. Gáll Ernő bevezető tanulmányával. Bk 1981, 122–126.

Mikó Imre: Bánffy Miklós emberközeli [1975]. In: Bánffy Miklós: *Emlékeimből (1932). Huszonöt év (1945)*. Második, bővített kiadás. Dávid Gyula előszavával. Kolozsvár 2003, 363–382.

Mikó Imre: A Varju nemzetség. In: Kós: *Varju nemzetség* [1977], 5–28. *Minderheitenfragen in Südosteuropa. Beiträge der Internationalen Konferenz The Minority Question in Historical Perspective 1900–1990. Inter University Center, Dubrovnik, 8.-14. April 1991*. Hg. Gerhard Seewann. München 1992.

Miskolczy Ambrus: *Lélek és titok. „A mioritikus tér” mítosza avagy Lucian Blaga eszmévilágáról*. Budapest 1994.

Möckl, Karl: Föderalismus und Regionalismus im Europa des 19. und 20. Jahrhunderts. Eine Skizze. In: *Von der freien Gemeinde zum föderalistischen Europa*. Festschrift für Adolf Gasser zum 80. Geburtstag. Hg. Fried Esterbauer [é. m.]. Berlin 1983, 529–549.

Mócsy István I.: *The Effects of World War I. The Uprooted: Hungarian Refugees and their Impact on Hungary's Domestic Politics 1918–1921*. New York 1983.

Molnár Gusztáv: A dokumentumok jegyzetei. In: NL 245–263.

Molnár Gusztáv: Az összetartozás szabadsága. *Utóirat a Nem lehet-vi-tához*. In: NL 264–267.

Molnár Gusztáv: Önrendelkezési törekvések az „Észak-Erdélyi Köztársaság” idején. In: *Autonómia és integráció*. Szerk. –. Bp 1993, 92–139.

Mózes Huba: *Sajtó, kritika, irodalom. Kísérlet*. Bk 1983.

Müller, Hermann: Minderheiten. In: *Handlexikon zur Politik-4wissenschaft*. Hg. Wolfgang W. Mickel. München 1983, 300–309.

Murádin Jenő: *Fasiszták kerestek-e?* In: *Korunk* [3. folyam] 1 (1990) 326–328.

Muşat, Mircea – Ardeleanu, Ion: *România după Marea Unire*. II/1: 1918–1933. Bc 1986.

Nagy Elemér: *Az építő Kós Károly*. Bp 1995.

Nagy György: A kezdeti transzilvanizmusról. *Eszmetörténeti vázlat*. In: *Korunk* [2. folyam] 32 (1973) 1652–1658.

Nagy György: *Gondolat és funkció. Bevezetés egy eszmetörténeti monográfiához*. In: *Korunk* [2. folyam] 36 (1977) 250–254.

Nagy György: *Szimbolikus illusztráció és történelmi tartalom. Egy eszme és magatartásrendszer elsődleges összetevőiről*. In: Korunk [2. folyam] 40 (1981) 739–744 [új közlés in: Uő: *Eszmék*, 38–50, 392–393].

Nagy György: *Kós Károly Sztambulban*. In: Korunk [3. folyam] 2 (1991) 836–847 [új közlés in: Uő: *Eszmék*, 53–71, 394–395].

Nagy György: *Kós Károly törökföldi írásairól, avagy egy tisztességes művelődéskoncepció körvonalai*. In: Helikon 2 (1991) 46: 1, 10; 47: 10; 48: 9 [új közlés in: Uő: *Eszmék*, 118–140, 402–404].

Nagy György: *A kisebbségi helytállástól a közösségi desirabilitásig és vissza. A transzszilvanista ideológiáról*. In: Korunk [3. folyam] 4 (1993) 1: 18–32 [új közlés in: Uő: *Eszmék*, 7–37, 387–392].

Nagy György: Korszerűtlen példázat a helyzet hatalmáról és a szellem tisztességéről. Kós Károly és a Termés 1943-as ankétja. In: *Szabédi napjai. Emlékezések, tudományos előadások Kolozsvárt 1992–1997*. Össz. Cseke Péter. A bev. Kántor Lajos írta. Kolozsvár 1998, 63–83 [új közlés in: Uő: *Eszmék*, 141–161, 404–405].

Nagy György: A Kiáltó szó és előzményei. In: Uő: *Eszmék*, 72–117, 395–402 [első közlés: Erdélyi magyar szellemi élet a két háború között (1918–1940). In: Korunk [3. folyam] 10 (1999) 2: 108–116; 3: 93–104; 5: 102–109; harmadközlés: Erdélyi magyar szellemi élet 1918–1921 között. In: Filozófia és kultúra. Írások a modern magyar művelődéstörténet köréből. Szerk. Lackó Miklós. Budapest 2001, 165–195].

Nagy György: *Eszmék, intézmények és ideológiák Erdélyben. Tanulmányok (1973–1998)*. Kolozsvár 1999.

Nagy Lajos: *A kisebbségek alkotmányjogi helyzete Nagyromániában*. Kv 1944 [hasonmás kiadás: Székelyudvarhely 1994].

Nagy Róbert: Egység és partikularizmusok a román nemzetfejlődésben. In: *Nemzeti és regionális identitás Közép-Európában*. Szerk. Ábrahám Barna [é. m.]. Piliscsaba 2003, 150–180.

L. Nagy Zsuzsa: A magyarországi és erdélyi szabadkőművesség kapcsolatai a két világháború között. In: *Tanulmányok Erdély történetéről*. Szakmai konferencia Debrecenben, 1987. október 9–10. Szerk. Rácz István. Bp 1988, 151–159.

Neagoe, Stelian: *Viața universitară clujeană interbelică (Triumful rațiunii împotriva violenței)*. I–II. Cl-N 1980.

Nedelea, Marin: *Aspecte ale vieții politice din România în anii 1922–1926. Politica guvernului liberal. Regrupări în rîndul partidelor burgheze*. Bc 1987.

Nemzetiség – felelősség. Írások Gáll Ernő emlékére. Szerk. Földes György, Gálfalvi Zsolt. Bp 2005.

Nistor, Ioan Silviu: L'Unification institutionnelle et administrative de la Roumanie parachevée. In: *Nouvelles études d'histoire. Publiées à l'occasion du XVIe Congrès International des Sciences Historiques, Stuttgart 1985*. Par les soins de Ștefan Pascu [é. m.]. Bc 1985, 129–143.

Oberreuter, Heinrich: Autonomie. In: *Staatslexikon. Recht – Wirtschaft – Gesellschaft*. Hg. Görres-Gesellschaft. I. Freiburg [é. m.] 1985, 490–493.

Ormos Mária: *Padovától Trianonig 1918–1920*. Bp 1983.

Păcurariu, Francisc: *Românii și maghiarii de-a lungul veacurilor. Paralelisme, interferențe, convergențe și contradicții în cursul istoriei*. Bc 1988.

Pál Balázs: *Kós Károly*. Bp 1983.

Pană, Virgil: *Minoritățile etnice din Transilvania între anii 1918–1940. Drepturi și privilegii*. Tg.-Mureș 1996.

Pascu, Ștefan: *Făurirea statului național unitar român*. I–II. Bc 1983.

Pearson, Raymond: *National Minorities in Eastern Europe 1848–1945*. New York 1983.

Pham-Thi-Tu: *La coopération intellectuelle sous la Société des Nations*. Genève–Paris 1964.

Pomogáts Béla: *A transzilvánizmus. Az Erdélyi Helikon ideológiája*. Bp 1983.

Pomogáts Béla: *Álom a vár alatt. Áprily Lajos és a transzilvánizmus*. In: *Életünk* 26 (1988) 163–167.

Pomogáts Béla: Aspirations des Hongrois de la Transylvanie vers l'autonomie 1918–1921. In: *Forschungen über Siebenbürgen und seine Nachbarn. Festschrift für Attila T. Szabó und Zsigmond Jakó*. Hg. Kálmán Benda, Thomas von Bogyay, Horst Glassl, Zsolt K. Lengyel. II. München 1988, 81–90.

Pomogáts Béla: Erdélyi gondolat – erdélyi irodalom [1994]. In: Uő: *Párbeszéd anyanyelven. Tanulmányok és cikkek a magyar irodalomról és az anyanyelvi mozgalomról*. Bp 1998, 88–106.

Pomogáts Béla: *Erdély hűségében. Tanulmányok és előadások*. Csíkszereda 2002.

Pomogáts Béla: Az erdélyi gondolat nyolc évtizede. In: *Jelszó és mítosz*, 15–101.

Pomogáts Béla: *Erdélyi összefogás – egy újsághír margójára*. In: Kisebbségkutatás 13 (2004) 627–634.

Preda, Dumitru: *În apărarea României Mari*. Transilvania și relațiile româno-ungare până la 15 aprilie 1919. In: *În apărarea României Mari*. Campania armatei române din 1918–1919. Coord. Dumitru Preda. București 1994, 114–206.

PWP = *Pipers Wörterbuch zur Politik. I: Politikwissenschaft. Theorien – Methoden – Begriffe*. Hg. Dieter Nohlen, Rainer Olaf Schultze. München-Zürich ¹1985, ³1989; *II: Westliche Industriegesellschaften. Wirtschaft – Gesellschaft – Politik*. Hg. Manfred G. Schmidt. München-Zürich 1983.

Rácz Győző: Egy irodalomtörténet esztétikája és ideológiája. In: *Úő: Értelme és szépség. Esszék, tanulmányok, kritikák*. Bk 1972, 310–324.

Rácz Győző: A legendától a valóságig. Tóth Sándor Gaál Gábor-tanulmányáról. In: *Úő: A lírától a metafizikáig. Esszék, tanulmányok, kritikák*. Bk 1976, 84–111.

Raffay Ernő: *Erdély 1918–1919*. Bp 1987.

Reinerth, Karl M.: *Zur politischen Entwicklung der Deutschen in Rumänien 1918–1928. Aus einer siebenbürgisch-sächsischen Sicht*. Bad Tölz 1993.

Reissert, Bernd: *Föderalismus*. In: PWP I, 238–244.

Regionale Bewegungen und Regionalismen in europäischen Zwischenräumen seit der Mitte des 19. Jahrhunderts. Hg. Philipp Ther [é. m.]. Marburg 2003.

Regionalismus. Phänomen – Planungsmittel – Herausforderung für Europa. Eine Einführung. [Hg.] Fried Esterbauer. München 1978.

Ritoók János: *Kettős tükör. A magyar–szász együttélés múltjából és a két világháború közötti irodalmi kapcsolatok történetéből*. Bk 1980.

RMIL = *Romániai magyar irodalmi lexikon. Szépirodalom, közírás, tudományos irodalom, művelődés*. I–II. Főszerk. Balogh Edgár. Bk 1981, 1991; III–IV. Főszerk. Dávid Gyula. Bk 1994, Kv-Bk 2002.

Romsics Ignác: *Graf István Bethlens Konzeption eines unabhängigen oder autonomen Siebenbürgens*. In: *Ungarn-Jahrbuch* 15 (1987) 74–93.

Romsics Ignác: *Gróf Bethlen István politikai pályája 1901–1921*. Bp 1987.

Romsics Ignác: *A Tanácsköztársaság társadalmi és tömegbázisa*. In: *Palócföld* 23 (1989) 1: 5–12.

Romsics Ignác: *Bethlen István. Politikai életrajz*. Bp ¹1991 [2., átdolgozott kiadás: Bp 1999].

Romsics Ignác: *Olaszország és a román–magyar megegyezés tervei, 1918–1938*. In: *Úő: Helyünk és sorsunk a Duna-medencében*. Bp 1996, 132–176.

Romsics Ignác: *Trianon és a magyar politikai gondolkodás*. In: *Emlékkönyv L. Nagy Zsuzsa 70. születésnapjára*. Szerk. Angi János, Barta János. Bp 2000, 411–421.

Romsics Ignác: *A független vagy autonóm Erdély terve a magyar és a nemzetközi politikában 1919–1945*. In: *Korunk* [3. folyam] 12 (2001) 11: 90–102.

Romsics Ignác: *Nation and State in Modern Hungarian History*. In: *The Hungarian Quarterly* 42 (2001) Winter: 37–60.

Romsics Ignác: *Magyar békeelképzelések a második világháború végén*. In: *Korunk* [3. folyam] 17 (2006) 2: 11–17.

Rothschild, Joseph: *East Central Europe between the Two World Wars*. Washington 1974.

Sachelarie, Ovid – Georgescu, Valentin Al.: *Unirea din 1918 și problema unificării legislației*. In: *Studii. Revista de istorie* 21 (1968) 1184–1198.

Saizu, I.: *Opinii din perioada 1922–1928 privitoare la dezvoltarea economiei naționale*. In: *Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie A. D. Xenopol* 9 (1972) 381–401.

Sălăgean, Marcela Vultur: *Considérations sur la présence des troupes soviétiques dans la Transylvanie du Nord*. In: *Transylvanian Review* 5 (1996) 4: 40–45.

Sallanz, Josef: [Recenzió = *Lengyel: Auf der Suche*]. In: *Halbasien* 5 (1995) 1: 95–98.

Salvan, Florin – Salcă, Horia: *Dr. Alexandru Vaida Voevod, europeanul. 1872–1920*. Brașov 2002.

Sárréti Sándor: *A transzilvanizmus fogalmáról*. In: *Tiszatáj* 28 (1974) 8: 54–57.

Sas Péter: *Kilenc évtized*. In: *„Kőből, fából házat... igékből várat”*, 259–300.

Sas Péter: *Kós Károly levelezésének a történelmi háttere*. In: *Kós Károly levelezése*, 7–37.

Sata Kinga-Koretta: *The Idea of the „Nation” in Transylvaniam*. In: *Nation-Building and Contested Identities: Romanian and Hungarian Case Studies*. Ed. Balázs Trencsényi [é. m.]. Bp/Iași 2001, 42–60.

Schaser, Angelika: [Recenzió = Lengyel: *Auf der Suche*]. In: *Südost-Forschungen* 54 (1995) 429–431.

Schaser, Angelika: Trans(s)ilvanismus. In: *Lexikon zur Geschichte Südosteuropas*. Hg. Edgar Hösch [é. m.]. Wien [é. m.] 2004, 688.

Schenker, Harald: [Recenzió = Lengyel: *Auf der Suche*]. In: *Südosteuropa-Mitteilungen* 36 (1996) 191–192.

Schlett István: *A magyar politikai gondolkodás története. II/1: A liberalizmus Magyarországon*. Bp 1999.

Schmitt, Carl: *Der Begriff des Politischen. Text von 1932 mit einem Vorwort und drei Corollarien*. Berlin 1979.

Schmitz, Ulrich – Rammstedt, Angela: Gegenseitige – einseitige Kommunikation. In: *Lexikon zur Soziologie*. Hg. Werner Fuchs [é. m.]. Opladen 1978, 398–399.

Schuller-Anger, Horst: *Kritik und Literaturbetrachtung im Klingsor*. In: *Forschungen zur Volks- und Landeskunde* 30 (1987) 2: 68–78.

Schuller-Anger, Horst: *Kontakt und Wirkung. Literarische Tendenzen in der siebenbürgischen Kulturzeitschrift Klingsor*. Bukarest 1994.

Schultze, Rainer-Olaf: *Föderalismus*. In: PWP II, 93–106.

Schultze, Rainer-Olaf – Sturm, Roland: *Regionalismus*. In: PWP II, 380–390.

Scurtu, Ioan: *Political Parties in Romania after Parliamentary Elections, 1919–1937*. In: Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie A. D. Xenopol 17 (1980) 63–90.

Seewann, Gerhard: Ungarische und deutsche Minderheiten im Donau-Karpatenbecken 1918–1980: Ein typologischer Vergleich ihrer Entwicklung. In: *Aspekte ethnischer Identität*, 395–409.

Seton-Watson, Hugh: *Eastern Europe between the Wars 1918–1941*. New York/London 1967.

S.[onnevend] P.[éter]: [Recenzió = Lengyel: *Auf der Suche*]. In: *Kisebbségkutatás* 4 (1995) 1: 101–104.

Sontheimer, Kurt: *Pluralismus*. In: *Staat und Politik*. Hg. Ernst Fraenkel, Karl Dietrich Bracher. Neuausgabe. Frankfurt am Main 1974, 254–259.

Stark Tamás: *Út a békeszerződéshez*. In: *Századok* 127 (1993) 781–851.

Sterbling, Anton: [Recenzió = Lengyel: *Auf der Suche*]. In: *Südostdeutsche Vierteljahresblätter* 44 (1995) 4: 360–361.

Știrban, Marcel: *Aspecte ale problemei agrare în presa românească din Transilvania (1919–1921)*. In: Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie Cl 14 (1971) 215–227.

Szabó Zsolt: *A politikus Kós Károly*. In: *Kalotaszeg [új folyam]* 2 (1991) 1: 4.

Szabó Zsolt: Előszó. In: *Benedek Elek irodalmi levelezése*, IV, 5–16.

Szakály Sándor: *A Magyarországi Tanácsköztársaság Vörös Hadseregének tisztikara*. In: *Palócföld* 23 (1989) 1: 13–21.

Szarka László: *A méltányos nemzeti elhatárolódás lehetősége 1918 végén. A Jászi-féle nemzetiségi minisztérium tevékenységéről*. In: *Regio* 1 (1990) 1: 49–65.

Szarka László: Autonómiaelképzések a kisebbségi magyar pártok két világháború közötti politikájában. In: *Hatalom és társadalom a XX. századi magyar történelemben*. Szerk. Valuch Tibor. Bp 1995, 250–254.

Szarka László: Keleti Svájc – illúzió vagy utópia? A Károlyi-kormány Nemzeti Minisztériumának működése. [Függelék:] A Jászi-féle Nemzetiségi Minisztérium „Keleti Svájc”-tervezetének fennmaradt vázlata. In: Uő: *Duna-táji dilemmák. Nemzeti kisebbségek – kisebbségi politika a 20. századi Kelet-Közép-Európában*. Bp 1998, 113–125, 281–284.

Szarka László: Nationale Regionen in Ungarn und die Kantons- und Autonomiepläne von Oszkár Jászi im Winter 1918–1919. In: *Region und Umbruch 1918. Zur Geschichte alternativer Ordnungsversuche*. Hg. Harald Heppner, Eduard Staudinger. Frankfurt am Main [é. m.] 2001, 97–108.

Szász Béla: Önkormányzati törekvések az erdélyi magyarság szolgáltatában. In: *Jancsó Benedek emlékkönyv*. Szerk. Asztalos Miklós. Bp 1931, 277–290.

Szász Zoltán: Forradalmak és nemzeti mozgalmak a monarchia összeomlása után (1918–1919). In: *Erdély története három kötetben*. Főszerk. Köpeczi Béla. III. Bp 1986, 1701–1732.

Szász Zoltán: Die ungarischen Siebenbürgen-Pläne (1918–1920). In: *Region und Umbruch 1918. Zur Geschichte alternativer Ordnungsversuche*. Hg. Harald Heppner, Eduard Staudinger. Frankfurt am Main [é. m.] 2001, 109–117.

Szávai Géza: *Helyzettudat és irodalom*. Kv-N 1980.

Szegedi Edith: Ansätze zum interethnischen Dialog in Rumänien 1918–1940 und 1990. In: *Minderheitenfragen in Südosteuropa*, 309–326.

Szekfű Gyula: *Három nemzedék és ami utána következik*. Bp 1934 [hasonmás kiadás: Bp 1989].

Szöcs István: Az Ördögszekér és Makkai Sándor. In: Makkai Sándor: *Ördögszekér*. Erdélyi regény. Bk 1979, 5–34.

Ther, Philipp: Einleitung: Sprachliche, kulturelle und ethnische „Zwischenräume“ als Zugang zu einer transnationalen Geschichte Europas. In: *Regionale Bewegungen*, IX–XXIX.

Tilkovszky Loránt: [Recenzió = Lengyel: *Auf der Suche*]. In: *Századok* 130 (1996) 197–198.

Tizenegyek. *Egy antológia elő- és utóélete (1923–2003)*. Közzéteszi Cseke Péter. Kv 2003.

Todor, Avram P.: *Confluente literare româno-maghiare*. Îngrijirea ediției, note și prefață de Dávid Gyula. București 1983.

Tolnai Gábor: Erdély magyar irodalmi élete [1933]. In: Uő: *Fejedelmi Erdély. Tizenhat tanulmány*. Bp 1984, 283–373.

Tordai Zádor: *Örömmel írtam. Kós Károlynak*. In: *Kortárs* 15 (1971) 1548–1568.

Tordai Zádor: *Provincialismo o cultura regionale: l’esempio della Transilvania*. In: *Rivista di Studi Ungheresi* 1987/2: 27–40.

Török Zsuzsanna: Transylvaniam: A Politics of Wise Balance? Minority Regionalism in Interwar Romania (1918–1940). In: *Regionale Bewegungen*, 127–144.

Tóth Andrej: A Huszár-kormány meghívása a párizsi békekonferenciára (1919. december – 1920. január). In: *Századok* 139 (2005) 1477–1496.

Tóth Pál Péter: *Messiasok*. Bp 1987.

Tóth Sándor: *G. G. Tanulmány Gaál Gáborról, a Korunk szerkesztőjéről*. Bk 1971.

Tóth Sándor: A Gaál-monográfia szerzője a Korunk kérdéseire válaszol. In: *Korunk évkönyv 1973. Tanulmányok a romániai magyar tudományosság műhelyéből*. Kv 1973, 41–52.

Tóth Sándor: *Dicsőséges kudarcaink a diktatúra korszakából. Gaál Gábor sorsa és utóélete Romániában 1946–1986*. Budapest 1997.

Tóth Sándor: A transzszilvanizmus színeváltozásáról. In: *Források és stratégiák. Szimpózium*. Szerk. Bárdi Nándor. Csíkszereda 1999, 114–123.

Vaida, Mircea: *Sextil Pușcariu, critic și istoric literar*. Cl 1972.

Vajk Ilona: *Móricz Zsigmond és Kós Károly találkozásai*. In: *Acta Historiae Litterarum Hungaricarum* 26 (1990) 201–216.

Vallasek Júlia: *Elváltozott világ. Az erdélyi magyar irodalom 1940–44 között*. Debrecen 2004.

Varró János: *A romániai magyar irodalom előzményei*. In: *Igaz Szó* 16 (1968) 112–123.

Varró János: *Kós Károly, a szépíró. Kismonográfia*. Kv 1973.

Varró János: A százéves Kós Károly elbeszéléseiről. In: Kós Károly: *A havas. Elbeszélések és a Budai Nagy Antal című dráma*. Vál., előszóval és függelékkel ellátta Varró János. Kv-N 1983, 5–32.

Veress Dániel: *Bánffy Miklós*. In: *RMIL* I, 154–157.

Vezér Erzsébet: *Emil Isac és a magyar progresszió. Levelezése Jászi Oszkárral*. In: *Korunk* [2. folyam] 37 (1978) 642–646.

Viefhaus, Erwin: *Die Minderheitenfrage und die Entstehung der Minderheitenschutzverträge auf der Pariser Friedenskonferenz 1919. Eine Studie zur Geschichte des Nationalitätenproblems im 19. und 20. Jahrhundert*. Würzburg 1960.

Viefhaus, Erwin: Die Nationalitätenfrage in den ostmitteleuropäischen Nationalstaaten nach 1919. In: *Studien zur Geschichtsschreibung im 19. und 20. Jahrhundert*. Hg. Paul Philipp. Köln–Graz 1967, 147–170.

Vincze Gábor: *A kolozsvári Ferenc József Tudományegyetem felszámolása 1919-ben*. In: *Pro Minoritate* 2004. nyár: 130–155.

Visy Zsolt: Kós Károly és a transzszilvanizmus. In: *Nyelvünk és Kultúránk* 32 (2002) 1: 5–18.

Vita Zsigmond: Magyar irodalmi előadások Válenii de Muntén 1935 után. In: Uő: *Művelődés és népszolgálat. Tanulmányok*. Bk 1983, 258–276.

Wierer, Rudolf: *Der Föderalismus im Donauraum*. Graz–Köln 1960.

Wittstock, Joachim: Der Kulturbegriff in der siebenbürgisch-sächsischen Essayistik nach 1918. In: *Beiträge zur deutschen Literatur in Rumänien seit 1918*. Hg. Anton Schwob. München 1985, 151–159.

Wittstock, Joachim: *Über den Transsylvanismus. Einiges vom geistigen Erbe des 19. Jahrhunderts in der siebenbürgischen Literatur nach 1900*. In: *Der gemeinsame Weg* 1992. 68: 10–13 [magyarul rövidítve: A transzszilvanizmusról – német szemmel. In: *Látó* 3 (1992) 1: 69–72].

Zach, Cornelius R.: *Schwerpunkte siebenbürgisch-sächsischer Beziehungen zum rumänischen Staat 1920–1930*. In: *Ungarn-Jahrbuch* 16 (1988) 72–81.

Zaciu, Mircea: *Reviste uitate: Cultura* [I–II]. In: *Tribuna* 11 (1967) 17: 3; 18: 3 [új közlés: *Reviste ardeleni în perioada interbelică*. In: Uő: *Ca o imensă scenă*, 31–49, itt 31–39].

Zaciu, Mircea: *Cuvânt înainte*. In: Uő: *Ca o imensă scenă*, 9–10.

Zaciu, Mircea: Lucian Blaga. In: Uő: *Ca o imensă scenă*, 358–421.
 Zaciu, Mircea: *Ca o imensă scenă, Transilvania...* București 1996.
 Zeidler Miklós: *A revíziós gondolat*. Bp 2001.
 Ziebura, Gilbert: Legitimität. In: *Staat und Politik*. Hg. Ernst Fraenkel,
 Karl-Dietrich Bracher. Neuausgabe. Frankfurt am Main 1974,
 180–182.

Mutató¹

Ady Endre (1877–1919) 44, 46,
50–51, 62, 64, 91, 95, 221, 230	Balogh Edgár (1906–1996) 36–38,
68–69
Agârbiceanu, Ion (1882–1962) 21–22	Bánffy [Kisbán] Miklós gróf (1873–
1950) 36, 53–56, 249, 250, 303
Alkotmánypárt 44	Bánffyhunrad 34, 227
Alsó-Fehér vármegye 49	Banu, Constantin (1873–?) 152, 155
Ammende, Ewald (1893–1936) 11,
14	Bárdi Nándor 265–267, 290–291
Apáczai Csere János (1625–1659)
288	Bécs 10, 27, 63, 143, 196
Apáthy István (1863–1922) 44, 73,
77–81, 83, 89, 290	Békés (vár)megye 102
Apponyi Albert gróf (1846–1933) 62	Benedek Elek (1859–1929) 284,
294, 296
Április [Jékely] Lajos (1887–1967)
36	Benkő Samu 50, 71, 289
Arad 13, 43, 74–75, 85, 140, 142,
180, 213	Beöthy Zsolt (1848–1922) 189
Asociațiunea Transilvană pentru
Literatura Română și Cultura
Poporului Român (ASTRA) 48,
50	Berinkey Dénes (1871–1944) 84
Auger, Yves (?–?) 152	Bern 10
Averescu, Alexandru (1859–1938)
17, 146, 149, 226, 238	Bernády György (1864–1938) 252
Bajcsy-Zsilinszky [Zsilinszky] End-
re (1886–1944) 304	Berthelot, Henri Mathias (1866–
1931) 79
Balázsfalva 50	Bethlen Gábor (1580–1629) 193,
194, 196, 205, 207, 210, 216, 230
Balogh Arthur (1866–1951)
124–126, 228, 233, 246, 302	Bethlen György gróf (1888–1968)
197, 248, 252, 265–266
	Bethlen István gróf (1874–1946)
43, 73, 99, 187, 228, 260
	Bibó István (1911–1979) 206–207,
304
	Bíró Béla 296
	Bitay Árpád (1896–1937) 186, 192

¹ Ez a jegyzék a kötetben szereplő személyek, intézmények, helységek és (vár)me-
 gyék nevét gyűjti egybe. Nem tartalmazza a *Cultura* repertóriumának, valamint
 a függelékbeli tájékoztató és könyvészet anyagát. Az életrajzi adatok a társkötet
 mutatójának (K. Lengyel: *Auf der Suche*, 459–470), az újabb keletűek e tanulmány-
 gyűjtemény forrásaiból származnak. A dőlten szedett oldalszámok csak lapalji
 jegyzetekben, nem bibliográfiai címleírásokban előforduló nevekre utalnak.

Blaga, Lucian (1895–1961) 152, 299, 300
 Bocholier, François 291
 Bocskai István (1557–1606) 196
 Bologa, Valeriu (1892–1971) 152, 155
 Böngérfi Géza (?-?) 34
 Brandsch, Rudolf (1880–1953) 10–11, 14, 227, 253
 Brassó 13, 47, 142
 Brătianu, Ion I. C. (1864–1927) 146, 148, 225
 Budapest 27, 47, 50, 56, 91, 103, 147, 188, 228, 231, 261
Budapesti Hírlap 49, 50, 52, 63
 Buday Árpád (1879–1937) 147, 160, 183, 187
 Bukarest 12, 27, 47, 180, 261
 Calcutta 9, 144
Cele Trei Crișuri 20, 31
 Codârcea, Corneliu (1894-?) 270
 Collegium Academicum [Nagyenyed] 194
Cultura 151–178, 184, 186, 189, 272–273, 299
 Czine Mihály (1929–1999) 36
 Csanád (vár)megye 102
 Csernovic 12, 17
 Csík (vár)megye 101, 104
 Csucs 47
Dacoromania 155
 Dávid [Hertel] Ferenc (1526 körül–1579) 288
 Deák Ferenc (1803–1876) 106
 Debreczeni László (1903–1986) 35
 Déva 79
 Dózsa Endre (1857–1944) 43, 221
 Duca, Ion G. (1879–1933) 146
 Dunamelléki Református Egyházkerület 196

Egységesítő és Tehermentesítő Regionális Bizottság (*Comisie Regională pentru Unificare și Descărcare*) 17
 Eötvös József báró (1813–1871) 106
 Erdei Ferenc (1910–1971) 206
Erdélyi Fiatalok 24, 35, 200
Erdélyi Helikon 24, 35–36, 112, 135, 235, 248, 253, 293, 299
Erdélyi Irodalmi Szemle 147, 182, 187, 248
 Erdélyi Irodalmi Társaság 43, 55–56, 184, 190, 221
Erdélyi Lapok 40, 43, 56–57
 Erdélyi Magyar Közművelődési Egyesület (EMKE) 43–44, 49–50, 221
 Erdélyi Múzeum-Egyesület 184, 190
 Erdélyi Néppárt 227 ® Magyar Néppárt
 Erdélyi Párt 302–303
 Erdélyi Református Egyházkerület 196
Erdélyi Szemle 53, 57, 64, 90–91, 223, 230
 Erdélyi Szépmíves Céh 67, 248
 Erdélyi Szövetség 43–44, 119, 221
 Európai Német Népcsoportok Szövetsége (*Verband der Deutschen Volksgruppen in Europa*) 11
 Fábián Ernő (1934–2001) 25, 268–269, 292
 Fassel, Horst 272
 I. Ferdinánd (1865–1927) 82, 197
 Filep Tamás Gusztáv 267
 Firenze 9, 144
 Függelenségi Párt 43, 119

Gaál [Gál] Gábor (1891–1954) 179, 191, 244, 292
 Gáll Ernő (1917–2000) 25, 39–40, 70, 110–112, 136, 293
 Gelei József (1885–1952) 183
 Genf 10, 156, 157
Genius 180
 Goga, Octavian (1881–1938) 8, 21–22, 31, 141, 146
 Granpierre Emil (1876–1938) 81, 83, 124–127, 135, 183, 232–233, 246, 252
 Gyárfás Elemér (1884–1945) 19, 44, 99, 228, 246, 262, 288
 Cs. Gyimesi Éva 71, 269, 280
 György Béla 266, 293, 298
 Gyulafehérvár 193
 Háromszék (vár)megye 101, 214
 Heltai Gáspár [Helth, Kaspar] (1510 körül–1574 körül) 288
 Hivatalok Egységesítésének és Tehermentesítésének Központi Bizottsága (*Comisie Centrală pentru Unificarea și Descărcarea Serviciilor*) 17
 Hock János (1859–1936) 162
 Holnap Társaság 44, 46
 Honterus Gimnázium 152
 Horthy Miklós (1868–1957) 36, 139, 143, 145, 148
 Horváth Szabolcs Ferenc 300
Husadik Század 44, 140
 Iași 277
 Ibrăileanu, Garabet (1871–1936) 31
 Ilia Mihály 41
Înfrățirea 22
 Intellektuális Együttműködés Nemzetközi Intézete (*Institut International de Coopération Intellectuelle*) 10, 145

Intellektuális Együttműködés Szervezete (*Organisation de Coopération Intellectuelle*) 10, 156
 Iorga, Nicolae (1871–1940) 7, 155
 Isac, Emil (1886–1954) 9, 139–141, 143–145, 149–150, 270
 Jakabffy Elemér (1881–1963) 243, 246, 249, 252, 288
 Jakó Zsigmond 265
 Jancsó Béla (1903–1967) 200
 Jancsó Benedek (1854–1930) 263, 281
 Janovics Jenő (1872–1944) 147
 Jára 47
 Jászi Oszkár (1875–1957) 14, 73, 78, 82, 89–90, 140–146, 148–150, 223, 230, 237, 290, 297
 Joó Rudolf (1946–2002) 276
 Jósika Samu báró (1848–1923) 125, 231–232, 248
 Juhász Gyula (1930–1993) 265
 Kádár Imre (1894–1972) 13, 146
Kalotaszeg 33–41, 45–59, 61–62, 68, 70–71, 221
 Kántor Lajos 50, 51
 Károlyi Mihály gróf (1875–1955) 73–75, 78–79, 83–84, 124
 Kelet Irodalmi és Művészeti Társaság 58
Keleti Újság 118, 121, 229
 Kelet-Magyarországi Főkörménybiztosság 77–79, 81–82, 92, 223–224, 290
 Kemény Zsigmond báró (1814–1875) 288
 Kisbán Miklós 36 ® Bánffy Miklós gróf
 Kisinyov 17
 Kis-Küküllő vármegye 44, 99

Klebelberg Kunó gróf (1875–1932) 56
Klingsor 241, 253
 Kolozs (vár)megye 43, 54, 83, 221
 Kolozsvár 13, 17, 47, 54, 77, 79–80, 83, 90, 95, 103, 121, 124, 142–143, 155, 182–183, 188, 202, 221, 228, 231, 261, 272
 Kolozsvári román egyetem (*Universitatea Daciei Superioare*) 152, 183
Kolozsvári Szemle 57
 Konstanca 180
 Konstantinápoly 196
 Kormányzótanács (*Consiliul Dirigent*) 17, 29, 86, 100
Kortárs 33, 36
Korunk 36, 41, 68, 180, 244, 292
 Kós Károly (1883–1977) 12–13, 16, 18–19, 33–41, 45–71, 89, 112, 121, 127, 130, 137, 146, 208, 221, 222, 224, 228, 236, 257, 282–284, 288–289, 294, 295–296, 301
 Kossuth Lajos (1802–1894) 55
 Kovács János (1921–1997) 179, 190–191, 192
 Kovács Kálmán (1913–?) 206
 Köllő [Engel] Károly (1923–2002) 40
 Krenner Miklós [Spectator] (1875–1968) 257
 Kristóf György (1878–1965) 152, 158, 159, 160, 163, 179–180, 182–185, 187–191, 244, 302
 Kriza János (1811–1875) 288
 Kuncz Aladár (1886–1931) 36
 Láng Gusztáv 25, 39, 284
 Lansing, Robert (1864–1928) 87
 Lapedatu, Alexandru (1876–1954) 154
 Leuştean, Lucian 277–279
 Ligeti Ernő (1891–1944) 249

Litván György (1929–2006) 297
 Ludwig-Maximilians-Universität, München 265
 Lugos 142
Magyar Kisebbség 249
 Magyar Mérnök és Építész Egylet 47
 Magyar Nemzeti Párt 117, 123–124, 132
 Magyar Nemzeti Tanács 74–75, 77, 80, 162
 Magyar Nemzeti Tanács Kelet-Magyarországi Bizottsága 78–79
 Magyar Népi Szövetség 37
 Magyar Népközség 303
 Magyar Néppárt 12–13, 16, 115–118, 122–125, 127, 130, 132, 227–228, 231–233, 236, 248, 286
 Magyar Országos Levéltár 265
 Magyar Színészegyesület [Kolozsvár] 147
 Magyar Színház [Kolozsvár] 147
Magyar Szó 192
 Magyar Szövetség 12, 16, 115–117, 122–125, 132, 227–228, 231–233, 242, 251, 286, 294
 Magyar Társadalomtudományi Társaság 44
 Magyarságkutató Csoport 265
 Majláth Gusztáv Károly gróf (1864–1940) 85
 Makkai László (1914–1989) 193, 206
 Makkai Sándor (1890–1951) 183, 188, 194–216, 304
 Makkay Domokos (1896–1975) 127
 Maniu, Iuliu (1873–1953) 17, 22, 150, 226
 Marica, George Em. (1904–1982) 300
 Márki Sándor (1853–1925) 147, 183
 Maros-Torda (vár)megye 101, 214

Marosvásárhely 13, 142
 Martinuzzi György [Utieşenić, Djordje] (1482–1551) 196
 Mikes Kelemen (1690–1761) 288
 Mikó Imre (1911–1977) 303
 Molnár Gusztáv 206
 Molter Károly (1890–1981) 284
 Móricz Zsigmond (1879–1942) 50
 Nagy György (1938–1998) 25, 39–41, 69–71, 285–287, 294
 S.[ütő] Nagy László (1894–1978) 53, 55, 57
 Nagybánya 79, 180
 Nagyenyed 194
 Nagykároly 180
 Nagyszeben 13, 17, 92, 142
 Nagyvárad 13, 43, 47, 90, 103, 142, 180
Napkelet 119, 121, 128, 132, 139, 144, 147, 229
 Neculcea [román tábornok] 79
 Német Párt (*Deutsche Partei*) 16, 227, 236, 241, 251
 Német-Szász Néptanács (*Deutschesächsischer Volksrat*) 11
 Nemzeti Liberális Párt (*Partidul Național-Liberal*) 20, 132, 146, 226, 236, 238, 251–252
 Nemzeti Parasztpárt (*Partidul Național-Tărănesc*) 240
 Nemzeti Párt 43
 Néppárt (*Partidul Poporului*) 17, 20–22, 146, 149, 226, 238, 251–252
 Népszövetség (*Société des Nations*) 10, 144, 148, 156, 249–251
 Netoliczka, Oskar (1865–1940) 152
 Nicoară, Moise (?–?) 21–22
 Nussbächer, Konrad (1895–1965) 157
Nyugat 44, 57

Országos Magyar Párt 12–13, 16, 95, 117, 135, 180–182, 183, 185, 198, 231, 242–249, 250, 251–252, 255–256, 260, 266, 278, 292, 298
 Országos Széchényi Könyvtár 265
 Paál Árpád (1880–1944) 44, 85–88, 97–107, 119–121, 124, 127, 130, 132, 137, 146, 224, 228, 232, 236, 242–243, 246, 252, 262, 265–266, 287, 288, 301
 Párizs 117
Pásztortűz 124, 182–183, 195–196, 230, 248
 Petelei István (1852–1910) 288
 Polgári Radikális Párt 77
 Pomogáts Béla 24, 38, 268, 285
Protestáns Szemle 196
 Puscariu, Sextil (1877–1948) 152, 155–157, 184
 Rákosi [Kremsner] Jenő (1842–1929) 50, 60, 63
 Ravasz László (1882–1975) 188, 195–196, 199, 231, 248
 Református Kollégium [Kolozsvár] 42
 Református Magyar Tanárképző Intézet [Kolozsvár] 183
 Reményik Sándor (1890–1941) 195, 199–201
 Ries István (1885–1950) 206
 Román Nemzeti Párt (*Partidul Național Român*) 16–17, 22, 225–226, 236–241, 252, 255, 271
 Román Nemzeti Tanács (*Consiliul Național Român*) 74–75, 140
 Romániai Németek Szövetsége (*Verband der Deutschen in Rumänien*) 16

Romsics Ignác 265
 Roth, Hans Otto (1890–1953) 16,
 18–19, 21, 227

Sándor József (1853–1945) 252
 Sárréti Sándor 25, 70
 Sas Péter 296
 Schmitt, Carl (1888–1985) 23
 Schullerus, Adolf (1864–1928) 160
 Somló Bódog (1873–1920) 78
 Stockholm 10
 Szabadelvű Párt 43
 Szabédi [Székely] László
 (1907–1959) 39–40, 112, 218
 Szabó Dezső (1879–1945) 91, 95
 Szabó Zsolt 59, 288–289, 295
 Szaloniki 9
 Szászváros 183
 Szatmár megye 253
 Szatmárnémeti 13, 142, 180
 Szeben 12–13
 Szeged 85, 147
 Székely Nemzeti Tanács 85
 Székely Társaságok Szövetsége 44,
 221
 Szekfű Gyula (1883–1955) 248
 Szemplér Ferenc (1906–1978) 39,
 112, 282–283
 Szende Pál (1879–1934) 142
 Szentimrei Jenő (1891–1959) 12,
 15, 19–20, 58–59, 128–129, 132,
 142, 146, 221, 236, 288
 Szociáldemokrata Párt 77
 Sztána 33, 34, 45, 50

Tamási Áron (1897–1966) 281
Tara Noastră 31
Tavaszi 192
 Teleki Pál gróf (1879–1941) 228
 Temesvár 12, 43, 103, 142, 180
Termés 301
 Tisza István (1861–1918) 54

Tolnai Lajos (1837–1902) 288
 Tordai Zádor 33, 35
 Tóth Sándor 179, 292
 Török Zsuzsanna 276
 Tövis 213

Udvarhely vármegye 44, 98, 101,
 104, 119, 214, 224
 Ugron István (1862–1945) 232,
 248
Új Erdély 58–59, 128, 221
 Ungarisches Institut München /
 Münchener Magyar Intézet 266
 Uray Sándor (1878–1969) 206

Vaida Voevod, Alexandru
 (1873–1950) 227, 271
 Vălenii de Munte 155
 Vallasek Júlia 280–282
 Váralmás 47
 Varró János (1927–2004) 36, 47,
 51, 53, 59–60, 68
Vasárnap 66, 121, 128, 132, 229,
 236, 296
 Veress Endre (1868–1953) 158
Világ 140
Világosság 37

Wilson, Woodrow Thomas
 (1856–1924) 87, 104, 120, 223

Zágoni István (1887–1959?) 16, 19,
 118–119, 121, 127, 224, 232,
 236, 287
 Zelea [Zelinschi] Codreanu,
 Corneliu (1899–1938) 205
 Zsombolya 180

Tartalomjegyzék

<i>Az alternatívától a kompromisszumig.</i>	
Pillanatkép a 20. század eleji politikai erdélyiség hangulatvilágáról	5
<i>Kulturális kapcsolatok, regionalizmus, szövetkezési kompromisszum.</i>	
Szempontok a korai transzszilvanizmus vizsgálatához 1918–1928	7
<i>Kós Károly és a Kalotaszeg 1912.</i>	
A 20. századi transzszilvanizmus kezdeteihez	33
<i>„Keleti Svájc” és Erdély 1918–1919.</i>	
A nagyromán állameszme magyar alternatíváinak történetéhez	73
<i>Az elnapolt alternatíva.</i>	
Paál Árpád és az erdélyi magyar autonómia 1919–1920 . . .	97
<i>A korai transzszilvanizmus Románia-képéről</i>	109
<i>Jászi Oszkár, Emil Isac és a dunai kultúrszövetség.</i>	
Egy kudarcba fulladt kompromisszum anatómiájához . . .	139
<i>A hamis alternatíva.</i>	
A két világháború közötti Románia román–magyar–német kapcsolatainak <i>Cultura</i> -modelljéhez .	151
<i>Kristóf György az erdélyiség és a romániaiság keresztútjában.</i>	
Adalékok	179

A regionális öntudatosságtól a nemzeti öncélúságig

– és vissza.

Makkai Sándor transzszilvanizmusáról 193

A megghiúsult kompromisszum.

A transzszilvanizmus eredete és alakjai
az 1920-as években 217

Betakarítás és kitekintés.

Utószó helyett – tallózás a transzszilvanizmus
újabb szakirodalmában 265

Tájékoztató a kötet írásairól 307

Könyvészet 313

Források 314
Szakirodalom 342

Mutató 371

MÚLTUNK KÖNYVEK

A sorozat eddig megjelent kötetei:

*** *Erdély a Históriaban.* Összeállította Bárdi Nándor, 402 p.
Válogatás a magyarországi História c. folyóirat erdélyi témájú
írásaiból.

Makkai Sándor: *Magunk revíziója.* 134 p. A szerző 1931-ben
megjelentetett munkájának új kiadása, Fekete Károly előszavával
és Módis László összeállította életműbibliográfiával.

*** *Erdélyi csillagok.* (második sorozat) 247 p. Az 1942-ben
megjelentetett portré-tanulmány gyűjtemény új kiadása, Sas Péter
előszavával.

Varga E. Árpád: *Erdély etnikai és felekezeti statisztikája I–V.* +
Helységnévtár.

I.Tóth Zoltán: *Az erdélyi román nacionalizmus első százada
1697–1792.* A szerző 1946-ban megjelent munkájának új kiadása,
Miskolczi Ambrus bevezetőjével és Csatári Dániel életmű-bibliog-
ráfiájával. 503 p.

Mikó Imre: *Az erdélyi falu és a nemzetiségi kérdés.* A szerző
1932-ben megjelent munkájának új kiadása, Bárdi Nándor beveze-
tő tanulmányával és életmű-bibliográfiájával. 207 p.

*** *A többség kisebbsége.* Tanulmányok a székelyföldi románok
történetéről. Társszerkesztő, Hermann Gusztáv Mihály. A Csík-,
Gyergyó-, Kászón-, Uvarhely, Háromszék-i románság betelepede-

sével és az asszimilációs folyamatokkal foglalkoznak a kötet tanulmányai. 309 p.

*** *Források és stratégiák*. A II. Összehasonlító magyar kisebbségtörténeti szimpózium előadásai. A kötet tematikus blokkjai: Kisebbségpolitikai stratégiák, Helytörténetírás mint kisebbségtörténet, A kisebbségtörténet forrásai. 455 p.

*** *Ellenpontok*. Sajtó alá rendezte és a bevezető tanulmányt írta Tóth Károly Antal, utószó Ara-Kovács Attila, Szócs Géza. Az 1982-ben megjelent erdélyi szamizdat kiadvány 9 számának teljes szövege. 368 p.

Vincze Gábor: *Magyar vagyon román kézen*. Dokumentumok a romániai magyar vállalatok, pénzintézetek második világháború utáni helyzetéről és a magyar-román vagyonjogi vitáról. 528 p.

*** *A középkori székelység*. Krónikák és oklevelek a középkori székelyekről. (Szerk.: Kordé Zoltán), 320 p.

Oláh Sándor: *Csendes csatatér*. „Ez a könyv szerény kísérlet egy rövid, a köztudatban az erőszakos kollektivizálás időszakaként ismert történeti korszak székelyföldi falusi társadalmi viszonyainak megértésére.” 280 p.

Vogel Sándor: *Európai kisebbségvédelem – Erdélyi nemzetiségpolitikák*. „Az itt közölt írások két nagyobb témakörhöz kapcsolódnak. A tanulmányok egyrészt arra keresik a választ, hogy a közép-európai országok (elsősorban Magyarország és Románia) euro-atlanti integrációjában miként van jelent a kisebbségi problematika. A másik csomópont az erdélyi nemzetiségi illetve kisebbségi politikák alakulása a változó államkeretek között.” (Részlet a szerkesztő előszavából). 272 p.

*** *Erdélyi várostörténeti tanulmányok*. (Szerk.: Pál Judit, Fleisz János) A kötetben közölt tanulmányok a tágabban értelmezett Erdély városfejlődését vizsgálják. 280 p.

L. Balogh Béni: *A magyar-román kapcsolatok 1939–1940-ben és a második bécsi döntés*. „Közel negyven évnnyi kényszerű hallgatás után a 80-as évek elejétől Trianon megszűnt Magyarországon tabu-témának lenni... Azóta a magyar olvasó számos feldolgozást vagy dokumentumkötetet is kézbe vehet, amelyek alapján ma már megbízható módon rekonstruálhatja a történeteket.” (Részlet az Bevezetésből). 432 p.

Pál Judit: *Városfejlődés a Székelyföldön*. „A városfejlődés csupán egyik szeletét képezi a Székelyföld sajátos – periférikus helyzetéből adódó – fejlődési problémáinak. Itt érhető azonban tetten, hogy mennyiben voltak képesek a helyi társadalmak a modernizáció kihívásainak megfelelni, hogyan reagáltak erre, milyen technikákat dolgoztak ki.” (Részlet az Bevezetésből). 656 p.

Hermann Gusztáv Mihály: *Náció és nemzet*. A hagyományos székely népi társadalomról, a székelységről a Habsburg uralom berendezkedése és konszolidációja idején, a felvilágosult abszolutizmus székelyföldi következményeiről, a Székelyföld magyar művelődéséről. 304 p.

D. Lőrincz József: *Az átmenet közéleti értékei a mindennapi életben*. „Ez a könyv szándéka szerint azokat az értelmezési kereteket tárgyalja, amelyek az erdélyi magyar kisebbség számára érthetővé tették az átmeneti időszak első éveit. Tézise az, hogy – minden látszat ellenére – a közvélemény-formáló elit csak részben befolyásolta közönsége világ- és jövőképét. Ez ahhoz a paradox helyzethez vezetett, hogy a rendszerváltással fokozatosan kialaku-

ló új „rend” legitim volt ugyan legfőbb elemeiben, de érvényes nem.” 208 p.

Ábrahám Barna: *Az erdélyi románság polgárosodása*. „E könyv témája az erdélyi roman polgárosodás a 19. század második felében. A kérdéskör mégoly töredékes bemutatása az utóbbi évtizedekben föllendült modernizáció- és polgárosodás-kutatáshoz kíván hozzájárulni, tekintve, hogy Erdély e vizsgálódások terén meglehetősen elhanyagolt terület...” 484 p.

Gagyí József: *A krízis éve a Székelyföldön 1949*. „A politikátörténeti fordulópont Romániában 1948-ban volt. Azonban az ezt követő társadalmi átalakulások helyi szinten 1949-ben indultak el. Nem politikátörténetet, hanem olyan történeti antropológiai elemzést készítettem, amelynek középpontjában a társadalomnak, pontosabban a székelyföldi falusi társadalomnak a hatalom kiterjesztésére adott válaszreakciói állnak.” 272 p.

*** *Autonóm magyarok? Székelyföld változása az „ötvenes” években*. 2001-ben, a Teleki László Intézet kezdeményezésében egy kutatási program indult, a Székelyföld az ötvenes években – Magyar Autonóm Tartomány címmel. E program eredménye ez a tanulmánykötet, amely nemcsak a MAT történetének monográfiája, hanem egy, a kérdéssel a helyi levéltári feltárásokra első ízben támaszkodó, és éppen ezért új adatokat, összefüggéseket bemutató tanulmánykötet. 688 p.

*A kötetek kaphatók a könyvesboltokban,
illetve megrendelhetők a kiadótól:
Pro-Print Könyvkiadó, 530203 - Csíkszereda, Szék u. 141.;
Tel./Fax: 0040 266 314257, office@proprint.ro*

Kiadja a Pro-Print Könyvkiadó
Csíkszereda, 2007.
Felelős vezető: Burus Endre igazgató
Műszaki szerkesztő: Botár Emőke

Készült a Tipographic nyomdában.